

ԷՄՄԱ ԿՈՍՏԱՆԴՅԱՆ

ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՄՅԱՆ

Հասարակական-քաղաքական
գործունեությունը

9(47.925)

3-75

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԼԱՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԷՄՄԱ ԿՈՍՏԱՆԳՅԱՆ

3484
ՄԿՐՏԻՉ
ԽՐԻՄՅԱՆ

Հասարակական-քաղաքական
գործունեությունը

ԵՐԵՎԱՆ 2000

ՂՏՀ 941 (479.25)
ՊՄԴ 63.3 (2Հ)
Խ 912 Կ

Կոստանդյան Էմմա
Խ 912 Կ Սկրտիչ Խրիմյան: Հասարակական-քաղաքական գործունեությունը. -
Եր.: Զանգակ-97, 2000. - 448 էջ:

Գիրքը տպագրվում է
ՀՀ ՊԱՍ Պատմության ինստիտուտի
գիտխորհրդի որոշմամբ

Աշխատությունը նվիրված է 19-րդ դարի երկրորդ կեսի հայ հասարակական-քաղաքական, գրական-ինքնաստասիրական, հոգևոր ակամավոր գործիչ, Ամենայն հայոց կաթողիկոս Սկրտիչ Ա Վանեցու (Սկրտիչ Խրիմյանի) կամ Ամենայն հայոց հայրիկի գործունեության քննությանը:

Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Ղաշնության տարբեր արխիվներից հայտնաբերված վավերագրերի, ժամանակի մամուլի, հուշագրությունների և պատմագիտական գրականության հիման վրա լուսաբանված են Սկրտիչ Խրիմյանի կյանքի և գործունեության շրջափուլերը, բացահայտված է նրա տեղն ու դերը հայկա-կան հարցի արծարծման, 19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարի սկզբի ազգային-ազա-տագրական շարժումների մեջ:

Սկրտիչ Խրիմյանի ծննդյան 180 ամյակի առթիվ (ապրիլի 4, 2000 թ.) այն լավ նվեր է ընթերցող հասարակայնությանը:

Նախատեսված է պատմաբանների, բանասերների և ընթերցող լայն շրջանների համար:

0503020913
Խ 0003(01)-2000 - 2000 թ.

ISBN 99930 - 2 - 098 - 2

© «Զանգակ-97» հրատ.
© Է. Կոստանդյան

ՊՄԴ 63.3 (2 Հ)

Նվիրում եմ ծնողներիս՝
Հեղինե և Աշոտ
Կոստանդյանների
պայծառ հիշատակին

Հովանավորությունը պրն Գեորգ Աթրնըզեանի

ի յիշատակ իր Հանգուցեալ տիկնոջը Ժընև Մարիամ
և դուստրուհի Լինտա և Սարուհի Աթրնըզեաններու

Քեղինակը խորին շնորհակալություն է հայտնում
հարգարժան հովանավորին

Ներածություն

19-րդ դարի հայ հասարակական կյանքն ու միտքը տվել է բազմաթիվ ականավոր դեմքեր, ժողովրդանավեր գործիչներ: Դրանց շարքում արժանավոր տեղ ունեն 60-ականների նշանավոր սերունդն ի դեմս Ստ. Նազարյանցի և Մ. Նալբանդյանի, որոնք քննարկում էին իրենց ժամանակի հայ հասարակական կյանքը հուզող բազմաթիվ խնդիրներ: Նալբանդյանն իր գործունեությամբ իրար շաղկապեց մեր ժողովրդի արևելահայ և արևմտահայ հատվածները, տարբեր գաղթօջախներ և հայ հասարակական միտքը բարձրացրեց ռուսական հեղափոխական դեմոկրատիայի մտքի աստիճանին: Պատահական չէ, որ ուսումնասիրողներն այդ ժամանակն անվանում են նրա անունով՝ Նալբանդյանը և նրա ժամանակը:

19-րդ դարի արևմտահայ իրականությունը տվեց մի գործիչ, որը դուրս գալով բուն Արևմտյան Հայաստանից, այն կապեց արևմտահայ մշակութային կենտրոն Կ.Պոլսի հետ, ապա իրար շաղկապեց Արևմտյան Հայաստանի հայաքնակ ամենամեծ նահանգները՝ Վասպուրականն ու Տարոնը: Եղավ Արևմտյան Հայաստանի առաջին պարբերականի՝ «Արծուի Վասպուրականի» խմբագիրը, արևմտահայ գյուղացուն և արհեստավորին հաղորդակցեց գոտտենբերգյան հրաշագործության հետ, մեծ դեր կատարեց արևմտահայության աշխատավոր զանգվածների մարդկային արժանապատվության, ազգային ինքնագիտակցության զգացումներն արմատավորելու գործում: «Առաջին արեղան էր, որ դարձավ պուրլիցիստ, հրապարակախոս, առաջին վարդապետն էր, որ մերժեց վանական անուկ կյանքը և նվիրվեց իր բովանդակ էությամբ աշխատավոր ժողովրդին: Հայկական դեմոկրատիզմը - ռանկավարական հոսանքը - չի ունեցել թերևս ավելի պերճ ու անաղարտ ներկայացուցիչ, ավելի հզոր ու համոզված ռահվիրա, քան այդ մոլորված արեղան»¹: Կ.Պոլսի առաջին պատրիարքն էր

1. Մ. Վաթուրյան, Հայկական շաքժման նախապատմությունը, Ժնև, 1912, էջ 294:

նա, որ ներկայացնում էր ոչ թե Թուրքիայի ծովեզրյա քաղաքների համեմատաբար բարեկեցիկ հայության շահերը, այլ բուն Արևմտյան Հայաստանի հարստահարված ժողովրդի շահերը: Նրա պատրիարքության օրոք էր, որ Ազգային ժողովն առաջին անգամ իր քննարկումների առարկա դարձրեց գավառահայության հարստահարությունների խնդիրը: Երիցս իրավացի էր Միքայել Վարանդյանը, երբ զարմանում էր, թե «ինչպես տաճկահայոց ճխլված, մանրացած, տափակ միջավայրում և այն էլ այն ժամանակ կարողացավ ծնունդ առնել... այդ լեռը»¹: Գուցե չափազանցված է այս արտահայտությունը, բայց և պատճառաբանված: Առանց կանոնավոր ուսման ու գիտության, բայց բնատուր ծիրքով և ուշիմությամբ, գեղեցիկ արտաքինով և առավել գեղեցիկ հոգեկան հարստությամբ, - նա իր մեջ ամփոփում էր նախնական քրիստոնյայի բոլոր առավելությունները, սակայն նաև մերժում էր քրիստոնեության համակերպության քարոզը, խարազանում իր կարգակից հոգևորականներից «անհամալը աղերին», ժողովրդի քրտինքը լափող ազգակից և այլազգի ցեղերին: Առաջին կաթողիկոսական թեկնածուն էր, որ ընտրվեց միաձայն՝ և՛ աշխարհիկ, և՛ հոգևոր պատգամավորների կողմից: Առաջին կաթողիկոսն էր, որ համարձակվեց չհնազանդվել տիրող պետության՝ ցարիզմի, անձամբ Նիկոլայ 2-րդի հրամանին՝ հայ եկեղեցու շարժական և անշարժ գույքը հարքունիս գրավելու մասին, իր թիկունքին ունենալով ազգային կուսակցությունների աջակցությունը, ընդառաջեց համաժողովրդական շարժմանն այդ անօրինականության դեմ:

Մեր ուսումնասիրության թեման է՝ «Մկրտիչ Խրիմյան. կյանքը և հասարակական-քաղաքական գործունեությունը (1820-1907թթ.)»:

Աշխատության կատարման համար հիմք են ծառայել մի շարք սկզբնաղբյուրներ.

Արխիվային վավերագրեր. դրանք պահպանվում են Հայաստանի և Ռուսաստանի տարբեր արխիվային հաստատություններում: Առանձնակի կարևորություն է ներկայացնում Եղիշե Չարենցի անվան Գրականության և Արվեստի թանգարանի արխիվը, որտեղ գտնվում են Մկրտիչ Խրիմյանի, Գարեգին Սրվանձտյանցի, Գյուտ Աղանյանի, Թորոս Ազատյանի, Ղ. Աղայանի, Գ. Խալաթյանի և բազմաթիվ այլ մշակութային գործիչների ֆոնդերը: Խրիմյանի ֆոնդում պահպանվում

են նրա հարյուրավոր նամակներն ուղղված արևելահայ, արևմտահայ և եվրոպական մշակութային, քաղաքական և հոգևոր գործիչներին: Արժե հիշատակել այդ գործիչներից մի քանիսի անունները. Ներսես Վարժապետյան, Մաղաքիա Օրմանյան, Խորեն Աշըգյան, Մատթեոս Իզմիրլյան, Երեմիա և Սեդրակ Տևկանցներ, Բարդուղիմեոս Չամչյան, Խաչատուր Շիրոյան, Գրիգոր Աղվանյան, Գյուտ Աղանյան, Կարապետ Եզյան, Հովհաննես Մկրյան, Իսահակ Թանձաձև, Ժամհարյան եղբայրներ, Առաքել Ծատուրյան, Նոր Նախիջևանի քաղաքագլուխ Բալապանյան, Ղևոնդ Ալիշան, Արսեն Բագրատունի, Փանոս Թերլեմեզյան, Քենտրեբերիի արքեպիսկոպոս, պատմաբան-ճանապարհորդ Լինչ և շատ ու շատ այլ անձանց: Նրանց բոլորի անունների թվարկումը կիսի բազմաթիվ էջեր: Միայն Գարեգին Սրվանձտյանցի ֆոնդում գտնվում է Խրիմյանի ձեռքով գրված 269 նամակ ուղղված իր սանին և զինակցին՝ Գարեգին Սրվանձտյանցին: Իր հարստությամբ աչքի է ընկնում Թորոս Ազատյանի ֆոնդի 12-րդ բաժինը, ուր պահվում են Խրիմյանի և նրա եղբորորդի Խորեն Խրիմյանի նամակներն ուղղված Կ.Պոլսի հոգևորական, հասարակական-մշակութային գործիչ Հովհաննես ավագ քահանա Մկրյանին: Դրանց մեծ մասը վերաբերում է Խրիմյանի կաթողիկոսական շրջանի գործունեությանը:

Բազմաթիվ արխիվային վավերագրեր են պահպանվում նաև Հայաստանի Հանրապետության Պատմության կենտրոնական Պետական արխիվի երկու ֆոնդերում՝ 56 և 57 (Կաթողիկոսական դիվան և Սինոդի օրագրություններ): Վավերագրերի գերակշռող մասը վերաբերում է Խրիմյանի կաթողիկոսական գործունեությանը: Դրանք Խրիմյանի ձեռքով գրված անձնական բնույթի և պաշտոնական փաստաթղթեր են՝ ուղղված Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին, Շեյխ-ուլ-իսլամին, Ռուսաստանի ներքին և արտաքին գործերի նախարարներին և ցարական արքունիքի բազմաթիվ տարրաստիճան պաշտոնյաներին, պարսից շահին, հասարակական գործիչների և այլոց: Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև նրան հասցեագրված նամակներն ու գրությունները: Խրիմյանի ֆոնդ գոյություն ունի նաև Հին ձեռագրերի ինստիտուտում՝ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, որտեղ հիմնականում պահվում են արևմտահայ գաղթականների նամակներն ուղղված ամենայն հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանին՝ օգնություն ստանալու ակնկալիքներով:

Խրիմյանին վերաբերող արխիվային փաստաթղթեր են պահպան-

1. Մ. Լաբանդյան, նշվ. աշխ., էջ 301:

վում նաև Մոսկվայում գտնվող Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության արխիվում (ՌԱՔԱ - Архив Внешней Политики России - այսուհետև - АВНП) Գլխավոր արխիվ, Քաղարխիվ, Դեսպանությունը Կ.Պոլսում ֆոնդերում: Այդտեղ են պահպանվում Խրիմյանի ձեռքով գրված նամակներ, ուղղված ռուսական ցարերին՝ Ալեքսանդր 2-րդին, Ալեքսանդր 3-րդին, Նիկոլայ 2-րդին և Կ.Պոլսի ռուսական դեսպան Եվգենի Նովիկովին, ցարական արքունիքի տարբեր բարձրաստիճան անձնավորությունների: Բազմաթիվ փաստաթղթեր իրենցից ներկայացնում են Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարության տարբեր գաղտնի խորհրդականների, հյուպատոսների և փոխհյուպատոսների գրություններ, որոնք շոշափում են Խրիմյան հոգևոր առաջնորդի, Երուսաղեմի աքսորականի և Կաթողիկոսական թեկնածուի գործունեության հետաքրքիր դրվագները: Այդ փաստաթղթերը պարզաբանում են նաև թուրքական սուլթան Աբդուլ Համիդ 2-րդի վերաբերմունքը Խրիմյանի նկատմամբ:

Խրիմյանի մասին արխիվային փաստաթղթեր կան նաև Ռուսաստանի Կենտրոնական Պետական Ռազմա-պատմական արխիվի (Центральный Государственный Военно-Исторический Архив - այսուհետև - ЦГВИА) թիվ 450 (Թուրքիա) ֆոնդում:

Տպագիր սկզբնաղբյուրներ. Արխիվային փաստաթղթերից բացի սկզբնաղբյուրի նշանակություն ունեն նաև արխիվային փաստաթղթերի ժողովածուները: Ուշագրավ է Գյուտ քահանա Աղանյանի հրատարակած «Դիվան հայոց պատմության» ԺԳ (13) հատորը, որը կրում է «Հարստահարությունները Տաճկահայաստանում»¹ խորագիրը: Չնայած այն լույս է տեսել միայն 1915-ին, Թիֆլիսում, սակայն հատորի հրատարակության համար դեռ իր կենդանության օրոք Խրիմյանն էր ավագ քահանային ուղարկել Կ.Պոլիս², քաջատեղյակ լինելով, որ իրեն վերաբերող փաստաթղթերի մեծ մասը պահվում էր իր աշակերտ, հանգուցյալ Գարեգին Սրվանձտյանցի մոտ: Նրա մահից անմիջապես հետո Խրիմյանը հրահանգում է Հովհաննես քահանա Մկրյանին հանգուցյալի սենյակից շտապով վերցնել իրեն, Վասպուրականին, Տարոնին և Հայկական հարցին վերաբերող փաստաթղթերը, պահպանել խնամքով, հարմար ժամանակ իրեն վերադարձնելու համար: Կաթողիկոս օծված Խրիմյանը հատուկ առաքելությամբ

1. Դիվան Հայոց պատմության, Է. ԺԳ, Թիֆլիս, 1915թ.:
2. Գ.ԱԹ, Գ. Աղանյանի ֆ., գ. 541, 542:

Կ.Պոլիս է ուղարկում Գյուտ Աղանյանին, որը տեղում վերցնելով փաստաթղթերի մեծ մասը, 1915թ. լույս է ընծայում իբրև Դիվանի ԺԳ հատոր³:

Խրիմյանի մահվան հիսունամյակին Բոստոնում հրատարակվեց «Ամենայն Հայոց Հայրիկ»² ժողովածուն, որի մեջ հեղինակային բազմաթիվ հոդվածների կողքին հրատարակիչ Քյուրդյանը զետեղել է Խրիմյանի ձեռքով գրված բազմաթիվ նամակներ, որոնց բնագրերը ինչ-ինչ ուղիներով հասել են իր ձեռքը: Քյուրդյանն այդ նամակները հրատարակել է մեծ բարեխղճությամբ, իբրև ծանոթագրություն նկարագրված է ողջ փաստաթուղթը: Այդ նամակները վերաբերում են անցյալ դարի 60-ականների վերջերին, բացահայտում են Խրիմյանի գործունեության տարոնյան, նախապատրիարքյան շրջանը: Դրանք Խրիմյանի նամակներն են՝ ուղղված ժամանակի պատրիարք Պողոս Թաքթաքյանին, ապա, նրա հրաժարականից հետո՝ պատրիարքական տեղապահ Արիստակես Ռափայելյանին: Նամակների մի ծանրակշիռ մասն էլ վերաբերում է Խրիմյանի պատրիարքական գործունեությանը:

Ժամանակաշրջանի պոլսահայ իրականության, Ազգային ժողովի գործունեության, Խրիմյանի պատրիարքական տարիների, ապա 1885-ից 90-ական թվականներին Ազգային ժողովում նրա ծավալած բուռն գործունեությունն են արտացոլում «Ատենագրությունը Ազգային ժողովոյ»³ ստվարածավալ հատորները:

Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ սկզբնաղբյուրներից առաջինը և գլխավորը Խրիմյանի հրապարակախոսական և գեղարվեստական ստեղծագործություններն են: Հրապարակախոսական հոդվածները սփռված են նրա կողմից խմբագրված «Արծուի Վասպուրական»⁴ ամսագրում:

Խրիմյանը թողել է հարուստ գրական ժառանգություն: Դրանք

1. Գ. Աղանյանցը այդ փաստաթղթերը հրատարակել է անհաղթ միջամտությամբ, դրանք կրճատվում են երբեմն սկզբից, երբեմն վերջից: Այդ եզրակացությանը հանգեցինք, համեմատելով Գ.ԱԹ-ի ֆոնդերում պահվող ձեռագրերի հետ:

2. Ամենայն հայրիկ, Պոսթըն, 1957թ.:

3. Ատենագրությունը Ազգային ժողովոյ, Կ.Պոլիս, 1860-1870թթ.: Ատենագրությունը Ազգային ժողովոյ, Կ.Պոլիս, 1870-1874թթ.: Ատենագրությունը Ազգային ժողովոյ, Կ.Պոլիս, 1878թ.: Ատենագրությունը Ազգային ժողովոյ, Կ.Պոլիս, 1886-88թթ.: Ատենագրությունը Ազգային ժողովոյ, Կ.Պոլիս, 1888-1890թթ.: Ատենագրությունը Ազգային ժողովոյ, Կ.Պոլիս, 1890-1896թթ.:

4. Արծուի Վասպուրական, 1855-1864թթ.:

են՝ «Հրախրակ Արարատեան»¹, «Հրախրակ երկրին Ավետեաց»², «Մարգարիտ արքայութեան երկնից»³ «Հիսուսի վերջին շաբաթ և խաչի ճառ»⁴, «Ժամանակ և խորհուրդ իւր»⁵, «Վանգոյժ»⁶, «Հայգոյժ»⁷, «Դրախտի ընտանիք», (ընտանեկան խրատներ և ամուսնական հորդորներ հայրական)՝ «Սիրաք և Սամվել» (Ազգային վեպ, բարի հոր կրթական դասեր)՝ «Պապիկ և թռռնիկ» (Ազգային վեպ, մեծ հոր խրատները իր թռռնիկին)¹⁰, «Թագավորաց ժողով», երգիծական քերթված¹¹, «Վերջալուսի ծայներ»¹², «Բարենորոգմանց ծրագիր»¹³:

Սկզբնաղբյուրի նշանակություն ունեն մաս խրիմյանի կաթողիկոսության շրջանում «Արարատ»-ում լույս տեսած, նրա կողմից գրված բազմաթիվ կոնդակները՝ նվիրված որևէ կոնկրետ անձնավորության կամ պատմական իրադարձության¹⁴:

Վերը հիշատակված գործերով ամփոփվում են խրիմյանի գործունեությունը լուսաբանող սկզբնաղբյուրները:

Հուշագրություններ. Իր վայելած անսահման ժողովրդականության և ծավալած բարդ ու բազմաբովանդակ գործունեության շնորհիվ խրիմյանը դարձել է թե՛ իր ժամանակակիցների, և թե՛ հետագա գործիչների և ուսումնասիրողների ուշադրության առարկան: Ժամանակակիցները, որոնք չփվել են նրա հետ, իրենք էլ մասնակցել հայ հասարակական կյանքի որոշ իրադարձություններին, և՛ այդ ժամանակ, և՛ հետագայում գրել են աշխատություններ, որոնք մեծ չափով անդրադառնում են խրիմյանի գործունեության որոշ ժամանակահատվածների: Այդ տեսակետից մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում վանեցի եպիսկոպոս, խրիմյանի կարգակից «եղբայր» Երեմիա Տևկան-

1. Հրախրակ Արարատեան, Կ.Պոլիս, 1850թ.:
2. Հրախրակ երկրին Ավետեաց, Կ.Պոլիս, 1851թ.:
3. Մարգարիտ արքայութեան երկնից, Կ.Պոլիս, 1866թ.:
4. Հիսուսի վերջին շաբաթ և խաչի ճառ, Կ.Պոլիս, 1876թ.:
5. Ժամանակ և խորհուրդ իւր, Կ.Պոլիս, 1876թ.:
6. Վանգոյժ, Կ.Պոլիս, 1877թ.:
7. Հայգոյժ, Կ.Պոլիս, 1877թ.:
8. Դրախտի ընտանիք, Կ.Պոլիս, 1876թ.:
9. Սիրաք և Սամվել, Կ.Պոլիս, 1878թ.:
10. Պապիկ և թռռնիկ, Էջմիածին, 1894թ.:
11. Թագավորաց ժողով, Էջմիածին, 1900թ.:
12. Վերջալուսի ծայներ, Էջմիածին, 1901թ.:
13. Բարենորոգմանց ծրագիր, Էջմիածին, 1909թ.:
14. Տե՛ս, Արարատ, 1893-1907թ.:

ցի «Տոհմային հիշատակարանների» ձեռագիր հատորները¹, որոնք պահվում են Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտում: Այդ հիշատակարաններում մեծ տեղ է տրված խրիմյանի գործունեության տարոնյան շրջանին, հակախրիմյանական խմբի ուժգին պայքարին, ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ և հետո՝ թուրքական կառավարության հակահայ քաղաքականությանը: Հիշատակարաններում մեծ տեղ է տրված հայ-քրդական հարաբերություններին և կառավարության՝ այդ ուղղությամբ վարած քաղաքականությանը: Առանձնակի ուշադրություն է դարձված նաև խրիմյանի՝ պատերազմից հետո Վանում ծավալած գործունեությանը: Իրենց նշանակությամբ ձեռագիր այդ հատորները կարող են դասվել սկզբնաղբյուրների շարքը:

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Վանի հասարակական և մշակութային գործիչ Համբարձում Երամյանի «Հուշարձան Վան-Վասպուրականի» աշխատության առաջին հատորը², որը ոչ միայն քննարկում է Վանի նահանգում կատարվող իրադարձությունները, այլև խրիմյանի պատրիարքական քառամյա շրջանը, ապա նաև 80-ականներին խրիմյանի ծավալած գործունեությունը: Առանձնապես ընդգծված է խրիմյանի հոգածությունը Վանի մշակութային լուսավորական մարմինների նկատմամբ (Խնամատար, Սանդխտյան իգական վարժարան, Ժառանգավորաց և երկրագործական վարժարաններ): Երամյանի աշխատությունը կարծես լրացնում է անհրաժեշտ մանրամասներով վանեցի մի այլ հեղինակ՝ Ավետիս Թերզիպաշյանը, «Արծիվը իր բույնին մեջ»³ պատկերավոր խորագիրը կրող գրքում, որը նվիրված է խրիմյանի գործունեության համեմատաբար փոքր ժամանակահատվածի՝ 1879-ից, խրիմյանի Վան վերադառնալուն և նրա առաջնորդական գործունեությանը, հրաժարականին և ապա աքսորին: Աշխատության մեջ լավ է բացահայտված Փոթրուզյան - խրիմյան - Կամսարական եռյակ փոխհարաբերությունը և համերաշխ գործակցությունը: Այդ երկու աշխատությունների յուրօրինակ

1. Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր N 4180, Երեմիա Տևկանց «Տոհմային հիշատակարաններ» 3-րդ և 4-րդ հատոր, 1850-62թթ., ձեռագիր N 4179, նույնի 5-րդ և 6-րդ հատորները՝ 1863-1866թթ., ձեռագիր N 3721 նույնի 7-րդ հ., 1866-1868թթ., ձեռագիր N 4179, նույնի 8-րդ հ., 1868-1872թթ., և ձեռագիր N 4182, նույնի 11-րդ հ., 1876-1880թթ.:
2. Հ. Երամյան, Հուշարձան Վան Վասպուրականի, և Ա. Ալեքսանդրյան, 1929թ.:
3. Ա. Թերզիպաշյան, Արծիվը իր բույնին մեջ, Փարիզ, 1938թ.:

լրացումն են դարձյալ վանեցի Հարություն ճանկուլյանի «Հիշատակներ հայկական ճգնաժամեն» գործի Ա, Բ, Գ մասերը¹: Հեղինակը «Սև խաչ» գաղտնի կազմակերպության անդամ է, որը ծերբակալությունից խույս տալու նպատակով Վանից հեռանում է Կ.Պոլիս: Երեք մասերում էլ հետաքրքիր մանրամասներ կան խրիմյանի՝ Վանի և ապա պոլիսյան շրջանի մասին: Լավ են տրված խրիմյանի հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանի տարբեր նահանգների գործիչների հետ: Թերևս կարելի է վիճարկել աշխատության խորագիրը՝ «հայկական ճգնաժամ» արտահայտությունը և տարակուսել, թե ինչպես և ինչու արևմտահայ ազատագրական պայքարի եռանդուն մասնակիցը (Գում Գափուի հայտնի ցույցի գլխավոր գործող անձը) այդ պայքարը և շարժումը բնութագրում է իբրև ճգնաժամ: Վերոհիշյալ աշխատությունները շատ գծերով նման են իրար, պատմական լինելով հանդերձ, նրանք կրում են խիստ ընդգծված հուշագրական բնույթ: Չնայած սուբյեկտիվ նոտաներին, պատմական իրադարձությունները յուրովի մեկնաբանելուն և որոշ փաստական անճշտություններին, դրանք բոլորն էլ օգնում են խրիմյանի գործունեության որոշակի շրջանները լուսաբանելուն:

Հուշագրական բնույթ է կրում նաև հնչակյան կուսակցության անդամ Ռուբեն Խանազատի «Հիշողություններ խրիմյանի մասին»² աշխատությունը, որտեղ հեղինակը խրիմյանին գնահատում է հակառակ դիրքերից: Ի հակադրություն Վարանդյանի, Գյուլալյանի, Գյուլխանդանյանի և այլոց, որոնք խրիմյանին համարում են 19-րդ դարի հայ ազգային-ազատագրական շարժման նախակարապետն ու կնքահայրը, Խանազատը բարեկամական հեզմանքով և հումորով է նկարագրում խրիմյանի «հեղափոխականությունը»: Դա վերաբերում է Գում-Գափուի ցույցի նախապատրաստական աշխատանքներին, խրիմյանի մտահոգությունները սպասվելիք արյունահեղությանը:

Հավաքչական և ինչ-որ չափով վերլուծական աշխատանք է կատարել Երվանդ Տեր-Մկրտիչյանն իր «Գանձեր Վասպուրականի»³ սովորածավալ հատորում, որտեղ քննարկվում են խրիմյանի գործունեության տարբեր ժամանակահատվածները ոչ միայն իրեն նվիր-

ված բաժնում, այլև հայտնի հակախրիմյանական Քոլոզ վարժապետին (Հովհաննես Քոլոզյան), Գարեգին Սրվանձտյանցին, Արսեն Թոխմախյանին և խրիմյանի հետ առնչություն ունեցած վանեցի տարբեր հասարակական գործիչներին նվիրված բաժիններում: Այդ աշխատության մեջ կան բազմաթիվ փաստական անճշտություններ և սխալներ⁴:

Խրիմյանի գործունեության շատ որոշակի և կոնկրետ շրջանի է վերաբերում Ազգային ժողովի երեսփոխան, Բեռլին մեկնած հայ պատվիրակության անդամ Ստեփան Փափազյանի «Պատգամավորի մը հուշատետրը»² հուշագրությունը, որն Արշակ Չոպանյանը հրատարակեց իր խմբագրությամբ Փարիզում լույս տեսնող «Անահիտ» ամսագրում: Այդ հուշերի հեղինակը քննադատում է խրիմյանի բեռլինյան շրջանի գործունեությունն այն բանի համար, որ վերջինս խախտում էր Կ.Պոլսի պատրիարքի, անձամբ Ներսես Վարժապետյանի հրահանգները և ցանկանում էր Բեռլին հրավիրել Նուբար փաշային բարեփոխումների իր ծրագիրը պաշտպանելու համար:

Խրիմյանի կապն արևմտահայ տարբեր գավառներում գործող գաղտնի ազատագրական կազմակերպությունների հետ արտացոլված է Յ. Նշկյանի «Առաջին կայծեր»³ հուշագրական աշխատության մեջ: Հեղինակը Կարինի «Պաշտպան հայրենյաց» գաղտնի կազմակերպության Գերագույն խորհրդի անդամներից է: Իր և խրիմյանի նամակներից բերված քաղվածքներով նա բացահայտում է Արևմտյան Հայաստանի տարբեր գավառների հասարակական գործիչների հետ ունեցած խրիմյանի սերտ կապերն ու առնչությունները:

Աշխատություններ. նախախորհրդային շրջան. 1884թ. արևմտահայ վիպագիր և հասարակական գործիչ Ծերենցը լույս ընծայեց մի փոքրիկ աշխատություն՝ «Կաթողիկոսություն և խրիմյան»⁴ խորագրով: Այն նպատակադրված էր համայն հայությանն ամբողջական պատկերացում տալ «խրիմյան մարդու, խմբագրի, քարոզչի, առաջնորդի, պատրիարքի» ծավալած գործունեության մասին, որպեսզի Գևորգ Դ-ի մահից հետո ի թիվս այլ հոգևորականների, կաթողիկո-

1. Խրիմյանի գործունեության վերաբերյալ բազմաթիվ սխալներ կան այդ աշխատության 178, 182, 188, 189, 196, 200 և այլ էջերում:

2. Անահիտ, 1906թ., թիվ 10-11-12 (Ստեփան Փափազյանի «Պատգամավորի մը հուշատետրը»):

3. Յ. Մ. Նշկյան, Առաջին կայծեր, Պաքարի տպարան, 1930թ.:

4. Ներսեց, Կաթողիկոսություն և խրիմյան, Թիֆլիս, 1884թ.:

1. Հ. Ճանկուլյան, Հիշատակներ հայկական ճգնաժամեն, մասն Ա, Բ, Գ, Կ. Պոլիս, 1913թ.:

2. Խան-Ազատ Ռ., Հիշողություններ խրիմյանի մասին, Թիֆլիս, 1908թ.:

3. Երվանդ Տեր-Մկրտիչյան, Գանձեր Վասպուրականի, Պոստոն, 1966թ., Մ. Խրիմյանի բաժինը (այդ զբրի էջ 164-229):

սական թեկնածու առաջադրված խրիմյանն ստանար ողջ հայության համընդհանուր քվեն: Աշխատության մեջ բարձր գնահատականի է արժանացել մասնավորապես խրիմյանի տարոնյան և պատրիարքական շրջանների գործունեությունը:

Խրիմյանի կենդանության օրոք լույս տեսավ նրա մասին գրված մի այլ աշխատություն, որը նվիրված էր խրիմյանի գործունեության որոշակի և կարճ մի ժամանակահատվածի՝ նրա ընտրությանը իբրև կաթողիկոս: Դա համբարծում Առաքելյանի աշխատությունն էր¹: Հեղինակն իբրև պատգամավոր մասնակցել էր նրա ընտրությանը և «Մշակ» լրագրի 1892թ. 54, 55, 56, 57 թվերում գրել էր ընտրության համառոտ պատմությունը: «Այդ ընտրությունը հայ ազգի կյանքի մեջ մի խոշոր պատմական երևույթ լինելով ... նրա համար, որ նա համազգային էր, որի նշանակության չափն ապագա պատմությունը կորոշե»: Հեղինակը թերթի հոդվածը որոշ հավելումներով և փոփոխություններով լույս ընծայեց այն «իբրև նյութ ավանդելով ապագա պատմագրին»²: Աշխատության նախաբանում հեղինակն անդրադառնում է ցարական կառավարության 1836-ին ընդունած «Положение»-ից հետո կատարված կաթողիկոսական ընտրություններին, ապա հանգամանորեն շարադրում խրիմյանի ընտրության մանրամասները:

Խրիմյանի կաթողիկոս ընտրվելուց անմիջապես հետո, չսպասելով նույնիսկ ցարի կողմից հաստատմանը, Մ. Ս. Գաբրիելյանը հեռավոր Նյու Յորքում լույս ընծայեց «Խրիմյան Հայրիկ» աշխատությունը, որը ժամանակակցի հիացական ներբողն է իրօրյա հոգևորականի, հասարակական բոլոր շերտերի համակրանքը վայելող գործիչի մասին³:

Խրիմյանի գործունեության առաջին գիտական գնահատականն է տրված Միքայել Վարանդյանի «Հայկական շարժման նախապատմությունը»⁴ երկհատորանոց աշխատության մեջ, որի հիմնական նպատակն է պարզաբանել հայ ազգային-ազատագրական պայքարի ակունքները: Քննարկելով թուրքայի եվրոպականացման ճիգերը, թանգիմաթյան շրջանը և սահմանադրական պայքարը, հեղինակը մեծ չափով անդրադառնում է խրիմյանի՝ հայ գավառում ծավալած գոր-

ծունեությանը, Արևմտյան Հայաստանի տարածքի առաջին պարբերականի՝ «Արծուի Վասպուրականի» հրատարակությանը, խմբագրի հիմնադրած «Ժառանգավորաց» վարժարանի, նրա շրջանավարտների, այսինքն՝ հայր և ծագ արծիվների ծավալած գործունեությանը: 1-ին հատորի էջ 242-320 էջերը նվիրված են բացառապես խրիմյանի գործունեության բացահայտմանը, իբրև հայ դեմոկրատական մտքի կարկառուն ներկայացուցիչ, ողբից ու հառաչանքից մինչև բողոքի ու պայքարի հրավիրող ըմբոստ գործիչը՝ «այն ժամանակվա հայության խիղճը»: Համեմատելով խրիմյանին Ալիշանի հետ, հեղինակը գերադասում է առաջինի գործունեությունը, «Նվազ բանաստեղծ, բայց ավելի ինքնատիպ ու խորունկ, ավելի հզոր մտայնությամբ ու պայքարով»: Նույն աշխատության 2-րդ հատորի մի սովոր բաժինը ևս նվիրված է խրիմյանին, այս անգամ նրա խաղացած դերին Ազգային Սահմանադրության հաստատման մեջ¹: Աշխատությունը գրված է խրիմյանի նկատմամբ մեծ սիրով, հարգանքով և ակնածանքով: Նույն հեղինակի «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության պատմության»² առաջին հատորը փաստորեն նախկին աշխատության տրամաբանական շարունակությունն է: Աշխատության առաջին մասը դարձյալ նվիրված է խրիմյանին, գնահատական է տրվում նրա գործունեությանը իբրև հայ ազգային-ազատագրական շարժման «ուժ-գաղափարի», «խթան-գաղափարի» ստեղծիչ: Ապա, ՀՀԴ-ի կազմավորումից տասներեք տարի անց, քննարկվում է այդ կուսակցության և խրիմյանի մղած պայքարը ցարիզմի դեմ 1903թ. հունիսի 12-ի օրենքի կիրառման ժամանակ:

Խրիմյանի գործունեության մի քանի շրջաններ է քննարկում Սարուխանը «Հայկական խնդիրն և Ազգային Սահմանադրությունը թուրքիայում»³ գիտական արժեքավոր աշխատության մեջ: Խրիմյանի պատրիարքության, ռուս-թուրքական պատերազմի, Սան Ստեֆանոյի դաշնագրի նախապատրաստության, խրիմյանի՝ Ազգային ժողովում ծավալած եռանդուն գործունեության, հայ պատվիրակության՝ Եվրոպայում հայկական հարցը արծարծելուն, իմպերիալիստական պետությունների միջև եղած հակասությունների և հատկապես անգլո-

1. Հ. Առաքելյան, Խրիմյան Հայրիկի կաթողիկոսական ընտրությունները, Թիֆլիս, 1893թ.:

2. Նույն տեղում, Նախաբան:

3. Մ. Ս. Գաբրիելյան, Խրիմյան Հայրիկ, Նյու-Յորք, 1892թ.:

4. Մ. Վարանդյան, Հայկական շարժման նախապատմությունը, Ժնև, 1912թ., Հ. 1, հ. 2:

1. Մ. Վարանդյան, Հայկական շարժման նախապատմությունը, Ժնև, 1912թ., 2-րդ հ., էջ 39:

2. Մ. Վարանդյան, «Հ. Յ. Դաշնակցության պատմություն», 1-ին հ., Փարիզ, 1932թ.:

3. Սարուխան, Հայկական խնդիրն և Ազգային Սահմանադրությունը թուրքիայում (1860-1910), Ա հատոր, Թիֆլիս, 1912թ.:

ռուսական հականախության քննարկմանն է նվիրված այդ աշխատությունը: Քննարկելով Բեռլինի վեհաժողովի ընթացքը, հեղինակը բարձր է գնահատում խրիմյանի գործունեությունը, որ ժողովրդական մարդու հոտառությամբ իրավացիորեն հակված էր Նուբարի ծրագրի իրականացմանը:

Խրիմյանի գործունեության համառոտ, զուսպ ու ժլատ, բայց ամփոփ գնահատականն է տվել հայ եկեղեցու նշանավոր գործիչ Մաղաքիա Օրմանյանը «Ազգապատում»¹ կոթողային աշխատության 3-րդ հատորում: Աշխատության մեջ մեկնաբանված են խրիմյանի գործունեության համարյա բոլոր շրջանները՝ շաղկապված հայ եկեղեցու պատմության հետ: Բացասական գնահատելով խրիմյանի վարչական ունակությունները (որի հետ այնքան էլ համաձայն չենք), Օրմանյանը նշում է. «Անձ մը, որ մեծ գործեր արտադրած չէ, որ հետևեն, մեծ հետք թողած չէ ... և տակավին անբասիր մնացած է և համարձակածայն գովեստներով հիշատակված է»: Այդ առեղծվածին Օրմանյանը գտնում է ճիշտ պատասխան. «Ինքն գտիչն և ստեղծիչն եղած է ազգասիրական և հայրենասիրական զգացումներուն, որոնցմով ազգը տոգորվեցավ 50-60 տարիներէ ի վեր ... և նոր առավելություն բերավ հայ տարրին վրա»²: Ինչպես ասում են, մեկնաբանություններն ավելորդ են. այս տարողունակ գնահատականի մոտ խամրում են բոլոր բացանական հատկանիշները:

Խրիմյանի կապը հայ ազգային-ազատագրական շարժման հետ, ավելի ճիշտ, որպես այդ գաղափարի ստեղծիչ և իրական շարժման նախակարապետ թեզն է ապացուցում Գ.Գյոզալյանը «Հայ քաղաքական մտքի զարգացումը և ՀՀ Դաշնակցությունը»³ աշխատության մեջ: Հեղինակը, վերլուծելով արևմտահայ իրականության քաղաքական կյանքի զարգացման տեղեկները, հանգում է այն ճիշտ եզրակացության, որ Կ.Պոլսի և արևմտահայ գավառների հասարակական-քաղաքական կյանքի զարգացումն ընթանում էր տարբեր ուղիություններով. «Թրքահայ մտավորականության ղեկավար շրջանակները մշակում են երկու գործելակերպ. խաղաղ, հառաջադիմական,

1. Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Կ. Գ., Երուսաղեմ, 1927թ., (խրիմյանի մասին զբված է սկսած էջ 4167-5335-ը ընդմիջումներով):

2. Նույն տեղում, էջ 5335 (Հայացիկ կարելի է նշել, որ այդ հոկայածավալ աշխատության մեջ սպասել են փաստական որոշ անճշտություններ):

3. Գ. Գյոզալյան, Հայ քաղաքական մտքի զարգացումը և ՀՀ Դաշնակցությունը, Փարիզ, 1927թ.:

որ ազգության ապագան տեսնում էր մշակութային ինքնագործունեության մեջ, ըմբոստ-հեղափոխական, որ չմերժելով առաջինը, լրացնում է այն գործի հեղափոխությամբ, ապստամբությամբ: Երկու գործելակերպի ներկայացուցիչները տարբեր էին և իրար անհաղորդակից թե ծագումով, թե դաստիարակությամբ և թե հասարակական աշխատանքի միջավայրով: Գավառը կարող էր ստեղծել միայն խրիմյանին, Կ.Պոլսը՝ Օտյանին կամ Ռուսիյանին»¹: Ամբողջ աշխատությունը շարադրված է այս երկու մտածելակերպի հակադրությամբ, որի հետ համաձայնել չենք կարող: Խրիմյանի մոտ լուսավորական-մշակութային գործունեությունն ազգային-ազատագրական շարժման առաջին աստիճանն է, առանց որի անհնար է պատկերացնել ազատագրական շարժումը: Ինքը՝ խրիմյանը, գործելով գավառում, սերտ հարաբերություններ է հաստատել Կ.Պոլսի սահմանադրականների հետ, մանավանդ՝ Գ. Օտյանի, որի առաջարկով էլ ընտրվեց Կ.Պոլսի պատրիարք: Խրիմյանի ուղին մինչև «երկաթե շերտի» գաղափարի հասունացումն անցնում էր այդ առաջին մտայնության ներկայացուցիչների հետ համագործակցված:

Տասնամյակներ անց Գյոզալյանը կրկին անդրադարձավ Մկրտիչ Խրիմյանին, այս անգամ նրան նվիրելով ամբողջ աշխատություն՝ «Խրիմյան հայրիկ» (Գաղափարների աշխարհը)²: Երկրորդ՝ բացատրող խորագիրը, ցույց է տալիս, որ ողջ աշխատությունը նվիրված է Խրիմյանի հայացքների վերլուծությանը: Այդ բոլորն արվում է, քննարկելով նրա գրական-գեղարվեստական, կրոնա-բարոյախոսական ստեղծագործությունները:

Հայ-քրդական հարաբերությունների տարբեր փուլերում հայ գործիչների՝ մասնավորապես Մ. Խրիմյանի ծավալած գործունեությանն է անդրադառնում Կարո Սասունին իր «Քյուրդերու և հայերու ազատագրական շարժման փուլերն ու անոնց փոխհարաբերությունները»³ հոդվածաշարում: Այդ հոդվածաշարը լրացվեց և իբրև աշխատություն լույս տեսավ «Քուրդ ազգային շարժումները և հայ-քրդական հարաբերությունները (Ժե դարեն մինչև մեր օրերը)»⁴ ընդհանուր խո-

1. Գ. Գյոզալյան, Հայ քաղաքական մտքի զարգացումը և ՀՀ Դաշնակցությունը, Փարիզ, 1927թ. էջ 68:

2. Գ. Գյոզալյան, Խրիմյան հայրիկ (Գաղափարների աշխարհը), Պեյքուր, 1954թ.:

3. Կ. Սասունի, Քյուրդերու և հայերու ազատագրական շարժումներու փուլերը և անոնց փոխհարաբերությունները (տես, Հայրենիք, Բոստոն, 1929, N 1, 2, 1930, N 3, 4, 5, 6):

4. Կ. Սասունի, Քուրդ ազգային շարժումները և հայ-քրդական հարաբերությունները (Ժե դարեն մինչև մեր օրերը), Պեյքուր, 1969թ.:

րագրով: Աշխատության երկու տարբերակներում էլ հեղինակը բացահայտում է խրիմյանի գործունեության տարբեր ժամանակահատվածներում հայ-քրդական հարաբերությունների նկատմամբ ունեցած տարբեր վերաբերմունքը: Խրիմյանի գործունեության տարոնյան շրջանին է վերաբերում Կարո Սասունու «Պատմություն Տարոնի աշխարհի»¹ ստվարածավալ աշխատության մի ծանրակշիռ մասը, որտեղ հանգամանորեն լուսաբանվում է խրիմյանի գործունեությունը Տարոնում իբրև Սբ. Կարապետ վանքի վանահայր և Տարոնի հոգևոր առաջնորդ: Վերոհիշյալ վանքի միաբանության մղած պայքարը վանահոր դեմ հեղինակը, մեր կարծիքով, մեկնաբանում է սխալ և միակողմանի: Չժխտելով այդ պայքարի տնտեսական բնույթը, հեղինակը նրան տալիս է տեղային բովանդակություն, ըստ որի, տարոնցիները, իբր, չէին հանդուրժում դավաճան Մերուժանի հայրենակից վասպուրականցի վանահորը:

Տարոնյան շրջանի խրիմյանի գործունեությունն է լուսաբանվում նաև Սարգիս և Միսակ Բդեյանների «Հարազատ պատմություն Տարոն»² աշխատության առաջին մասում:

Միայն խրիմյանին է վերաբերում Թորգոմ Եպիսկոպոս Գուշակյանի (Թ. Ե. Գ.) «խրիմյան հայրիկ» (իր ծննդյան 100-ամյակի առթիվ)³ գրված աշխատությունը: Առաջին բարձրաստիճան հոգևորականն էր, որ դրվատանքով է արտահայտվում խրիմյանի մղած պայքարին հետադեմ կոչերի դեմ՝ «ծուլության և անհոգության վարչամակի մեջ» գտնվող այդ սքեմավորների դեմ, որոնք քանի անգամ «քություններով և դավերով» խրիմյանին մատնեցին թուրքական կառավարությանը⁴: Աշխատության մեջ առավելապես լավ է լուսաբանված խրիմյանի պատրիարքական շրջանի գործունեությունը:

Խրիմյանի հասարակական հայացքների քննարկմանն է նվիրված Ե. Ֆրանգյանի «Հայ միտքը. խրիմյան Հայրիկ»⁵ աշխատությունը: Հեղինակը զարգացնում է յուրօրինակ, ինքնատիպ միտք, խրիմյանին

1. Կ. Սասունի, Պատմություն Տարոնի աշխարհի, Պեյրաբ, 1957թ.: Այդ աշխատության մեջ հեղինակը ավել է Սբ. Կարապետում լույս տեսած «Արծվիկ Տարոն» երկշաբաթաթերթի մի քանի համարների վերատպությունը, որոնք բացակայում են Հայաստանի Ազգային գրադարանի անձեռնմխելի ֆոնդի նավարածույց:

2. Բդեյան Միսակ, Բդեյան Սարգիս, Հարազատ Պատմություն Տարոն, Գանիթ, 1962թ.:

3. Թ. Ե. Գ. «Խրիմյան Հայրիկ» (իր ծննդյան 100-ամյակի առթիվ), Փարիզ, 1925թ.:

4. Նույն տեղում, էջ 37:

5. Ե. Ֆրանգյան, Հայ միտքը. խրիմյան Հայրիկ, Գանիթ, 1925թ.:

դիտարկելով իբրև «մտատիպար մի բարձր քահանայի», որի բերանով խոսում է «հայ կյանքի և իրականության, հայ ժողովրդի և պատմության իմաստությունը»¹: Շեշտը դնելով բացառապես նրա ստեղծած աշխատությունների կրոնա-բարոյախոսական, աշխարհայացքային հարցերի վրա, հեղինակը թյուրիմացություն է համարում խրիմյանի վարչական-հասարակական գործունեության տարբեր շրջանները, մասնավորապես կաթողիկոսությունը. «Նրա կաթողիկոսությունը պիտի համարել մի թյուրիմացություն, մի վրիպում նրա կյանքում: Դրա մեջ չէր և այդտեղ չպետք է որոնել նրա մեծությունը, նրա հմայքը: Ընդհակառակը, կաթողիկոսանալով նա մի հայտնի չափով նվաստացավ որպես բարոյական հեղինակություն, որպես մտքի և հոգու մեծություն: Բնածին առաքյալը և գիտության դերվիշը ծնված չէր վարչական գործունեության համար»²: Ամենահին չժխտելով խրիմյանի գործունեության փիլիսոփայական (հեղինակի խոսքերով՝ իմաստասիրական) երանգները, մենք համարձակվում ենք չհամաձայնվել հեղինակի հայտնած մտքերի հետ, մասնավորապես խրիմյանի հասարակական գործունեության նկատմամբ:

Խրիմյանի հասարակական հայացքների վերլուծությունն է կատարվում նաև հանգուցյալ կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի «խրիմյան Հայրիկ որպես դաստիարակ»³ աշխատության մեջ: Աշխատությունը գրված է 1943-ին, երբ հանգուցյալ հայրապետը դեռևս աշխարհական էր, չէր ընդունել կուսակրոնություն և կրում էր իր մկրտության անուն ազգանունը՝ Կարապետ Պալճյան: Աշխատության մեջ քննարկված են խրիմյանի լուսավորական, ընկերային, իմաստասիրական հայացքները: Վերլուծության են ենթարկվում խրիմյանի ընթերցումներն իսկական և կեղծ քաղաքակրթության մասին, նրա վերաբերմունքն իմպերիալիստական պետությունների վարած քաղաքականության նկատմամբ: Հեղինակի խոսքն ընդմիջվում է ընդարձակ մեջբերումներով, որը հնարավորություն է տալիս խրիմյանի աշխատություններին անծանոթ ընթերցողին՝ լիովին պատկերացում կազմել նրա մասին: Իր գնահատականների մեջ Կարապետ Պալճյանը հասնում է չափազանցությունների (մեր կարծիքով). «Սխալած պիտի չըլլանք, եթե ըսենք, թե մեծագույն հեղափոխականը մեր մեջ խրիմյան Հայրիկ

1. Ե. Ֆրանգյան, Հայ միտքը. խրիմյան Հայրիկ, Գանիթ, 1925թ., էջ 5:

2. Նույն տեղում, էջ 6-7:

3. Կարապետ Պալճյան, խրիմյան Հայրիկ որպես դաստիարակ, Պուրիշ, 1943թ.:

կհանդիսանա, թե իր գրականությամբ, թե իր կենդանի խոսքով, թե իր գործով»¹: Հեղինակը բարձր է գնահատում խրիմյանին որպես դաստիարակ, ուսուցիչ, մանկավարժ, որպես «հայրը հայ մանկավարժության»²:

Խրիմյանի գործունեության 80-ական թվականների վերլուծությունն է կատարում Ար. Գյուլխանդանյանը «Նոր կյանքի արշալույսին»³ հոդվածաշարում, անդրադառնալով անցյալ դարի 80-ականների գաղափարական և հեղափոխական՝ ազգային-ազատագրական շարժումներին, տալով հայ քաղաքական մտքի զարգացման շրջափուլերը և ազատագրական շարժումների սկզբնակետում ամենակարևորում դեմքը համարելով խրիմյանին, իսկ «80-ական թվականները՝ մեր պատմության դարձակետ»:

Խրիմյանի արտակարգ ընդարձակ կենսագրությունն է տվել Հայկ Աճեմյանն իր «Հայոց հայրիկ»⁴ երկհատոր աշխատության մեջ: Այն բաժանված է գլուխների ըստ խրիմյանի ապրած տասնամյակների: Դրանք քննարկվում են ժամանակին լույս տեսած պարբերականների հոդվածներով, բնութագրվում են խրիմյանական և հակախրիմյանական խմբավորումները:

Խրիմյանի գործունեության համրամատչելի շարադրանքն է տվել Արշակ Չոպանյանը հայ գործիչների դիմապատկերների շարքում, ուր կենսագրական հպանցիկ տեղեկություններից հետո, անցնում է նրա ստեղծագործությունների վերլուծությանը⁵:

Յուրօրինակ մեկնաբանություն է տալիս հայ ազատագրական շարժմանը և խրիմյանի գործունեությանն Արտակ Դարբինյանը «Հայ ազատագրական շարժման օրերեն»⁶ աշխատության մեջ, որը հիմնականում նվիրված է Արմենական կուսակցության ստեղծման պատմությանը: Իբրև դրան նախորդող շրջան պատմում է խրիմյանի Վանում ծավալած գործունեության մասին 80-ական թթ., նրա և Փորթուզյանի համագործակցության մասին և հանգում ճիշտ եզրակացության. «Խրիմյան ասկե 40-50 տարի առաջ խորապես այն հա-

մոզման եկած էր, թե հայերը Թուրքիո մեջ ինքնապաշտպանության պետք է դիմեն ամեն բանե առաջ. ան ուզեց արթնցնել հայ ժողովրդի ինքնագիտակցությունը, բայց նա բնավ չըսավ, թե փութկոտությամբ, կուսակցական մրցակցությամբ և տղայական ցույցերով կարելի պիտի ըլլա ժողովուրդն ապստամբության մղել»¹: Միանգամայն ճշմարիտ այս գնահատականն առավելապես վերաբերում է Մկրտիչ Փորթուզյանի ցուցամուլ և անհարկի արարքներին: Սակայն հեղինակը նրան դատապարտելու փոխարեն, նրա գովքն է անում և տարբերակում մտցնելով արևմտահայերի և արևելահայերի միջև, քիչ անց ավելացնում, թե արմենականները պայքարում են «Կովկասից Վան մտած խակ, անձեռնահաս, ինքնամուլ, «գործիչների» արկածախնդիր գործելակերպին դեմ»²: Մեզ թվում է, առանց անունները տալու, դա դաշնակցության գործիչների հասցեին չպրտված քար է:

1880-ական թվականներին հայ-քրդական դաշինք ստեղծելու ուղությամբ խրիմյանի ծավալած գործունեությունն է քննարկում Մ. Ավետյանը «Հայ ազգային ազատագրական հիսնամյա (1870-1920) Հուշամատյան և զորավար Անդրանիկ»³ աշխատության մեջ:

1957-ին խրիմյանի մահվան 50-ամյակի կապակցությամբ լույս տեսան արքեպիսկոպոս Սիոն Մանուկյանի⁴ և Անդրանիկ Փոլադյանի⁵ աշխատությունները նրա մասին: Սիոն Մանուկյանը քննարկում է խրիմյանի կյանքի տարբեր հատվածները, նրան ներկայացնելով իբրև «ուսուցիչ-դաստիարակ, վարդապետ, գավառի լուսավորիչ, ազգային գործիչ և հրապարակագիր, գրող-հեղինակ, պատրիարք Կ.Պոլսո և կաթողիկոս ամենայն հայոց»⁶: Երկրորդը հավուր պատշաճի գրված աշխատություն է և ոչ մի նոր փաստ չի ավելացնում խրիմյանի գործունեության վերաբերյալ:

Այլ դիրքերից և այլ տեսանկյունից է գնահատվում խրիմյանի գործունեությունն Արշակ Ալպոյաջյանի կողմից «Պատմություն Մալաթիո

1. Կարապետ Պալճյան, Խրիմյան Հայրիկ որպես դաստիարակ, Պուրբեշ, 1943թ., էջ 12:
2. Նույն տեղում, էջ 16:
3. Ար. Գյուլխանդանյան, Նոր կյանքի արշալույսին (Տես Հայրենիք, Բոստոն, 1938, N 1, N 2 (նոյեմբեր, դեկտեմբեր):
4. Հայկ Աճեմյան, Հայոց Հայրիկ, Թավրիզ, 1929թ.:
5. Արշակ Չոպանյան, Դեմքեր (Մկրտիչ Խրիմյան), Փարիզ, 1924թ.:
6. Արտակ Դարբինյան, Հայ ազատագրական շարժման օրերեն, Փարիզ, 1947թ.:

1. Արտակ Դարբինյան, Հայ ազատագրական շարժման օրերեն, Փարիզ, 1947թ., էջ 106:
2. Նույն տեղում, էջ 125:
3. Մ. Ավետյան, Հայ ազգային ազատագրական հիսնամյա (1870-1920) Հուշամատյան և զորավար Անդրանիկ, Փարիզ, 1954թ.:
4. Սիոն Մանուկյան, Հայոց հայրիկ (1820-1907) մահվան հիսնամյակին առթիվ, Պոնտուս-Այրես, 1957թ.:
5. Անդրանիկ Փոլադյան, Խրիմյան Հայրիկ, մահվան 50-րդ տարեկցի առթիվ, Նյու-Յորք, 1957թ.:
6. Մ. Մանուկյան, նշվ. աշխ., էջ 6:

հայոց»¹ ծավալուն աշխատության մեջ: Նրա մեջ սկզբից դրական է գնահատվում խրիմյանի լուծման մշակութային ասպարեզում, նշվում է, որ նրա «Ժառանգավորացի» սաները ողջ Արևմտյան Հայաստանում, ինչպես նաև Մալաթիայում, կատարում էին ժողովրդանպաստ գործունեություն²: Դրանից հետո միանգամայն աննպաստ կարծիք է հայտնում «հայ անփորձ վարիչների» (այսինքն՝ ազգի ղեկավարների) մասին: Քննարկելով Բեռլինի կոնգրեսի ընթացքը, քննադատում է Ներսես Վարժապետյանին և խրիմյանին. «Հայերը համապատասխան միջոցներ ձեռք չառան հանդարտեցնելու համար սուլթան Համիդի գայրույթը: Ընդհակառակը, գայն ավելի գրգռեցին սխալ ըմբռնված հայրենասիրությամբ: Կասկածի տակ դնել չեմ ուզեր այդ ծախող քայլ առնողները: Անոնցմե ոմանց հայրենասիրությունը և ազգասիրությունն ամեն տարակույսե դուրս են, սակայն նույնպես անտարակուսելի են անոնց անգիտակցականությունը, համբակությունը, անխորհուրդ շրջահայեցությունը և անհեռատեսությունը: Այս միամիտներու և երազատեսներու գլուխն էր խրիմյան, որ Հայաստանի իրական կացությունը ամենեմ մոտեն տեղյակ եղող մարդերեն մեկը եղած էր, բայց ինչպես կերևի, չի կրցած երկրին վիճակը և անոր մեջ հայոց դիրքը և մանավանդ ուժը հասկնալ և ըմբռնել»³: Մեկնաբանություններն ավելորդ են: Փաստորեն պատմաբանը ժխտում է ազգային ազատագրական շարժումը և պախարակում հայ գործիչներին սուլթանի գայրույթը գրգռելու համար:

Խրիմյանի գործունեությունն է լուսաբանում նաև արևմտահայ պատմաբան Լևոն Չորմիսյանը «Համապատկեր Արևմտահայոց մեկ դարու պատմության»⁴ Բ հատորում: Բարձր է գնահատում խրիմյանի և Սրվանձտյանցի դերը Վասպուրականի և Տարոնի ազգային զարթոնքի մեջ, տեղի մյուս հայրենասեր գործիչները համարվում են խրիմյանի հոգով ու շնչով սնված սերունդ: Այդ նույն աշխատությունը լի է հակասական մտքերով և եզրակացություններով: Սկզբում տարբերակվում են գավառական ծագում ունեցող հոգևորականությունը և օսմանյան մայրաքաղաքի բարձրաստիճան հոգևորականությունը, իրավացիորեն նախապատվությունը տրվում է առաջին խմբին: Աշ-

1. Ա. Ալադյան, Պատմություն Մալաթիա կայսր, Պեյքուք, 1961թ.:

2. Նույն տեղում, էջ 700, 717, 813:

3. Նույն տեղում, էջ 851-852:

4. Լ. Չորմիսյան, Համապատկեր արևմտահայոց մեկ դարու պատմության, Բ հատոր, Պեյքուք, 1974թ.:

խատության վերջում հեղինակը մեղադրանք է չարտում ողջ հայ հոգևորականության վրա և հանգում անընդունելի եզրակացությունների. «Հայ եկեղեցականներու քաղաքական կարճատեսությունը շատ սուղի նստեցավ հայության: Ասոնք դրին հիմքերը թուրք պետության դեմ պայքարին, անգիջող դիրք մը գրավեցին, խուսափեցան թուրք վարիչներու հետ ուղղակի հարաբերություն մշակելէ, կռվախնձորի մը վերածեցին 61-րդ հոդվածը, երբ կրնար նաև գործակցության միջոց մը դառնալ, ոչ թե գոհացուցիչ պայմաններ պատրաստելով կեղեքված բազմություններին, այլ գոնե պակասեցնելով կամ ջնջելով պատեհությունները կեղեքումներուն և հարստահարություններուն»¹: Մեր կարծիքով դա հակազիտական թեզ է, որն այժմ օգտագործում են առավելապես թուրք պատմաբանները: Այդ մասին կխոսվի համապատասխան տեղում: Այդ թեզին կարելի է պատասխանել «Դիվան Հայոց պատմության» ԺԳ հատորի կազմողի՝ ազգային-պահպանողականի պիտակով որակված Գյուլտ Աղանյանցի «Երկու խոսք» առաջաբանով. «Սիստեմատիկ սպանություն և թալան, խմբական բռնի կրոնափոխություն, իրավազրկություն, լլկանք, առևանգում և բռնաբարություն հրեշային չափերով, անարդար հարկահանություն, սրբապղծության ամենազազիր տեսակներ, հարստահարություն, գազանություններ և ամեն տեսակ անլուր բարբարոսություն ոչ թե անհատական բացառիկ երևույթներ են եղել Տաճկաստանում հայերի վերաբերմամբ, այլ ամենօրյա համաճարակներ»²: Կարելի է պատասխանել նաև Վարանդյանի 1912-ին գրված «Հայկական շարժման նախապատմությունը» աշխատության հետևյալ տողերով. «Գտնվեցան վերջին դժբախտ քսանամյակում գրողներ, որոնք հանդեպ ներկայի՝ ներքողեցին ցավով ու ափսոսանքով հին բարի ժամանակը, նախահեղափոխական շրջանի բարիքները, թուրքական ռեժիմի քաղցրությունը, հայաստանյան մեղմ ու բարօր վիճակը ...Թող նրանք կարդան «Արծուի Վասպուրականին»: Թող նրանք կարդան Սրվանձտյանցի ցնցող նկարագրությունը հայկական գավառների ամենօրյա կացության, այս անպաճույճ տողերը, ուր տեսնում ենք մի ահավոր ու հրեշավոր դրամայի ներկայացում, մի դիվային չարչարանք, որին մատնված էր միլիոնավոր ժողովուրդը և որի մեջ նա անհույս, շղթայակիր գալարվում էր ու մեռնում ամեն օր և ամեն ժամ»³:

1. Լ. Չորմիսյան, Համապատկեր..., Բ հատոր, Պեյքուք, 1974թ., էջ 415:

2. Դիվան հայոց պատմության, Բ. ԺԳ, էջ 11

3. Մ. Վարանդյան, Հայկական շարժման նախապատմությունը, էջ 307:

Ռուսալեզու աշխատություններ. Խրիմյանի գործունեությանն անդրադարձել են նաև ռուսալեզու հեղինակները, դրանց թվում նաև այն օտարերկրյա ուսումնասիրողները, որոնց գործերը լույս են տեսել ռուսերեն: 1895-96թթ. թուրքական կառավարության կողմից Արևմտյան Հայաստանում սանձազերծված կոտորածները համաշխարհային առաջադեմ հասարակայնության մեջ առաջացրին բողոքի և ցասումի ալիք: Եվրոպական երկրների մեծ մասում տեղի ունեցան ցույցեր, հանրահավաքներ, մեծ լսարան ընդգրկող հրապարակային դասախոսություններ, որոնց վարողները հայտնի գիտնականներ էին, մեծ հեղինակություններ: Ֆրանսիացի պատմաբան Ալբեր Վանդալը 1897թ.-ին լույս ընծայեց «Հայերը և թուրքական բարենորոգումները»¹ աշխատությունը, որը 2-րդ հրատարակությամբ լույս տեսավ 1903թ., իսկ 1908-ին այն թարգմանվեց ռուսերեն և լույս տեսավ Սանկտ Պետերբուրգում: Թարգմանիչը հայ էր՝ Ալավերդյանց, որը հայկական բարենորոգումների հարցը ռուս հասարակայնության ուշադրության կենտրոնում պահելու նպատակով թարգմանում է այս աշխատությունը, ուր քննադատվում է Թուրքիայում մոլեգնող «վատթար ռեժիմն ու վարչությունը, որը կործանման է հասցրել մի ողջ ժողովրդի: Կանխամտածված պարբերական կոտորածներ մի ողջ ժողովրդի, ահա մի տեսարան, որ մեզ է մատուցում Արևելքը երկու և կես տարվա ընթացքում»²: Աշխատության թարգմանիչն իր կողմից ավելացնում է ընդարձակ ծանոթագրություններ, որոնց հիմնական բովանդակությունը Խրիմյանի գործունեության գնահատականն է, ամենայն հայոց կաթողիկոսի վերջին ջանքերը Հայկական հարցի լուծման ուղղությամբ, 1907թ. Հաագա գործուղած նրա պատվիրակությանը: «Նա դիմում է ողջ քաղաքակիրթ պետությունների արդարության ու մարդասիրության զգացումներին: Մի ոտքով կանգնած լինելով գերեզմանում, Նորին սրբազանությունը չի ցանկանում հեռանալ այն աշխարհը՝ իր պարտքը չկատարած իր դժբախտ ժողովրդի առաջ»³: Ժլատ ու համառոտ այս խոսքերում արտահայտված է մտավորականության ներկայացուցիչների հարգանքը, Խրիմյանի վայելած մեծ ժողովրդականությունը:

1. Альбер Вандаль, Армяне и турецкие реформы, перевод с французского М. Я. Алавердяна, СПб, 1908г.

2. Նույն տեղում, էջ 5:

3. Նույն տեղում, էջ 6:

1896թ. Մոսկվայում լույս տեսավ գիտական աշխատությունների մի ժողովածու՝ "Положение армян в Турции до вмешательства держав"¹, որի մեջ իրենց հետազոտություններն էին զետեղել բելգիացի իրավագետ Ռուլեն Ժեկմենը, ամերիկացի Ֆրեդերիկ Դեվիս Գրինը, իռլանդացի Էմիլ Դիլոնը (Խարկովի համալսարանի պրոֆեսոր), անգլիացի հոգևորական Մալկոլմ Մակկոլը և ուրիշներ: Գրքի խմբագիրն էր պրոֆեսոր Կամարովսկին: Հեղինակների և նրանց բարձրացրած հարցերի բազմազանության շնորհիվ գիրքն արագորեն սպառվեց, իսկ 1897-ին իրականացավ նրա երկրորդ, լրամշակված հրատարակությունը: Գրքում կա երկու հավելված. առաջինը նվիրված է հայ առաքելական եկեղեցու հայրապետներին՝ սկսած Գրիգոր Լուսավորչից: Այդ հավելվածում ըստ արժանավայել գնահատվում է նաև ժամանակի կաթողիկոսը՝ Մկրտիչ Խրիմյանը, գործունեության ամփոփ գնահատականով և լուսանկարով: Երկրորդ հավելվածն ընդարձակ է և նվիրված է միայն Խրիմյանին, համառոտակի քննարկված նրա գործունեության բոլոր փուլերը: Առանձնակի սիրով է տրված պատրիարքական գործունեության գնահատականը. «Միշտ շիտակ, ուղղամիտ և արդարադատ, ժողովրդի շահերին նվիրված Խրիմյանը բախվեց այս աշխարհի հզորների քաղաքական շահերին և ստիպված հրաժարական տվեց, արժանանալով նույնիսկ իր քաղաքական հակառակորդների խորը հարգանքին»²: Այդ հավելվածը ռուս ընթերցողին մանրամասն ծանոթություն է տալիս Խրիմյանի և՛ հոգևորական, և՛ քաղաքական գործունեության մասին, նրա ժողովրդավարական գործելակերպի, Բ.Դռան կողմից կրած հալածանքների, Հայաստանի ապագայի և նրա հարատևության նկատմամբ ունեցած անխորտակ հավատի մասին: Այդ գրքում է նաև Ֆրեդերիկ Դեվիս Գրինի հոդվածը, որտեղ հեղինակը պատմում է Խրիմյանի հետ ունեցած իր անմոռանալի հանդիպման մասին: Հեղինակը զարմանքով և հիացմունքով է գրում կաթողիկոսի անկոտրում հավատի և նրա՝ հանդիպման վերջում արտասանած խոսքերի մասին, որը մեջբերում է լատինական շրիֆտով՝ հուսահատելու չենք (Husahadely chenck) - նշելով, որ այդ խոսքերով կարող են առաջնորդվել բոլոր պայքարողները³:

1896 թվին դարձյալ Մոսկվայում լույս տեսավ «Братская помощь

1. Положение армян в Турции до вмешательства держав, Москва, 1896г.

2. Նույն տեղում, էջ 120:

3. Նույն տեղում, էջ 311:

пострадавшим в Турции армянам»¹ ստվարածավալ հատորը, որը նույնպես ունեցավ երկրորդ հրատարակություն՝ 1898-ին: «Положение»-ի թուրք հոդվածները և հավելվածները մտան այս ժողովածուի մեջ, հարստացվելով հայ գրականության, գիտության, արվեստի, պարբերական մամուլի վերաբերյալ ակնարկ-վերլուծումներով և հայ պոեզիայի ու արձակի լավագույն նմուշներով: Պարբերական մամուլը քննարկող հոդվածի հեղինակը հանգամանորեն անդրադառնում է խրիմյանի հրապարակախոսական գործունեությանը, «Արծուի Վասպուրականի» ամսագրի հրատարակության պատմությանը, իրավացիորեն նշում է, որ վերջինս և՛ հրատարակիչ էր, և՛ խմբագիր, և՛ գրող, և՛ քարոզիչ, և՛ ուսուցիչ-մանկավարժ: Հեղինակի բարձր գնահատականին է արժանանում խրիմյանի դաստիարակած սաների առաջին սերունդը, որոնք «հետագայում դարձան նշանավոր մարդիկ»²: խրիմյանի վայելած մեծ հեղինակությունն է արձանագրում այն փաստը, որ այդ ժողովածուի 2-րդ բաժնում իբրև աշուղական երգ տրված էր նրան նվիրված «Հայրիկ, հայրիկ, քո հայրենիք» երգի ռուսերեն թարգմանությունը³:

Խրիմյանի գործունեությանը բավականին ընդարձակ անդրադառնում է ռուս պատմաբան Ի. Ի. Գոլոբորոդկոն, թուրքիային նվիրված իր արժեքավոր աշխատության մեջ⁴: Քննախույզ հայացք նետելով թուրքիայում ապրող ազգությունների վրա, հեղինակը եզրակացնում է. «Օսմանյան կայսրությունում հայերն զբաղեցնում են աչքի ընկնել տեղ: Հին աշխարհի հնագույն ժողովուրդներից մեկը, հայերն իրենց պատմության ընթացքում ապրել են շատ ծանր շրջադարձեր. մեկ բարձրացել են ազգային հզորության և ծաղկումի գագաթը, մեկ էլ իջել այլազգի նվաճողների իրավագուրկ ստրուկների աստիճանին»⁵: Հեղինակը տալիս է կայսրության մեջ ապրող հայերի թվաքանակը, անդրադառնում նրանց տնտեսական, քաղաքական և իրավական կացությանը, մանրամասն քննարկում է հայոց Ազգային Սահմանադրության համար մղվող պայքարում տարբեր հասարակաշերտերի վերաբերմունքը: Այդ պայքարի մեջ հեղինակն առանձնակի տեղ է հատ-

1. Братская помощь пострадавшим в Турции армянам, Москва, 1896г., II-ое издание-1898г.

2. Նշվ. ժողովածուն, էջ 601:

3. Նշվ. ժողովածուն, 2-րդ բաժին, էջ 132-133:

4. И. И. Голобородко, Турция, 2-ое изд., Москва, 1908г.

5. Նույն տեղում, էջ 218:

կացնում երիտասարդ դեմոկրատ մտավորականությանը, որոնց շարքում առաջինն ընդգծված է խրիմյանի դերը: Վերլուծելով Ազգային ժողովի նիստերը, հեղինակը դիտողություն է անում նրա կազմի վերաբերյալ, նշում, որ 220 երեսփոխանների մեծ մասը Կ.Պոլսից էին և շատ քչերն էին արևմտահայ գավառի ներկայացուցիչներ, այսինքն՝ իր համաձայնությունն է արտահայտում պատրիարք խրիմյանի՝ սահմանադրության վերաքննության համար ներկայացված պահանջին: Գոլոբորոդկոն քննարկում է նաև խրիմյանի հրատարակած «Արծուի Վասպուրականի»-ն իբրև արևմտահայ գավառի առաջին տպագիր օրգան, ապա ամփոփում խրիմյանի ողջ գործունեությունը. «Մշակության-ազգային շարժման գլուխ երկար ժամանակ կանգնած էր անձնուրաց Մկրտիչ խրիմյանը, հետագայում պատրիարք, ապա կաթողիկոս ամենայն հայոց: Նրա անունը կարմիր թելով անցնում է արթնացող Հայաստանի ողջ պատմության միջով»¹: Գոլոբորոդկոյի այս աշխատությունը շահեկանորեն տարբերվում է խորհրդային շրջանի ռուս պատմաբաններ Երեմենի² և Շերեմետի³ աշխատություններից, որովհետև վերջիններս «դասակարգային մոտեցում» ցուցաբերելու հիվանդությամբ արտակարգ համակրանքով են արտահայտվում «խեղճ թուրք ժողովրդի մասին», որը ոչ արհեստավոր է, ոչ առևտրական, որի վզին է ծանրանում գինձորական գործի լուծը»: Այստեղ արդեն մեկնաբանություններն ու բացատրություններն ավելորդ են: 1911թ. Մոսկվայում ռուսերեն լույս տեսավ Ալ. Ջիվիլեգովի «Թուրքահայաստանի ապագան»⁴ աշխատությունը, որն սկսվում է հայկական հարցի սկզբնավորումով, խրիմյանի ղեկավարած պատվիրակության ծավալած գործունեության մանրամասն քննարկումով և դրան տրվում է համապատասխան գնահատական:

1996թ. Անկարայի համալսարանի «Օսմանյան պատմության հետախուզության կենտրոնը» լույս ընծայեց թուրք պատմաբան Էրդալ Իլտերի «Հայ եկեղեցին և ահաբեկչությունը»⁵ 176 էջանոց աշխատությունը, որն աղավաղում է պատմական փաստերը, տարբերություն չի տեսնում Սան Ստեֆանոյի դաշնագրի 16-րդ և Բեռլինի վեհաժողովի

1. И. И. Голобородко, Турция, 2-ое изд., Москва, 1908г., стр. 232.

2. Д. Е. Еремеев, Этногенез турок, Москва, 1971г.

3. В. И. Шеремет, Османская империя и западная Европа вторая треть XIX в., Москва, 1986г.

4. Ал. Дживилегов, Будущее Турецкой Армении, Москва, 1911г.

5. Erdal Ilter, Ermeni kilisesi ve teror, Ankara, 1996.

61-րդ հոդվածների միջև, խուսափում է բացահայտել հայ ազատագրական շարժումների պատճառները, այդ շարժումների սկզբնավորողը համարում հայ բարձրաստիճան հոգևորականությանը, ներկայացնում «Խրիմյան - Վարժապետյան - Իզմիրլյան եռյակ հրոսակապետությունը, որը պատճառ դարձավ հայկական հարցի արժարժման»։ Այդ աշխատությունը գրախոսել է ֆրանսահայ անվանի պատմաբան Արթուր Պեյլերյանը «Թուրքական նոր տեսություններ հայկական հարցի մասին»¹ հոդվածով, որտեղ մեկ ամիս նշվում է երկու մասից բաղկացած այդ աշխատության բոլոր փաստական սխալները, քննադատում մտացածին եզրահանգումները։ Գրախոսը գրքի հեղինակին անվանում է «հրժիգ պատմաբան, որը օսմանյան կառավարության և գավառներու պաշտոնյաներուն բիրտ վարչության գործելակերպը արդարացնելու համար երևակայական տվյալներ է ստեղծել»²։ Թուրք պատմաբանը սխալ է ներկայացրել պատճառ-հետևանքային կապը և մեղադրել «օսմանյան դրախտի» մեջ ապրող հայ ժողովրդին ու բարձրաստիճան հոգևորականությանը, որ դարեր ի վեր «հավատարիմ հպատակ» լինելուց հետո հանդգնեց դիմել ազատագրական շարժումների։ Դրան կարելի է պատասխանել նույն այդ թուրք պատմաբանի բնորոշմամբ՝ «հեռատես և խելացի» հոգևորական Մաղաքիա Օրմանյանի խոսքերով, որ օսմանյան կառավարության վարած հայահալած քաղաքականությունը պատճառ եղավ, որ «խղճուկ աղաչավորը» (իմա-հայ ժողովուրդը) դարձավ անհնազանդ և զենքի դիմեց։

Խորհրդահայ պատմագիտություն. Խորհրդահայ պատմագիտությունը Խրիմյանին անդրադարձավ բավականին ուշ։ Թերևս բացառություն էր կազմում վաստակաշատ պատմաբան Լեոյի «Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը»³ երկհատոր աշխատությունը, որում գիտնականը հետևելով Պոկրովսկու գռեհիկ-սոցիոլոգիական դպրոցին, միհիլիստական վերաբերմունք է դրսևորում ազգային-ազատագրական շարժումների նկատմամբ, հասարակական բոլոր երևույթները մեկնաբանում դասակարգային տեսանկյունից։ Այդ ուսումնասիրության մեջ Խրիմյանի գործունեության որոշ

1. Արթուր Պեյլերյան, Թուրքական նոր տեսություններ հայկական հարցի մասին (տես, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1997թ., N 1, էջ 33-40):

2. Նշվ. աշխ., Պատմա-բանասիրական հանդես, 1997, N 1, էջ 35:

3. Լեո, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հ. Ա, Փարիզ, 1934, հ. Բ, Փարիզ, 1935:

դրվագների նկատմամբ արտահայտած ընդունելի կարծիքներից բացի, ժողովրդական այդ գործիչը և արևմտահայ ողջ ազատագրական շարժումն արժանանում են բացասական գնահատականի, համարվում դրսից ներմուծված⁴:

Լեոյից հետո մի ժամանակահատված (քսան տարի) խորհրդահայ պատմաբանները չանդրադարձան Խրիմյանի գործունեությանը։ Դրա պատճառը ոչ թե նրա նկատմամբ ցուցաբերած անտարբերությունն էր, այլ տիրող ռեժիմը, որը չէր հանդուրժում ոչ հեռու անցյալի ազգային գործիչների, առավելապես հոգևորականների մասին դրական խոսքը։ Ստալինի մահով փշրվեց լուծարան սառույցը։ Ականավոր պատմաբան Աշոտ Յովհաննիսյանի «Նալբանդյանը և նրա ժամանակը»² կոթողային աշխատության առաջին հատորում քննարկվեցին Միքայել Նալբանդյանի առընչություններն արևմտահայ ազատագրական շարժման և սահմանադրական պայքարի գործիչների հետ, այդ ֆոնի վրա վերլուծվեց Մկրտիչ Խրիմյանի ծավալած գործունեությունն արևմտահայ գավառում։ Այդ աշխատության մեջ Խրիմյանը և նրա սան ու զինակից Գարեգին Սրվանձտյանցը գնահատվում են որպես գավառահայ բուրժուազիայի «տեղական առևտրի և ապրանքայնացող գյուղատնտեսության պրոգրեսիվ մղումների» արտահայտիչներ։ Խորին ակնածանքով վերաբերվելով անվանի գիտնականի գիտական ժառանգությանը, հանդգնում ենք չհամաձայնվել նրա այդ կարծիքի հետ։ Խրիմյանը և Սրվանձտյանցը, մեր կարծիքով, լայն դեմոկրատիայի շահերի արտահայտիչներն են³:

1955-ին լույս տեսավ Մկրտիչ Ներսիսյանի «Հայ ժողովրդի պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ»⁴ արժեքավոր աշխատությունը, որն (ինչպես ցույց է տալիս աշխատության խորագիրը) ամբողջությամբ նվիրված է 19-րդ դարի 2-րդ կեսի արևմտահայ ազգային

1. Չներ կարող չհամաձայնել Խրիմյանի դիվանագիտական գործունեության մասին արտահայտած Լեոյի գնահատականի հետ, այն, որ հանձին նրա եվրոպական դիվանագետների հետ պետք է բանակցել ժողովրդի մաքուր պարզ ու անխառնախ մեղակայացուցիչը, որը հույս ուներ բոլոր ազգերին հասկանալի՝ «լսելի լեզվով» աշխատանքը կհանգեցներ դրական արդյունքների։ «Մյուսգամայն ճիշտ խոսքեր պատկերացնելու համար հայ դիվանագիտությունը, որ առաջին անգամ զմում էր եվրոպա բնակիչների դեմքերը ծնելու»։ (Տես նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 85):

2. Աշ. Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հ. 1, Ե., 1955թ.:

3. Այդ քեզը հիմնավորել ենք «Աշոտ Հովհաննիսյանը և արևմտահայության պատմության ուսումնասիրության մի բանի հարցեր» հոդվածում (տես, Լրաբեր հաս. գիտ., 1998, N 2, էջ 34-42):

4. Մ. Ներսիսյան, Հայ ժողովրդի պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ, Երևան, 1955թ.:

ազատագրական շարժմանը, նրա գաղափարախոսությանը և գործիչներին: Այդ աշխատության մեջ Խրիմյանը, առավելապես նրա աշակերտ Գ. Սրվանձտյանցն արժանանում են միանգամայն ճիշտ գնահատականի:

Հետաքրքրությունը Խրիմյանի գործունեության նկատմամբ շարունակվում է նաև հետագա տարիներին, երբ գիտնականը Խրիմյանի կողմից գրված փաստաթղթերը գետեղում է իր խմբագրությամբ լույս տեսած «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում»¹ փաստաթղթերի ժողովածուի մեջ, ապա Ռուսաստանի Արտաքին քաղաքականության արխիվից հայտնաբերած Խրիմյանի մի այլ նամակ հրապարակում Պատմա-բանասիրական հանդեսում²:

Խրիմյանի և նրա աշակերտ Գ. Սրվանձտյանցի գործունեությունը քննարկվել է նաև Վ. Պարսամյանի «Հայ ժողովրդի պատմության» 3-րդ հատորում³. այդտեղ հեղինակը շեշտը դնում է հետադիմական ուժերի դեմ նրանց մղած պայքարի վրա:

Խրիմյանի գործունեության կաթողիկոսական շրջանին է անդրադարձել Դ. Մուրադյանը «Հայաստանը ռուսական առաջին ռևոլյուցիայի տարիներին»⁴ աշխատության մեջ: Հեղինակն իրավացիորեն ընդգծել է նրա «հնօրյա ժողովրդական գործիչ» լինելը և նրա տարբերությունը մյուս բարձրաստիճան հոգևորականներից: Ա. Համբարյանը «Ազրաբային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում (1856-1914)»⁵ աշխատության մեջ մեծապես օգտագործել է Խրիմյանի և Սրվանձտյանցի հայտնած հավաստի տեղեկությունները, գնահատել նրանց ժողովրդամուկ գործունեությունը «գավառ» հորջորջվող բուն Արևմտյան Հայաստանում: Նույն հեղինակի գրչին է պատկանում «Հայ հասարակական-քաղաքական միտքը արևմտահայության ազատագրության ուղիների մասին»⁶ արժեքավոր աշխատությունը, ուր

1. Геноцид армян в Османской империи, II-ое дополненное изд., под редакцией М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1982г., стр. 13-14.

2. Ներսիսյան Մ.Գ., Խրիմյան Հայրիկի ղեկավարած Նիկոլայ 2-ին (1907) և արխիվային այլ նյութեր Հայկական հարցի և հայ կամավորների մասին (1913-1915թթ.), տե՛ս ՊԲՀ, 1994, N 1-2, էջ 165-166:

3. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III, (Վ. Պարսամյանի խմբ.), Երևան, 1967:

4. Դ. Մ. Մուրադյան, Հայաստանը ռուսական առաջին ռևոլյուցիայի տարիներին, Երևան, 1964թ.:

5. Ա. Ս. Համբարյան, Ազրաբային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1965թ.:

6. Ա. Ս. Համբարյան, Հայ հասարակական-քաղաքական միտքը արևմտահայության ազատագրության ուղիների մասին, Երևան, 1990թ.:

հանգամանորեն քննարկվում է Խրիմյանի հայացքների աստիճանական զարգացումը:

Խրիմյանի պատրիարքական շրջանի և 80-ական թվականների գործունեությանն է անդրադարձել Ռաֆիկ Հովհաննիսյանը «Արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժումները և Կարինի «Պաշտպան հայրենյաց» կազմակերպությունը (19-րդ դարի 70-80-ական թվականներ)»¹ աշխատության մեջ, ուր հեղինակը բարձր է գնահատել պատրիարք Խրիմյանի ժողովրդավարական ընթացքը, արժեքավորել նրա պայքարը Կ.Պոլսի էֆենդիական դասի դեմ:

Խրիմյանի գործունեությունը լուսաբանվել է նաև Հ. Ղազարյանի «Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը 1800-1870թթ.»² աշխատության մեջ, ուր հեղինակը Խրիմյանին և նրա սան Գարեգին Սրվանձտյանցին դասում է ազգային-պահպանողական հոսանքի գործիչների շարքում³: Հեղինակը և «նախնի է խփում և մեխին», ընդգծում է նրանց առաջադիմական պայքարը, բայց նրանց ուսերին թողնում «պահպանողականության բեռը» (իր խոսքերով): Այս արտահայտությունն իր մեջ պարունակում է բացասական երանգավորում: Ժամանակակից հայ պատմաբանների կողմից ազգային պահպանողական հոսանքն արժանանում է դրական գնահատականի:

Խրիմյանի գործունեության կաթողիկոսական շրջանը մեծ չափով լուսաբանված է Վահե Երկանյանի «Պայքար հայկական մոր դպրոցի համար Անդրկովկասում (1870-1905)»⁴ աշխատության մեջ, ուր հեղինակը քննարկում է 1894-ից սկսած Խրիմյանի ծավալած գործունեությունը, նրա պայքարը ցարական տարբեր մակարդակի աստիճանավորների դեմ ցարիզմի կողմից փակված հայկական դպրոցները վերաբացելու ուղղությամբ: Գնահատվում է նաև Խրիմյանի դերը 1903թ. հունիսի 12-ի օրենքի դեմ հայ ժողովրդի մղած պայքարում:

Կաթողիկոս Խրիմյանի սերտ կապը հռչակավոր ծովանկարիչ Հովհաննես Այվազովսկու հետ լուսաբանվել է պատմաբան Վ. Միքա-

1. Ռաֆիկ Հովհաննիսյան, Արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժումները և Կարինի «Պաշտպան հայրենյաց» կազմակերպությունը (19-րդ դարի 70-80-ական թթ.), Երևան, 1965թ.:

2. Հ. Ղազարյան, Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը 1800-1870թթ., Երևան, 1967թ.:

3. Հեղինակը տեղյակ չլինելով, որ Հ. Սվաճյանը առանց նշելու հեղինակի ինքնությունը, «Արծվիկ Տաբունյան» ապփած Սրվանձտյանցի կողմնակիցը արտատպում է Մեղվում, խմբագրին է վերագրում Սրվանձտյանցի կողմնակից և դրանով բնութադրում Սվաճյանին իրեն հեղափոխական-յեմեկրառ:

4. Վահե Երկանյան, Պայքար հայկական մոր դպրոցի համար Անդրկովկասում, Երևան, 1970թ.:

յեւանի «Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն» (1801-1917թթ.)¹ աշխատության մեջ: Վեհափառի վայելած հեղինակության և ժողովրդականության մասին է վկայում անվանի նկարչի կողմից նրա երկու դիմանկարները կերտելու պարագան:

Խրիմյանի գործունեությանը որոշ չափով անդրադարձել է նաև Դ. Վարդանյանը «Արևմտահայերի ազատագրության հարցը և հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքները 19-րդ դարի վերջին քառորդում»² աշխատության մեջ:

1976-ին լույս տեսավ Ծ. Պ. Աղայանի «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից»³ սովորածավալ աշխատությունը, որի երկրորդ գլխում հայկական հարցի քննարկման ժամանակ հեղինակն անդրադառնում է Եվրոպա մեկնած Խրիմյանի ղեկավարած պատվիրակության գործունեությանը և շեշտում «հայ կղերա-ամիրայական գործիչների անճարակությունը»⁴: Մեզ թվում է, տեղին է ժողովրդական գործչին տված նման գնահատականը: Աշխատության երրորդ գլխում հեղինակը, խոսելով արևմտահայության ռուսական կողմնորոշման մասին, վկայակոչում է վանեցիների՝ ռուսական ցարերի անունով ուղարկված խնդրագրերը (1880 և 1882 թվերին), առանց նշելու, որ դրանց հեղինակը Խրիմյանն է:

1981 թ. լույս տեսավ Դ. ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի հրատարակած «Հայ ժողովրդի պատմություն» բազմահատորյակի վեցերորդ հատորը⁵, որտեղ հայկական հարցը և ազատագրական շարժումները լուսաբանելու ընթացքում ըստ ամենայնի գնահատվում է Խրիմյանի դերը: Ի պատիվ հատորի հեղինակային կոլեկտիվի, լավ է լուսաբանվել նաև կաթողիկոս Խրիմյանի մղած պայքարը ցարական բյուրոկրատիայի դեմ 1903 թ. հունիսի 12-ի օրենքի գործադրման ժամանակ:

Մ. Մխիթարյանի «19-րդ դարի 2-րդ կեսի արևելահայ պարբերական մամուլի պատմությունից»⁶ աշխատության մեջ լուսաբանված են Խրիմ-

1. Վ. Միքայելյան, Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն (1801-1917թթ.), Երևան, 1970թ.:

2. Դ. Վարդանյան, Արևմտահայերի ազատագրության հարցը և հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքները 19-րդ դարի վերջին քառորդում, Երևան, 1967թ.: Այս աշխատության մեջ տեղ են գտել փաստական սխալներ Խրիմյանի գործունեության մասին:

3. Ծ. Պ. Աղայան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից, Երևան, 1976թ.:

4. Զույն տեղում, էջ 76:

5. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, Երևան, 1981թ.:

6. Մ. Մխիթարյան, 19-րդ դարի 2-րդ կեսի արևելահայ պարբերական մամուլի պատմությունից, Երևան, 1976թ.:

յանի լուսավորական գործունեության որոշ դրվագներ, ցույց տրված նրա կապը արևելահայ հասարակական գործիչների հետ: Մանրակրկիտ քննարկվում է 19-րդ դարի 2-րդ կեսի արևելահայ պարբերականների, մասնավորապես «Փորձի» և «Արձագանքի» վերաբերմունքը Խրիմյանի՝ 80-ական թվականներին ծավալած գործունեության, ինչպես նաև կաթողիկոսական շրջանի վերաբերյալ:

Խրիմյանի կապը նոր Նախիջևանի գաղութի հասարակական գործիչների հետ, նրա պայքարը ցարական կառավարության կողմից փակված դպրոցները վերաբացելու և դպրոցական կանոնադրություն ստեղծելու ուղղությամբ, դրանց հարակից այլ հարցեր քննարկվել են Վ. Բարխուդարյանի «Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմություն» (1861-1917թթ.)¹ աշխատության մեջ:

Քանի որ Խրիմյանը եղել է Գ. Սրվանձտյանցի ուսուցիչը, ապա նաև զինակիցը, վերջինիս գործունեության տարբեր շրջանները պայմանավորված են եղել ուսուցչի՝ արևմտահայ կյանքում տվյալ ժամանակ զբաղեցրած դիրքով: Այդ պատճառով տողերիս հեղինակի «Գարեգին Սրվանձտյանց» (կյանքը և գործունեությունը)² աշխատության մեջ, թեև ոչ մանրամասնորով տրված է նաև Խրիմյանի գործունեության համառոտ, բայց ամփոփ գնահատականը, այն որ և՛ ուսուցիչը, և՛ սանն ու զինակիցը արևմտահայ ժողովրդական զանգվածների շահերի արտահայտիչներն էին:

Ռուս-թուրքական պատերազմի, Սան Ստեֆանոյի և Բեռլինի դաշնագրերի, այդ ընթացքում հայ գործիչների, նրանց շարքում նաև Խրիմյանի գործունեությունն է քննարկվում Ջոն Կիրակոսյանի «Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը. 19-րդ դարի 70-ական թթ.»³ և «Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը. 19-րդ դարի 80-ական թվականներ»⁴ աշխատություններում:

Խրիմյանի գործունեության տարբեր շրջաններ են քննարկվել Հայկազ Պողոսյանի «Սասունի պատմություն»⁵ և «Վասպուրականի պատմությունից. 1850-1900թթ.»⁶ աշխատություններում:

1. Վ. Բարխուդարյան, Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմություն (1861-1917թթ.), Երևան, 1985թ.:

2. Է. Կոստանյան, Գարեգին Սրվանձտյանց (կյանքը և գործունեությունը), Երևան, 1979թ.:

3. Ջոն Կիրակոսյան, Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը. 19-րդ դ. 70-ական թթ., Երևան, 1978թ.:

4. Ջոն Կիրակոսյան, Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը. 19-րդ դ. 80-ական թթ., Երևան, 1980թ.:

5. Հ. Պողոսյան, Սասունի պատմություն, Երևան, 1980թ.:

6. Հ. Պողոսյան, Վասպուրականի պատմությունից, 1850-1900թթ., Երևան, 1988թ.:

Խրիմյանի գործունեության կաթողիկոսական շրջանն է բնութագրված Լիդա Գևորգյանի «Մուրճ» ամսագիրը»¹ աշխատության մեջ: «Մուրճի» խմբագիր Արասխանյանը հայ հոգևորականի փայփայած իդեալը տեսնում էր Խրիմյանի մեջ և «ամիթը բաց չէր թողնում նրան խնկարկելու», գտնելով, որ Խրիմյանը «միշտ համակրելի է եղել առաջադիմականներին»²: Այդ դիրքերից էլ գնահատվում են Խրիմյանի ջանքերը հոգևորականության կազմի վերափոխության մեջ: Նույն աշխատության մեջ այդ ամսագրի նոր շրջանը (խմբագիր՝ Լ. Սարգսյան) տրամադժորեն հակառակ մոտեցում է ցուցաբերում Խրիմյանի «երկաթե շերտի» քարոզի, զենք ու արյունով ազատության հասնելու քարոզի նկատմամբ, որակելով այն իբրև «խիզախ անմտություն, ազգակործան խաղ հրդեհի հետ»: Հասկանալի է, որ չենք կարող համաձայնել խմբագրի այդ կարծիքի հետ:

19-րդ դարի 2-րդ կեսի հայ ժողովրդի պատմության մեջ Խրիմյանի ունեցած մեծ դերի վկայությունն է այն փաստը, որ նրա պաշտպանությամբ հանդես է եկել Րաֆֆու նման մեծ հեղինակությունը, որը «Մշակի» էջերում բազմաթիվ հոդվածներով հանդես է գալիս հրաժարված պատրիարքի գործունեության բարձր գնահատումով և քննադատության սլաքներն է ուղղում Կ.Պոլսի Ազգային ժողովի՝ Քաղաքական ժողովի անդամների դեմ: Այդ հարցերն ու պայքարն իրենց արտացոլում են գտել Լիդա Գևորգյանի «Գրիգոր Արծրունին և նրա «Մշակը»³ աշխատության մեջ: Ինչպես նշում է հեղինակը, անվանի գրողը Խրիմյանի բարոյական պահվածքը արժեքավորելու համար չի գտնում այլ խոսք, քան «կոմունիստ» բառը, այն անենահարմարը համարելով «անձնական շահը հասարակականին զոհող, վերջին կուպելը կարոտյալին նվիրող, սեփականությունը արհամարհող ասկետ հոգևորականի համար»⁴:

«Զմյուռնահայ պարբերական մամուլը» (1839-1860)⁵ աշխատության մեջ Միքայել Հակոբյանը քննարկում է Զմյուռնիայի հետադիմական մամուլի օրգանների բացասական վերաբերմունքը Կ.Պոլսի Սվաճյանի «Մեղուի» նկատմամբ այն բանի համար, որ վերջինս համարձակվել է հանդես գալ Մկրտիչ Խրիմյանի պաշտպանությամբ: Այդ

1. Լիդա Գևորգյան, «Մուրճ» ամսագիրը, Երևան, 1982թ.:

2. Նշվ. աշխ., էջ 172:

3. Լիդա Գևորգյան, Գրիգոր Արծրունին և նրա «Մշակը», Երևան, 1996թ.:

4. Նշվ. աշխ., էջ 219:

5. Մ. Ն. Հակոբյան, Զմյուռնահայ պարբերական մամուլը, Երևան, 1984թ.:

աշխատության 2-րդ հատորը՝ «Զմյուռնահայ պարբերական մամուլը (1861-1880)»¹ քննարկում է Զմյուռնիայի դեմոկրատական մամուլի վերաբերմունքը Մկրտիչ Խրիմյանի ծավալած գործունեության նկատմամբ: Դրանցից աչքի է ընկնում Գրիգոր Զիլինկիրյանի «Ծաղիկը», որի էջերում լույս տեսած «Խրիմյան և վանորեից խորհուրդ», «Մշո խնդիր և Խրիմյան» և այլ բազմաթիվ հոդվածներ անարգանքի սյունին են գամում բոլոր նրանց, ովքեր «հանցագործ պայքար են ծավալում Խրիմյանի դեմ»: Հեղինակի կարծիքով Զիլինկիրյանի այս դիրքորոշումը «համընկնում է Նալբանդյանի այն վերաբերմունքին, որ դրսևորվեց «Ազգային թշվառությունում»:

Փաստորեն Խրիմյանը դառնում է այն նշանաձողը, որի թշնամիներն ու բարեկամները որակավորվում են հետադիմական և առաջադիմական պիտակներով²:

Հայ ժողովրդի ազատագրական շարժման մեջ ունեցած Խրիմյանի մասնակցությանը և հայ-քրդական հարաբերություններում նրա խաղացած դերին է անդրադառնում Ս. Կ. Պողոսյանը «Գոյատևման պայքարի քառուղիներում»³ ու «Քրդերը և հայկական հարցը»⁴ աշխատություններում:

Խրիմյանի գործունեության պատրիարքական շրջանի գնահատականը առանձնապես լավ է տրված Ա. Ա. Խառատյանի «Արևմտահայ մամուլը և գրաքննությունը Օսմանյան թուրքիայում»⁵ և «Հասարակական միտքը Զմյուռնիայի հայ պարբերական մամուլում (1840-1900)»⁶ աշխատություններում: Առաջինի մեջ հստակորեն արտացոլված է պատրիարք Խրիմյանի ժողովրդավարական դիրքորոշումը, դեմոկրատական մամուլի պաշտպանությունը ժողովրդի ծոցից դուրս եկած և Ազգային ժողովում նրա շահերի արտահայտիչ պատրիարքին: Հակոբ Պարոնյանի «Մեղուն», որը Հ. Սվաճյանի «Մեղվի» ավանդույթների շարունակողն էր, հայ էֆենդիների համառ պայքարի շնորհիվ քանիցս դադարեցվում է օսմանյան գրաքննության կողմից պատ-

1. Մ. Ն. Հակոբյան, Զմյուռնահայ պարբերական մամուլը (1861-1880), Երևան, 1987թ.:

2. Նույն տեղում, էջ 102:

3. Ս. Կ. Պողոսյան, Գոյատևման պայքարի քառուղիներում, Երևան, 1988թ.:

4. Ս. Կ. Պողոսյան, Քրդերը և հայկական հարցը, Երևան, 1991թ.:

5. Ա. Ա. Խառատյան, Արևմտահայ մամուլը և գրաքննությունը Օսմանյան թուրքիայում, Երևան, 1989թ.:

6. Ա. Ա. Խառատյան, Հասարակական միտքը Զմյուռնիայի հայ պարբերական մամուլում (1840-1900), Երևան, 1995թ.:

րիարք Խրիմյանին պաշպանելու համար: Հակոբ Պարոնյանը և նրա խմբագրած «Մեղուն» արտահայտում էին արևմտահայ գավառի և Կ.Պոլսի աշխատավորության մղած պայքարը ամիրայական վերնախավի և իշխանամետ հոգևորականության դեմ համուն հրաժարված պատրիարքի: Երկրորդ աշխատությունը Ձմյունիայի հասարակական կյանքի ալեբախումների արտացոլումն է, որոնք յուրովի արծագանքում էին օսմանյան մայրաքաղաքի հայ հասարակական կյանքի խմորումներին: Այդ պայքարի բովում թրծվում էր տեղի դեմոկրատ մտավորականությունը և արտահայտում Խրիմյան գործչի և պատրիարքի նկատմամբ տածած մեծ համակրանքը: Այդ պայքարում էլ տարբերակվում էին հասարակական հոսանքների արտահայտիչ մանուկի զանազան օրգանները:

Խրիմյանի և Թումանյանի հարաբերություններն են լուսաբանված գրականագետ Լուսիկ Կարապետյանի «Հովհաննես Թումանյանի հասարակական գործունեությունը»¹ աշխատության առաջին գլխում, ուր արտահայտված է ամենայն հայոց բանաստեղծի անվերապահ հարգանքն ու խորը ակնածանքն ամենայն հայոց հայրապետի նկատմամբ, որը չփոխվեց մույնիսկ այն ժամանակ, երբ Թումանյանը որոշ հարցերում համաձայն չէր կաթողիկոսի դիրքորոշմանը: «Հայկական հարցը»² աշխատության մեջ Լենդրուշ Խուրշուդյանն անդրադարձել է Բեռլինի կոնգրեսին ներկայացած հայ պատվիրակությանը, ապա Մկրտիչ Խրիմյանի «երկաթե շերտի» քարոզին, ժողովրդի՝ սեփական ուժերով ազատագրվելու գաղափարին, որպես ազատագրական շարժման նոր փուլի սկիզբ: Խրիմյանի բեռլինյան և կաթողիկոսական շրջանի որոշ փուլերն են քննարկված Հրաչիկ Սիմոնյանի «Անդրանիկի ժամանակը»³ երկհատոր աշխատության առաջին հատորում: «Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հարցը 1878թ. Բեռլինի վեհաժողովին նախորդող ժամանակաշրջանում»⁴ և «Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հարցը 1878թ. Բեռլինի վեհաժողովում»⁵

1. Լուսիկ Կարապետյան, Հովհաննես Թումանյանի հասարակական գործունեությունը, Երևան, 1992թ.:

2. Լենդրուշ Խուրշուդյան, Հայկական հարցը, Երևան, 1995թ.:

3. Հրաչիկ Սիմոնյան, Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Ա, Երևան, 1996թ.:

4. Գ. Ա. Գալստյան, Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հարցը 1878թ. Բեռլինի վեհաժողովին նախորդող ժամանակաշրջանում (տես Լրաբեր հաս. գիտությունների, 1996, N 3):

5. Գ. Գալստյան, Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հարցը 1878թ. Բեռլինի վեհաժողովում (տես, Լրաբեր, 1997, N 1):

հողվածներում Գ. Ա. Գալստյանն անդրադառնում է նաև Մկրտիչ Խրիմյանի գործունեությանը համապատասխան ժամանակահատվածներում:

Նորայր Սարուխանյանի «Հայկական հարցը մինչխորհրդային հայ հասարակական քաղաքական մտքի և պատմագիտության մեջ»¹ աշխատությունը լուսաբանում է Մկրտիչ Խրիմյանի գործունեության որոշ փուլերը, նրա դերը հայկական հարցի արծարծման՝ մինչխորհրդային հասարակական մտքի և պատմաբանների գնահատության մեջ:

Ինչպես տեսանք, խորհրդային և հետխորհրդային պատմաբաններից ոչ մեկը դեռևս ամբողջական աշխատություն չի նվիրել Խրիմյանի կյանքին և հասարակական-քաղաքական, հոգևորական գործունեությանը, այլ անդրադարձել են նրան այնքան, ինչքան թույլ է տալիս իրենց հետազոտած թեմայի շրջանակները: Սփյուռքում լույս տեսած աշխատությունները, որոնք ամբողջությամբ վերաբերում են Խրիմյանին, գրված են բացառապես նրա ստեղծագործությունների հիմքի վրա, երբեմն օգտագործվել է նաև այնտեղ գտնվող արևմտահայ մամուլի որոշ օրգաններ: Այդ հեղինակները հնարավորություն չեն ունեցել օգտագործել Հայաստանում գտնվող ողջ արխիվային հիմքը: Մեր աշխատության աղբյուրագիտական հիմքը և բազան հարուստ արխիվային վավերագրերն են, որոնք պահպանվում են ինչպես Երևանում, այնպես էլ Մոսկվայում: Կոմունիստական կուսակցության մենատիրության վերացումից հետո անհրաժեշտություն էր զգացվում նորովի գնահատել իր ժամանակաշրջանի ուշագրավ այդ ժողովրդական գործչի կյանքն ու գործունեությունը, ցույց տալ նրա արժանավոր տեղը 19-րդ դարի երկրորդ կեսի հայոց պատմության բարդ ու հակասական բավիղներում:

1. Նորայր Սարուխանյան, Հայկական հարցը մինչխորհրդային հայ հասարակական քաղաքական մտքի և պատմագիտության մեջ, Երևան, 1997թ.:

ԽՐԻՄՅԱՆ ՀԱՅՐԻՆ, ՆՐԱ ՏԱՐՈՆԻ ԱՌԱՋՆԵՐԻ ԷՐ:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՄՅԱՆԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ

19-րդ դարում Արևմտյան Հայաստանը շարունակում էր մնալ Օսմանյան կայսրության կազմում: Այն բաժանված էր 6 նահանգների, որոնք դարի առաջին կեսին կոչվում էին էլայեթներ, իսկ երկրորդ կեսից վերանվանվեցին վիլայեթների կամ փաշայությունների: Հարկ է նշել, որ թուրքական արքունիքը 19-րդ դարի ընթացքում, առանձնապես երկրորդ կեսին անընդհատ փոփոխություններ էր մտցնում երկրի վարչական կազմի մեջ, նպատակ ունենալով փոխել Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրական կազմը:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին Թուրքիայում դեռևս իշխողը ֆեոդալական-ավատատիրական հարաբերություններն էին: Երկիրը ֆեոդալական կապանքներից ազատելու, բուրժուականացնելու, եվրոպականացնելու ճիգերն էին արտահայտում 1839 և 1856 թթ. բարենորոգումների և բարեփոխումների ծրագրերը, որոնք իրենց հռչակման հենց առաջին օրերից դատապարտվեցին անիրագործելի մնալու: Թուրքական կայսրությունը կրոնի դոգմաների վրա հենված միապետություն էր, որի գոյության ու ամրության հիմքը Ղուրանն ու Շարիաթի սկզբունքներն էին: Դրանց տրամագծորեն հակառակ էին «Հատուղ Շերիֆի» և «Հատուղ Հումայունի» հռչակած սկզբունքները, ըստ որոնց կայսրության բոլոր քաղաքացիներն իրավահավասար էին ճանաչվում պետության առաջ՝ անկախ լեզվի, ազգության և կրոնի, իրավունք էին ստանում ընդունվել պետական ծառայության, սովորել ուսումնական հաստատություններում և այլն: Քանի որ Շարիաթը հայտարարում էր, թե քրիստոնյան «գյավուր էր» և իրավունք չունեի դատարանում վկայություն տալ մուսուլմանի դեմ, հակասություն էր ստեղծվում մու-

սուլճանական դոգմաների և մանիֆեստների հռչակած սկզբունքների միջև: Այդ պատճառով էլ Թանգիմաթի ծրագրերը մնացին թղթի վրա: Սակայն թանգիմաթյան շրջանն իր հետ բերեց արտաքուստ եվրոպական միտումներ: Պետական ապարատում ստեղծվեցին նախարարություններ, նահանգների զինվորական կառավարիչների փոխարեն կազմվեցին քաղաքացիական մարմիններ, որոշ միջոցառումներ մշակվեցին երկրի մշակութային կյանքի վերափոխման ուղղությամբ: Չնայած ձեռնարկված միջոցառումներին, դրանք մնացին անիրագործելի, սակայն թանգիմաթյան հովերի շորշոփները թույլ տվեցին հպատակ ազգություններին, առավելապես քրիստոնյա համայնքներին, ստեղծել իրենց կանոնադրությունները, ներքին կանոններ մշակել, որոնց համաձայն, հպատակ քրիստոնյա ազգերը նախկինում տարբեր սուլթաններից ստացած արտոնագրերի հիման վրա կարգավորում էին իրենց հարաբերությունները պետության տարբեր մարմինների հետ և տվյալ ազգի ներսում:

Դարի երկրորդ կեսի արևմտահայ հասարակական կյանքն ալեկոծող երևույթներից ամենաուշագրավը սուլթանական մայրաքաղաքում Ազգային սահմանադրության համար մղվող երկարատև պայքարն էր, որն սկսվեց 50-ականների կեսից և ավարտին հասավ 1860-ին, ներկայացվելով սուլթանի հաստատման: Երեք տարի շարունակ ձգձգելով հաստատել այդ կանոնադրությունը, թուրքական արքունիքը ջանադրաբար «թլփատեց» այն և միայն 1863-ին ներկայացրեց Կ.Պոլսի Հայոց Ազգային ժողովին: Չնայած իր մեծադյուրդ անվանը, արևմտահայերի Ազգային սահմանադրությունն իրական և իրավական ուժ չէր ներկայացնում, չէր ապահովում հայ ժողովրդի ազգային ու սոցիալական զարգացումը կայսրության սահմաններում և իր մեջ չէր պարունակում մի հողված, որն ի վիճակի լիներ պաշտպանել հայ գյուղացու արդար վաստակը քուրդ բեկերից ու թուրք հարկահանից: Այդ ամենով հանդերձ, արևմտահայոց Ազգային սահմանադրությունը դրական երևույթ էր. նա ներկայացնում էր բուրժուականացող երիտասարդության պահանջները, պայքարում իր դարն ապրած ֆեոդալական, պատրիարքական և ամիրայական դասի ոտնձգությունների դեմ, սահման էր դնում նրանց չարաշահումներին, պաշտպանում էսնաֆության՝ արհեստավոր դասի իրավունքները և տեղ տալիս նրան ազգային կյանքի ղեկի մոտ:

Սահմանադրության ոգուն համապատասխան, Կ.Պոլսի հայոց պատ-

րիարքը և նահանգներում տեղերի հոգևոր առաջնորդներն ընտրվում էին ժողովրդի կողմից հաստատված ժողովներում (Կ.Պոլսում՝ Ազգային ընդհանուր ժողով, տեղերում՝ գավառական ժողովներ): Դրանք վերահսկում էին պատրիարքի և հոգևոր առաջնորդների գործունեությունը, ընտրում ժողովրդական թեկնածուներին: Սակայն Սահմանադրության սկզբունքները հաճախ մնում էին անիրագործելի: Գավառներում տեղական հարստահարիչները միացած բարձրաստիճան հոգևորականության որոշ ներկայացուցիչների հետ, արգելակում էին սահմանադրության գործադրմանը: Մինչև Սահմանադրության հռչակումն ու վավերացումը, ապա դրանից հետո մի տևական ժամանակահատված, Կ.Պոլսի հայոց պատրիարք էին ընտրվում Թուրքիայի ծովեզրյա քաղաքների՝ Կ.Պոլսի և Իզմիրի բարձրաստիճան հոգևորականության ներկայացուցիչները: Կտրված Արևմտյան Հայաստանից, անտեղյակ գավառահայ ժողովրդի տառապանքներին ու կրած անլուր հարստահարություններին, նրանք արտահայտում էին այդ քաղաքների համեմատաբար ապահով հայ բնակչության շահերն ու ակնկալիքները:

1869թ. Կ.Պոլսի Ազգային ժողովում տեղեր գրաված բուժուական առաջավոր սկզբունքներ հետապնդող երիտասարդության ներկայացուցիչներն իրենց ղեկավար Գրիգոր Օտյանի առաջարկով, Կ.Պոլսի պատրիարքական գահի թեկնածու առաջադրեցին և ընտրեցին՝ Արևմտյան Հայաստանի երկու հայաշատ նահանգներում՝ Վասպուրականում ու Տարոնում իր հասարակական գործունեությամբ ժողովրդի անվերապահ համակրանքը շահած մի գործչի՝ Մկրտիչ Խրիմյանին: Նրա անունն անբաժանելի միահյուսվեց 19-րդ դարում արևմտահայությանը հուզող բոլոր հրատապ խնդիրներին, դարձավ խորհրդանիշ և չափանիշ ժողովրդական զանգվածների շահերի նվիրվածության, հայրենասիրության...

* * *

Վասպուրականը, չնայած հայության թվական գերակշռության և հարաբերական մեծամասնությանը, 19-րդ դարի առաջին կեսին արդեն կորցրել էր իր ազգային միատարրությունը: Այնտեղ ապրում էին հիմնականում երեք ազգեր՝ հայեր, քրդեր ու թուրքեր: Հայը երկրի բնիկ ազգն էր, հազարավոր տարիներ ապրել էր իր պատմական հայրենիքում, ստեղծել իր բարձր մշակույթը: Ամեն քայլափոխին հան-

դիպող ոգեկան քարեղեն արժեքները՝ տաճարները, վանքերը, բերդերի ու պալատների ավերակները, արձանագրությունները վկայում էին մի հին ու աշխատասեր ժողովրդի ստեղծագործ մտքի խոյանքների մասին: Հոգեկան այդ հարստությունը Վասպուրականը դարձրել էր հայոց հայրենիքի ամենանշանավոր նահանգներից մեկը: Սակայն, դարերով այդ հողի վրա ապրել էր նաև նրա խաշնարած ու վաչկատուն հարևանը՝ քուրդը, որը դեռևս ապրում էր ցեղային կյանքով, նրա մեջ խիստ ուժեղ էր ռազմի բնագոյը, ավարառուի ոգին: Վերջին դարերի ընթացքում լեռնական ցեղերը դանդաղորեն դաշտ էին իջել և տարածվել համարյա բոլոր նահանգներում: Այդ ցեղերն աստիճանաբար գրավում էին հայերին պատկանող հողերը, հայ ֆեոդալներին փոխարինելու էին գալիս քուրդ ցեղապետերը: Նրանց իշխանության տակ հայը ոչ միայն իրավագուրկ էր, այլև իր կյանքն ու պատիվը կապում էր քուրդ իշխողի քնահաճույքի հետ:

Թուրքը Հայաստանում իշխում էր քաղաքականապես, նրա ձեռքին էին պետական, վարչական ապարատը, դատարանը: Թուրքերը ձևավորվել էին որպես ազգ Փոքր Ասիայի տարածքում և դարերի ընթացքում իրենց մեջ էին ձուլել տեղաբնիկներից շատերին՝ հայերին, հույներին, քրդերին, մեծ ու փոքր այլ ցեղերի¹: Իշխող ազգությունն իրեն նպատակ էր դրել երկրում վերացնել ազգային ներհակությունները, այլ ազգերին իր մեջ ձուլելու ճանապարհով: «Թուրքիան թուրքերի համար» կարգախոսն աստիճանաբար դառնում էր գերիշխող: Գոյություն ուներ միասնական օսմանյան հայրենիք, պետք է լինի նաև միասնական օսմանցի ազգ. մի ազգ և մի հայրենիք: Այդ նպատակին հասնելու համար Բ. Դուռը մեծ հմտությամբ վարում էր տարբեր ազգություններին պառակտելու քաղաքականություն: Դարի առաջին կեսին քրդական ցրված ու պառակտված ուժերը փորձ արեցին համախմբվել և ստեղծել քրդական միություն: Բեդրիսան բեյի, Օբեյդուլայի շարժումներն այդ նպատակի իրականացման առաջին ճիգերն էին: Թուրքական կառավարությունը մի համառ հետևողականությամբ ջախջախեց այդ կենտրոնախույս ուժերին, իսկ դարի երկրորդ կեսից քրդերի նկատմամբ կիրառվեց բոլորովին այլ քաղաքականություն: Սիրաշահելով քուրդ ռազմական ավագանուն, իրախրելով նրանց կրոնական մոլեռանդությունը, թուրք պետականության ներ-

կայացուցիչները ցանկանում էին քրդերին գործիք դարձնել իրենց ձեռքին՝ կայսրության արևելյան նահանգները քրիստոնեական կերպարից զրկելու, Արևմտյան Հայաստանը հայաթափ անելու գործում: Ուսումնասիրողներից մեկի դիպուկ արտահայտությամբ, այդ երեք ազգերի հարաբերությունները բնորոշվում էին հետևյալ կերպ. «Թուրքը երկրի իրավական տերն էր, քուրդը՝ իրական տերը, հայը՝ հայրենիք ունեցողը և իրավագուրկը»¹: Այս երեք ազգություններից ամեն մեկի առաջ կանգնած էր օրվա հրամայականը:

* * *

Կորցրած պետականությունը, հայրենիքի անշուք ներկան հակադրելով անցյալի հզոր իշխանների ու թագավորների, միացյալ Հայաստանի գաղափարին, ժամանակի հասարակական գործիչները ցանկանում էին ժողովրդի մեջ անթելված ազատության կայծերը բորբոքել, արթնացնել ազգային ինքնագիտակցության ու արժանապատվության զգացումը: Այդ գործում իր մեծ ավանդն ունի Մկրտիչ Խրիմյանը:

Մկրտիչ Խրիմյանը ծնվել է 1820թ. ապրիլի 4-ին Վան քաղաքի Հայնկույսներ թաղում, Կրճնցոց կամ Խրիմցոց տանը: Տարագազործ հայրը զբաղվում էր նաև վաճառականությամբ, իր պատրաստած հագուստները Վանից տանում էր վաճառելու Ղրիմում. այստեղից էր նրանց ազգանունը: Մանուկ Մկրտչի դաստիարակության գործը հանձն է առնում նրա հորեղբայրը՝ Խաչատուրը, որն ուներ կտավի արհեստանոց, ուր մի քանի երեխաների, դրանց թվում նաև Մկրտչին, սովորեցնում էր իր արհեստը՝ կտավագործությունը: Հենց այստեղ էլ Մկրտիչը տառաճանաչություն է սովորում: Հորեղբայրը Մկրտչի վրա ունեցավ մեծ ազդեցություն իր բարեպաշտությամբ, բարոյական բարձր հատկանիշներով, ընթերցասիրությամբ: Նա ամուրիի կյանքն ընտրեց, որդեգրեց Մկրտչին: Սակայն հորեղբայրը երկար չապրեց: 17 տարեկան էր Մկրտիչը, երբ (1837-ին) զրկվեց իր հորեղբորից: Այդ ծանր կորուստը պատանին արտահայտեց հետագայում՝ 1876 թվին, երբ հորեղբոր հիշատակին նվիրեց «Խաչի ճառ» կրոնա-բարոյախոսական գործը. «Դու մեռար, դեռ ողջ էին ծնողքս և երիցագույն եղբայրս, բայց ես յայնժամ զգացի, թե սիրո և դաստիարակության զրկեն որբացած եմ: Ոչինչ մեծ ժառանգություն աշխարհին հարս-

1. Еремеев, Энтогенез турок, стр. 115.

1. Գ. Գյոզալյան, Խրիմյան Հայրիկ, Գաղավաթների աշխարհը, Պոլսոս, 1954, էջ 6:

տուրքներն չթողիր քո հոգի Մկրտչին. ոչ ոսկի, ոչ արծաթ, այլ մի Աստվածաշունչ և մեր սուրբ նախնյաց մի քանի մատյաններ, զոր հաճախ կարդալ տալով՝ ընտանի լեզվով կը բացատրեիր ինձ...»¹։

Վանում այդ ժամանակ կանոնավոր դպրոց չկար։ Կրթության փափազը պատանի Մկրտչին տանում է դեպի վանական անապատները՝ Լիմ և Կտուց կղզիները։

Աշխարհիկ դպրոցի բացակայության պայմաններում հայկական վանքերը դեռ վաղ միջնադարից ծառայել էին իբրև մատենագրության, գրչագրության, մանրանկարչության, ընդհանրապես հայ դպրության պահպանության քիչ թե շատ կանոնավոր օջախներ։ 19-րդ դարում այդ վանքերը, մեծ մասամբ կորցրել էին լուսավորություն տարածողի իրենց դերը։ Սակավ բացառությամբ վանքերում միաբանությունն զբաղվում էր ոչ թե հայ մշակույթի զարգացման գործով, այլ առավելապես բնակչությունից հոգևոր հարկեր հավաքելով, հարստություն դիզելով։ Նրանց մեջ միայն հազվադեպ ընտրյալներն էին կատարում ժողովրդին սպասարկելու իրենց առաքելությունը։

Վանական անձուկ մթնոլորտը, լճացած կյանքը, չէր կարող բավարարել այնպիսի մի եռանդուն բանաստեղծական նկարագրի տեր անձնավորության, ինչպիսին Խրիմյանն էր։ Շուտով նա հեռացավ այդ մենաստաններից և հայտնվեց Վանում։ 1842թ. ամռանը երեք ընկերների հետ միասին պատանի Մկրտչիչ 5 ամիս շարունակ շրջագայում է հայրենի Վասպուրականի համարյա բոլոր գավառներում. Թիմար, Արճեշ, Ալջավազ, Ախլաթ, Կարճկան, Կարկառ, Մոկս, Գավաշ, Դայոց Չոր, Շատախ, Նորդուզ, Աղբակ։ Այդ ժամանակահատվածը շատ վճռորոշ եղավ Խրիմյանի համար։ Դայոցի եզերքի գեղեցկությունը, պատմական ճարտարապետական հուշարձանները հպարտություն ու կորով էին ներշնչում պատանիներին, իսկ հայության ծանր վիճակը, քաղաքական ու սոցիալական իրավագրկությունը խորը թախծ ու վիշտ առաջացնում նրանց հոգում, դրդում պատրաստվել՝ նրանց վշտերին սպեղանի դնելու համար։ Որոշ ժամանակ անց, Խրիմյանը մեկնում է կայսրության մայրաքաղաք՝ Կ.Պոլիս, որն արևմտահայության հոգևոր-մշակութային կենտրոնն էր և մագնիսի նման դեպի իրեն էր ձգում ուսման ծարավի երիտասարդներին։ Երկու տարի կոշկակարությամբ պահպանելով իր գոյությունը, Մկրտչիչ մեծ հափշ-

1. Մ. Խրիմյան, Խաչի ճառ, գ. տպագր. Էջմիածին 1894թ., էջ Ա։

տակությամբ զբաղվում է նաև ինքնակրթությամբ, կապեր հաստատում տեղի հանրահայտ մտավորականների հետ։

Դայրական տան կարոտը նրան վերստին վերադարձնում է Վան (1846թ.), ուր վախճանվել էր հայրը։ Անսալով այրիացած մոր թախանձանքներին, նա ամուսնանում է Սևիկյան գերդաստանի օրիորդ Մարիամի հետ։ Սակայն նրան վիճակված չէր վայելել ընտանեկան կյանքի բարիքները։ 1847թ. վերջերին զինվորագրությունից խուսափելու համար, Վանում թողնելով նորատի կնոջն ու նորածին դստերը, իր ընկերոջ՝ Ագրիպաս Դաբադյանի հետ անցնում է Պարսկաստան, ապա Ավարայրի դաշտով, Արաքսի ափերով մտնում է Այրարատ, Շիրակ, հասնում Ալեքսանդրապոլ։ Այնտեղ 6-7 ամիս մնալուց հետո, 1848թ. գարնանը մեկնում է Թիֆլիս, ապա Բաթումից ճանապարհվում է Կ.Պոլիս։ Այնտեղ էլ անհանգիստ ոգին դադար չի առնում։ Նա ձեռնարկում է երկրորդ ճանապարհորդությունը, այս անգամ դեպի Երուսաղեմ՝ քրիստոնեական եկեղեցու համար սրբագործված վայրերը։ Այդ ճանապարհորդությունները մեծ հետք թողին երիտասարդ Մկրտչի վրա։ Կյանքն ամենամեծ դպրոցը եղավ, ուր համառ ինքնագարգացումը, տքնաջան աշխատանքը տվին իրենց արդյունքը։ Այդ ժամանակ Կ.Պոլսի հայ գաղութի ազգային կյանքում նկատվում էին խլրտումներ, դրական տեղաշարժեր։ Դասարակական կյանքում ազդեցիկ դիրք գրավող մի շարք անձնավորություններ սկսում են հովանավորել գրականության և դպրոցական ասպարեզի գործիչներին։ Կազմակերպվել էր այսպես կոչված Խասգյուղի օջախը, որը խորհում էր ազգի բարոյական վերածնության մասին։ Եվ պատահական չէ, որ Խրիմյանը գրավեց նրանց ուշադրությունը¹։

1848 թվին Խրիմյանը Կ.Պոլսի Խասգյուղի աղջիկների նորաբաց վարժարանում դառնում է ուսուցիչ։ Դայրենախոս ճառերով, ազգաշունչ զրույցներով երիտասարդ ուսուցիչը Կ.Պոլսի նորագարթ երիտասարդության ուշադրությունը բևեռում է «Խայաստանի» վրա։ Նորընծա «Խայաստանցի վարժապետը» հայրենասիրության մոլեռանդ քարոզիչ էր, առիթնորդ անձնավորություն։ Շուտով նրա հետ սերտ կապեր են հաստատում օսմանյան մայրաքաղաքում ապրող ազդեցիկ Օտյան և Այվաթյան ընտանիքների անդամները։ Այդ ընտանիքներում Խրիմյանը մասնավոր դասեր է տալիս, մանկավարժությու-

1. Խ. Մալումյան, Խրիմյան (կենսագրական տեսություն), Թիֆլիս, 1892, էջ 10։

նը դառնում է խրիմյանին ամենից շատ ձգող աշխատանքներից մեկը, իսկ դպրոցների վիճակը բարելավելը և նոր դպրոցների հաստատումը՝ կյանքի նպատակներից մեկը: Այդ հատկանիշները հաշվի առնելով, 1851թ. Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանը նրան հանձնարարում է մեկնել Կիլիկիա, ուսումնասիրել կրթական գործի վիճակը տեղում, հոգ տանել գործը բավարար հիմքերի վրա դնելու համար: Նա պետք է պատրաստեր մի տեղեկագիր Կիլիկիայի կրթական վիճակի վերաբերյալ, որպեսզի պատրիարքարանը միջոցառումներ մշակեր: Կիլիկիայում խրիմյանը երկար չմնաց: Մեկ տարի տևեց այդ աշխատանքը: Ժամանակակիցները տարբեր կարծիքներ արտահայտեցին նրա շուտափույթ վերադարձի մասին: Ոմանք գտնում են, որ խրիմյանը չհաշտվեց Սսի կաթողիկոս Կիրակոսի հետ, չնայած վերջինս աշխատում էր նրան պահել իր մոտ: Իսկ ոմանք էլ գտնում են, որ նա վերջացրեց իր առաքելությունն ու վերադարձավ Կ.Պոլիս¹:

Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքի հայ գաղթօջախը փոթորկված ծովի նման ենթարկվում էր ալեբախումների: Կաթոլիկ միսիոներները սադրանքներով ու քսություններով որոն ու երկպառակություն էին սերմանում լուսավորչական դավանանքի հայերի շրջանում, զբաղվում մարդորսությամբ: Դա մեծ հարված էր հասցնում ազգային համախմբմանը, միասնությանը: Երիտասարդ խրիմյանն անսալով օրվա պահանջներին, մի փոքրիկ բրդշյուր հրատարակեց «Ընդդեմ պապականության» խորագրով, ուր խարազանում էր Հռոմի պապի գործակալներին, ազգային միավորման ու միասնականության հրավեր անում բոլոր դավանանքների հայերին:

Խրիմյանը երկար չի մնում Կ.Պոլսում: Հայրենի եզերքը ձգում է, և նա թողնելով Կ.Պոլիսը, վերադառնում է Վան: Ծանր վիշտ էր սպասում նրան. մահացել էին մայրը, կինը, աղջիկը: Այլևս նրան ոչինչ չէր կապում աշխարհիկ կյանքի հետ: Ի սկզբանե հոգևոր հակումների տեր երիտասարդը որոշում է ընդմիշտ միլիովել հայոց եկեղեցու ծառայությանը: Հոգևոր սպասավորն ավելի լայն հնարավորություններ ուներ հասարակական գործունեություն ծավալելու համար, քան աշխարհիկ անձը: Հոգևորականի վեղարը կարող էր հաղթահարել բազմաթիվ խոչընդոտներ²: Եվ ընտիր ուսուցիչն ու քարոզիչը, խանդավառ հայրենասերը 1854 թվի փետրվարին Աղթամարում կուսակ-

1. Գ.ԼԹ. Հ. Առաքելյանի ֆ., գ. 182, էջ 4:
2. Խ. Մալումյան, նշվ. աշխ., էջ 15:

րոնություն է ընդունում, Վանի հոգևոր առաջնորդ Գաբրիել Շիրոյանի կողմից ձեռնադրվում է վարդապետ: Մարտի 25-ին նա իր վարդապետական առաջին քարոզն է կարդում Վանում: Քարոզի բնաբանն Աստվածաշնչից վերցրած խոսքեր էին. «Հովիվ քաջ զանձն իւր դնէ ի վերայ ոչխարաց յուր»: Դա աստվածաբանական քարոզ չէր, այլ հայրենասիրության ջերմ ներքող, մի հոգեցունց կոչ ու հրավեր, որ թմրած մտքերին ու ոգիներին արթնություն էր կոչում, կրթություն, լուսավորություն և դաստիարակություն պատգամում: Անդրանիկ այդ քարոզի բնաբանը եղավ նրա կյանքի ուղու խորհրդանիշը: Մեծ հիացմունք տածելով Ս. Ղազար կղզու Մխիթարյան միաբանության ազգօգուտ ձեռնարկումների հանդեպ, խրիմյանը ցանկանում էր Աղթամարը դարձնել Հայաստանի Վենետիկ, այդ վանքում հիմնել տպարան և վարժարան, բայց լճացած, միապաղաղ ու մեղկ առօրյային սովոր միաբանությունը թշնամանքով և փշերով դիմավորեց խրիմյանին¹: Աղթամարում իշխողը ոչ թե աստվածավախ ոգին էր, կամ հայրենի հարուստ դպրության ավանդների շարունակումը, այլ կրոնավորների միջև տիրող ընչաքաղցությունը, կաշառակերությունն ու ազահությունը. «Միակ բանը, որ այդ բարոյական ավերակույտին մեջ կշարժեր դեռ, գահի և գավազանի կռիվն էր, որ տասնամյակ հետո, 1864-ին պիտի վերջանար Պետրոս Բլբլուլի եղերական վախճանումով»²: Սկսվեցին հալածանքները, և խրիմյանը դարձյալ հայտնվեց Կ.Պոլսում, որտեղ սկսվել էին նոր ալեբախումներ: 1848թ. ֆրանսիական հեղափոխության ազդեցության ներքո, Փարիզից վերադարձած մի խումբ ազատամիտ երիտասարդներ գլխավորում էին հայ գաղթօջախի հասարակական կյանքը, մի հզոր ու թարմ հոսանք առաջացնում արևմտահայության մեջ, որը հետագայում հայտնի դարձավ սահմանադրական շարժում անունով: Շարժման ղեկավարներն էին Նիկողայոս Պալյանը, Նահապետ Ռուսինյանը, Գրիգոր Օտյանը՝ «Երեքն ալ ծշմարիտ հայրենասերներ», որոնք ամիրայության ու կղերքն ալ ծշմարիտ հայրենասերներ», որոնք ամիրայության ու կղերականության դեմ մղած իրենց պայքարում բնավ չժխտեցին ազգային եկեղեցու գաղափարը, ջանացին արժանիքներ գտնել և ստեղծել առաջադեմ հոգևորականների կերպարներ: Խրիմյանն առաջին իսկ օրվանից համակրեց շարժմանը, մասնակցեց նրանց գաղափարական հավաքներին: Նրա այդ բարեկամները գրկաբաց ընդունեցին

1. Խ. Մալումյան, նշվ. աշխ., էջ 15:
2. Թ. Ե. Գ. «Խրիմյան Հայրիկ», էջ 22:

նորընծա վարդապետին: Օտյան և Այվատյան գերդաստանի անդամները գուրգուրանքով շրջապատեցին նրան: Նա քարոզիչ կարգվեց Ուսկյուտարի ս. Աստվածածնի եկեղեցում. այս անգամ նրա քարոզի բնաբանն էր. «հուր էկի արկանել»: Եվ իսկապես նա իր կրակոտ խոսքերով վառում ու բորբոքում էր քարոզը լսող ժողովրդի հոգին: Կ.Պոլսի հայկական եկեղեցիներում հավաքվում էր մեծ բազմություն, նրանց շարքում էին նաև սուլթանի արքունիքի հայազգի բարձրաստիճան պաշտոնյաները: Անվախ Խրիմյանը քարոզի ժամանակ դիմում է արքունի վառողապետ Դովհաննես Բեյ Տատյամին. «բավ է արքունիքին վառող մատակարարել», նրա ամբարած վառողից անհրաժեշտ է «քիչ մըն ալ Զայաստանի հայերուն» տրամադրել, նրա թշնամիների դեմ գործածելու նպատակով: Մի այլ քարոզի ժամանակ նա դիմում է Պալյան ամիրայական տոհմի անվանի շառավիղներից մեկին՝ արքունի ճարտարապետ Կարապետ Պալյանին. «...Բավ է, որ սուլթանաց համար պալատներ շինես, եկուր քեզ Զայաստան տանեն, հոն մեր նախնայց ավերակներ շատ կան. եկուր նորոգե մեր փլած և կիսավերակ ամրոցներ, բերդեր և պալատներ»¹:

Կ.Պոլսի եկեղեցիներում «Զայաստան և հայրենասիրություն» քարոզող վարդապետը հուզում է գաղթական հայերի սրտերը, նրանց «մարած ոգիները վառվում են հայրենասիրական կրակով»: Պանդուխտ և գաղթական հայերը հաղորդակից են դառնում հայրենաբնակ ժողովրդի ծայրաստիճան աղքատ, տառապանքներով լի կյանքին: Մյուս կողմից Խրիմյանը տեղի մեծահարուստների ուշադրությունը հրավիրում է մի այլ ցավոտ հարցի վրա: Զայաստանի տարբեր գավառներից Կ.Պոլիս պանդխտության եկածներն իրենց չարքաշ կյանքն են հյուծում Կ.Պոլսի խաներում: Խրիմյանը փաստերով ցույց է տալիս, որ Բերայի ընդարձակ հայկական գերեզմանատունը ծայրեծայր լցվել է պանդուխտ հանգուցյալներով: Խրիմյանը կոչ է անում հայ հասարակական գործիչներին՝ դիմակայել պանդխտությանը:

Սակայն Խրիմյանը չէր բավարարվում քարոզներով: Քարոզը նա համեմատում էր առավոտյան ցողի հետ, որն արևի առաջին իսկ ճառագայթներից կարող է գոլորշիանալ և վերանալ: Ժողովրդի գիտակցության արթնացման համար հարկավոր էին առավել ներգործող միջոցներ, դրանցից առաջնայինը տպագիր խոսքն էր, պարբերական

1. Հ. Աճեմյան, «Հայոց Հայրիկ», 1 հ., էջ 212: Գ. Գյուզալյան, «Ա. Խրիմյան» (Գաղափարների աշխարհը), էջ 27:

մանուլը: Մայրաքաղաքի ազդեցիկ գերդաստանների նյութական օժանդակությամբ և գաղթօջախի հայ բնակչության բարոյական քաջալերանքով 1855թ. հունիս ամսին լույս է տեսնում «Արծուի Վասպուրական» ամսագիրը¹: Նրա տիտղոսաթերթին գրված էր. «Արծուի Վասպուրական, թուրքյալ հայրենասեր թևոք յԱրծրունի գահեն ի Վան Տոսպ. Ա. տարի, թիվ 1, հունիս, խմբագիր հայրենախոս Մկրտիչ վարդապետ Խրիմյան, Կոստանդնուպոլիս»: Պարբերականը լույս էր տեսնում Արաբյան երեք եղբայրների տպարանում: Չորս թիվ այդտեղ հրատարակելուց հետո Խրիմյանին հաջողվում է գնել տպագրական մեքենա և սեփական տպարանի հիմք դնել Ուսկյուտարի ս. Խաչ եկեղեցում: Մի ամբողջ տարի՝ 1855-ի հունիսից մինչև 56-ի հունիսը, կանոնավոր հրատարակվում է «Արծուի Վասպուրական»-ը:

Հասարակական գործունեության հենց առաջին տասնամյակում Խրիմյանի անունը լայն ճանաչում է ստանում իբրև գրող: Նրա գրական առաջին թոթովանքը 1848-ին «Բազմավեպ»-ում լույս տեսած բանաստեղծությունն էր՝ նվիրված հայր Արսեն Բագրատունուն, որն ուներ մի երկար խորագիր. այն փաստորեն պատմում էր բանաստեղծության բովանդակությունը. «Խրիմյան վանեցի Մկրտիչ վարդապետին գովեստը մեր նախնեաց տաղաչափությունը նորոգող Բագրատունի հ. Արսեն վարդապետին»:

Զինվորական հարկից խուսափելու, նաև Արևելյան Զայաստանը՝ Այրարատը, էջմիածինը տեսնելու ջերմ փափագով կատարված ճանապարհորդության անջնջելի տպավորությունների տակ նա գրում է «Չրավիրակ երկրին Արարատյան» հայրենասիրական պոեմը, որը լույս տեսավ 1850-ին Կ.Պոլսում: Խորապես կրելով Մխիթարյան միաբան Արսեն Բագրատունու «Չայկ դյուցազն» պոեմի ազդեցությունը, Մկրտիչ Խրիմյանը իր պոեմը գրելու առաջին շարժառիթը համարում է «հայրենյաց սերը»: «Ձորություն սիրո հայրենյաց այնչափ բռնացավ իմ վերա, մինչև հան և հափշտակեաց յինեն ի պանդխտելոյս ոգին իմ և սիրտ և տարաւ այսպիսեոք ի հայրենին և անդ ի ցանկալի

1. Համբարձում Առաքելյանը և Լեոն Խրիմյանի մասին գրված իրենց միացյալ ձեռագիր աշխատության մեջ սխալվում են, գրելով, թե պարբերականը բանի որ սկզբում լույս էր տեսնում Կ.Պոլսում, այն կազմեց «Բյուզանդիայի արծիվ» և միայն Կարազ փոխադրվելուց հետո վերանվանվեց «Արծուի Վասպուրական»:

վայրս նորին ճեմեցուցեալ զիս շատ լացոյց»,- գրում էր հեղինակը պոեմի ներածականում:

Արշակ Չոպանյանը այս պոեմում հեղինակին համարում է «հայրենիքի պատվիրակ՝ մը, որ օտար երկինքներու տակ ծնած հայերը կիրավիրե երթալ իրեն հետ այցելել նախահարց երկիրը, սքանչացմամբ դիտել անոր բնական գեղեցկություններն ու հիմնավորց հիշատակարաններու պատկառելի ավերակներ, որ հոն կքնանան մոռացության մոխիրներուն տակ»¹:

Պոեմը բաղկացած է 4 նվագից²: Առաջին նվագը նվիրված է Արարատյան դաշտի, Աստվածաշնչյան սուրբ լեռան՝ Արարատի և Էջմիածնա սուրբ կաթողիկեի նկարագրությանը: Այդ երկու մեծ սրբությունների ստորոտում ապրում է աշխատասեր մի ժողովուրդ, որն իր քրտինքով ոռոգում է հողը, սուրբ հավատը պաշտպանում է իր ողջ գոյության ընթացքում մղած «մարտնչումներում»: Նկարագրվում է հայրենի եզերքի գեղեցկությունը, մայր գետը՝ Երասխն իր ձկնավետ ջրերով, շրջակա դալար անտառները: Հեղինակի աչքից չի վրիպում նաև Արարատի՝ 1848թ. հրաբխային ժայթքման հետևանքով ավերված Ակոռի գյուղը:

Երկրորդ նվագում նկարագրվում է Վաղարշապատն ու Անին, հայոց մայրաքաղաքներն իրենց հզորության և անկման շրջափուլերում: Հեղինակը բացատրում է հայրենիքի հզորության թուլացման պատճառները կրոնական զգացման խաթարման և ազգային բարոյական ոգու անկումով: Խրիմյանը ողբում է այդ անկումների համար և քաղաքական ու ընկերային կյանքի վերելքի կոչում իր հայրենակիցներին:

Երրորդ նվագը պատմում է Էջմիածնում և նրա մերձականերում գտնվող քրիստոնեական սրբավայրերի մասին: Հեղինակի նկարագրությունը և հավատքի ու ժգնությունը հասնում է մի բարձրակետի, երբ նկարագրում է Հռոմից փախած կույսերի հիշատակին կառուցված կոթողները՝ Հռիփսիմեի, Գայանեի և Շողակաթի վանքերը, դրվատում այդ կույսերի առաքինությունները, հոգու ամրությունն ու զորությունը: Հետաքրքիր համեմատություններով է նկարագրվում Արտաշատի Խոր-Վիրապը: Այնուհետև հեղինակը հրավիրում է ընթերցողներին իր

1. Է. Չոպանյան, Դեմքեր, Փարիզ, 1924, էջ 116:

2. Պոեմն ունեցավ նաև 2-րդ կրատարակություն, 1878-ին, որի ժամանակ ինքնակնազնույն ավերացրեց 5-րդ նվագը՝ նվիրված Տաթևին, որը ճանաչելու բախտավորություն ունեցավ տեղի հոգևոր առաջնորդ լինելու ժամանակ՝ 1862-ին:

ետևից այցելել հայոց Հորդանանը՝ Եփրատ գետը, որի ջրերում հայությունը մկրտվեց քրիստոնեական սուրբ հավատով: Հեղինակի ուշադրությունից չի վրիպում Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի ճգնության քարայրը՝ Մանեա այրը:

Հեղինակի խորը պատկառմանն ու սերն առավել հորդանում է, երբ նկարագրում է Օշականը՝ սուրբ Մեսրոպի հավերժության հանգստավայրը, նրա կողմից բացված դպրոցը, ուր «ուսումնասեր հայ մանկտին կընդունին եռամեծ վարդապետին՝ Մեսրոպի օրհնությունն ու խրատը՝ անկորուստ պահել հայեցի դպրության գանձերն անգին»:

Իր հերևորդներին խրիմյանն առաջնորդում է նաև Շավարշանա դաշտը՝ Տղմուտի ափերին տված Ավարայրի ճակատամարտի վայրը, ուր լսվում են Եղիշեի «աղու մրմունջները», ուր արյունախառն շամբերը ներկվել են Վարդանի և նրա զինակիցների արյունով:

Չորրորդ նվագը Վասպուրական աշխարհին նվիրված մի ծոն է. նկարագրվում են նրա «գեղազվարճ տեսարանները» ծիծաղախինդ Վանա ծովը, Շամիրամի բերդը, Այգեստանը, Արտամետի բուրաստանները: Հեղինակը մեկ առ մեկ նկարագրում է Վասպուրականի հռչակավոր վանքերը, իրենց սուրբ նշխարներով՝ Կոնկավանքը, Վարազավանքը, Գալիլեան, Թողիկի ճգնարանը և այլն: Ոգեղեն արժեքների գեղեցկությանը հետևում են հայրենի եզերքի անմահ նկարագրությունները: Սակայն այդ նկարագրությունները ինքնանպատակ չեն: Հեղինակը, որ լցված է հայրենիքի սիրով, հրավիրում է երկրից դուրս այլ վայրերում ապրող հայությանը՝ վերադառնալ հայրենիք, շենացնել և կենդանացնել հայրենիքը և փոխադարձաբար նրա նորոգող շնչով վերակենդանանալ «ի ծոց հայրենյաց»:

Հեղինակին ոգևորողը երկու հզոր դրդապատճառներ են՝ հայրենասիրություն և զորեղ քրիստոնեական հավատասիրություն: Չարմանալ միայն կարելի է, թե երեսնամյա երիտասարդի հոգուց ինչպես է ճառագել և դուրս ժայթքել հավատի լույսը, մանավանդ, որ նա դեռևս աշխարհական էր և իրեն չէր նվիրել հայ եկեղեցուն: Ահա թե ինչու Խրիմյանի այս պոեմն առավել բարձր գնահատականի արժանացավ ուսումնասիրող բարձրաստիճան հոգևոր գործիչների կողմից: «Հայրիկի մատենագրական երախայրիքը կարելի է ըսել թե իր բանաստեղծական տաղանդին ամենեն կարկառուն գործն է նույնատեղ»¹, - գնահատում է հետագայում Թորգոմ Եպիսկոպոս Գուշակյանը:

1. Թ. Ե. Գ., «Խրիմյան Հայրիկ» (իր ծննդյան 100-ամյակին առիթով), էջ 19:

«Յրավիրակ Արարատյանը» ջերմ ընդունելության արժանացավ պոլսահայ գաղութում: Ոգևորված Խրիմյանը ձեռնամուխ եղավ նոր «Յրավիրակի» ստեղծմանը: Դա «Յրավիրակ երկրին ավետյաց» պոեմն էր, որն ամփոփել էր իր մեջ Երուսաղեմ կատարած ճանապարհորդության տպավորությունները: Սուրբ վայրեր կատարած ճանապարհորդությունը նրա առաջ պարզեցին մի քանի խնդիրներ: Երիտասարդ ուխտավորը երագում էր Երուսաղեմում գտնել մտավորական բարձր մակարդակ, որի ծարավն ուներ իր օժտված հոգին: Մեծ էր նրա հուսախաբությունը, երբ զգաց, որ այդ մեծաստանը չի կարող հագուրդ տալ կրթության իր անհագ ծարավին: Դրա փոխարեն մեծաստանի խաղաղ առանձնության մեջ նա երկնեց իր երկրորդ քերթվածը, որ լույս տեսավ ուխտագնացության ավարտից հետո, 1851-ին՝ դարձյալ Կ.Պոլսում: Քերթվածն աչքի է ընկնում երեք հատկանիշներով. սուրբ գրքերի իմացություն, կրոնական ջերմ զգացում և հոգևոր ներշնչում: Սակայն զարմանալի է այն հանգամանքը, որ այդ աշխատության ստեղծողը սովորական աշխարհական անձ է, զարմանում ես, որ հոգևորականի սքեմը դեռ չընդունած անձը կարող էր այդպիսի ջերմեռանդությամբ ստեղծել քրիստոնեական վարդապետությանը նվիրված նման մի քերթված: Նման պարագայում օրինաչափ և միանգամայն բնական էր նրա կյանքի հետագա ընթացքը: Այս երկրորդ քերթվածը բաղկացած է յոթ երգից, որոնց մեջ դրսևորվում է հայ մատենագիտության Խրիմյանի քաջիմացությունը՝ Ոսկեբերանից մինչև Հաճախապատումը, մինչև իր օրերի հեղինակներն ու գիտնականները: Սակայն աշխատությունն ավելի կշահեր, եթե նրա հեղինակը ծանոթ լիներ եվրոպական գրականության այդ ճյուղին:

Երկու հրավիրակների բնորոշ գիծը հեղինակի մոտ շեշտված երկու առաքինությունների միացումն էր՝ հայրենասիրություն, ազգասիրություն, ցեղի պաշտամունք և կրոնական զգացում, հավատի զորություն, նվիրվածություն աստվածաշնչյան պատգամներին: Այդ գծերն առավել շեշտվեցին Խրիմյանի հրապարակախոսական գործունեության ընթացքում:

1855թ. հունիսից Պողոս Օտյանի մեծ օժանդակությամբ սկսեց հրատարակվել «Արծուի Վասպուրական» ամսագիրը Մկրտիչ Խրիմյանի խմբագրությամբ: Ամսագրի տարեկան արժեքը 40 ղուրուշ էր,

մեկամսյա տետրակինը՝ 4: Այն ուներ գործակալներ Պոլսում և Ձմյուռնիայում, Կարինում և Վանում, որոնք ամեն կերպ նպաստում էին նրա բաժանորդագրությանն ու տարածմանը: Ամսագրի անվանումն անգամ ցույց է տալիս, որ խմբագիր հրատարակիչը մտադիր չէ բնավորվել օսմանյան մայրաքաղաքում, այլ գործունեությունը շարունակելու է Հայաստանի ամենախոշոր հայաբնակ նահանգներից մեկում՝ Վասպուրականում: Մի ամբողջ տարի՝ 1855թ. հունիսից մինչև 1856թ. հունիսը Խրիմյանը համառու հետևողական աշխատանք էր տանում ամսագրի հրատարակությունը Վասպուրականում իրականացնելու համար: Նախապատրաստական այդ շրջանը հատկանշական էր որոնումներով և դեգերումներով: Այդ ընթացքում հրատարակվում է ամսագրի 12 համար: Հոգվածների մեծ մասը գրում էր խմբագիրը: Բուն վերնագրերից բացի հոդվածներն ունեին բնութագրող անվանումներ՝ բանախոսություն, բարոյական, դաստիարակություն, հայրենասիրական և այլն: Ամսագրի ծրագրային հոդվածի մեջ Խրիմյանը հայտնում էր, որ իր նպատակն էր «գրել ու խոսել զհայրենյացն, զնորին ճոխ բարգավաճությանցն, զվերջին դժբախտ վիճակացն, զհայրենաշեն քաջացն հայոց, զառաքինի հարցն հոգևոր և որ ինչ առ հայրենիսն վերաբերին»¹:

Խմբագրի ուշադրության կենտրոնում հայ պանդուխտների ծանր վիճակն էր Կ.Պոլսում և այլ վայրերում: Պանդխտությունը և գաղթականությունը համարելով արևմտահայ կյանքի չարիքներից ամենաձանրը, երևույթ, որի պատճառներն իրավացիորեն նա բացատրում էր երկրի քաղաքական անկայուն վիճակով, հայ գյուղացու և արհեստավորի սոցիալական անտանելի կացությամբ, նա պայքար է մղում պանդխտությունը կանխելու, արևմտահայ գաղառը հայաթափ անելու դեմ, կոչ անում գաղթաշխարհի հարուստ և ունևոր անհատներին՝ իրենց լուծման ներդնել հայրենաբնակ ժողովրդի տառապանքների թեթևացման գործում: Նա ծշմարիտ հայրենասիրությունը համարում է «բուն հայրենյաց երկրի մեջ բնակվելը» և հրավեր է հղում «տարաշխարհիկ հայկազուններին» վերադառնալ հայրենիք և շենացնել մեր նախնիներից ժառանգություն ստացած երկիրը: Նա գերադասում է հայրենի «փշալից դաշտերը», պանդխտության ծաղկալից բուրաստաններից:

Տարբեր հարցեր է բարձրացնում որոնումների մեջ գտնվող խմբա-

1. Արծուի Վասպուրական, 1855, քիվ 1:

գիրն ամսագրի պոլիսյան շրջանում: Նա իր ընթերցողներին սկսում է ծանոթացնել հայկական գավառների և հայաբնակ տարբեր վայրերի հայ բնակչության կացության հետ: Կիլիկիա կատարած ուղևորությունների ժամանակ, ավսոսանքով պատմելով հայկական վերջին պետականության անկման մասին, նա իր խոհերն է կիսում ընթերցողների հետ, ցույց տալիս պետականությունը կորցրած հայ ժողովրդի ցիրուցան վիճակը: Նրա հոդվածները վերաբերում են ազգի ապագայի հետ կապված ամենահրատապ հարցերին: Դրանցից ամենակարևորը խրիմյանը համարում է ազգային դպրոցների անմխիթար գոյությունը բարելավելու ուղիների որոնումը: Դպրոցի հետ մեկտեղ խրիմյանի մտահոգության առարկան է դառնում լեզվի խնդիրը: Նա քննարկում է աշխարհաբար և գրաբար լեզուների, նրանց զարգացման ուղիների հարցը: Այդ քննարկումով խրիմյանն իր մասնակցությունն է բերում 19-րդ դարում մեծ ուժով բռնկված գրապայքարին, ընդգծելով իր դեմոկրատական հակումները: Հատկանշական է, որ իբրև վարդապետ նախապատվությունը տալով գրաբարին, իբրև հասարակական գործիչ գտնում է, որ ամսագրերը և պարբերական հրատարակությունները պետք է գրվեն «աշխարհիկ լեզվով, պարզ ու մաքուր ոճով»: Ըստ խմբագրի պարզությունը պարտադիր է համարվում «ամսաթերթին և լրագրաց հրատարակիչներուն»: Ակնբախ է խմբագրի ժողովրդասեր միտումը՝ թերթն ու գիրքը մատչելի և հասկանալի դարձնել հասարակ ժողովրդին¹: Այդ նպատակով էլ խրիմյանը պայքարում է դպրոցներում միասնական դասագիրք հաստատելու, դասագրքերը պարզ և հասկանալի շարադրելու համար:

Ամսագրում տեղ են գտնում նաև կրոնական բովանդակություն ունեցող հոդվածներ, ուր հեղինակ-խմբագիրը չափանիշ ընդունելով քրիստոնեական սոցիալիզմին հատուկ դոգմաներ, ելնելով ավետարանական դրույթներից, պաշտպանում էր աղքատներին ու զրկվածներին:

Խմբագիրը ճիգ ու ջանք է գործադրում «Արծուի» տալու իր ժամանակի մյուս պարբերականների նմանությունը, աշխատում է ամսագրի հրատարակությանը մասնակից դարձնել նաև այլ հեղինակների, բայց դա նրան դեռևս չի հաջողվում: «Արծուի» հրատարակության պոլիսյան շրջանում խրիմյանը կատարում է ծանր ու տառապալից աշխատանք՝ նախապատրաստելու վերադարձը հայրենիք,

իր խոսքերով՝ «Ասիո վերջին եզերքեն (Կոստանդնուպոլսից) Հայաստանի կեդրոն» փոխադրելու համար ծառացած էին բազմաթիվ խոչընդոտներ: Սակայն համառ և աննկուն խմբագիրը նկատում է. «Բոլոր դժվարությանց պիտի հաղթե հայրենասիրության եռանդն, մշտատև աշխատություն, անխռովություն սրտի, համբերություն ձախողությանց, զորավոր դիմադրություն հակառակ հողմոց, երկրախորհուրդ խոհեմություն ձեռնարկյալ գործոց»¹:

«Արծուի» խմբագիրը պատրաստ է դիմագրավել բոլոր դժվարություններին. նա հայտարարում է, որ եթե Արծվի նման թռչել չկարողանա, ապա գետնի վրա՝ թույլ ու ուժասպառ թռչունի կամ մարախի պես թռչկոտելով, մի կերպ, բայց անպայման կհասնի Հայաստան: Խրիմյանի մտահոգության առարկան գավառահայ ժողովուրդն է, մանավանդ Տարոնը, Վասպուրականը, Մոկքը, այնտեղի «անտերունչ ժողովուրդը», նրա «գյուղացի մանկտիները», որոնց մեծ մասն չքավոր ըլլալով կը կարոտին թերթիկ մը թղթոյ քերականին»:

Խմբագրի կարծիքով, դպրոց, ուսում, վարժապետ, ազգասիրություն հասկացություններն ու հաստատություններն առավել անհրաժեշտ են գյուղացուն, որովհետև գյուղացիությունը ժողովրդի ամենաստվար մասն է: Նա մորմոքվում է, տառապում և բողոքում, որ գյուղացիության և ընդհանրապես ժողովրդի համար մտահոգվող գործիչներ չկան, չկան Մովսեսներ, որոնք իրենց անձը մինչև մահ նվիրաբերեն ժողովրդին. «Ցանկալիդ իմ Հայաստան, քո սեր կստիպե զիս ... Նոր Մովսեսիկ մը ըլլալ, թեև փոքր, ամենատկար և ծանրախոս, թեպետ անարժան գտնվելով հրաժարել պետք է այս մեծ անունեն, բայց ... լի հուսով կհավատանք, որ ինքն (Աստված) հաջողե ու կատարե մեր փափագը, որ միայն մեր հայրենակից գյուղաբնակ եղբարց լուսավորություն համար է»²:

1855թ. լույս է տեսնում ամսագրի 6 համար: Քանի որ ամսագրի հրատարակությունն սկսվել էր հունիս ամսին, տարին վերջանում է թիվ 7-ով: Սակայն 1856թ. խմբագիրը չի սկսում նոր համարակալությամբ, այլ շարունակում է նախկինը. այդպիսով հունվարյան «Արծուի» կրում է «Ա տարի թիվ 8» նշումը:

Խրիմյանը տենդագին նախապատրաստվում էր. և՛ հոդվածներով, և՛ գործունեությամբ, բանիվ ու գրչով. նրա մեծ ցանկությունն էր վե-

1. Արծուի Վասպուրական, 1855, թիվ 1, էջ 15:

1. Արծուի Վասպուրական, 1855, թիվ 5, էջ 74:

2. Նույն տեղում, էջ 80:

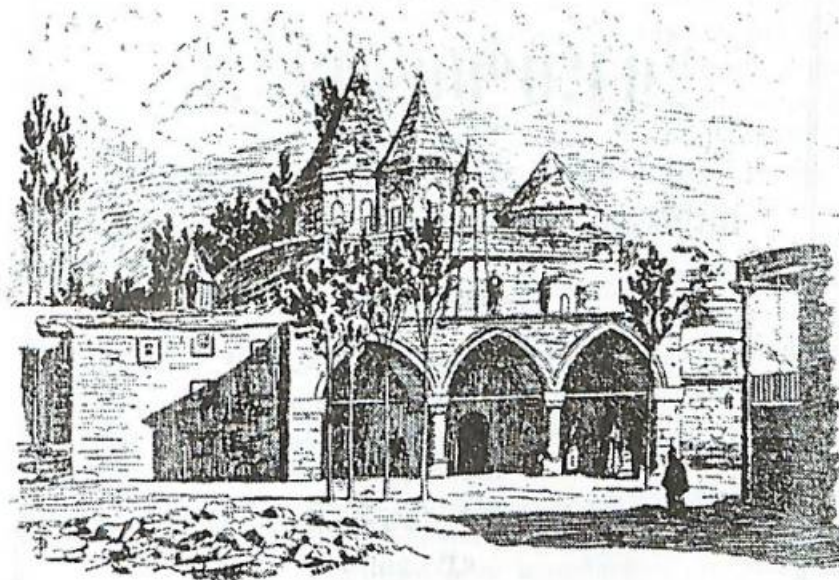
րադառնալ և գործունեություն ծավալել Արևմտյան Հայաստանի կենտրոնական նահանգներից մեկում, գերադասելի է՝ Վասպուրականում: Նրա նպատակն էր Վասպուրականի վանքերից մեկում վառած կանթեղով լուսավորել ոչ միայն Վասպուրականը, այլ հայաբնակ ուրիշ վայրեր ևս: Սակայն վանքերում ծվարած միաբանությունները հրաժարվում են դրանից, վանքերը չեն ուզում դառնալ լուսավորության օջախներ: Հայկական պետականության անկումը ողբալուն, Արշակունյաց, Բագրատունյաց դինաստիաների կործանումը սգալուն հետ հավասար, գուցե և ավելի ուժգին հրիմյանը մորմոքում է հայոց վանքերի անշուք վիճակի համար. «Ողբամ զծեզ վանորայք և մենաստանք հայոց աշխարհին, որք երբեմն ճենարան շնորհաց էիք ...զբխումն շնորհաց գիտության իբրև զգետս հորոյալ յականց վանորեից, վտակ վտակ բաժանեալ ծավալեին ի ծարավոտ երկիրս հայոց ...Բայց այդ համայն վանորայք լքյալ անայացան»¹:

Ամսագրի հրատարակությունը շարունակվում է մինչև 1856թ. մայիս ամիսը ներառյալ, դա թիվ 12 «Արծուին» էր: Այդ թվի առաջին հոդվածը կրում է. «Դարձ Արծույն պանդխտելու ի Բիւզանդիոնէն յաշխարհն իւր հայրենի Վասպուրական» խորագիրը, որի մեջ հեղինակ-խմբագիրն ուրախությամբ հայտնում է ի լուր իր ընթերցողների, որ «Արծիվը» պատրաստվում է իր թռիչքը շարունակել հայրենի Վասպուրականում, որ բնակվելու է այնտեղ մի որևէ մենաստանում: Հոդվածում հրիմյանը շնորհակալություն է հայտնում «Բիւզանդիոնից» իրեն հյուրընկալելու առթիվ, արտահայտում իր ուրախությունը հայրենիք վերադառնալու համար և կոչ անում «տարաշխարհիկ հայկազուններին», աշխարհի տարբեր վայրերում ցրված հայության բեկորներին, վերադառնալ հայրենիք, ուր «աղաղակս բառնան առ ծեզ անշունչ քարինք ավերակաց Հայաստան երկրին»: Խմբագիրն արտահայտում է իր տեսակետը ճշմարիտ հայրենասիրության մասին, գտնելով, որ այդ զգացումը պարտավորեցնում է «հայրենյաց թշվառութենէ չփախչիլ, չէ թէ միայն Վարդանա կամ Վահանա պես բուն հայրենյաց երկրի մեջը բնակելով կը պարտավորվիմք ամեն տեսակ թշվառությունները հայրենակից եղբարց հետ կիսելու»: Իսկ եթե կան անձնավորություններ, որ չեն կարող վերադառնալ հայրենիք, ապա նրանք պարտավոր են սատար լինել հայրենաբնակ եղբայրներին,

1. Արծուի Վասպուրական, 1856, թիվ 8, էջ 116:

քանի որ նրանցով է կանգուն երկիրը՝ հայրենիքը: Նույն 12 թվում էլ խմբագիրը ծանուցանում է ընթերցողներին, որ կարճ ժամանակով դադարեցնելու է ամսագրի հրատարակությունը, մինչև փոխադրվեն Վան, այնտեղ փոխադրեն տպարանը և շարունակեն կիսատ թողած գործը:

Հայ պարբերական մամուլի պատմության մեջ «Արծուի Վասպուրականի» պոլիսյան շրջանը աչքի չի ընկնում նորարարությամբ: Սակայն նա ուներ իր յուրահատուկ տեղը, որ ճանապարհի հարթեց Արևմտյան Հայաստանի տարածքում մամուլի հրատարակության համար:

Վարդա վանքը

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

Մ. ԽՐԻՄՅԱՆԻ. ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԱՐԱԳՈՒՄ

1856թ. հունիսից Կ.Պոլսում դադարում է «Արծուի Վասպուրականի» հրատարակությունը: Օսմանյան մայրաքաղաքում ծեռք բերելով փայտյա և երկաթյա տպագրական մեքենա, տառեր, անհրաժեշտ քանակության թուղթ, նույնիսկ թանաք, 1856-ի աշնանը Խրիմյանն իր երկու մտերիմ ընկերների՝ Տիգրան Գալփալճյանի և Միքայել Ռուբինյանի հետ ճանապարհվում է Վասպուրական: «Արծուի» խմբագիրը ձգտում է իրականացնել իր վաղեմի երազանքը՝ Աղթամար վանքը Մխիթարյանների օրինակով դարձնել Հայաստանի Վենետիկ, այնտեղ հիմնադրել տպարանը և ծավալել մշակութային լուսավորական գործունեություն: Բայց այս անգամ ևս Աղթամարի միաբանությունը, կաթողիկոսի գլխավորությամբ, արգելք եղան այդ նպատակի իրականացմանը: Իր հավանությունը չտվեց նաև Վասպուրականի հոգևոր առաջնորդ Իգնատիոս եպիսկոպոսը:

Կ.Պոլսի ազդեցիկ հովանավորների՝ Պողոս Օտյանի (Գրիգոր Օտյանի հայրը) և Այվատյան գերդաստանի աջակցությամբ, Կ.Պոլսի հայոց պատրիարք Հակոբոսի կոնդակով և Բ.Դռան ֆերմանով Խրիմյանը դառնում է Վանի մերձակայքում գտնվող Վարագա վանքի վանահայրը (1857թ. հունվար): Վանքը հանվում է Վասպուրականի հոգևոր առաջնորդի իրավասությունից:

Վարագա վանքի միաբանությունը Խրիմյանին դիմավորում է դժգոհությամբ: Նրա ձեռնարկած առաջին իսկ քայլերն արժանանում են շրջակա հետադեմ խավերի, մի խումբ աղաների և լճացած հոգևորականների զայրույթին: Հալածանքի և դժգոհության պատճառը կրում էր տնտեսական բնույթ: Վարագա վանքն ուներ հարուստ հասույթներ, էր տնտեսական բնույթ: Վարագա վանքն ուներ հարուստ հասույթներ, որոնք յուրացնում էին տեղի մեծահարուստ էֆենդիները, գործակցելով միաբանության հետ: Վասպուրականի հարուստները զրկվել էին

իրենց զվարճատեղի-ուխտատեղից, Վարագա վանքից, որի եկամուտներն օգտագործում էին իրենց զվարճությունների, քեֆերի, ուրախ ժամանցների համար: Նորեկ վարդապետ վանահայրը խստությամբ հետևում էր վանքի կարգ ու կանոնին, ստացված հասույթներին: Սակայն այդ գործը մեծ ջանքեր էր պահանջում նրանից: Գրիգոր Աղվանյանին ուղղված նամակներում վանահայրը պատմում էր, թե ինչպես Վասպուրականի մեծահարուստները, որ մինչ այդ ամարգել օգտագործել են Վարագա եկամուտները, գռվել և յուրացրել, հաշիվ են պահանջում խրիմյանից: Վասպուրականի հոգևոր առաջնորդը չէր հաշտվում վանքն իր իրավասությունից հանելու փաստի հետ և պահանջում էր վանահորից վանքի եկամուտներից բաժին հանել առաջնորդարանի ծախքերը հոգալու համար. «Երբ պիտի մոռանան իշխանավորները Վարագա լեռան ներքև կերած խորովածները: Երբ պիտի մոռանան Վարագա եկամուտ, որ իրենց իբրև այգի մը, չիֆթլիկ եղած էր, սեր, պանիր, յուղ, ոչխար ծրի կշարունակվեր իրենց տուներին»¹, - գանգատվում էր խրիմյանը, մեծահարուստներից պահանջելով գռվելու փոխարեն սատար կանգնել դպրոցին ու տալարանին:

Որ իսկապես խրիմյանի բարեփոխումներն առաջացրել են Վասպուրականի ունևորների թշնամությունը, հավաստում է ինքը՝ վանահայրը: Նարեկա վանքի վանահայր Դովսեփ վարդապետին ուղղված մի նամակում, սրտապնդելով նրան մի քանի թշնամիների առկայությունից, խրիմյանը նշում է. «Ապա խեղճ խրիմյան ինչ ընե, երբ որ ամբողջ քաղաքի մը հզոր իշխանները հանդերձ եկեղեցականներով իր դեմ կմարտնչեն»²:

Խրիմյանը բարեկարգեց վանքը, հասույթները հատկացրեց դպրոցի և տալարանի գործունեությանը: «Յուսիսափայլի» թղթակիցը (Մելիքադեն՝ ապագայի վիպասան Րաֆֆին), որ եղել էր Վարագում, վայելել նորընտիր վանահոր հյուրընկալությունը, գրում էր. «Ոչ մի անգամ չէի տեսած ազգասիրական հոգին այդպես կենդանի, որպես այդ արժանապատիվ կրոնավորի մեջ. մի կողմից թշնամիների ահագին բազմությունը, մյուս կողմից արծաթի պակասությունը չէին կարողացել հատանել նորա հույսը, շիջուցանել նրա ազգասիրության կրակը: Խղճալին ամեն հալածանք, ամենայն թշնամություն, մինչև

1. ԳԱԹ, Խրիմյանի ֆ., գ. 143, էջ 8:
2. Նույն տեղում, գ. 158, էջ 43:

անգամ մահ հանձն առած էր յուր իղձը ի կատար հասուցանելու համար»³:

Հալածանքն ու դավերը հասան այն աստիճանի, որ թշնամիները վարձկան քրդերի միջոցով մի քանի անգամ մահափորձ կազմակերպեցին նրա դեմ: Սակայն այդ բոլորը որևէ չափով չկանգնեցրին և չվիատեցրին խրիմյանին: Նրա անկոտրում կամքը և անընկճելի ոգին սովորել էին դիմակայել ամեն տեսակ փորձությունների:

Դետաքքերի է, որ նրան հալածողների և թշնամիների շարքերը ստվարացնում էին նաև մերձակա այլ վանքերի վանահայրերը, որոնց համար խրիմյանը մի անհանգիստ ոգի էր, որ եկել էր խանգարելու իրենց վանական անդորրը: Այդ վանահայրերի մեջ աչքի էին ընկնում Նարեկա վանքի վանահայր Դովսեփ վարդապետը և Աղթամարա միաբանության անդամ, վանահայրության փոխանորդ, հետագայում ապօրինի ճանապարհով Աղթամարի կաթողիկոս օծված Խաչատուր վարդապետը: Առաջինի նկատմամբ խրիմյանը համեմատաբար զուսպ վերաբերմունք է ցուցաբերում, ցանկանալով նրան հեռու պահել թշնամանքից, ատելությունից, հորդորում «ճշմարտությունը սիրել» և «վանքին բարեկարգության համար ջանքեր չխնայել»²:

Այլ էր վերաբերմունքը Խաչատուրի նկատմամբ: Ուժգին հանդիմանելով նրան իր նկատմամբ զրպարտություններ տարածելու համար, խրիմյանը նշում է, որ այդ բոլորը ավելի հեշտացնում են իր գործը, ժողովուրդը իրեն է հավատում և «համբերության պսակներ հյուսում խրիմյանի գլխին»: Սակայն այդ ամենին խրիմյանը չի պատասխանում ատելությամբ և կրքով, ինչպես իր թշնամիները. «Արծիվը այդ օրինակ թշնամաց փոխարեն թշնամությամբ չի հատուցաներ զքեզ, վասզի ինքն կհավատա, որ վրեժխնդիր մը կա երկինքը...»³: Իր այդ երդվյալ թշնամուն անգամ խրիմյանը համոզում է հաջողությամբ վարել իրեն հանձնված հոգևոր պաշտոնը, այնտեղ «բարեկարգություններ հաստատել», Խաչատուրին հասկացնելով, որ «Վատահամբավության նետերը Արծվո թևերը չեն կրնար վիրավորել»: Խրիմյանը միևնույն ժամանակ անաչառորեն գնահատում է այդ վարդապետի գործնական հատկանիշները և ցանկանում է դրանք նպատակամղել ազգօգուտ գործերի. «Թե որ խղճիդ ականջները լսելու արթուն է,

1. «Հյուսիսափայլ», 1860, ք. 11, էջ 407:
2. ԳԱԹ, Խրիմյանի ֆ., գ. 158, էջ 42:
3. Նույն տեղում, գ. 142, էջ 2:

ուրախ պիտի ըլլամ, որ քեզի պես գործունյա և կառավարիչ եղբայր մը շահեցա, իսկ եթե ոչ, պիտի տրտմիմ, որ գրած խրատներս օդին մեջը պիտի ցնդեն»¹:

Վանահայրն ուներ հեռահար նպատակներ և մեծ ծրագրեր: Ժամանակ էր պետք տպարանի աշխատանքները կարգի գցելու համար: Այն ժամանակվա պայմաններում դա յուրօրինակ խիզախություն և հերոսություն էր: Աշխատանքները շարունակելու համար Խրիմյանին հարկավոր էին օգնականներ: Թեկուզ տպագրական գործը վարելու համար անհարժեշտ էին բանիմաց երիտասարդներ: Օգնականներն ա կարող էր պատրաստել երիտասարդներից, նոր սերնդից, միայն դպրոցի միջոցով: Դրա համար էլ 1857թ. մարտ ամսին նա դնում է «Ժառանգավորաց» վարժարանի հիմնաքարը: Դասատվությունն սկսվում է նույն տարվա օգոստոսի մեկից: Այդ դպրոցը նորություն էր Արևմտյան Հայաստանի տարածքում: Այն գիշերօթիկ էր, նախատեսված 25 աշակերտի համար: Երկհարկ մի շինություն էր դա, որի վերնահարկը մաքուր կահավորված ննջասենյակներն էին: Դպրոցին կից կար սեղանատուն, խոհանոց, գիշերօթիկին անհարժեշտ այլ շինություններ: Դասասենյակները կահավորված էին գրասեղաններով, նստարաններով, գրատախտակներով, բնագիտական դիդակտիկ նյութերով, քարտեզներով: Դպրոցին կից կար թանգարան, ուր պահվում էին 270 հատոր հին ու նոր ձեռագիր մատյաններ:

Ճիշտ է, «Ժառանգավորացը» հոգևոր դպրոց էր, սակայն դասվանդվող առարկաների մեջ հաստատուն տեղ էին գրավել նաև աշխարհիկ գիտելիքները: Դասավանդվող առարկաների թվում նշվում է սրբազան պատմություն, ընդհանրականի տեղեկություն (բնագիտություն), եկեղեցական երաժշտություն, ճարտասանություն, քերականություն, թվաբանություն, աշխարհագրություն, հասարակ գրություն, հասարակ ընթերցում և այլն²: Ըստ «Ժառանգավորացի» տնօրենի, պարտադիր չէր, որ բոլոր շրջանավարտները դառնան հոգևորականներ: Սակայն պարտադիր էր նրանց բոլորի մշակութային գործունեությունը: Ուշադրության արժանի են «Ժառանգավորացի» առաջին շրջանավարտները: Նրանք, համարյա բոլորը, հայտնի դար-

1. Գ.Է.Թ. Խրիմյանի ֆ., գ. 142, էջ 3:

2. Էրծուի Վասպուրական. 1859, մայիս, էջ 115:

ծան իրենց հասարակական, մշակութային-լուսավորական գործունեությամբ¹, եղան ազգային-ազատագրական շարժման ակունքներում, կապող օղակ դարձան արևելահայերի և արևմտահայերի միջև, իրենց զգալի լուծման ներդրին հայ հասարակական կյանքում: Վարագա դպրոցը, նրա տնօրենն ու ուսուցիչները, սաները մեծ ակոս բացեցին արևմտահայ մշակութային կյանքում և եղան ժողովրդական լավագույն ավանդույթների արժատավորողներն ու զարգացնողները: «Ժառանգավորացի» սաները մեծ մասնակցություն ունեցան հրատարակչական և տպագրական գործերի մեջ: Նրանք և՛ հոդվածներ են գրում, և՛ բանաստեղծություններ հորինում, և՛ խմբագրում ընկերների գրած հոդվածները, և՛ գրաշարություն անում, և՛ բանվորություն: Հայաստանի սրտում հիմնադրված այդ դպրոցում աշխատանքային դաստիարակությունը տալիս է ամենալավ պտուղները: Վարագա «Ժառանգավորացից» բացի Խրիմյանը աշխատանքներ է տանում շրջակա վանքերում ևս վարժարաններ հիմնելու, լուսավորական գործը ծավալելու համար: Վարագա վանքի միաբանության անդամ Մատթեոս հայր սուրբին Խրիմյանն ուղարկում է մերձակա վանքերի վարժարանները բարեկարգելու, այնտեղի իրավիճակը ստուգելու և իրեն հավաստի տեղեկություններ հաղորդելու վարժարանների, աշակերտների քանակի, ուսումնառության առարկաների, ունեցած դասագրքերի մասին: Ուսուցիչներին խրախուսելու համար Խրիմյանը խոստանում է առատ վարձատրություն վանքի հասույթներից: Մատթեոս վարդապետի հետ Խրիմյանը Նարեկա և Աղթամարա վանքերի վարժապետներին ուղարկում է դասագրքեր, որ «երկար ժամանակ դիմանալով ծախքին կողմանե խնայողություն ըլլա»:

Նրա պատվերով առավել շնորհալի աշակերտները պետք է փոխադրվեին Վարագա «Ժառանգավորացը», ուսումը այնտեղ շարունակելու համար²: Աստիճանաբար Խրիմյանի շուրջը համախմբվում են նրա օգնականները և նրանց ամենօրյա օգնությամբ, տարի ու կես անց հնարավոր է դառնում Վարագում շարունակել «Արծուի Վասպուրականի» հրատարակությունը:

1. Նշում ենք բոլորի անունները. Աբշամ Գրիգորյան, Գարեգին Սրբանյանց, Աբշամիր Գրիգորյան, Արսեն Թոխմախյան, Գեղամ Աբրահամյան, Հրաչյա Սիկլյան, Արսմ Հակոբյան, Վահրամ Նազարյան, Երևանդ Գևորգյան, Համբակ (ոբր), Ներսես Տ.Մովսիսյան, Եղիշե Մարտիրոսյան, Արիստակես Հարությունյան, Մուշեղ Պետրոսյան, Հարսիկ Սարգսյան, Վահան Պապայան, Լևոն Մուսրելյան, Սիսակ Շահին, Մմբատ Սղեբցի, Թարսու Պարոտյան, Արամայիս Մարգար:

2. Գ.Է.Թ. Խրիմյանի ֆ., գ. 142, էջ 3:

«Արծուի» աշխատանքների բովուժ հասունանում է և առնակա-
նանում գործիչների մի բույլ: Նրանք ուսուցչի օրինակով իրենց կյան-
քը նվիրաբերում են Հայաստանում լուսավորության տարածմանը:
«Արծուի» էջերում հասունանում է Խրիմյանի հավատարիմ սան և
զինակից Գարեգին Սրվանձտյանցի գրիչը: Մեծ էր «Արծուի Վասպու-
րականի» Վարագյան շրջանի դերը մամուլի պատմության մեջ:

* * *

Պատմական հանգամանքների բերումով հայ պարբերական մա-
մուլը սկզբնավորվել էր մայր երկրից դուրս, հայ գաղթօջախներում:
Արևմտահայ մշակութային կյանքի կենտրոններն էին՝ Կ.Պոլիսն ու
Զմյուռնիան, ուր հրատարակվում էին պատկառելի թվով պարբերա-
կաններ: Խրիմյանն առաջին գործիչն էր, որ ձեռնարկեց տպագրության
արվեստի լույսը հասցնել բուն Արևմտյան Հայաստանի տարածքը:
Խրիմյանի այդ ձեռնարկն իսկական խիզախություն էր: Պատահական
չէր, որ նրա գործունեության արձագանքները հասնում են նաև ռուս
հետազոտողին, որը գրելով հայկական լեռնաշխարհի վանքերում
տպարան հաստատելու մասին, միակ օրինակը նշում է Խրիմյանի
գործունեությունը Վարագա վանքում. «Նրա (Խրիմյանի - Է. Կ.) «Ար-
ծուի Վասպուրական» ամսագիրը, որը լույս էր տեսնում Վարագա
վանքում, նրա կրակոտ քարոզները հնչում էին Հայաստանի քա-
ղաքներում ու գյուղերում, ինչպես Առաքյալի ծայնը, որը կոչ էր անում
վերածնության: Խրիմյանը և նրա աշակերտները մխրճվեցին ժողովր-
դի մեջ, և հյուղակներում ու դաշտերում օգտագործում էին բոլոր
առիթներն աշխատավոր ժողովրդի ուշադրությունը գամելու հասա-
րակական գործերի և կարիքների վրա»¹:

1858թ. հունվար ամսից վերսկսվեց «Արծուի Վասպուրականի» հրա-
տարակությունը: Ամսագիրն ընդլայնել էր իր գործակալների շար-
քերը²: Այժմ նրանք գտնվում էին Արևմտյան Հայաստանի բազմաթիվ
կենտրոններում՝ Վանում, Կարինում, Բաղեշում, Օսմանյան կայս-
րության հայաբնակ վայրերում՝ Կ.Պոլսում, Զմյուռնիայում, Տրապի-
զոնում, Բերայում նաև Պարսկահայքում՝ Սալմաստում: Ուշադրություն
է գրավում այն հանգամանքը, որ 1858թ. Սալմաստի գործակալն է
դառնում Հակոբ Միրզոյան Մելիք-Հակոբյանը՝ ապագա վիպասանը,

1. И. И. Голубородко, Турция, Москва, 1908г., стр. 232.

2. Այդ բանն այն ժամանակ ուներ այլ իմաստ. դրանք ամսագրի բաժանորդագրությունը և
տարածումն ապահովող մարդիկ էին:

Րաֆֆին, «իբրև միանգամայն գործակալ Պարսկաստանի հայոց»:
Կարինի գործակալ Խաչատուր Ներսիսյանցը գործակալն էր նաև «Ռու-
սաստանի հայոց»:
Ինչպես տեսնում ենք, խմբագիրը մտադիր էր իր
ամսագիրը դարձնել Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանի ընթերցող
հասարակայնությանը կապող օղակը: 1858թ. թիվ 1-ում «Նախաբան
առ ընթերցող» հոդվածում Խրիմյանը ներկայացնում է իր ծրագիրը,
գործունեության նպատակները: Նյութերի դասակարգումը նա բա-
ժանում է մի քանի մասերի՝ հետևյալ խորագրերով.

ա) հանդես աստվածապաշտության - պարունակելու են հոդված-
ներ հավատի, եկեղեցու, հոգևորականության, հայ եկեղեցու նշա-
նավոր գործիչների մասին:

բ) Հանդիսարան հայրենաշեն առաքինյացն հայոց - հերթակա-
նությամբ պետք է մեծարվեն հայ քաղաքական գործիչները՝ «Նախնի
քաջազունք մեր... նոցին հայրենազարդ գործոց ըստ ամենայն հան-
գամանաց ճառագրելով»:

գ) Տեսարանք հայրենի աշխարհաց - մանրամասն նկարագրելու
է Հայաստանի գյուղերը, քաղաքները, վանքերը, մենաստանները,
եկեղեցիները:

դ) Բուրաստան բարոյական առաքինությանց - մեծ մասամբ բա-
րոյախոսական հոդվածներ:

ե) Թանգարան հայկական դպրության - պարունակելու է ինք-
նուրույն գեղարվեստական գործեր, թարգմանություններ, հին մատ-
յաններից վերցված հիշատակարաններ: Այս ծրագիրը որոշակի պատ-
կերացում է տալիս ընթերցողին ամսագրի հետապնդած նպատակ-
ների մասին, սակայն խմբագիրը քաջ գիտակցում է նաև, որ այդ
դասակարգումով կարող է սեղմել ընդգրկվելիք նյութերի շրջանակը,
այդ պատճառով դրանց հետևում է մի վերապահություն: «Իսկ եթե
պատահեսցի երբեմն այնպիսի նյութ ինչ, որ ոչ այդչափ վերաբերի
առ հինգ սեռս հիշյալ հոդվածոց, զայն ևս արժան համարիմք ի վերջո
թերթին հրատարակել»¹:

«Արծով» 1858թ. թիվ 1-2-ում հաջորդաբար խմբագիրը հոդված է
տպում «Սատարք և բարերարք Վասպուրական Արծույն» խորագրով,
որը փաստորեն հանդեսի հիմնադրման պատմությունն է: Համառո-
տակի այն հետևյալն է: Պոլսի եկեղեցիներում «Հայաստան և հայ-
րենասիրություն» քարոզող խմբագիրը այնպես է հուզում Հայաստա-

1. «Արծուի Վասպուրական», 1858, թիվ 1:

նի գավառների խճանկարը երևակող պոլսեցի գաղթականների սրտերը, որ նրանց «մարած ոգիները վառվում են հայրենասիրական կրակով»: Խրիմյանի քարոզները գաղթական հայերի սրտերը լցնում են ջերմությամբ հեռավոր հայրենիքի նկատմամբ, և նրանցից առավել եռանդուն գործիչները կազմում են մի ընկերություն, կենտրոն ունենալով Ուսքյուտարի Սուրբ Խաչ եկեղեցին: Պողոս Պետրոսյան աղան իր ընդարձակ տան մի սենյակը տրամադրում է Խրիմյանին, որը նրա նոր հրատարակվելիք ամսագրի անունով կոչվում է «Արծիվյան սենյակ», ուր հավաքվում էին և խորհում «հայրենյաց հառաջադիմության» համար: Ահա այդ խմբի հայթայթած գումարով է գնվում տպագրական մամուլը և սկսվում ամսագրի հրատարակությունը: Հենց այդ սատարողների խումբն էր, որի օգնությամբ Խրիմյանը վերադարձավ հայրենիք ու իր «մշտնջենավոր» բունը հաստատեց Վարագա վանքում: Այդ հողվածով խմբագիրը հնարավորություն է ստանում հրատարակել «Արծիվանվեր ընկերության պանծալի անունները»¹: Դա մի պատկառելի ցուցակ էր, որն իր մեջ ներառում էր 68 անձ, որոնց տված գումարը հավասար էր 43.850 դուրուշի: Սակայն հրատարակված ցուցակի մեջ չեն մտնում հայրենի Վասպուրականի ոչ մի ազգասեր և աջակից՝ «Արծիվոյն հայրենակից երևելի և ազգասեր անձիքներէն և ոչ մէկն». նրանց անունները հրատարակվում են նույն՝ 1858թ. թիվ 2-ում: Դրանք 18 անձնավորություն են, որոնք օգնել են «Արծուին» 7.650 դուրուշով: 1858 և 1859 թթ. ամսագիրը լույս է տեսնում կանոնավոր, յուրաքանչյուր տարի՝ 12 համար:

1859թ. թիվ 1-ում ծանուցելով Վարագյան շրջանի «Արծուի» երկրորդ տարվա սկիզբը, խմբագիրն իր շնորհակալությունն է հայտնում Պոլսի, Տփլիսի, Կարինի, Պարսկաստանի «Երախտավոր բարերարներին», որոնց խրախուսանքով և աջակցությամբ հրատարակվում է ամսագիրը: Նա հայտարարում է նաև, որ գլխավորապես երկու նպատակ է հետապնդել ամսագրի հրատարակությամբ, այն է՝ լուսավորություն տարածել և քաղաքական միասնության կոչել Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանի հայերին: Նույն խմբագրականում Խրիմյանն ընթերցողներից և բաժանորդներից ներողություն է խնդրում ամսագրի էջերը սպրդած վրիպակների և թերությունների համար, մի քանի հանգամանքներով բացատրելով դրանք.

1. Տպարանը գործում է այնպիսի վայրում, ուր տպագրական գոր-

1. «Արծուի Վասպուրական», 1858, թիվ 1, էջ 13-15:

ծը չունի ավանդույթներ, աշխատակիցները՝ տպագրիչները, ծուլողները, գրաշարները, անփորձ պատանիներ են:

2. Աշխատողների թվի սակավությունը և նրանց բազմազբաղությունը,

3. Հեռավորությունը Կ.Պոլսից, որտեղից միայն հնարավոր է հայթայթել տպագրության համար անհրաժեշտ նյութերը՝ «զկաղապար, գթուղթ, զմեկան»:

4. Գանապարհների և ընդհանրապես հաղորդակցության միջոցների վատթար վիճակը, որի պատճառով ուշ են հասնում թղթակցությունները, ժամանակին չեն առաքվում ամսագրի թվերը բաժանորդներին:

5. Տպագրական մեքենայի փոքր չափը և գործերի մեծ ծավալն ու ընդգրկումը:

Վարագա տպարանում հաճախ հետ էր ընկնում ամսագրի հրատարակությունը և դրա փոխարեն տպվում էին գյուղական աշակերտներին անհրաժեշտ գրքեր՝ «քերական և հեգարան» այն ժամանակվա համար մեծ տպաքանակով (2000 օրինակ), իսկ այդ հանգամանքն իրավացիորեն առաջացնում էր ամսագրի բաժանորդների դժգոհությունը:

Ամսագրի Վարագյան շրջանը շահեկանորեն տարբերվում է Պոլսից շրջանից: Հողվածների հեղինակների շրջանակն ընդլայնվում է: Հողվածների հեղինակներ են դառնում Վարագա դպրոցի և՛ ուսուցիչները, և՛ սաները: Հետաքրքիր է քննարկել Վարագյան առաջին փուլի ամսագրի բաժինների բովանդակությունը:

«**Հանդես աստվածապաշտության եկեղեցաշեն հարցն**» բաժինը, ինչպես ցույց է տալիս անվանումը, նվիրված էր քրիստոնեական կրոնի դոգմաներին, լուսավորչական եկեղեցու դերին, հայ հոգևոր հայրերի գործունեությանը, հայ եկեղեցու սուրբեր համարված անցյալի կաթողիկոսներին, եպիսկոպոսներին, նրանց հայրենասիրական գործերին: Տարբեր համարներում, ըստ հերթականության, ամսագիրն ընթերցողներին ծանոթացնում է Թադևոս Առաքյալի, Գրիգոր Լուսավորչի, նրա որդիների ու թոռների՝ Արիստակես, Վրթանես, Հուսիկ, Դանիել հոգևորականների կատարած գործերին, ապա ընթերցողի աչքի առաջ պարզվում է Ներսես Մեծ, Սահակ Պարթև կաթողիկոսների գործունեությունը: Առանձին սիրով, հարգանքով և երկյուղածությամբ է լեցուն Մեսրոպ Մաշտոցին նվիրված հոդվածը¹, ուր ընդգծվում է

1. «Արծուի Վասպուրական», 1858, թիվ 7:

նրա կատարած մեծ գործն իբրև հայ գրերի գյուտի հեղինակ, առաջին հայկական դպրոցների հիմնադիր և ուսուցիչ: Ապա հերթականությամբ հոգվածներ են նվիրվում «սուրբ թարգմանիչներին»՝ Մաշտոցի աշակերտներին, մեծարվում է Մովսես Խորենացին իբրև «քերթողահայր, ակնադբեր հայացի դպրության»¹ գնահատվում է «վսեմախոս պատմագիր Եղիշեն»², Եզնիկ Կողբացին իբրև ընտիր աստվածաբան, Դավիթ Անհաղթը՝ հայ փիլիսոփան³: Ինչպես տեսնում ենք նշված անուններից, «եկեղեցաշեն հայրեր» անվանումների տակ գովերգվում և գնահատվում են հայ մշակույթի մեծերը, իր ժամանակի դիրքերից գնահատվում է նրանց պատկառելի ավանդը, նրանք մեծարվում են իբրև սուրբերի շարքն անցած դեմքեր՝ չափանիշ ունենալով ժողովրդի գոյատևման մեջ իրենց ունեցած դերը: Օրինակ՝ Մաշտոցը «արդարև հաց հոգեպարար պարգևեցավ կարոտյալ մանկտվոյն հայոց» և ոչ միայն մանուկներին: Մաշտոցի գործով հայ ժողովուրդն ստացավ իր գոյապահպանման թիվ առաջին զենքը. «եկեղեցին Հայաստանայց պայծառամայր, ընթերցվածքս լսելի լինեին ունկս ժողովրդյան, տաղք Մովսիսագիր մատենից՝ հայաբարբառ հնչեին, դպրոցք բանային, մանկունք կրթեին, քաջաքաջ ուսման ասպարեզ խիզախեին»:

Ապա հոգվածներ են նվիրվում Գյուտ կաթողիկոսին, Հովհաննես Մանդակունուն, որը հայ եկեղեցու գործունեության կանոններն ու ծեսերը հաստատեց, «ճարտար բանահյուս» Կոմիտաս կաթողիկոսին: Հոգվածների հերոսներ են դառնում միջնադարի գիտական մտքի ներկայացուցիչներ Անանիա Շիրակացին, Թեոդորոս Քոթենավորը, Մովսես Քերթոզը: Հայ արհեստավորի և երկրագործի համար այս հոգվածներն ունեն մեծ նշանակություն: Դրանք ցույց էին տալիս, որ մեր հոգևոր առաջնորդները «սուրբերի շարքը դասված մեր մեծերը» ժողովրդի ծոցից դուրս եկած մարդիկ էին, որոնք բարձր պահեցին իրենց ժողովրդի անունը, համընթաց քայլեցին ժամանակի գիտական մտքի հետ:

«Հանդես աստվածապաշտության եկեղեցաշեն հարցն» բաժինը շարունակվում է մինչև 1860թ. թիվ 2-ը ներառյալ: Թիվ 1-ի և 2-ի այդ բաժնի հոգվածները նվիրված էին համեմատաբար նոր ժամանակների հոգևորականներին: Թիվ 1-ի հերոսը Ներսես Ե (Աշտարա-

1. «Արծուի Վասպուրական», 1858, թիվ 9:

2. Նույն տեղում, 1859, թիվ 10:

3. Նույն տեղում, 1858, թիվ 12:

կեցի) կաթողիկոսն է, որի ժամանակ զարկ է տրվում հայ մանուկների դաստիարակության գործին, վկան՝ նրա կաթողիկոսության օրոք Էջմիածնի ճեմարանի բարձր փճակը, նրա անվան դպրոցն արևելահայ մշակութային կենտրոն Թիֆլիսում: Խմբագիր հեղինակը կոչ է անում հայ մանուկներին՝ «զարթիք ի թնրութենէ, սթափեցարուք յափշութենէ յիմարութեան, յոտին կացեալ դիմեցէք յԱրարատ, շուրջ կացեալ բոլորեցեք առ սեղանս իմաստութեան ...ծծեցեք զկաթն դաստիարակութեան, թողեք զանուսումն բարս անզգամութեան, խնդրեցեք զիմաստութիւն, որով կեցցե և երջանիկ լիցի Հայաստան»¹:

1860-ի թիվ 2-ի այդ բաժնի հոգվածը Խրիմյանը նվիրել է իր ժամանակի իրադարձություններին՝ արևմտահայերի Ազգային սահմանադրության հաստատմանը: Հոգվածի վերնագիրն է «Ազգային նոր սահմանադրությունը և հայրենասեր հիմնադիրք նորին»: Հեղինակն արժանին հատուցելով Կ.Պոլսի ժամանակի պատրիարք Սարգիս Եպիսկոպոսին, ուշադրությունը կենտրոնացնում է տեղի հայության այն ընտիր ներկայացուցիչների վրա, որոնք կրթություն են ստացել «դրացի Եվրոպայում», «երկաթյա կռաններով» ջախջախում են տգիտության շղթաները և նոր «զինվորական գունդ կազմելով» պատրաստվում են արշավել Հայաստան: Ողջունելով Սահմանադրության հաստատումը, խմբագիրը խոստանում է մի այլ հոգվածով քննարկել Սահմանադրությունը և հանդես գալ առաջարկություններով: Ցնծություն արտահայտելով Ազգային սահմանադրությունը արևմտահայ կյանքում հաստատելու համար Խրիմյանը գտնում է, որ դրանով հայ ժողովուրդը դասվեց քաղաքակիրթ ժողովուրդների շարքը: Նա զգում էր, որ սահմանադրությունը հեռու է կատարելությունից, որ «պարունակող հոգվածներուն կարգը ավելորդ կամ պակաս բաներ գտնվին ալ», սակայն հուսով էր, որ ժամանակի ընթացքում հեղինակները ծեռք կբերեն փորձառություն և վերաքննության միջոցով «սահմանադրության փոքր մանկահասակ մատենիկը օրավուր հանճարեղ գրիչներուն զորությամբ աճելով՝ յուր վերջի հսկայահասակ կատարելության չափ կհասնի»²:

Այդ բաժնի հոգվածների մեծ մասի հեղինակը, խմբագիրն է Խրիմյանը, սակայն կան նաև հոգվածներ ստորագրված Ա. Մ. Ա (Մկրտիչ Ատոմյան), նաև Արտամետոյանը: Երկուսն էլ Վարազա ուխտի ան-

1. Արծուի Վասպուրական, 1860, թիվ 1, էջ 6:

2. Նույն տեղում, թիվ 2, էջ 35:

դամներից էին, Խրիմյանի զինակիցներն ու գաղափարակիցները, ժառանգավորացի ուսուցիչները: Բոլոր հողավածների նպատակամղվածությունը մեկն էր՝ հայ եկեղեցու դերի գնահատումը հայապահպանության համար մղվող պայքարում, երբեմն նաև նրա ապաշնորհ ներկայացուցիչների քննադատությունը (բավականին մեղմ ու վախժորած), հայ մշակույթի գործիչների և գիտական մտքի մշակների գովաբանումը: Հեղինակների ոճը չի տարբերվում իրարից, թերևս միայն անստորագիր հողավածները, որոնք անվերապահորեն Խրիմյանին են, աչքի են ընկնում մեծ զգացմունքայնությամբ, ծրագրային առաջարկություններով: Ինչ վերաբերում է մյուս հեղինակներին, ապա եթե հողավածի տակ ջնջենք մեկի անունը և գրենք մյուսին, չի փոխվի ոչինչ: Զգացվում է, որ այդ հեղինակները կատարում են խմբագրի պատվերները և իրենց ոչինչ չեն թույլ տալիս, որ հակասի խմբագրի ոգուն:

«**Հանդիսարան հայրենաշեն առաքինյաց**» խորագիրը կրող բաժինը հողավածներ է պարունակում նվիրված Հայկ Նահապետին, Արամ Նահապետին, Արա Արամյանին (Արա Գեղեցիկ), «անդրանիկ թագակալ արքա Հայոց Պարույրին», «Մեծն Տիգրան Երվանդյանին», Վաղարշակ թագավորին, Արշակ 1-ին և 2-րդին, Արտաշես 2-րդին, Վռամ-շապուհ Արշակունուն, Աշոտ Բագրատունուն, Սմբատ Բագրատունուն, Աշոտ Երկաթին և Աշոտ Ողորմածին, Գագիկ Բագրատունուն, Կիլիկիայի հայ իշխանական տների ներկայացուցիչ Կոստանդին, Ռուբեն և Թորոս Ռուբինյաններին: Այդ բաժինը ևս շարունակվում է մինչև 1860թ. թիվ 2-ը ներառյալ: Ինչպես անունների թվարկումից է երևում, այդ հողավածները պատմական և գիտական ճշմարտացիությամբ այնքան էլ աչքի չեն ընկնում: Փաստորեն իրար էին խառնված հայկական թագավորության մի քանի դինաստիաները՝ Երվանդունիները, Արտաշեսյանները և Արշակունիները: Հեղինակներն իրենց նպատակ չեն դրել պարզել նշված պատմական անձնավորություններին վերաբերող բոլոր դրվագները, ճշտումներ մտցնել եղած կամ հայտնի փաստերի մեջ, համեմատել տարբեր պատմական աղբյուրները և դրանից հանել սեփական եզրակացությունը, մի խոսքով, քննական մոտեցում հանդես բերել պատմական դեմքերի և դեպքերի նկատմամբ: Այդ բաժնի հողավածների հեղինակը 1858թ. թիվ 1-ից թիվ 5-ը ներառյալ Խրիմյանն է: Դրանց հատուկ է ջերմ հայրենասիրությունը, անցյալի իդեալականացումը, հայ առաջին թագավորների և պետական այրերի ա-

ռաքինի և հայրենասիրական վարք ու բարքի գնահատականը, Հայաստանի հզոր պետականության գովերգումը և կոչ իր ժամանակի հայությանը՝ օրինակ վերցնել քաջ նախնիներից, շենացնել ամայացված երկիրը, որպեսզի նվաճեն նրանց հետնորդները կոչվելու իրավունքը:

«Հայկ Նահապետ հայոց» հողավածում Խրիմյանը, գովերգելով Հայկի ազատասիրությունը, բռնակալ Բելին հաղթելու անկոտրում կամքը, դիմում է իր ժամանակակիցներին. «Չայն արծակյալ գոչեն առ ծեղ որդիք և Հայկա հողացյալ ոսկերք, մի թողունք աննշան ամայանալ գեղաշեն դաստակերտին իմ Հայկոծորո, որ ցորչափ շինությամբ կանգուն կացցե հավերժական պարծանք են հայրենյաց...»¹:

«Արամ հայրենասեր Նահապետ» հողավածում գովերգվում է «դյուցազնածին» հերոսը, որովհետև նա գերադասում է մեռնել, քան թույլ տալ օտարներին «կոխել զսահմանս բնակասնունդ երկրին, զոր ծիզ աղեղանք և նետիւք չափյալ ժառանգ եթող ինքյան քաջահավան յուր Հայկ»²: Այս հողավածին ևս հատուկ է իր ժամանակակիցներին դիմելու միտումը, որ կանգուն պահեն հայրենին, չմոռանան «զհայրենավանդ բարբառն»: Խրիմյանն այդ անուն է ստեղծելով յուրատեսակ գեղարվեստական պատկեր, իր հեղինակային խոսքը դնելով անցյալի հերոսների շուրթերին:

Եկեղեցական պատմությանը հավատարիմ խմբագիր հեղինակը քննադատում է այն հայ թագավորներին, որոնք ծառացել են հայ եկեղեցու բռնությունների դեմ և պետական իշխանության հզորացման համար երբեմն դիմակայել են եկեղեցու կենտրոնախույս ձգտումներին: Արշակի և Պապի գնահատման հարցում Խրիմյանը չէր կարողանում դուրս գալ եկեղեցական պատմաբանների և գործիչների ազդեցությունից, այդ պատճառով էլ անիծում, կշտամբում և նզովում էր Պապին. «Երանի թե սատակյալ լիներ հիշատակ մորին յերկրեն հայոց ըստ մաղթելոյն Դավթի, որով գեթ չբերեր ամոթանս Թորգոմածին պարզերես որդվոց»³:

Մեզ համար անընդունելի այս հողավածներն անգամ այն ժամանակվա պայմաններում ունեին դաստիարակիչ մեծ նշանակություն, նրանց մեջ գովերգվում էր հայրենասիրությունը, միաբանությունը,

1. Արծուի Վասյուրական, 1858, թիվ 1, էջ 9:

2. Նույն տեղում, թիվ 2, էջ 40:

3. Նույն տեղում, թիվ 5, էջ 110:

նգովվում դավաճաններն ու երկպառակության որոնք սերմանողները, «դժոխածին վասակներն ու վեստ-սարգիսները», նրանց «ամիծապարտ չար գործերը»: Խրիմյանը ողբում է ոչ միայն հայ պետականության կորուստը, այլև առավել ուժգնությամբ մորմոքում հայոց կրոնի ազատության անկումը «դիվապատկեր Նիկոլներու և անոնց նմանյացը խորամանկությամբ և աստվածամարտ չարությամբ»: Դիվապատկեր Նիկոլը ռուսական ցար Նիկոլայ առաջինն էր, որի օրոք հայ եկեղեցին կորցրեց իր համեմատական ազատությունը և ռուսական արքունիքում ծրագրվեց և հայ իրականությանն ու եկեղեցուն պարտադրվեց «Положение»-ն, իբրև դիմադարձ գործողություն ընդդեմ հայ եկեղեցու անկախության ձգտումների, և հայ պետականության վերստեղծումը առնիշտ վերացավ ռուսական կայսեր «ողորմած կամոք»: Այդ հողվածներով Խրիմյանն ընթերցողներին ներշնչում էր ազգային արժանապատվություն, երբեմն էլ նույնիսկ սնապարծության ոգով, բայց այդ երանգներն անխուսափելի էին տիրող ռեժիմի պայմաններում, երբ բռնապետությունը կլանում էր փոքր ազգերի ֆիզիկական ու հոգևոր ուժերը:

1858թ. թիվ 6-ից այս բաժնի հոդվածները գրում է Վարազա միաբանության անդամ, «ժառանգավորացի» ուսուցիչ Տիգրան Գալփակճյանը: Նրա մոտ ևս տիրապետում էր նույն սկզբունքը. անցյալի հզոր պետականությանը հակադրել ներկայի՝ պետականությունից զուրկ, տարբեր լուծերի տակ իր գոյությունը մի կերպ քարշ տվող ժողովրդի անհույս կացությունը: Ընթերցողի աչքի առաջ շարունակվում է թագավոր հերոսների շարքը: Հեղինակի բանադրանքին է արժանանում Տիգրանի որդի Տիրանը, որն ապստամբեց հոր դեմ և չարիքներ հասցրեց Հայաստանին: Գալփակճյանի հոդվածներն աչքի են ընկնում քրիստոնեական կրոնի նկատմամբ մեծ նվիրվածությամբ և ջատագովությամբ: Չնայած այս բաժինը նվիրված էր հայ աշխարհիկ պետերի մեծագործությունների գովերգմանը, սակայն Գալփակճյանի գրչի տակ այս հոդվածները դառնում էին աստվածապաշտության քարոզներ, կարծես թե փոխարինելով առաջին բաժնին՝ եկեղեցական հայրերի վարքագրությամբ: Բայց նրա հոդվածներին ևս հատուկ է կրքոտ հայրենասիրությունը, ամեն մի աշխարհիկ պետի՝ Հայաստանի հզորացման գործում ներդրած ավանդի գնահատումը: Այսպես օրինակ, մեծ գնահատականի է արժանանում Վռամշապուհ թագավորը՝ Մեսրոպ Մաշտոցին և Սահակ Պարթևին աջակցելու համար: «Վռամշապուհը

ազգի մը սիրտը, միտքը հագեցնող կենդանության և սնունդ տալու միջոց եղող հավիտենական անկորուստ և անսպասելի կերակուր մը ընդհանուր ազգին մատակարարելու հոգ տարավ»¹: Հեղինակը լավ է հասկանում, թե այդ հոգևոր սնունդը ինչ մեծ նշանակություն ունեցավ մեր ժողովրդի հարատևության համար և այդ պատճառով Վռամշապուհ թագավորին արժանի է համարում «մեծ երախտագիտության, շնորհակալության, օրհնության և ոսկե արծան կանգնեցնելու», որպես այդ ակտի քաղաքական նշանակությունը խորապես գնահատող գործչի:

Մարգարանական Հայաստանի ոչ մի քաղաքական գործիչ չի գրավում հանդեսի աշխատակիցների ուշադրությունը:

Արշակունիների անկումից և հայ պետականության կործանումից հետո մի մեծ ժամանակահատված դուրս է մնում ամսագրի խմբագրի ուշադրությունից: Ապա այդ բաժնի հերոսներն են դառնում Բագրատունի դինաստիայի աշխարհիկ տերերը՝ Աշոտ, Սմբատ, Աշոտ 2-րդ (Երկաթ), Աբաս Բագրատունիները, ամեն մեկն իր առաքինություններով, հայ պետականության հզորությանը նպաստած իր ավանդներով: Ըստ հեղինակի, պետք չէր բացասական խոսքեր ասել հայ իշխանական տների մնացորդների մասին, որպեսզի ընթերցող գյուղացին և արհեստավորը միայն դրական օրինակներ ունենան իրենց առաջ: Այդ պատճառով գովաբանվում էր այն թագավորը, որն իր հպատակների բարօրության մասին էր հոգում. դրվատանքի էր արժանանում Գագիկ Բագրատունին, որն իր «առատասրտությամբ արքունական հարկերը քիչցուց և շատերն ալ բոլորովին տուրքե ազատ ըրավ»: Անարգանքի սյունին են արժանանում այն երդմնազանց իշխանները, որոնք հայոց շքեղ մայրաքաղաքը՝ Անին հանձնեցին հույներին: Ողբալով Բագրատունի դինաստիայի անկումը, հայ պետականության վերացումը Հայաստանի տարածքում, մյուս թիվը ընթերցողին պատմում է Կիլիկիայի հայկական պետականության ստեղծման մանրամասները: Օսմանյան լծի տակ հեծող ժողովրդի համար նման բովանդակության հոդվածներն ունեին անմիտելի դրական նշանակություն: Նրանք ցույց էին տալիս մեր ժողովրդի հարատևության գաղտնիքը, գոյապահպանման նրա անկոտրում կամքը: Այդ հոդվածներով Խրիմյանը ցանկանում էր ժամանակի հրամայականին համապատասխան՝ զարկ տալ ժողովրդի դիմադարձ կարողություններ:

1. Արծուի Վասպուրական, 1859, թիվ 1, էջ 8:

րին, որպեսզի աննկուն մնա ազգային ոգին: Հայրենիքը փլատակներից շենացնելու, հանգած ծուխը նորից ծխեցնելու գործն իր վրա պետք է վերցնեի հայկական երիտասարդությունը, որին վստահված է նաև ազգի աճեցման և բազմացման գործը: Ներշնչված այդ գործի կարևորությունից, Խրիմյանը դիմում է հայ երիտասարդությանը. «Ապա ժողովեցարուք, արիք ի վայրավատին բաժանմանե, եթե ոչ անձամբ գեթ անձկարեաց սրտին սիրով, արիք, ելեք իբրև հզոր, զի թափե զգինի, հասեալ շուրջ փարեցարուք զանմահ հիշատակոք ձեր նախնյաց»¹:

Խրիմյանը հեռու է վանում ողբն ու կականը, բավ են այրիացյալ Անիի, Դվինի, Վաղարշապատի ու Գառնիի, Մանազկերտի ու Տիգրանաշենի, հայկական հարյուրավոր շեների ու ավանների փլատակները, պետք է վերանորոգել հայրենիքը, որովհետև գալիս են նոր ժամանակներ: Խրախուսելով ժողովրդին, որ անդարձ կորել են Հուլիանոսի, Հագկերտի և Լենկթեմուրի ժամանակները, Խրիմյանը ոգևորված հայտարարում է. «Արևն քաղաքակրթության ի հորիզոն երկնից բարձրացավ. չիք բարբարոսական բռնակալություն կամաց»²:

Վարակիչ էր այդ հավատը և խրախուսիչ, սակայն և տարակուսելի. Օսմանյան բռնակալության պայմաններում ինչ խոսք կարող էր լինել բռնակալության վերացման մասին: Գուցե այս անգամ նա ցանկալին մատուցում էր իբրև իրականություն, կամ գուցե 1856-ի «Հատուղ Հունայունի» հրովարտակը պատրանքներ էր ստեղծում հայ գործիչների մոտ և նույնիսկ գավառի հարստահարությունների ականատես Խրիմյանը հայտարարում էր քաղաքակրթության արևի ծագման մասին:

Հրապարակախոս Խրիմյանի գործունեությունը շատ բարձր է գնահատել Միքայել Վարանդյանը. «Մի ծայն միայն հնչում էր բարձր ու խրոխտ այդ վեհերոտ, մեղկացուցիչ լռության մեջ, հնչում էր մարդկային արժանապատվության լիակատար գիտակցությամբ... Չայնը հնչում էր Վասպուրականից, Վարագա բարձունքներից, ուր թառել էր «արծիվը» գուտտեներգյան մեքենան շալակած և ուսկից նա թափահարում էր անդադար իր հզոր թևերը, արծակում էր սուր ճիչը դեպի հայոց աշխարհի մշուշապատ հորիզոնները, լալիս էր իր հարազատ ժողովրդի հետ, մարմնացնում էր նրա տանջանքն ու նա-

1. Արծուի Վասպուրական, 1859, թիվ 5, էջ 110-111:

2. Նույն տեղում:

հատակությունը և շեփորում նրա հուսահատ բողոքը խավարի և բռնության համատարած ուժերի դեմ: Խրիմյանն էր: Այն ժամանակվա հայության խիղճը, նրա իղծերի սգավոր ու ցավատանջ թարգմանը: «Վասպուրականի Արծիվը» գուցե միակ հեղափոխական իրողությունն էր հայկական հորիզոններում, միակ օրգանը հայրենիքի մեջ, որ նրա անհամար փլատակները ողբալով հանդերձ կռվի, ըմբոստացման հրավեր էր կարդում նոր սերնդին»³: Սակայն կարճ տևեց պատրանքների շրջանը:

Ընթերցողների համար մեծ էր այդ բաժնի հողվածների նշանակությունը: Հայ պետականության բացակայության պայմաններում ժողովրդին ցույց տալ իր հերոս նախնիների կատարած սխրանքները, նշանակում էր դաս տալ ժամանակակիցին, նրան պատրաստել պայքարի, նրա մեջ վառ պահել ընդվզումի գաղափարը:

«Տեսարանք հայրենի աշխարհաց» բաժինը նպատակամղված էր ընթերցողին ծանոթացնել պատմական Հայաստանի բոլոր վայրերի հետ. «Արծուի Վասպուրական» յուր գլխավոր պարտքը համարած է բոլոր Հայաստանին փառագուրկ տխուր վայրաց վրայոք աշխարհագրական տեղեկություններ տալով անոնց հին ու արդի վիճակը ըստ կարեաց նկարագրել և իբրև պատկեր տխրադեմ հայրենակարոտ համազգյաց աչքին դիմաց դնել»⁴: Ապա հետևում են հողվածներ, որոնք նկարագրում են հայկական վանքերը, մենաստանները, եկեղեցիները, քաղաքները, գյուղերը: Ընթերցողի աչքի առջև հառնում է «լայնածավալ Հայաստանը իր սրտահույզ տեսարաններով, իր տխուր ու վեհապանծ փլատակներով, Մեսրոպների, Վարդանների դեռ խոսուն ստվերներով»⁵: Այդ շարքում տեղ են գտել հողվածներ, որոնք վերաբերում են նաև Օսմանյան Թուրքիայի հայաբնակ վայրերին, ինչպես նաև Արևելյան Հայաստանի բնակավայրերին: Այսպես, հողվածաշարեր են նվիրվում Վարագի վանախմբի համալիրին⁶, Վան-Տոսպ նահանգի հուշարձաններին, գավառներին, նշանավոր գյուղերին (Արտամետ, Չվստան, Բերդակ, Ավանց, Լեզք), այնտեղ գտնվող վանքերին:

Այդ հողվածները փաստորեն արձագանքեցին նոր-նոր քայլեր ա-

1. Մ. Վարանդյան, Հայկական շարժման նախապատմությունը, Ժնև, 1912, էջ 202-203:

2. Արծուի Վասպուրական, 1858, թիվ 1, էջ 16:

3. Մ. Վարանդյան, նշվ. աշխ., էջ 296:

4. Արծուի Վասպուրական, 1858, թիվ 6, 7, 8, 9:

նող հայ հնագիտությանը, ժողովրդագրությանը և ազգագրությանը, և իրենց մնայուն տեղն ապահովեցին հետազայուն այդ ասպարեզում գրված աշխատությունների մեջ:

Արևելյան Հայաստան կատարած ճանապարհորդությունից հետո (դրան կանոնադաշտանք քիչ հետո) հողվածներ են լույս տեսնում նվիրված Երևանին, արևելահայության մշակութային կենտրոն Տփլիսին, Սյունյաց աշխարհին, Ղարաբաղին և Շուշի քաղաքին: Վերջին հողվածների նպատակն էր արևմտահայությանը մանրամասն տեղեկություն տալ արևելահայության կացության, իրավիճակի, ուսումնական բաժնի դրվածքի, այնտեղ գործող ընկերությունների, վանքերի մասին: Ամսագիրը, խմբագրի նպատակամղվածությամբ, պետք է կատարեր հայ ժողովրդի երկու հատվածները իրար կապողի պատվավոր առաքելությունը: Եվ դա մասամբ հաջողվում էր Խրիմյանին: Արևմտահայությունը ծանոթանում էր այլ տերության հպատակության ներքո գտնվող իր եղբայրներին:

Արևմտյան Հայաստանի պատմական վայրերի նկարագրությունները, վանքերի ստորագրությունները մեզ համար մանավանդ այժմ ունեն անգնահատելի արժեք, եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ դա մեզնից բռնությամբ խլված պատմական հայրենիքի մի մասի հավաստի նկարագրությունն է, վանքերի արձանագրություններով, ճարտարապետական կառույցների մանրամասներով:

«Բուրաստան բարոյական առաքինությանը» բաժինը, ինչպես ցույց է տալիս խորագիրը, բարոյախոսական հողվածներ են, որոնք գովաբանում են բարությունն ու առաքինությունը, հայրենասիրությունն ու անձնագոհությունը, քաջությունն ու ազնվությունը, համբերությունն ու հանդուրժողականությունը և ընդհակառակը՝ անարգանքի սյունին գանում չարությունն ու անբարոյականությունը, դավաճանությունն ու ուխտադրժությունը, եսասիրությունն ու օտարամոլությունը, վախկոտությունն ու նենգությունը և մարդկային այլ ստոր կրքեր, հակումներ: Հաճախ այդ ամենն արվում էր Ավետարանից բերված կամ Աստվածաշնչից քաղված օրինակներով, առօրյա կյանքում հանդիպող փաստերով ու ընդհանրացումներով:

Այդ բարոյախոսական հողվածները նոր կարդալ սովորող հայ գյուղացուն ուսուցանում էին ամեն կերպ պայքարել գոյատևման համար, բացել նոր դպրոցներ ու վարժարաններ, հաստատ մնալ հայրենի երկրի վրա, չբռնել աստանդականի ցուպը, շենացնել նախնիներից

ժառանգությունն ստացած երկիրը: Այս բաժնի հեղինակ աշակերտները հորդորում էին հայ մեծատուններին իրենց ունեցվածքից բաժին հանել հայրենիքը կանգուն պահող գյուղացիներին, օգնել նրանց գրագետ դառնալ, հասնել «դարուն լուսավորության աստիճանին»: Ազգապահպանության համար մղվող պայքարում ազգի միաբանությունը նրա հարատևության անենաառաջին գործոնը համարող գործիչները ձգտում էին չտեսնելու տալ ազգի ներսում գոյություն ունեցող սոցիալական անհավասարությունը, հորդորներով ու կոչերով ցանկանում էին պահպանել ազգի միասնությունը:

Հետաքրքրությամբ էր ընթերցվում ամսագրի «Բնական գիտելիք» բաժինը, որն ընթերցողներին ծանոթացնում էր բնական երևույթներին՝ երկրաշարժին (գետնաշարժ), անձրևին, կարկուտին, երաշտին, դրանք առաջացնող պատճառներին: Բնական այդ երևույթները ամսագիրը ցանկանում էր մեկնաբանել իր ժամանակի գիտության օգնությամբ, ժխտում էր երևույթների սնոտիապաշտական պարզաբանումները, որոնք «կաղտոտեն բոլոր նորագարթ պատանյաց խեղճ մտքեր ... ուղորմելի պատանիք սխալ դաստիարակության մեջ մոլորյալ և պաշարյալ կմնան չար սխալմունքը յուրյանց մտացը մեջ խորունկ արմատացած»: Այդ պատճառով էլ հեղինակ խմբագիրը պարզաբանում է նմանատիպ հարցերը «արդի բնագիտաց և աշխարհագրաց կարծիքներով»: Փաստորեն «Արծուի» վարագյան առաջին շրջանի թվերը հետապնդում են առավելապես լուսավորական նպատակներ: Վասպուրականի հայությունը, որ երբեք չէր ունեցել տպագիր պարբերական, այժմ սովորում էր կարդալ, դատել, մտածել: Խմբագիրը ստիպում էր իր ընթերցողներին ընթանալ կյանքին համընթաց և պահանջներ առաջադրել:

Ամսագիրը սովորեցնում էր գյուղացուն միանալ, ընկերություններ կազմել, որոնք կհեշտացնեին նրա իրավիճակը ծանր հարկապահանջության օրերին, անբերրի տարիներին: Խրիմյանը խորհուրդ էր տալիս Հայաստանի գավառներում ստեղծել չորս տիպի ընկերություններ: Դրանք էին՝

ա) **հարկավճար ընկերություն**, որը պետք է կազմակերպվեր ամեն գյուղի կամ թաղի մեջ արքունի հարկահավաքներին դիմակայելու նպատակով:

բ) **խնայաշահ ընկերություն** կարող էր կազմվել նույն արհեստի անձնավորություններից, որոնք օրվա առանձին ծախսերից մի փոքր

գումար ավելացնելով և հավաքելով որոշ ժամանակ անց կարող էին օգնել ընկերության նեղն ընկած անդամներին:

գ) *Աղքատասիրաց ընկերությունը* կարող էր ստեղծվել եկեղեցիներին կից, ուր տեղի ժողովուրդը շաբաթական վաստակից 1/40-ը նվիրելով ընկերությանը կարող էր հոգալ աղքատների հոգսերը:

դ) *Ընթերցասիրաց ընկերության* անդամները տարվան վաստակի 1/100-ը վճարում են ընկերությանը, ստեղծում մի դրամագլուխ, որով գնում են ազգային հին ու նոր գրքեր, լրագրեր, դրանք դնում են մի պատշաճ տեղ, որպեսզի կարողանան օգտվել դրանցից: Դժվար է ասել, թե Խրիմյանի այդ խորհուրդներն ու առաջարկները ինչ օգուտներ էին տալիս գյուղացուն և ինչքանով էին գործադրվում: Սակայն աներկբայորեն պարզ է, որ աշխատավոր գյուղացիության կյանքը բարելավելու հոգսերով տարված Խրիմյանը ցանկանում էր դժվարություններին դիմագրավելու ուժ ներշնչել նրանց¹:

«*Թանգարան Հայկազյան դպրության*» բաժինը իր առաջ դրել էր երկու նպատակ. առաջինը՝ հրատարակել վանքերում պահված ձեռագիր հիշատակարաններից հայ ժողովրդի պատմության վերաբերյալ արժեքավոր հատվածներ և երկրորդը՝ գեղարվեստական գրականության նմուշներ հրատարակել թե արդեն հրատարակված գրքերից և թե անսագրին աշխատակցող հեղինակների ստեղծագործություններից: Այսպես, հատվածներ են տպվում Բերդակ գյուղի հին գրչագիր Հայսմավուրքից, Կենդանաց գյուղի գրչագիր Ավետարանից, Վարագա վանքի ընտիր գրչագիր Եսայու մեկնությունը, Հարանց վարուց հիշատակարանից, Շուշանց գյուղի գրչագիր մեծ ավետարանից և բազմաթիվ այլ հիշատակարաններից: Խմբագիրը հիշատակարանների այս հատվածների ընտրությունն ու հրատարակությունը կատարում էր խիստ նպատակային: Հրատարակվում էին այն հոդվածները, որոնք վերաբերում էին հայ ժողովրդի պատմության որևէ նշանակալի դրվագի, ողբերգական կամ հերոսական անցքի ու իրադարձության: Դրանք փաստորեն նպատակամղված էին հայ ժողովրդի պատմության դասեր տալ հասարակ ժողովրդին, հաղորդակից անելով նրան բազմադարյան գոյապայքարի և հարատևության գաղտնիքին:

1. Մի տասնամյակ անց, 1868-ին նույն գործառնությունն էր ծավալել նրա սաներից մեկը՝ Գաբեզին Սրվանդյանցը, որը խորհուրդներից անցել էր գործնական քայլերի և փորձում էր գյուղացիների ուժերով ստեղծել փոխառվական բանկ, զարկ տալ երկրագործության զարգացմանը (տես Է. Կոստանյան, Գաբեզին Սրվանդյանց, էջ 169):

Այլ էր երկրորդ տեսակի գրվածքների բնույթը: Դրանք իր ժամանակին հրատարակված գեղարվեստական գրականության նմուշներ էին, ժառանգավորաց վարժարանի աշակերտների ստեղծագործական փորձերը, գրական թոթովանքները: Հայտնի և անհայտ անունների մի շարք է մեր առաջ բացում այդ բաժինը: Իրենց գրական թոթովանքներն սկսող աշակերտները, ոգեշնչված ուսուցչի կերպարով, կյանքով ու գործելակերպով, ցանկանում են իրենց նվիրաբերել հայրենիքի վերաշինության, ազատության, վերաստեղծման սուրբ գործին: Արսեն Թոխմախյան, Պաղդասար Գասպարյան, Եղիշե Մեսրոպյան, Հրաչյա Մարգար և վերջապես ամենից նշանավորը՝ Գաբեզին Սրվանդյանցը՝ հայ բանահյուսության, բանագիտության, ժողովրդագրության և ազգագրության մեծ երախտավորը: Արսեն Թոխմախյանը հետագայում դարձավ հեղափոխական, ազգային-ազատագրական շարժման անվանի գործիչ և, դժբախտաբար, ունեցավ եղերական վախճան: Նրանց ստեղծագործությունները չհարստացրին հայ գրականությունը մնայուն նմուշներով, դրանք ուղղակի համապատասխանում էին ժամանակի գաղափարական մթնոլորտին: Այդ բաժնի ամենամեծ նշանակություն ունեցող հոդվածը ապագա ակամավոր վիպասանի՝ Րաֆֆու (Հակոբ Մելիք-Հակոբյան) նամակներն են՝ ուղղված խմբագրին: Նախքան նամակները հրատարակելը խմբագիրը ընթերցողներին ծանոթացնում է նամակագրի անձին, նշելով, որ նա սովորում էր «Տփխիսի մեծահռչակ Ներսիսյան դպրոցում, որից հետո վերադարձել է իր հայրենի Սալմաստ քաղաքը և «մեծափույթ ջանքերով» աշխատում է հայրենակիցների մեջ տարածել ուսման սերը: Նամակագիրն իր խորը հարգանքն է արտահայտում «Գերիմաստ հոր», նրա «հրավիրակների» նկատմամբ, նշում այդ ստեղծագործությունների «նագնիսական ձգողությունը», ընթերցողի մեջ ազգասիրական հուր վառելու ունակությունը: Հակոբ Մելիք-Հակոբյանը իր ուրախությունն է հայտնում, որ Խրիմյանը թողել է «մայրաքաղաքի պատիվներն ու զվարճալի կյանքը», գնացել, մխրճվել է արևմտահայ գավառը՝ իր հայրենակիցներին «տգիտության խավարից» դուրս բերելու նպատակով: Նա քաջ գիտակցում է այդ գործի ողջ դժվարությունը, անհամար խոչընդոտներ հաղթահարելու անհրաժեշտությունը, բայց համոզված է, որ խմբագիրը կարող է տոկալ, «համբերությամբ ընդունել ամեն տեսակի վշտեր, տառապանքներ, հայիոյանքներ»: Րաֆֆին ցանկություն է հայտնում մշտական գրագ-

րություն պահպանել խմբագրի հետ, նրանից լուրեր ստանալ ժառանգավորաց վարժարանի և ամսագրի հաջողությունների ու դժվարությունների մասին: Այդ նամակը, փաստորեն, Խրիմյանի գործի առաջին լուրջ գնահատականն էր: Ապագա վիպասանը, թեև հեռու, մեծ ուշադրությամբ հետևում էր Խրիմյանի գործունեությանը, քաջ գիտակցում դրա կարևորությունը: Չի ուշանում և երկրորդ նամակի հրատարակությունը, որով նամակագիրն իր անձկությունն է արտահայտում նամակի պատասխանի ուշանալու համար, հետաքրքրվում է, թե «որպիսի սաստկությամբ նորությունը կը մարտնչի հնության հետ»: Այդ երկու հասկացությունների հակամարտությունը համարելով բնական երևույթ, Մելիքզադե-Րաֆֆին հայ ազգի թուլանալն ու տկարանալը բացատրում է հոգևորականների անտարբերությամբ և ապաշնորհությամբ: Նա ներողություն է խնդրում խմբագրից հայ հոգևորականությանը մեղադրելու համար, ապա բացատրում է իր միտքը. «Նախնի անձնանվեր սուրբ հարք, Սուրբ Սահակ, Սուրբ Մեսրոպ աշխատում էին ազգին մտաց լուսավորության համար», իսկ ժամանակակից հոգևորականները «ծուլ անպիտան կյանքը դուրությանը անցուցանելու համար», ապաստանեցին վանքերում, որոնք դարձրին մեկ-մեկ դղյակներ: Այդ ապերախտ հովիվները իրենց ազգը թողել են անտեր: Բայց վերջինս (ազգը) հարգանքով է վերաբերվում նրանց և կերակրում է իր ճակատի քրտինքով: Նամակագիրը ժամանակակից վարդապետներին համարում է «խավարի արքանյակներ», որոնք դեմ են լուսավորության տարածմանը: Րաֆֆին քաջատեղյակ էր այն սուր պայքարին, որով ընթանում էր Խրիմյանի գործը Վարագում, Վանում, Վասպուրականում: (Հետագայում այդ միտքը իր գեղարվեստական արտացոլումը գտավ «Կայծեր» վեպի գլուխներից մեկում): Նամակագիրն իր կարծիքն էր արտահայտում, որ լուսավորության գործը պետք է վերցվի հոգևորականների ձեռքից և աշխարհիկ ուսումնականները «չպիտի թողուն, որ նույն վանական եղբայրները միշտ անհոգության վարչամակին մեջ պահեն իրենց հանձնված ազգը»: Առավել հետաքրքիրը նամակին տված խմբագրի մեկնաբանությունն է: Ներողություն խնդրելով իր լծակից հոգևորական եղբայրներից, Խրիմյանը գտնում է, որ, հիրավի, հայ հոգևորականությունն արժանի է դատապարտության և պարսավանքի, որովհետև «դաստիարակաց չավղեն բոլորովին խոտորելով» հեռացել են ճշմարիտ քրիստոնեական կրոնի պահանջներից: Ազգի և ժողովրդի երջանկության համար

Խրիմյանը գտնում է մի անհրաժեշտ պայման՝ հոգևոր և աշխարհիկ ղեկավարների միաբանությունը: «Տրդատ և Գրիգոր», - ահա նրա հավատամքը: Խրիմյանի քննադատությունը թեև խիստ, սակայն չի կրում ոչնչացնող շեշտադրություն: Հոգևորականության նրա քննադատությունը կրում է բարելավելու նպատակ: Խրիմյանը ելնում է ավետարանական ճշմարտությունից, եկեղեցու սպասավորների առաջ դրված Քրիստոսի պահանջներից՝ «Դուք եք լույսը աշխարհի», «Դուք եք աղը երկրի», բայց դրա փոխարեն նրանք դառնում են «շիջած ճրագներ», ժողովրդին լույս տալու փոխարեն նրան պահում են տգիտության խավարի մեջ և քանի որ նրանք «հեղգությամբ, տգիտությամբ անհամ դարձեր են», ուրեմն արժանի են «ոտից կոխան ըլլալով իբրև անպիտան և ոչինչ համարվել»¹:

Հետաքրքիր է մի հանգամանք: Խրիմյանի և Րաֆֆու ծանոթությունը չսահմանափակվեց միայն այդ նամակներով և խմբագրի կողմից դրանց հրատարակությամբ: Նույն 1858-ին Րաֆֆին Պարսկաստանից անցավ Արևմտյան Հայաստան, շրջագայեց Տարոնում և Վասպուրականում, անձամբ եղավ Վարագա վանքում, երեք ամիս շարունակ վայելեց Խրիմյանի և նրա մտերիմների հյուրընկալությունը: Այդ բոլոր իրադարձություններն իրենց գրական կերպարանքն ստացան «Աղթամարա վանքը» հոդվածում, որը լույս տեսավ 1860-ին «Հյուսիսափայլում»: Հոդվածը ուշադրության է արժանի մի քանի հանգամանքներով: Ամենից առաջ Րաֆֆին իր խոհերն է կիսում ընթերցողների հետ ազգային լուսավորության խնդիրների վերաբերյալ, իր ծրագիրն առաջադրում՝ ժողովրդի մեջ լուսավորություն տարածելու գործը աշխարհիկ գործիչների ձեռքը հանձնելու մասին: Ապա նկարագրում է Արևմտյան Հայաստանի ամենախոշոր վանքերից մեկը՝ Աղթամարա վանքը, որի վանահայրը կրում էր Աղթամարա կաթողիկոսի բարձր կոչումը, իսկ վանքը իր խոշոր տիրույթներով համարվում էր կաթողիկոսություն: Սակայն հռչակավոր այդ վանքի իսկա հարստությունները ծախսվում էին միաբանության և վանահոր կողմից, առանց փոքրինչ նպաստելու ժողովրդի լուսավորության գործին: Դրանից երկու տասնամյակ անց, երբ Գարեգին Սրվանձտյանցը նկարագրում է կաթողիկոսի վեհարանը, այն հակադրում է վանքում գոյությունը հազիվ պահպանող խղճուկ դպրոցի և ցնցոտիածածկ աշակերտների ողոր-

1. Արծուի Վասպուրական, 1858, քիվ 7, էջ 199:

մելի կացությամբ: Եթե այդպես էր տասնամյակ անց, ապա կարելի է պատկերացնել իրական կացությունը Րաֆֆու ճանապարհորդության ժամանակ: Վանքի միաբանությունը, վանահոր գլխավորությամբ, խիստ անհանգստացած էր խրիմյանի վարագյան գործունեությունից, տպարանի առկայությունից, պարբերականի հրատարակությունից: Երկու վանքերի համեմատության դեպքում ժողովուրդը նախապատվությունը տալիս էր Վարագին: Վախ կար, թե կնվազեին Աղթամարի հասույթները: Այդ պատճառով նույնիսկ Վարագից հեռու գտնվող վանքի միաբանությունը վանահոր գլխավորությամբ պայքար սկսեց խրիմյանի դեմ: «Քո Մկրտիչ վարդապետն ալ, հողը անոր գլխին, ան ապերախտը թողավ անապատը, իր կրթված, իր սնված սուրբ տեղը, ուզեց տպարան ու դպրոց հաստատել, լուսավորություն տարածել. հիմա ան է, որ չարվադարի նման տարին մի անգամ կվազե դեպի Պոլիս ամիրաներից օգնություն խնդրելու, մեծ պարտքերուն տակ է ընկած, անխելք գործ, անիմաստ բան: Այ թշվառական, ով քեզի կստիպեր քո չափեն դուրս շալակ վեր առնուլ, ոտդ կոտրվի տակը մնաս: Վանքի խորշերուն մի կտոր հաց չկա՞ր, որ ուտեիր, քո աղոթքիդ, ժամ ու պատարագիդ լինեիր: Այդ գործերեդ ինչ կը թափվի, որ դու հավաքես: Ազգը կլուսավորվի, թող մի քիչ ալ խավարի ու անդունդը գնա, քեզ ի՞նչ փույթ: Բոլոր Վասպուրականը քեզ թշնամի ես արել, չգիտես՝ ինչ է շինածդ: Վարագունը տպարան ու դպրոց է հաստատել, թուհ, կործանվի տպարանն ալ, դպրոցն ալ... Կը տեսնենք, որ Արծուի վերջն ալ, ինչպես կը թոցնեն նրան իր ծտերուն հետ դեպի Բյուզանդիոն: Հո հայոց ազգը, մեր բոլոր սրբերեն անիծյալ ազգը, վերջը պիտի կործանվի, թե քարոզես, թե չքարոզես: Մեռած հիվանդի բերանը միշտ դարձան լեցրու, տեսնենք կը կենդանանա»¹:

Այսպես էին խոսում Աղթամարա միաբանության անդամները վանքն այցելության եկած ճանապարհորդ գրողի՝ Րաֆֆու հետ, գանգատվում խրիմյանից նրա գործունեության համար: Սակայն Րաֆֆու համակրանքը աներկբայորեն հալածվող և միշտ աստանդական «Արծվի» խմբագրի՝ խրիմյանի կողմն էր: խրիմյանի գործունեությունը «իբրև խմբագիր-հրատարակիչ, գրող և քարոզիչ, և ուսուցիչ» բարձր է գնահատվել ռուս ուսումնասիրողների կողմից. «Արծուի Վասպուրականի» ծրագիրը և բովանդակությունը բավականին ընդգրկուն է. կրոնա-բա-

1. Հյուսիսավայել, 1860, քիվ 11, էջ 407-708:

րոյախոսական հոդվածներ, պատմական հուշարձանների նկարագրություն, քրիստոնեական եկեղեցական հայրերի վարքագրություն, ազգագրություն և ժողովրդական կենցաղ, հնագիտություն և պոեզիա»¹: Բայց այդ բոլորը նպատակամղված են մի սևեռուն գաղափարի՝ հայրենասիրության հոգեցունց ներբողի:

Իշխող նման մտայնության պայմաններում իսկապես աներևակայելի արգելքներ էր հաղթահարում խրիմյանը: Սակայն նրան առավելապես նեղողը նյութական միջոցների պակասությունն էր: Վերը բերված մեջբերումից, անգամ վանականների խոսակցության մեջ ընդգծվում է այդ հանգամանքը, որ խրիմյանը տարին մեկ «վազում էր» Պոլիս՝ տեղի մեծահարուստներից օգնություն խնդրելու: Պարբերականում լույս տեսած խմբագրական բազմաթիվ հոդվածներում նա գանգատվում էր դրամի պակասությունից, ներողություն խնդրելով ընթերցողներից ամսագիրը անկանոն լույս ընծայելու, հրատարակման ժամկետները խախտելու համար: Նա պատմում էր, որ հաճախ Պոլիս է մեկնել նյութական միջոցներ հայթայթելու, «հազիվ քանի մը փակեթ թուղթ իր ամսաթերթերուն համար առած»: Նա ցանկանում էր ամսագրից բացի տպարանում հրատարակել ժողովրդի առօրյա կարիքները հոգալու գրքեր՝ Մաշտոց, Ճաշոց, Ավետարան, ընթերցարան, բայց այդ գործը հնարավոր չէր իրականացնել, որովհետև ոչ ոք չի պատկերացնում, թե «որչափ գումար դրամ պետք են այդ խոշոր խոշոր գրքերու տպագրության ծախսուց»: Դրամի և նյութական այլ միջոցների խիստ պակասից գանգատվում էր խրիմյանը «Արծուի» հրատարակության գրեթե բոլոր տարիներին իբրև առաջնորդող գրված այն հոդվածներում, որոնք ինքն անվանում էր «նախադրություն»: Իր ընթերցողներին նա հայտնում էր, որ ծավալած լուսավորական գործունեությունը չի սահմանափակվում տպարանով և դպրոցով: Նա չէր կարողանում իր ողջ ուժերը տրամադրել այդ ոլորտներին, որովհետև ստիպված էր բաի ու փայտ ձեռքն առած հողերի և փոշիների մեջ նորոգել Վարագա մենաստանի հին ավերակները, հողագործի նման գրչի տեղ մած բռնել և աշխատել ագարակներում: Սակայն այդ բնագավառներում ևս խրիմյանը նո-

1. Братская помощь пострадавшим в Турции армянам, стр. 601.

րարար է. Պոլսի ազգայիններից ստացած գումարով նա Եվրոպայից երկաթե գութան է ներմուծում, Արևմտյան Հայաստանի անասելի ծանր երթևեկության պայմաններում, հասցնում Վարազ և ինքը սովորելով սովորեցնում հայ գյուղացուն արորը փոխարինել գութանով, զարկ տալ գյուղատնտեսության զարգացմանը: Այդ բոլոր գործերը դրամ էին պահանջում, դպրոց - գիշերօթիկ, տպարան, վանքի հոգսեր... Վանքի հասոյթները չէին ծածկում այդ ծախսերը. «Աղքատության հարկն ստիպող է և ամեն պարագայի մեջ կը խոնարհեցնէ ու կազտիկցնէ բարձրաթիւ արծիւն, մինչև նայինք, երբ պիտի ժիր ազգասիրի մը ձեռք իր թներուն ուժ տալով միշտ իր թիչները բարձրության մեջը պահէ»¹, - երազում և մտորում էր գործիչը: Խրիմյանն արդեն հոգնել էր տարին մեկ Պոլիս գնալուց և զաղթօջախի ազգայիններին ձեռք մեկնելուց: Այս անգամ Խրիմյանը որոշում է ձեռնարկել մի այլ ճանապարհորդություն: Տակավին անփորձ երիտասարդ նա եղել էր Արևելյան Հայաստանում, այժմ ուրիշ էր. այլ հոգսերով էին ծանրաբեռնված նրա միտքն ու հոգին: Գանապարհորդությունը նրան հնարավորություն կտար վճռել երկու խնդիր. կազմակերպել մեծ հանգանակություն և հարաբերություններ հաստատել արևելահայ հասարակական գործիչների հետ, խորհրդակցել ազգին հուզող հարցերի շուրջ: Երկար նախապատրաստական աշխատանքից հետո սկսվում է ճանապարհորդությունը, որի պատճառով էլ 1860թ. երկու թիվ հրատարակվելուց հետո, դադարում է «Արծուի Վասպուրականի» վարագյան շրջանի առաջին շրջափուլը:

Գանապարհորդությունն սկսվում է 1860թ. նոյեմբերի 10-ին: Խրիմյանի ուղեկիցներն էին իր մերձավոր զինակիցները՝ Գարեգին Սրվանձտյանցը, Հրաչյա Սևիկյանը, Երենիա Տևկանցը, նրա հետ էր նաև Նարեկա վանքի վանահայր Հովսեփ վարդապետը (վերջինս մեկնում էր դարձյալ հանգանակության, սակայն իր վանքի համար):

Սկզբում նրանք ժամանում են Էջմիածին, արժանանում կաթողիկոսի ընդունելությանը, նրանից կոնդակ վերցնում հանգանակություն կատարելու համար: Նրանք ջերմ հյուրընկալության են արժանանում Երևանում, ծանոթանում տեղի հասարակական գործիչների հետ, սերտ հարաբերություններ հաստատում առանձնապես երիտասարդության

1. Արծուի Վասպուրական, 1860, թիվ 1, էջ 4:

հետ¹: Մասնավորապես Խրիմյանը հետաքրքրվում է Արևելյան Հայաստանի ուսումնական գործի մակարդակով, կազմակերպված հասարակական ընկերություններով, նրանց հետապնդած նպատակներով: Առանձնապես ջերմ ընդունելության են արժանանում Խրիմյանն ու իր ուղեկիցները Թիֆլիսում՝ արևելահայության մշակութային ամենամեծ օջախներից մեկում: Մոտավորապես մեկ ամիս Թիֆլիսի տարբեր եկեղեցիներ տրամադրվում են Խրիմյանին: Առավոտյան և երեկոյան ժամերգության պահերին մի կողմ թողած Հայսմավուրքն ու Ավետարանը, նա հայրենասիրական քարոզներ է կարդում, ժողովրդի մեջ արթնացնում քաջ նախնիների, անցյալի փառավոր պատկերները, նրա ուշադրությունը հրավիրում ներկայի վշտոտ և անկումային վիճակի վրա: Եկեղեցու բեմից առաջին անգամ էին հնչում այդպիսի քարոզներ, ավետարանական հեզության և համբերության փոխարեն այդ տարօրինակ վարդապետը շանթեր էր տեղում վաշխառուների, տգետ հոգևորականների, ժողովրդի քրտինքը լափող ու կլանող ցեցերի զլխին²: Թիֆլիսի հայ պարբերականները ողջունում են Հայաստանի սրտից «խաբրիկներ» բերող այդ բարձրաթիւ Արծուին: «Կռուկ Հայոց աշխարհին» ամսագիրը 1860 թ. վերջին 12 թվում և 1861-ի թիվ 1-ում հոդվածներ է նվիրում և մեկնաբանում Խրիմյանի հայրենաշունչ քարոզները: Գարեգին Մուրադյանը (հետագայում Մելքիսեդեկ վարդապետ, ապա եպիսկոպոս) մեծ ոգևորությամբ է գրում այդ արժանավոր վարդապետի մասին: «Այս վրա երկրորդ կիրակին է, որ տեղվույս եկեղեցական տաճարների սեղաններն դրդում են մի հայրենասեր հոգվով վառված նորակա վարդապետի նորօրինակ քարոզությամբ: ...Այս վրա երկրորդ կիրակին է, ասում են, որ Թիֆլիզու հայ ժողովուրդը շարժված ու ոգևորված իրան հայրենյաց հիշատակով՝ խոսելու, դատելու և հարցասիրելու, և բաղդատելու առարկա է շինել իրան անցյալ և ներկա կյանքն և իրան վաղեմի ու

1. Ուշագրավ է, որ տեղի երիտասարդության ակնառու ներկայացուցիչները Խ.Արծույանի աշակերտներն էին. նրանցից մեկը՝ Նահապետ Արամյանը մինչև այդ հանդիպումներ էր ունեցել Միքայել Նալբանդյանի հետ, որն ուղևորվում էր Պոլիս, ուղեքձ մատուցել նրան, ոգևորվել այդ անսակցությունից (Տես՝ Աշ. Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հ.1, էջ 338): Այդ մույն ամենավորությունը երկար տարիներ մամակագրական կապ պահպանեց Սրվանձտյանցի և Խրիմյանի հետ (տես, Գ.ԱԹ, Գ. Սրվանձտյանցի ֆ., բաժին 2, գ. 70, 71), ապա հաստատական գործունեություն ծավալելու համար նրանց հետ մեկնեց Արևմտյան Հայաստան և հետագայում իր հոդվածներն էր տպում «Արծուի Վասպուրական» երկշաբաթաթերթում: Ավելի ուշ նա կատակերգություն ընդունեց և դարձավ Ղևոնդ վարդապետ Արամյանի:

2. Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1970, թիվ 1, էջ 128:

այժմյան վիճակն: ...Ո՞վ է արդյոք այս արժանապատիվ վարդապետն, որ ազգային կյանքին քաջ ծանոթ լինելով, նրա վշտերի և ուրախությունների աղբյուրներն իմանալով, ազգի սթափության և ժամանակի ոգուն հարմար խառնում է աստվածասիրության քարոզի հետ և հայրենասիրության քարոզ և ճանապարհ է ցույց տալիս ազգայնությանը՝ կանգնել բարեպաշտության և բարոյականության վրա»: Հեղինակը գտնում է, որ այս վարդապետը իսկապես գործում է իր կոչմանը համաձայն, փշրում է փառասիրության, ծուլության և հեղգության, անձնապաշտության կուռքերը, «համարձակ լսելի անում իրան ձայնը ընդդեմ ամենայն ազգակործան աղետների և սկզբունքների»¹: Մուրադյանն ընթերցողին ծանոթացնում է խրիմյանի անձնավորության, նրա ծավալած գործունեության, գրական վաստակի հետ: «Արծուի» հոդվածներից քաղած նյութերի հիման վրա նա արևելահայությանը ծանոթացնում է Արևմտյան Հայաստանի առաջին տպագիր օրգանի, նրա քարոզած գաղափարների, խրիմյանի հիմնադրած «Ժառանգավորաց» դպրոցի, այնտեղ դասավանդող առարկաների, դպրոցում տիրող մթնոլորտի, դաստիարակության մեթոդների վրա: Հոդվածագրի ուշադրությունը գրավում է այն հանգամանքը, որ աշակերտների ուսումնառությունն ընթանում է աշխատանքային դաստիարակության ոգով: Դասերից հետո սաներից ոմանք մշակում են վանքի պարտեզը, ոմանք տպարանում գրաշարություն են անում, ոմանք մուր են քսում, մյուսները մամուլներն են աշխատեցնում և տպում «Արծուին»: Հոդվածագիրը իր համակրանքը և համաձայնությունն է արտահայտում դաստիարակության նման մեթոդների նկատմամբ, գտնելով, որ այդ բանը գալիս է մեր իմաստուն ապուպապերից, մեր նախնիներից. «Այս է իսկական եղանակ մեր նախնյաց դաստիարակության՝ զբոսանաց և ուսման պարապո ժամերն անգամ գործածել օգտակար մարզողության մեջ»²:

Թիֆլիսի հայությունը սիրով ընդունում ու ջերմությամբ է արձագանքում խրիմյանի մասին գրված հոդվածներին, առավել մեծ հետաքրքրություն ցուցաբերում Թիֆլիսի եկեղեցիներում հնչեցրած նրա քարոզների նկատմամբ, որոնցից ամեն մեկը վերածվում էր հայրենասիրական ոգեցունց ցույցի: Իբրև խրիմյանի գործունեության արժանի գնահատական, քաղաքում բացվում է հանգանակություն՝ հո-

1. Կոունկ հայոց աշխարհի, 1860, քիվ 12, էջ 1007-1008:

2. Նույն տեղում:

գուտ նրա ազգանվեր ծեռնարկությունների: Տեղի մեծահարուստները գեներալ Երեմիա Արծրունու նախաձեռնությամբ, սկսում են գումարներ հավաքել:

Բանավոր քարոզներին զուգընթաց խրիմյանը արևելահայ մշակութային կենտրոնում հանդես է գալիս գրավոր խոսքով: «Կոունկ»-ում լույս է տեսնում նրա «Ձայն Վասպուրական Արծվուն» հոդվածը, որի մեջ քննարկվում են լուսավորության և առաջադիմության խնդիրները, դատապարտվում հայ կղերը իր անհոգության և անգործության համար: Հայությանը հոդվածագիրը ներկայացնում է տգիտության ամայի դաշտում սպառնող ու հյուծվող բանակի տեսքով. «Մինչև երբ նոցա աչք ձեր գալստյան նայելով հալի ու մաշի, դուք, **լույս աշխարհի** (ընդգծումը խրիմյանին է - է.Կ.) անվանյալ կղերք, մինչև ե՞րբ իբրև լուսեղեն սյուն մի ձևանալով՝ չլինիք առաջնորդ և չերթաք բանակին հառաջ. մինչև երբ 4-րդ դարու գիտության լուսափայլ դրոշակը ծուլության, անհոգության վարշամակի մեջ ծալելով՝ չբարձրացնեք իբրև քաջ դրոշակիր զինվոր մի հառաջ խիզախելով: Մեր հույս և համբերություն հատավ, ձեր օգնականության ծեռքը մեզի պետք չէ»¹:

Համարձակորեն խարազանելով հայ կղերին, վարդապետ խրիմյանը առանց վարանելու հարց է բարձրացնում կղերից ետ վերցնել այն դերը, որ դարեր շարունակ վերապահվել էր նրանց՝ ժողովրդի լուսավորության գործը և այն հանձնել աշխարհիկ ուսումնականներին. «Մերժենք միանգամայն բոլոր կղերաց դասը, պարսավանք, բամբասանք, նախատինք կարկուտի պես թափենք նոցա գլխուն»², - ժողովրդի դատաստանի ձայնն է հնչեցնում խրիմյանը իր կարգակիցների ականջին և ապա հավելում, եթե հոգևորականությունը շարունակի մնալ այդ խորը թնրության մեջ, ապա անընդհատ նվազող հայությունը հայրենի լեռների և ձորերի մեջ «կորսված պիտի տեսնենք գայլերեն ու զանազան զազաններեն հափշտակված»: Դատապարտող այս գրավոր խոսքը ուժեղացնում է բանավոր քարոզների ազդեցությունը:

Քանի գնում այնքան նպատակասլաց են դառնում խրիմյանի քարոզների թեմաները: Լավ ծանոթանալով էջմիածնի վեհարանում տիրող վարք ու բարքին, Թիֆլիսի հայկական թեմի հոգևոր առաջնորդ

1. Կոունկ հայոց աշխարհի, 1861, քիվ 1, էջ 58:

2. Նույն տեղում:

Սարգիս Ջալալյան եպիսկոպոսի գործունեությանը, Խրիմյանի քարոզներն սկսում են շոշափել նաև նրանց հետ կապված հարցեր: Ապա Խրիմյանն անցնում է տիրող պետության՝ ցարիզմի գաղութային քաղաքականության, փոքր ազգերին ծուլելու տենդենցի քննադատությանը: Նրա շնորհալի կենսագիրն ու զինակիցը՝ Գարեգին Սրվանձտյանցը, որ ուղեկիցն ու ակնատեսն էր եղել ողջ ճանապարհորդության, մեկ տարի անց, Կ.Պոլսի «Մեղվում» համդես եկավ անստորագիր հոդվածով, արևելահայերենով գրված «Ճանապարհորդություն Մկրտիչ վարդապետ Խրիմյան ի Ռուսահայք»¹ խորագրով: Այդ մեծածավալ հոդվածը ճշգրիտ հաշվետվություն էր տալիս ընթերցող լայն հասարակայնությանը Խրիմյանի ճանապարհորդության մանրամասների վերաբերյալ, մեկ ամ մեկ նշում տարբեր վայրերում Խրիմյանի կարդացած քարոզների բովանդակության և ազդեցության մասին: Միևնույն ժամանակ հոդվածագիր աշակերտը զարմանում էր ուսուցչի խիզախության և համարձակության այդ աստիճանի համար, տարակուսում, թե ինչպես պատահեց, որ տեղական ցարական բարձրաստիճան չինովնիկները ահավոր խոչընդոտներ բարձրացնելով Խրիմյանին էլ Աբովյանի նման «սև կառնեթով Սիպերիա» չաքսորեցին, նման «ազատաբաղձ» քարոզների համար:

Խրիմյանի համարձակ քարոզների լուրը հասել էր Կ.Պոլսի նրա բարեկամներին: Նրանցից Նշան Օտյանը մամակով զգուշացնում էր Խրիմյանին՝ ախորժակը չափավորելու համար. «Գուցե օր մը բուպանսըզ քեզ փախուցանեն և դու ի դատարկ ելանես»²:

Խրիմյանի ճանապարհորդության և քարոզների մասին իր «Տոհմային հիշատակարանում» գրում է նաև նրա ուղեկիցներից մեկը՝ Երեմիա Տևկանցը: Վերջինիս դիրքորոշումը լիովին տարբերվում է

1. Մեղու, 1862 թ., N 176-179: Հետաքրքիր է մի հանգամանք: Հայաստանի Հանրապետության տարածքում պահպանվող այս ամսագրի բոլոր քվերում պակաս էր քիվ 178-ի վերջը և քիվ 179-ի սկիզբը: Ի՞նչ էր պատահել, ինչո՞ւ բոլոր գրադարաններում պակաս են մույն էջերը: Ռեզոնանսներն ու պրպտումները մեզ տարան Գրականության և արվեստի բանգարանի Գրեզին Սրվանձտյանցի ֆոնդի ձեռագրերը: Այդ ֆոնդի 4-րդ բաժնում մենք գտանք մեզ հետաքրքրող հոդվածի Սրվանձտյանցի ձեռագիրը, որի ընթերցումը մեզ համար հստակեցրեց մի բանի կնճառը հարցեր: Տպագրված «Մեղուն» Արևելյան Հայաստանում արժանացել էր ցարական գրաքննիչի «ջերմ» ուշադրությանը և հոդվածը կրճատվել էր այն էջերում, որ բնագրավել էր ցարիզմի 4-րդ բաժնումների լրտեսական գործունեությունը, նշվել նրա սև ծառայությունները առաջադեմ գործիչներին Սիբիր արքայելու գործում: Կրճատված մասում էր նաև Էջմիածնի վեկսարանում ախրաղ զեղիս ու շվալա բարբերի բնադատությունը, եպիսկոպոսների կաշառակերությունը (տես Գ.ԱԹ, Սրվանձտյանցի ֆ. 4-րդ բաժին, վավերագիր N 47):

2. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց.1, գ.172, ք. 3:

Գ.Սրվանձտյանցի վերաբերմունքից: Եթե Սրվանձտյանցը հիացած նկարագրում էր «Արծվի» համարձակությունը, նրա՝ թերությունները սրատես աչքով դիտելու և ծաղկելու ունակությունը, անհամդուրժողականությունը անագնիվի, վատի, տմարդիի նկատմամբ, ապա Տևկանցը քննադատում էր Խրիմյանին հենց դրանց համար. «Նորա (Խրիմյանի - Է.Վ.) Տփսիսի մեջ բռնած ընթացքի համար շատ մեղադրեցի զինքն, թե՛ ոչ ապաքեն զվեհափառն և բոլոր միաբանությունը էջմիածնի արտաքո կարգի սեր, հարգանք և պատիվ ցույց տվին քեզ. էր վասն էջմիածնա հոգևորական դասն յատեան քաշելեն հետո Մեղուի մեջ սարսափելի կերպով հարվածեցիր. էր վասն կառավարության դեմ խիստ լեզու գործածելով պատճառ տվիր զքեզ Ռուսաստանեն հեռացնելու»¹:

Այդ ճանապարհորդությանը տարիներ անց անդրադարձել է նաև «Մշակը», որի խմբագիրը հրատարակության է հանձնել իր հոր՝ Երեմիա Արծրունու հուշերը²: Գեներալ Արծրունին պատմում է Խրիմյանի քարոզների գտած ժողովրդականության և իր նախածեռնած հանգանակության մասին՝ հօգուտ Խրիմյանի և Նարեկա վանքի վանահայր Զովսեփ վարդապետի: Զուշերում պատմվում է նաև, թե ինչպես մի քարոզի ժամանակ Թիֆլիսի եկեղեցիներից մեկում Խրիմյանի մոտ բացահայտվեցին հոգեկան հիվանդության նշաններ, քարոզն անկապ դարձավ, որի պատճառով մեծ արագությամբ դատարկվեց եկեղեցին ու ժողովրդի մեջ սառեց ջերմությունը Խրիմյանի նկատմամբ: «Հարաբերությանց անկանոնության պատճառով» «Մշակը» վան հասավ երկու տարի ուշ՝ 1880-ին: Գարեգին Սրվանձտյանցը երկրորդ անգամ անդրադառնում է այդ ճանապարհորդությանը, այս անգամ իր ուսուցչի անբասիր անունն ու պատիվը բարձր պահելու համար: Գրիգոր Արծրունուն ուղղված մեծածավալ նամակում Սրվանձտյանցը կրկին ընդգծում է Խրիմյանի քարոզների նպատակաուղղվածությունը, նրա հայրենասիրական ոգին, նրա հետապնդած խնդիրներն ու նպատակները: «Խրիմյանը չէր եկած իբրև բեռն ծանրանալու ժողովրդյան վրա՝ նվիրատվություններ միայն հավաքելու. նա եկած էր տալու և առնելու. նա կը քարոզեր, կը գրեր, կայցելեր, և կը համարձակվի ասել՝ թե աննշան և անարդյուն չմնացին նորա խոսքերը, և տպավորություն գործեց ժողովրդյան և այս էր այն միակ պատճառը,

1. Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր N 4180, էջ 201:

2. Մշակ, 1878, քիվ 215:

որ այնքան խանդազին ընդունելություն և սեր զարթույց քաղաքիդ ազգայնոց և հրիմյանին մեջ»: Նամակի հեղինակը միաժամանակ արժեքավորում և գնահատում է Թիֆլիսի հայության ազգասիրական և հայրենասիրական եռանդը, որ հասկացավ և գնահատեց հրիմյանի գործունեությունը, որոնք արտահայտվեցին «պարբերական ազգային հրատարակությանց» մեջ լույս տեսած հոդվածներում: Նախկին աշակերտը, այժմ զինակիցը իր դատափետող խոսքն է ուղղում Թիֆլիսի այն ժամանակվա հոգևոր առաջնորդի՝ Սարգիս Զալալյանի և այլ բարձրաստիճան հոգևորականների դեմ, որոնց «էնտրիգայի և քսությունների զոհը» դարձավ հրիմյանը:

Վերոհիշյալ փաստերի համադրումից գալիս ենք այն եզրահանգման, որ առավել արժանահավատը Սրվանձտյանցի «Նկարագրությունն» է, ուր գնահատվում է հրիմյանի ողջ գործունեությունը: Կասկածից դուրս է, որ նրա սուր լեզուն, որով խարազանվում էին ոչ միայն Թիֆլիսի հոգևորականները, այլև Էջմիածնի միաբանությունը, ապա հանդգնում էր քննադատական խոսքեր հնչեցնել անգամ ցարական կառավարության հասցեին, դուր չէր գալիս քննադատվածներից ոչ մեկին և այդ բոլոր ուժերը միավորված աշխատեցին հնարավորին չափ արագորեն հեռացնել հրիմյանին Թիֆլիսից: Նրան նույնիսկ չհաջողվեց ստանալ հանգանակության ժամանակ ստորագրված գումարները: Ձեռնունայն և «դատարկ գրպանով», խոնջացած «Արծիվը», որից վերցվել էին կաթողիկոսի կոնդակը, շարունակեց իր ճանապարհորդությունը: Նա անցավ Ղարաբաղ, հյուրընկալվեց Շուշիում, այնտեղ ևս ժողովրդի կողմից արժանանալով ջերմ ու սրտառու ընդունելության: Սակայն տեղի եպիսկոպոսին հասավ վեհափառի նամակը: «Լուաք զհրիմյան Մկրտիչ վարդապետն եկեալ այդր (ի Ղարաբաղ), պատվիրեմք մի տալ տեղի մտանելու ի քաղաք ձեր, այլ վաղվաղակի առաքեսցիք այսր յԷջմիածին...»¹: Խրիմյանը ենթարկվում է վեհափառի հրամանին և մեկնում Էջմիածին, որտեղ արդարանալու ցանկությամբ խնդրում է վերջինիս «ատյան բացել, քննության ատյան»: Այդտեղ էլ նրան հայտնում են, որ Թիֆլիսից հաղորդած դանոսների համաձայն, նրա քարոզները կրել են հակապետական բնույթ, ուղղված են եղել ընդհանրապես հոգևորականության և մասնավորապես նրանց բարձրաստիճան ներկայացուցիչների դեմ և այդ պատճառով էլ նա պետք է պատժվի: Խրիմյանը հեռանում

1. ԳԱԹ, Խրիմյանի ֆ., գ. 158:

է Էջմիածնից, դառնացած իր կարգակից եղբայրների արարքներից: Մի քանի օր նա մնում է Երևանում: Այս անգամ էլ երևանցիները զրկաբաց ընդունում են նրան. խնդրում քարոզներով հանդես գալ եկեղեցիներում, սակայն Խրիմյանը հրաժարվում է: Սկսվում է տուն-դարձի ճանապարհը: Երեք օր նա ապաստանում է Նախիջևանում, տեղի հայությունը նրան աննախադեպ ընդունելություն է կազմակերպում, քարոզները ունկնդրում հիացմունքով և հափշտակությամբ: Հաջորդ հանգրվանը Ագուլիսն էր, որտեղ ևս ընդունվում է մեծ շուքով և ջերմ սիրով: Երեք շաբաթ շարունակ նրա քարոզները վերածվում են շքեղ տոնախմբությունների: Ինչպես պապական ինքն է կլանում կարկաչափոս առվակի ջուրը, այնպես տեղի հայությունը ըմբռնվում ու վայելում է նրա համով-հոտով, սուր հումորով լի խոսքը: Նա նույն Արծիվն էր, հանդուգն ու խիզախ, խարազանում էր տգիտությունն ու անազնվությունը, քսությունն ու մատնությունը: «Էդ վիճակին հասար և տակավին կը հարկանես, տակավին կը մաքառես կեղծավորությանց ընդդեմ, կը խփես, հայոց հայր, փարիսեցվոց ճակատին: Կաղոթեմք, որ միշտ այդպես լինես, ինչպես անվախ, նույնպես անմահ անե քեզ Աստված: Սակայն դու էդ դրությամբ ոչ եպիսկոպոս կարող ես դառնալ և ոչ էլ փող հավաքել կամ պարտք չունենալ»¹, նշում էր «Մեղուն» նրա ճանապարհորդության ավարտից հետո: Իսկ ճանապարհորդության ընթացքում Սվաճյանը իր թերթում հաճախակի էր անդրադառնում նրա մանրամասներին, ընթերցողներին հաղորդում, թե որ վայրում ինչպես ընդունվեց նա, նրան որակում «հրեշտակ Չայաստանի» կամ «առաքյալ Չայաստանի» էպիտետներով: Դրանց մեջ ցայտուն դրսևորվում է արևմտահայ դեմոկրատի խոր հարգանքը զավառահայության ծոցից դուրս եկած և նրա շահերն արտահայտող վարդապետի նկատմամբ:

Ճիշտ դուրս եկան Սվաճյանի ենթադրությունները: Խրիմյանը Թիֆլիսից հեռացվեց այնպիսի արագությամբ, որ չհասցրեց հավաքել հանգանակությունը ստորագրած համապատասխան գումարը: Նա լիովին դատարկաձեռն հեռացավ Արևելյան Չայաստանից: Գնապարհի կեսից՝ Պարսկահայքում նրան ուղեկցողների կազմը փոխվեց: Խրիմյանը իր երկու աշակերտներին՝ Գարեգին Սրվանձտյանցին և Միքայել Ալեքսանյանցին թողեց Սալմաստում, Հակոբ Մելիք-Հակոբյանի (Բաֆֆի) հայրական տանը, իսկ ինքը առանց դադարի, շարունակեց ճա-

1. Մաղու, 1862, թիվ 179:

նապարհը: Նրա վերոհիշյալ աշակերտներն իրենց հետ ունենալով խրիմյանի հանձնարարական մամակները՝ ուղղված Երեմիա Արծրունուն, Համբարձում Էնֆիաճյանին և Պետրոս Սիմեոնյանցին՝ դարձյալ ուղևորվեցին Թիֆլիս՝ «Ժառանգավորացի» օգտին ստորագրած հանգանակության գումարները հավաքելու, «Արծուի Վասպուրականի» ամսագրի նոր շրջանի բաժանորդագրություն անցկացնելու նպատակով: Վերոհիշյալ անձնավորություններին ուղղված մամակներում խրիմյանը գանգատվում է, «նեղություններից, ունեցած պարտքերից» և «ունայն ու դատարկածեռն» մնալուց: Իր աշակերտներին հանձնելով Երեմիա Արծրունու հովանավորությանը, խրիմյանը գրում է. «Աղեկ հասկցա փորձով, որ մեր կողմեն Ռուսաստան եկող վարդապետները հալածանք պիտի կրեն, ինչպես մեք, խոհեմություն համարեցինք մեր աշակերտները դրկել, որպեսզի իբրև աշխարհական անձինք ազատաբար շրջեն այդ կողմերը: Բայց լավ գիտեն, թե ձեր վեհ թևոցը խնամակալությունը Արծվո ճետերը կպաշտպանե, դարձյալ նույն Արծիվ հալածող ռիսերին թշնամիները այդ իմ սիրուն ծագերն ալ կհալածեն, ուստի ամենայն վստահությամբ Ձեր հզոր խնամոց կհանձնեն ատոնք, որ առանց կասկածանաց համարձակությամբ իրենց անձնվեր պաշտոն առաջ տանեն և Ձեր շնորհիվ ողջությամբ վերադառնան կրկին Վարագա բույն»¹:

1861 թ. հուլիսի 16-ին խրիմյանը վերադառնում է Վան և շարունակում իր գործունեությունը: «Ժառանգավորաց» վարժարանն այդ տարի տալիս է իր անդրանիկ շրջանավարտները, որոնք գնում էին Ռուսոցի հետքերով:

1861 թ. նոյեմբերի 22-ին «Ժառանգավորացը» մեծ հանդես է կազմակերպում, ուր նշվում են առաջին շրջանավարտների հաջողությունները: Այդ հանդեսին իր հեղինակավոր խոսքն է ասում նաև վանահայրը, խմբագիրը, Ռուսոցյապետը՝ Մկրտիչ խրիմյանը: Ավանդելով Ռուսոցիներին և մյուս աշակերտներին այդ ավարտական հանդեսները նշել ամեն տարի, հայր Արծիվը գնահատում է իր աշակերտների կատարած գործը. «Իբրև մշակ ձեր քրտինքը ցողեցիք և իբրև ժառանգ այսօր կվայելեք... շինվեցավ այս տուն ձեր ձեռքով, ձեր քրտինքով: Այո, ձեր արյան կաթիլներով սույն Ռուսումնարանի հիմունք կազմված են, բայց ձեզ համար է այս ամեն... Մենք առհասարակ Ռուսումնարանը շինեցինք, բայց Ռուսումնարանն ալ մեզ շինեց. նա մեզի

1. ԳԱԹ, Խրիմյանի ֆ., գ. 158, էջ 11-12:

ժառանգություն, մենք նովավ հայրենյաց ժառանգ պիտի ստանամք»¹: Այդ ելույթն ուներ և ծրագրային նշանակություն. այն մի հայացք էր ապագային ուղղված: Խրիմյանը լավ հասկանում էր իր կատարած գործի արժեքը եկող սերունդների համար և պատվիրում իր ավարտած սաներին՝ առաջ տանել Արծվի գործը, շարունակել այն ամենուրեք: Ինչպես «Ժառանգավորացում», այնպես էլ նոր բացվելիք բոլոր վարժարաններում խրիմյանը պատվիրում է «գլխավոր ուսանելիք նյութը դարձնել հայրենասիրությունը»: «Այս մեր առաջին պարտքն է, այս մեր վերջին նպատակն է, աստուծով ապրել հայրենյաց համար, հուսով մեռանել հայրենյաց համար»²:

Այդ ավանդներին ու պատվերներին ականջալուր եղան վարժարանի առաջին շրջանավարտները: Նրանք բոլորը կրոնավոր չդարձան, Ռուսոցիչ, գրող, տեղագրող, հեղափոխական գործիչ, սակայն բոլորն էլ իրենց ուժերը նվիրաբերեցին ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցության արթնացմանը, լուսավորության գործը առաջ տանելուն, նոր ծիլեր գցող ազգային ազատագրական պայքարին:

Ճանապարհորդության ավարտից հետո նորից վերսկսվեց «Արծուի» հրատարակությունը: Ճանապարհորդությունը բեկումնային եղավ ամսագրի և խմբագրի համար: Ամենից առաջ ընդլայնվեցին ամսագրի տարածման շրջանակները: Այժմ գործակալներ կային արևմտահայ ու արևելահայ նշանավոր կենտրոններում. Վան, Բաղեշ, Մուշ, Կարին, Տրապիզոն, Պոլիս, Տիֆլիս, Գանձակ, Ղարաբաղ, Ալեքսանդրապոլ, Նոր-Բայազետ, Երևան, Նախիջևան, Վերին ու Ներքին Ադուլիսներ, Թավրիզ, Սալմաստ... Այդ վայրերի աչքի ընկնող հասարակական գործիչները դարձան ամսագրի երկրպագուները, խմբագրի և նրա սաների համախոհները: Այս վերջիններս իրենց հերթին ազդեցություն թողեցին խրիմյանի վրա և այդ բոլորն արտահայտվեց «Արծուի Վասպուրականում»: Վարագյան այս երկրորդ շրջանի ամսագիրն աչքի է ընկնում ավելի բարձր մակարդակով, բարձրագրած հարցերի նպատակասլացությամբ, համահայկական խնդիրներ քննարկելու և լուծելու կարողությամբ: Առավել հետաքրքիր դարձան խրիմյանի հոդվածները, սուր և որոշակի՝ հարցադրումները: 1861 թ. առաջին թվում

1. ԳԱԹ, Խրիմյանի ֆ., գ. 158, էջ 38:

2. Նույն տեղում:

«Ծանուցումն առ ընթերցողս» խմբագրականի մեջ Խրիմյանը հաղորդում է իր ճանապարհորդության ավարտի մասին, նշում, որ քանի անգամ «Արծիվը ծերանում է» (ակնարկում է անսագրի երկարատև ընդմիջումները), բայց դարձյալ երիտասարդանում է և զարդարվում նոր փետուրներով, պատրաստվում նոր թռիչքների: «Ի՞նչ է Արծվույն ծերություն և հնություն, ուրիշ բան չէ, բայց միայն չքավոր աղքատությունը»¹: Երեք անգամ անխոնջ խմբագիրը արհամարհելով Արևմտյան Հայաստանի երթևեկության վատթար պայմանները, ճանապարհվել է մերթ Կ.Պոլիս (2 անգամ), մերթ Արևելյան Հայաստան իր «ծագերի համար կուտ հայթայթելու», անսագրի հրատարակությունը շարունակելու: Նույն հոդվածում Խրիմյանը գրում է իր ծրագրերի, հրատարակվելիք հոդվածների, նպատակների մասին: Խմբագիրը «պիտի աշխատի առավելապես այնպիսի հոդվածներ հրատարակել, որ Ազգիս Միության, հայրենյաց շինության, եկեղեցյաց բարեգործության և հայ մանկավույն լուսավորության կվերաբերին»²: Դրա համար էլ նա կոչ էր անում մյուս հայ պարբերականների խմբագիրներին բանալ հայերի ականջները, «ազգ, հայրենիք, դպրոց, լուսավորություն և հառաջադիմություն» պտուղների բառերի ընկալման համար: Հետագա համարների մեջ անընդմեջ տպվում են խմբագրի մեծ հետաքրքրություններ կայացնող մի քանի հոդվածներ: «Խորհրդածություն Վասպուրական Արծվույն իր ճանապարհորդության մեջը», «Հայկազանց հառաջադիմության կեդրոն բուն հայրենիքն է», «Հոգի և զգացողություն հայկազանց Ռուսաստանի», «Ժողովրդական դպրոց», «Ազգային երկպառակություն», «Ազգային կեդրոնական վարչություն», «Հայկազունք հայրենյաց կամ ազգային գավառական վարչությունը», «Անհամաձայն և անմիաբան գաղափարք հայկազանց», «Հայրենյաց նոր հառաջադիմության համար մա՞րդ պետք է, թե Սահմանադրությունը» խորագրերով հոդվածները ծրագրային եղան անսագրի ողջ հետագա ուղղության համար: Այդ հոդվածներով Խրիմյանի հրապարակաստությունը բարձրացավ ավելի բարձր աստիճանի, ընդգծվեց հեղինակի ժողովրդական ոգին: Անսագրի աշխատանքները վերսկսվելուց անմիջապես հետո Արևելյան Հայաստան կատարած ճանապարհորդության մասին «Խորհրդածություն Վասպուրական Արծվույն յուր ճանապարհորդության մեջ» հոդվածում խմբագիրը ցանկանում է վճռել

1. Արծուի Վասպուրական, 1861, քիվ 1, էջ 1:

2. Նույն տեղում, էջ 2:

մի հարց. ինչ հարաբերության մեջ են հայ ժողովրդի երկու՝ արևելյան և արևմտյան հատվածների բնակչությունը իրար հետ, արդյոք «նույն ազգասիրության սիրտ հոգին կկրեն... Ի՞նչ կխորհին, ի՞նչ կմտածեն և ի՞նչ կխոսեն», ինչ «ճարտարապետական կանգուն» են գործածում հայրենյաց ավերակները վերաշինելու համար, այսինքն՝ ինչ միջոցներ են առաջադրում Հայաստանի անկախության և միավորման համար: Թողնելով իր այցելած մյուս վայրերը՝ Թիֆլիսը, Գանձակը, Սյունիքը, Գողթան գավառն ու Պարսկահայքը, խմբագիրը նախ ընթերցողների հետ ցանկանում է կիսել իր խոհերը Արարատյան աշխարհի, Էջմիածնի վերաբերյալ, խոստանալով գրել ոչ թե կրքով և աչառու, այլ միայն «ճշմարտության լեզվով»: Այդ պայմանին հավատարիմ հոդվածագիրը նախ նկարագրում է Արարատյան երկրի անկումային վիճակը. չկան նախկին փառահեղ մայրաքաղաքները, վերացել է պետականությունը: Մնացել է միայն համայն հայության եկեղեցական մարմինը՝ Էջմիածնի ամենայն հայոց հայրապետությունը, որը հայության սիրտն է: Հոդվածագրի կարծիքով այդ «սրտի» արյան շրջանառության ճանապարհը փակ է և թույլ չի տալիս հայոց երակների մեջ արյուն հոսի: Խրիմյանը Էջմիածնում մնացել էր 7 օր, չփվել միաբանության հետ, ճանաչել նրա դրական ու բացասական կողմերը, չէր ցանկանում բացեիքաց, ի լուր ողջ ազգի հայտարարել Էջմիածնում տիրող մթնոլորտի մասին, մտածելով, որ դա բացասաբար կազդեր ողջ հայության եռանդի, տրամադրության, հավատի վրա: Երբ համեմատում ենք այս հոդվածը Գ.Սրվանձտյանցի «Ուղևորություն Մկրտիչ վարդապետի Խրիմյան ի Ռուսահայք» հոդվածի հետ, տեսնում ենք, որ ուսուցչի հոդվածը անհամեմատ մեղմ է, առավել զգույշ ու չափավոր, քան նույնիսկ «Կռունկուն» հրատարակված իր սեփական հոդվածը: Առանց քննադատելու, նա շարադրում է, որ Էջմիածնում հանդիպել է «տասնեն ավելի սրբազան եպիսկոպոսների և վարդապետների», որոնք ազգային պատմության հմուտ գիտականներ են, հայրենասեր անձնավորություններ է ամենայն հայոց կաթողիկոսը՝ Կ.Պոլսի նախկին պատրիարքը, որի օրոք բացվեցին 30-ից ավելի դպրոց: Խրիմյանի պատկերավոր արտահայտությամբ, հառաջադիմությունը փակված է բանտի մեջ և դրա պատճառները թե արտաքին են և թե ներքին, թե հայտնի և թե գաղտնի... Սակայն պատճառներից ամենագլխավորը տնտեսականն է, նյութական պակասությունները, աղքատությունը: Հակասելով ինքն իրեն, հաջորդ

նախադասության մեջ նա նշում է, որ մեր նախնիներն առավել ծանր վիճակի մեջ էին, սակայն ինչպես է, որ մենք ունենք այնքան հարուստ գրականություն, հայտնի մատենագիրներ: Ուրեմն՝ վերևում նշված աղքատությունը որոշիչ չէ: «Մի կարծիք և մի հուսար, միայն հացով ազգային առաջադիմության կառքը առաջ վարելու»: Բավական չէ նաև կաթողիկոսի ջերմ ցանկությունը: Առավել անհրաժեշտ է «հայրապետանոցին միաբանության հոգին նորա հոգվույն հետ միանա, չեմ գիտեր միացա՞ծ է, պիտի միանա», թե ոչ: Ճշմարտությունը արդյունքեն հայտնի է, եթե միացած լինեք, անշուշտ Մայր Սիոն Այրարատու ամուլ չէր մնար, այլ պիտի ծնաներ բարյաց բազմաթիվ գավակներ»¹: Զիզգագ ուղիներով Խրիմյանը պատմում է էջմիածնում տիրող անմիաբանության և նրա վատ հետևանքների մասին: Սակայն նույնիսկ միասնության դեպքում էլ գործն առաջ չէր շարժվի, եթե նրանց օգնության չհասնեն «Տաճկաստանի և Ռուսաստանի վիճակավոր եպիսկոպոսները»: Ինչպես տեսնում ենք, այս հոդվածում ժողովրդի լուսավորության գործը (քննադատելով հանդերձ) Խրիմյանը վերապահում է հոգևորականությանը, միաժամանակ «երկրորդական լուծը» հատկացնում է աշխարհիկ առաջնորդներին: Եթե Գրիգոր Լուսավորիչն իրեն օգնական ուներ Տրդատին, Սահակ Պարթևը՝ Վառձապուհին, Ղևոնդ Երեցը՝ Վարդանին, ապա ո՞ր են հայ իշխանական տների մնացորդները: Ճիշտ է, գոյություն չունի հայ պետականությունը, ուրեմն, հայոց հայրենիքի վերակառուցման գործը պետք է մտահոգի առավելապես աշխարհականներին: Խրիմյանը կոչ է անում Պոլսում ու Թիֆլիսում, Պարսկաստանում ու Ղևոնդաստանում բնակվող հայ իշխաններին, հրավիրում նրանց Այրարատ, որպեսզի նրանք ի նշան միության ձեռք ձեռքի տան, համբուրեն Յայրապետի աջը և «հայրենյաց շինության համար խորհուրդ բանան»: Իբրև այդ խորհրդածությունների եզրակացություն, նա արձանագրում է. «Յայրապետական համատարած արևուն դեմ բռնող թանձր վարագույրը անմիաբանության հոգին է, հայրապետական լուսավոր ճրագը գրվանին տակ դնող՝ դարձյալ նույն անմիաբանության հոգին է, հայրապետական սրտի ճանապարհը փակողը՝ դարձյալ նույն անմիաբանության հոգին է: Ալ մեղադրանք չմնաց»²:

Հոդվածի շարունակությունը լույս է տեսնում հաջորդ համարում

1. Արծուի Վասպուրական, 1861, քիվ 1, էջ 10:

2. Նույն տեղում, էջ 15:

նույն խորագրով: Այս անգամ խմբագիրն իրեն նպատակ է դնում պարզել, թե «հայրենյաց կործանյալ տաճարը վերստին կանգնելու համար» արևելահայերն ու արևմտահայերը ելնում են նո՞ւյն չափանիշներից, «միևնույն ճարտարապետական լարո՞վ կչափեն հիմունքները», թե տարբեր են նրանց մտածողության ձևերը: Համեմատելով երկու ինքնակալությունների տակ գտնվող հայության ներքին ձգտումները, հեղինակը գալիս է այն եզրակացության, որ նրանք փոքր զանազանությամբ ունեն նույն մտքերն ու ձգտումները: Առաջադիմության և լուսավորության ասպարեզում Խրիմյանը անկողմնակալությամբ առաջնությունը տալիս է արևելահայերին, որոնք թեև ոչ բոլոր քաղաքներում ունեն կանոնավոր ազգային ուսումնարաններ, բայց համարյա բոլոր քաղաքներում ունեն զարգացած ուսումնարաններ: Իսկ Արևմտյան Յայաստանում (չհաշված Կ.Պոլիսը, որն Արևմտյան Յայաստան չէ) պետք է «Դիոգենեսի լապտերով ուսումնական փնտրել, որոնց թիվը դժբախտաբար խիստ սակավ է»¹: Ըստ հոդվածագրի, երկու հատվածների հայությունն էլ համաձայն է մի բանում, որ ազգային առաջադիմությանը կարելի է հասնել միմիայն ուսման և լուսավորության միջոցով: Հոդվածի երկու մասում էլ «ճարտարագետի»՝ այսինքն ազգի լուսավորության գործի ղեկավարի և գործադրողի պաշտոնը Խրիմյանը հատկացնում է հոգևոր դասին, իսկ աշխարհականները պետք է միանան նրանց և հանդես գան օժանդակողի դերում. «Ո՞վ կհավատա, որ առանց այս երկու մասի միության հայրենի տաճարի շենքը կատար հասնի»²:

Արդար համարելով աշխարհիկ առաջադեմ գործիչների քննադատությունը եկեղեցու նկատմամբ, Խրիմյանը միևնույն ժամանակ չի համաձայնվում նրանց այն մտքի հետ, թե ազգի լուսավորության գործը առաջ պետք է վարի ոչ թե եկեղեցին, այլ աշխարհիկ մտավորականությունը: Փաստորեն այդ պնդումով, Խրիմյանը շեղվում էր այն սկզբունքից, որ մշակել էր մի քանի ամիս առաջ Արևելյան Յայաստանում «Չայն Վասպուրական Արծույն» հոդվածում: Ըստ երևույթին դրա պատճառը Յայաստանի Արևելյան և Արևմտյան հատվածների պայմանների տարբերությունն էր: Սակայն հոգևոր դասի բացասական հատկանիշների քննադատությունը չմեղմացավ. «Արդարև տգիտությունը մեր բերան փակեց (մեր ասելով ի նկատի ունի

1. Արծուի Վասպուրական, 1861, քիվ 2, էջ 37:

2. Նույն տեղում, էջ 40:

հոգևորականությանը - Է.Կ.), անհոգությունը մեր ականջները խեցուց, ծուլությունը մեր ոտքի առաջադիմությունը կապեց»: Խրիմյանը հույս է հայտնում, որ հոգևորականությունն անսալով ժողովրդի քննադատությանը, կուղղվի և իր ձեռքը կվերցնի «ճարտարապետի» իրավունքը:

Վերջացնելով իր հոդվածը, խմբագիրը առաջադրում է մի հարց՝ պարզել, թե արևելահայերն ու արևմտահայերը ու՞ր և որ հողի վրա են ուզում իրականացնել հայրենիքի վերաշինության գործը: Բանավիճելով այդ ժամանակ տիրող տարբեր տեսակետների հետ, Խրիմյանը հայտարարում է, որ բուն Հայաստանի տարածքից դուրս գոյություն չունի հայրենիք: Սխալ և վնասակար է այն գաղափարը, թե պոլսեցին Բոսֆորի եզերքին, քիֆլիսեցին՝ Քուռի ափին, Հնդկաստանի հայ գաղութի բնակիչը Գանգեսի մոտ են խորհում վերակենդանացնել հայրենիքը: Իբրև նման կործանարար մտածողության արդյունք նա մատնացույց է անում լեհահայոց 40.000 բնակիչ ունեցող գաղութի կորուստը: Բուն հայրենիքը իրավացիորեն համարելով ազգային գիտակցության, ազգապահպանման կարևոր գործոն, Խրիմյանը սրտի ցավով նկատում է, որ «Հայը յուր հայրենյաց մեջը անհայրենիք կբնակի» և այդ միտքը ճիշտ էր (իհարկե որոշ վերապահումներով) հայության երկու հատվածների համար, աչքի առաջ ունենալով պետականության բացակայության փաստը: Մյուս հոդվածում Խրիմյանը շարունակում է խորհրդածությունները և սկսում այն մտքից, որով ավարտել էր նախորդը: «Հայկազանց հառաջադիմության կեդրոն բուն հայրենիքն է» խորագիրը կրող հոդվածը զարգացնում է այն միտքը, թե հայրենիքը բնապատմական հասկացողություն է: Հայրենիքն այն վայրն է, որի վրա առաջացել է հայ ժողովուրդը, ուր իր գոյության և ժողովրդի հարատևման համար պայքարել են մեր նախնիները սկսած առասպելական (նախապատմական) շրջանից (Հայկ ու Բելի, Արա Գեղեցիկի ու Շամիրամի), Արտաշեսյանների ու Արշակունյաց դինաստիայի հայ պետականության ժամանակաշրջանից, Արծրունյան, Բագրատունյաց շրջանից մինչև մեր օրերը: Հայ ազգի թվական գերակշռությունը իր պատմական հայրենիքում չնայած աստիճանաբար նվազել է և դրանում մեծ դեր են խաղացել թշնամական արշավանքներն ու գաղթականությունը, սակայն հարատևող հայության մեծ մասը դեռ ապրում է իր հայրենի տարածքի վրա. «Այրարատ, Բարձր Հայք, Տարոն, Վասպուրական և այլ նշանավոր

նահանգները հայոց բազմության կեդրոն կը համարվին»¹: Գաղթավայրերում ապրող հայությունը, որը դեռևս չի ուժվել, առանձնապես «Հունաստանի և Կովկասյան երկիրներու մեջ», փոքր-ինչ սկսել են շարժվել և խլրտալ, իսկ բուն միջնաշխարհի հայությունը «դեռ թմրության մեջ ինկած, յուր աչքերը տգիտության թանձր մթոյն վարագույրը պատեր է, կտրած է բոլորովին սրտեն կենդանական շարժման տրոփյունը, այսինքն հայրենասիրական զգացումն»: Հայկական նահանգներում ապրող, տգիտության մեջ խարխափող ժողովրդի վիճակը Խրիմյանը համեմատում է «Պրոպատիկի ավազանի մոտ ընկած անդամալույծ հիվանդի հետ», որի օգնության աղաղակներին ոչ ոք չի արձագանքում: Ինչ դեղեր են պետք այդ անդամալույծ հիվանդին (ժողովրդին) բուժելու համար: Հեղինակի տված դեղատոմսն է՝ դպրոց, ուսում և ուսուցիչ: Իսկ ինչ բժիշկներ են պետք, որ հիվանդին բուժեն այդ դեղատոմսով. «Երկու դաս բժիշկներ պետք են. հոգվույն համար Սահակ, Մեսրոպ և խրախուսիչ Ղևոնդ... իսկ մարմնույն համար անձնվեր Վարդան, Վահան, Մուշեղ և ասոնց նման հայրենասեր իշխանաց խումբ»: Այդ երկու կարգի բժիշկները պետք է ոչ միայն բուժեն հիվանդին, այլև վերաշինեն փլած ու ավերակ հայրենիքը: Ղևոնդն ու Վարդանը ձեռք ձեռքի տված ոչ թե Ավարայր պետք է մեկնեն, այլ լուսավորության ճառագայթներով հալածեն տգիտության խավարը: Սակայն Հայաստանը զուրկ է այդ երկու կարգի բժիշկներից և առաջնահերթ խնդիրն է՝ պատրաստել այդ բժիշկներին, որոնց Խրիմյանն անվանում է «Հայրենիքի վերանորոգման ճարտարապետներ», որի ճանապարհն էլ նշում է հեղինակը:

Ընդգծելով հանդերձ հոգևորականության որոշակի դերը ժողովրդի լուսավորության գործում, խմբագիրը մատնանշում է, որ նոր ժամանակի հոգևորականները խոտորել են մարդկային, ճշմարիտ քրիստոնեական, ավետարանական ուղիներից, այդ պատճառով էլ անհրաժեշտ է ծավալել մեծ աշխատանք՝ ինքնակատարելագործվելու, ինքնամաքման, հոգևորականների նոր սերունդ պատրաստելու, որպեսզի վերջիններս հաջողությամբ առաջ տանեն ժողովրդի լուսավորության գործը: Այդ պատճառով մեծ անհրաժեշտություն է՝ բացել **եկեղեցական դպրոցներ**² հոգևոր դասի տգիտությունը վերացնելու, նրա հոգին ու միտքը կրթելու և ուսուցիչների սերունդ պատրաստելու

1. Արծուի Վասպուրական, 1861, թիվ 2, էջ 44:

2. Խ. Մալումյան, Ուլ. աշխ., էջ 42:

համար: Որտե՞ղ պետք է հիմնվեն եկեղեցական դպրոցները: Վանքերում.- պատասխանում է Խրիմյանը: Հայոց վանքերը պետք է դառնան լուսավորության շիջած կանթեղները վերստին վառողները: Վանքերում գտնվող միաբանությունները ոչ թե պետք է վարեն ծուլ ու մեղկ կյանք, այլ դառնան լուսավորության հնոցներ: Փաստորեն այդ հոգևածներով Խրիմյանը շարունակում էր իր առօրյա պայքարը հայ հոգևորականության մի մասի դեմ՝ այլ միջոցներով: Գնահատանքի ու հարգանքի տուրքը մատուցելով հին և միջին դարերի մեր հոգևորականներին, որոնց կառուցած վանքերում հիմնվել են կաճառներ և համալսարաններ, որտեղ իրենց գիտական աշխատություններն են արարել Դավիթ Անհաղթն ու Գրիգոր Տաթևացին, Անանիա Շիրակացին և ուրիշները, հեղինակ խմբագիրը կոչ է անում իր լծակից եղբայրներին՝ վառել վանքերի աշտանակների ճրագները, հայոց աշխարհից վանել տգիտությունը: Առաջին գործարար քայլը պատկանում է ամենայն հայոց հայրապետին: Հեղինակը առաջարկում է նրան Էջմիածնի «մեծահարուստ վանքին ծոցը» բանալ մի դպրոց գոնե 100 աշակերտի համար¹: Եկեղեցական դպրոց պետք է բացել Սանահինում ու Հաղպատում, Գանձասարում, Տաթևում և Ամարասում, Գողթան գավառի սուրբ Թովմայի վանքում, Տարոնի սուրբ Կարապետի, Առաքելոց վանքերում, Հովհաննավանքում, Ծովագ նահանգի չորս վանքերում և բազմաթիվ այլ վայրերում: «Մեր աշխատասեր նախնիք որչափ ճրագակալ աշտանակներ կանգնել են Հայաստանեայց եկեղեցին և յուր գավակները լուսավորելու համար»²:

Հեղինակի կարծիքով, յուրաքանչյուր հոգևոր թեմ պետք է ունենա իր ժառանգավորաց վարժարանը, ուր պետք է ուսանեն և ծրի կրթություն ստանան առավելապես ազգի «որք և անխնամ տղաքները», որպեսզի նրանք ապագայում ազգի բարերարությանը պատասխանեն ազգին, եկեղեցուն և հայրենիքին նվիրաբերած հավատարիմ և անձնվեր աշխատանքով:

Եթե հին ու միջին դարերում գիտությունը, ուսումը, լուսավորությունը հոգևորականության մենաշնորհն էր, ապա «նոր ժամանակները» շահեկանորեն տարբերվում են նրանով, որ ժողովուրդը իր ձեռքը

1. Հետաքրքիր է այն փաստը, որ այդ հոգևածից միայն 13 տարի անց Գևորգ Դ կաթողիկոսի օրոք, 1874-ին Էջմիածնում բացվեց Գևորգյան ճեմարանը, որը մեծ գործ կատարեց լուսավորության, գիտության և ուսուցչական կադրեր սրտորաստելու բնագավառում:

2. Արժուի Վասպուրական, 1861, քիվ 2, էջ 50:

պետք է վերցնի այդ գործը: Իսկ դրա համար անհրաժեշտ է դպրոցներ բանալ ժողովրդի բոլոր խավերի համար: Այդ գործը իրականացնողը պետք է լինի **ժողովրդական դպրոցը**¹: Անհրաժեշտ է հզորացնել «ընկերական ոգին», որովհետև ժողովրդական դպրոցները կարող են բացվել և գոյատևել ընկերությունների և հոգաբարձությունների օժանդակությամբ և միջոցով: Ժողովրդական դպրոցները պետք է բացել Հայաստանի բոլոր գավառներում, առավելապես գյուղերում, որովհետև ժողովրդի մեծ մասը գյուղաբնակ է: Հեղինակը նշում է այն փաստը, որ Հայաստանից դուրս, գաղթօջախներում բացվել են ժողովրդական դպրոցներ, մասնավորապես մատնացույց է արվում Կ.Պոլիսը իբրև արևմտահայ մշակութային կենտրոն: Սակայն այնտեղ բացված դպրոցները փոքր սպեղանի են մեծ վերքի համար: «Գաղթական հայոց հառաջադիմական քայլը հայրենյաց երկրոտանի կաղությունը չի բժիշկեր և դուրսը վառած ճրագը անկարելի է, որ ընդարձակ տան մի կենտրոնը լուսավորե, վասնզի դեռ մեր անբախտ Հայաստանին նահանգաց կամ գավառներու մեջը խիստ քիչ ժողովրդական դպրոցներ հաստատված կան և այն ևս միայն նշանավոր քաղաքներու մեջը, որոնցմե շատերու կառավարությունը կամ հառաջադիմական քայլը կուզեկուզ կընթանա»²:

Գերազնահատելով ուսման և լուսավորության դերը, հեղինակը Հայաստանի թշվառության առաջին պատճառը համարում է «տգիտության ժանտ դահիճը», որը չի կարելի հաղթահարել, եթե բացակայում է «ընկերական ոգին», հասարակության օգտին աշխատող **մարդը** (ընդգծումն իրենն է - Է.Կ.): Քանի բացակայում է այդ ոգին, հույս չկա, թե Հայաստանում կբացվեն ժողովրդական դպրոցներ: Խմբագիրը քննադատում է հայ հոգևոր և աշխարհիկ մեծերին, որոնք իրենց անմիաբան ընթացքով, շահախնդրական ոգով «գաթակղության քար եղած են ազգային առաջադիմության ոտքին»: Մարգարեի նման Խրիմյանն ուսուցանում է իր ընթերցողներին. «Հայրենյաց լուսավորության իսկական պատճառ ժողովրդական դպրոցն է. այս դպրոցները յուրաքանչյուր գավառի մեջ հաստատող ընկերական հոգին է, այս հոգին վառող ու կազմող հոգևոր առաջնորդաց և քաղաքական իշխանաց միաբանական կամքն է», սակայն այդ գործոնների բացակայության պատճառով 4 միլիոն արևմտահայերից «դեռ ամենափոքր

1. Խ. Մալումյան, նշվ. աշխ., էջ 42:

2. Արժուի Վասպուրական, 1861, քիվ 3, էջ 68-69:

մասն հազիվ գրել ու կարդալ գիտե»։ Արևմտահայ գավառներում ժողովրդական դպրոցների բացակայության պատճառը համարելով ժողովրդի աղքատությունը, Խրիմյանը կախարդական շղթայի օղակների մասն աղքատությունը և տգիտությունը համարում է մեկը մյուսով փոխադարձաբարձ գործոններ, աղքատ են, որովհետև տգետ են, տգետ են, որովհետև աղքատ են։ Քանի դեռ հայ մանուկը ականջը խուլ կպահի ժամանակի պահանջներին, չի հաղորդակցվի նորին, հայերը դեռ երկար կհագնեն ուրիշի գործած կտավը, որովհետև իրենց ունեցած նախնադարյան գործիքներով չեն կարող մրցել եվրոպականի հետ։ Այսպիսով, ընդգծվում է ուսման ուտիլիտար նշանակությունը։

Խրիմյանը ժողովրդական դպրոցների զարգացման հետ է կապում արհեստների, վաճառականության զարգացումը։ Ժողովրդական դպրոցների «փակված դռները» բանալու համար պետք է ձեռնարկել բոլոր միջոցները և սերտ կապ պահպանել եկեղեցական դպրոցի հետ։ Միայն այս երկու դպրոցների անխափան գործունեությամբ է, որ հնարավոր է Հայաստանի բարգավաճումը։

Այդ հոգվածները փաստորեն եղան ոչ միայն խմբագրի խորհրդածությունները, այլև Հայաստանի վերաշինության նրա ծրագիրը, հայ դպրոցի նկատմամբ ունեցած նրա հայացքները։ Պետականությունից զուրկ հայ ժողովրդի համար դպրոցը, եկեղեցին, լուսավորությունը դառնում էին այն վճռորոշ գործոնները, որոնց օգնությամբ ժողովուրդը ապահովում է իր ազգային գոյությունը և ապագան։ Այն ժամանակվա պայմաններում լայն մասշտաբներով դնել ժողովրդական դպրոցի զարգացման խնդիրը և նրա հետ կապել նաև վաճառականության, առևտրի և արհեստների զարգացումը, նշանակում էր հետևողականորեն պաշտպանել առաջադիմական հայացքներ։ Սակայն այդ ամենով հանդերձ, նա մնում էր իր ժամանակի թեկուզ և առաջադեմ, բայց և այնպես հոգևորականության դիրքերի վրա։ Նա զգում էր իր կարգակիցների, հայ հոգևորականության և ընդհանրապես համաշխարհային կրոնական ինստիտուտի հետադիմական վիճակը և դիրքորոշումը, հաճախ էլ հայ լուսավորչականությունը և Հայաստանեայց եկեղեցու գաղափարախոսությունը համեմատելով Իգնատիոս Լոյոլայի և Ճիզվիթների հայացքների հետ, նա ընդգծում է հայ եկեղեցու դեմոկրատական սկզբունքները։ Հայ հոգևորականության բացասական հատկանիշների՝ տգիտության, կաշառակե-

րության նրա քննադատությունը հետապնդում էր ոչ թե ոչնչացնող նպատակներ, այլ բարեկարգող և բարեփոխող։ Նա գտնում էր, որ հայ եկեղեցու բարեկարգումից է կախված հայ ժողովրդի իրավիճակի բարեկարգումը։

Ուշադրության արժանի է «Արծուի Վասպուրականում» լույս տեսած մի այլ հոդվածաշար ևս, ուր քննարկվում է արևմտահայոց Ազգային սահմանադրության, Ազգային Կենտրոնական վարչության, գավառական վարչության, դրանցում ընտրված պատգամավորների հետ կապված խնդիրներ։ Այդ հոդվածներն աչքի են ընկնում դատողությունների ու հարցապնդումների հրատապությամբ, պրոբլեմների լուծման սկզբունքայնությամբ։ «Ազգային Կենտրոնական վարչություն» հոդվածում խմբագիրը քննարկում է Սահմանադրությամբ ընտրված Ազգային ժողովի, նրա կենտրոնական վարչության հետ կապված հարցերը։ Հոդվածի սկզբում հեղինակը հետադարձ հայացք է նետում հայ պետականության ժամանակ եղած վարչական մարմիններին՝ թագավորական, բղեշխների և նախարարական ատյաններին իբրև քաղաքական իշխանություն կրողներ։ Իսկ հոգևոր իշխանության մարմիններն էին կաթողիկոսի համագումար ատյանն ու 400 եպիսկոպոսների թեմական ատյանները։ Հայ պետականության կործանման հետ մեկտեղ անվերադարձ անհետացել են քաղաքական իշխանության մարմինները։ Հարատևող չորս միլիոն հայության համար դեռևս գործում է երկու մեծ ատյան՝ Սյունիոդոսի (Սինոդի - է.Կ.) ատյանը Էջմիածնում կաթողիկոսի նախագահությամբ և Ազգային ժողովը Կ.Պոլսում պատրիարքի ղեկավարությամբ։ Հրաժարվելով քննարկել Էջմիածնի Սինոդին վերաբերող հարցերը, այն համարելով արևելահայ լրագրողների պարտքը, իր ուժից վեր համարելով ճանապարհորդի թռուցիկ ակնարկով այդպիսի լուրջ խնդիր քննարկելը, այնուամենայնիվ Խրիմյանը համառոտակի բնութագրում է Էջմիածնի Սյունիոդոսի ատյանը «ավելի հոգևորական քան թե քաղաքական կամ Ազգային»։ Այդ բնութագրումով Սինոդը հակադրվում էր Կ.Պոլսի Ազգային ժողովին, որն ըստ Խրիմյանի, Ազգային է կամ քաղաքական։ Էջմիածնի Սինոդն իրավունք չունի ազգային դատաստանական վեճեր քննարկելու, մինչդեռ Կ.Պոլսի Ազգային ժողովն ունի այդ իրավունքը։ Այդ նախաբանից հետո հեղինակն անցնում է Ազգային ժողովի, Կենտրոնական վարչության հետ կապված խնդիրների քննարկմանը։

Անընդհատ նամակագրական կապ պահպանելով Կ.Պոլսի սահ-

մանադրականների հետ, գլխավորապես նրանց ղեկավարների հետ, հրիմյանը Վասպուրականում պատմում է իր ընթերցողներին Սահմանադրության սկզբունքների, Ազգային ժողովի կառուցվածքի մասին: Այն, որ Ազգային ժողովը բաղկացած է կրոնական և քաղաքական ժողովներից, ըստ հրիմյանի չի ներկայացնում Սահմանադրության մեծ սկզբունքը: Այդ ժողովներն ուներ հայ ժողովուրդը դեռևս 400 տարի առաջ, երբ Բ.Դուռը Յովակիմ 1-ին պատրիարքի օրոք հայ ազգին շնորհել էր որոշ արտոնություններ: հրիմյանը գտնում է, որ մեծ տարբերություն կա այն ժամանակվա ժողովի և իր ժամանակվա Սահմանադրապես ընտրված ժողովի միջև, որովհետև այն ժամանակ «ճարտամիտ արհեստավորը, կամ խելոք աղքատը մասն չունեին նույն ատենին իբրև արժանավոր անդամ ընտրվելու»¹: Եվրոպայից հասած ազատաբեր հողների շնորհիվ ընտրված Ազգային ժողովը վայելում է հրիմյանի մեծ համակրանքը: հրիմյանն իր ընթերցողներին պատմում է Սահմանադրական պայքարի, 1860 թ. Սահմանադրության, նրա թշնամիների, եղած մատնությունների մասին, որոնք առիթ դարձնելով Բ.Դուռն արգելեց Սահմանադրության գործադրությունը և այն դարձրեց իր վերաքննության առարկան: Այդ բոլորի մասին հրիմյանը տեղեկություններ էր ստանում Կ.Պոլսում գտնվող իր համախոհներից: Նշան Օտյանն իր նամակներում հաղորդում էր սահմանադրական պայքարի ելևէջների մասին: «Այժմ Պոլիս Ազգային ծանր խնդիրները ապուրի պես կեփին: Ազգին խավարյալ և կործանարար մասը գսահմանադրությունը կործանելու փորձերն հաջողացին, գացին Բ.Դռան կասկածելի ցուցին, զրպարտեցին... որով Բ.Դուռը այժմ Սահմանադրությունը մերժեց, չընդունեց, Մեղուն և Մյունաստին դադրեցրուց»²: Տեղեկատվությունը հետզհետե կրում է տագնապալի բնույթ, հաղորդում են Բ.Դռան կողմից կազմված հանձնաժողովի գործունեության մասին, որին հաջողվեց հիմնովին տապալել սահմանադրությունը, այնպես փոփոխել նրա սկզբունքները, որ ընդունելություն չի գտներ լայն ժողովրդական զանգվածների կողմից³:

հրիմյանը հեռու էր Բյուզանդիոնից, բայց այդ հեռվից էլ նա ընկալում էր օսմանյան մայրաքաղաքում կատարվող ողջ իրադարձություններն իրենց կնճռոտ հանգույցներով և հակասություններով:

1. Արծուի Վասպուրական, 1861, թիվ 5, էջ 132:

2. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, գործ 125, ք. 12:

3. Նույն տեղում, էջ 18:

Իր ընթերցողներին նա բացատրում էր Ազգային Սահմանադրության անկման, նրա թշնամիների կատաղության բուն պատճառները: Սահմանադրական պայքարի բովում նա նկատում է հակոտնյա շերտերի գոյությունը: Գյուղացուն և արհեստավորին հասկանալի լեզվով նա բացատրում էր, որ հարուստներին դուր չի գալիս սահմանադրության այն սկզբունքը, երբ «արդարության քվեն մարդիկներուն արժեք չափելով՝ արժանի կտեսնա զգոն և ճարտարամիտ աղքատներն ալ ազգային վարչության անդամ ընտրելու»¹:

Սահմանադրության անկման պատճառներից մեկն էլ այն է, որ մինչ այդ ազգային գանձարանից անարգել օգտվող հարուստների մի խումբ էֆենդիներ, ամիրաներ և հոգևորականներ ամեն ճիգ ու ջանք թափեցին, որ խորտակեն նոր սահմանադրության զգուշավոր օրենքները, որոնց շնորհիվ «երկաթե նիզով» փակել էին ազգային գանձարանի դռները: Գողության և հափշտակության մոլուցքով տարված, ազգի հարստությունը իբրև սեփականություն օգտագործելու համար, նրանք ձեռնամուխ եղան խորտակելու սահմանադրությունը: Այդ նպատակով նրանք անվանարկեցին սահմանադրությունը երկու կողմից, առաջինը՝ սահմանադրությունը ներկայացրին իբրև «Հայաստանեայց եկեղեցվո» օրինաց հիմունքները խախտող գաղտնի մեքենա» և երկրորդ՝ օսմանյան պետության ընդդիմադիր մի մարմին՝ «պետություն պետության մեջ»: Ահազանգը հնչել էր հայ հոգևորականության և թուրք պետական պաշտոնյաների ականջին, որոնց հարվածներին էլ ենթարկվեց սահմանադրությունը: Սակայն հրիմյանը հավատում է ճշմարտության հաղթանակին: Եվրոպական ազգերի օրինակով նա բացատրում է իր ընթերցողներին, որ ամենուրեք ազգային հեղափոխությունների ժամանակ լինում են մատնության, քսության և մահապարտության դեպքեր: Մերկացնելով ամիրաներին և էֆենդիներին, նշում էլով սահմանադրության «ընտանի թշնամիներին», հրիմյանը հողվածն ավարտում է քրիստոնեական սիրո քարոզով ուղղված ժողովրդին, ամիրաներին, իշխաններին, արհեստավորներին և ռամիկներին՝ «ամեն հասակի և աստիճանի մարդկանց, որպեսզի ձեռք ձեռքի տան, որովհետև ազգի բոլոր ուժերի միասնությամբ միայն կծնվի «ազգային առաջադիմության բարիքը»: Փաստորեն այդ քարոզով հրիմյանը նահանջում էր իր դիրքերից: Ըստ երևույթին այդ եզրակացությամբ նա ցանկանում էր փրկվել մատ-

1. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, գործ 125, ք. 19-22:

նիչների հարձակումներից, որպեսզի «Մեղուի» և «Մյունատիի» նման իր ամսագիրն էլ չդադարեցվեր գրաքննիչի կողմից: Բացի այդ, Խրիմյանը սերտ հարաբերության մեջ էր գտնվում Պոլսի սահմանադրականների հետ, որոնք արդեն վարում էին տատանվող քաղաքականություն: Այդ բոլորով հանդերձ հողվածը մեծ նշանակություն ունեցավ Պոլսում մղվող պայքարի բովանդակությունը արևմտահայությանը ծանոթացնելու գործում: Այն ջերմությամբ ընդունվեց նաև Կ.Պոլսում: Սվաճյանն շտապեց արտատպել այդ հողվածը, իսկ Նշան Օտյանը դարձյալ արծազանքեց Խրիմյանին. «Արծվույն վերջին չորս թիվերը եկան: Հինգ թվույն մեջ Ազգային կեդրոնական վարչության վրա գրած հողվածը մեծ ուշադրությամբ և զմայլմամբ կարդացի: ...Այս հողվածը **գլուխ գործոց է** (ընդգծումն իրենն է - Է.Կ.) ...Ասանկ վսեմ, ազդու և բարձր գրված մը շատոնց է կարդացած չունեի, կեցցե Խրիմյան և իր ազգասեր ոգին»¹:

Հողվածում արծարծված հարցերի գաղափարական շարունակությունը հանդիսացավ մեկ տարի անց, 1862-ի թիվ 6-ում հրատարակված «Հայկազունք հայրենյաց կամ ազգային գավառական վարչությունք» հողվածը: Չնայած խորագիրը խոստանում էր պատմել գավառական վարչությունների մասին, այնուամենայնիվ այն գլխավորապես նվիրված էր Ազգային կենտրոնական վարչության քննադատությանը, քանի որ ըստ հեղինակի այդ մարմինն է ազգային կառավարության կառքի առանցքը, որի շուրջն են պտտվում կառքի անիվները, այսինքն՝ գավառական վարչությունները: Հեղինակը գտնում է, որ եթե ծանր հիվանդ է «առաջնորդական գլուխը» (ակնարկում է կենտրոնական վարչության կազմալույծ վիճակը), ապա մարմնի մյուս անդամները ևս առողջ լինել չեն կարող: Ըստ Սահմանադրության Ազգային կենտրոնական վարչությունը գտնվում էր Կ.Պոլսում, սակայն վարում էր ողջ Արևմտյան Հայաստանի հոգևոր, դատական և քաղաքական գործերը: Խրիմյանը գտնում էր, որ այդ վարչությունն ի վիճակի չէ վարելու ողջ Արևմտյան Հայաստանի գործերը, ժողովը խարխափում է երկպառակության և խռովությունների մեջ: Սահմանադրապես ընտրված Ազգային ժողովի անդամների մի մասը, նախկին հեղինակները դաշն կնքած նրա թշնամիների հետ, ամլության են դատապարտում Ազգային կենտրոնական վարչությունը: Ժողովի և Սահմանադրության դեմ պայքարում են և կղերա-աղայական պահ-

պանողական մտայնության գործիչները և ժողովում ընտրված էֆենդի անդամները: Այդ պատճառով Ազգային ժողովը երերում է և ընկնում: Խմբագրի ուշադրությունից չէր վրիպում, որ Կ.Պոլսի «Կեդրոնական Ազգային ժողով» կոչվածը, որի պատվիրակների մեծ մասը գաղթօջախի երևելի անդամներն են, չեն ներկայացնում արևմտահայ գավառաբնակ ժողովրդի շահերը, և քանի դեռ նրա աշխատանքները չեն ընկնել հունի մեջ, ապա ավելի վատթար վիճակում են ազգային գավառական վարչությունները:

Այդ հանգամանքները հայաստանաբնակ ժողովրդին բացատրելուց հետո, գավառահայության շահերի արտահայտիչ խմբագիրը կոչ է անում ազգային գավառական վարչություններին՝ ստանձնել ազգի վերքերը դարձանողի պատվավոր պաշտոնը. «Բժիշկ հայրենյաց մահճին մոտ պետք է, խիստ ուշ և անագան կհասնեն վարչության դեղերը մինչև ի Հայաստան»¹: Կղերա-աղայական և պահպանողական հոսանքի մատնությունների և քսությունների պատճառով Սահմանադրության գործադրումն արգելվում է Բ. Դռան կողմից: Այդ պատճառով խմբագիրը իր ահազանգն է հնչեցնում հայկական հորիզոններում. «Արթնցեք, Հայկա որդիներ, արթնցեք, նախատես զգուշությամբ պահապան ու պաշտպան պատրաստեմք ամեն կողմն շուրջ փակելով Սահմանադրության նորածին մանկանը, որպեսզի առանց երկյուղի կամ կասկածանաց ամեն դժվարություններ թևակոխելով անցնի և մեր հայրենյաց մեջ հաստատելով յուր օրինաց գահը՝ թագավորե արդարությամբ և մշտնջենավոր խաղաղությամբ»²: Հեղինակն ափսոսանքով է նշում, որ սահմանադրության հեղինակները «Վոսփորի եզերքից են»: Ըստ նրա, ավելի լավ կլիներ ժողովրդի համար, եթե «սահմանադրության հայ պատգամավորները Մասիսի գլխեն վար իջնային կամ Այրարատու դաշտեն ելնեին», այսինքն՝ բուն Հայաստանի տարածքից: Այդ դեպքում նրանք ավելի լավ կիմանային հայրենաբնակ ժողովրդի հոգսերը: Ժողովրդի փրկությունը պետք է որոնել հենց իր մեջ:

Ինչքան լավ հողվածներ լինեն սահմանադրության մեջ, եթե չկա այն գործադրող մարդը, անհատը, ապա սահմանադրությունը ոչինչ է: Սահմանադրության գործադրողները պետք է լինեն ժողովրդին առաջնորդողները, նրա ծոցից ելած ուժեղ անհատները: Նրանք պետք

1. ՀՀ ՊԿՊԱ. ֆ. 57, գործ 125, ք. 25:

1. Արծուի Վասպուրական, 1862, թիվ 6, էջ 169:
2. Նույն տեղում, էջ 174:

է ուսման լույսով լուսավորված մարտիկներ լինեն, «Մովսեսներ», առաքյալներ: «Հայրենյաց նոր հառաջադիմության համար մարդ պետք է, թե սահմանադրությունը» հողվածում նա զարգացնում է այն միտքը, թե սահմանադրությունն ինքնին, առանց գործադրողի, մեռած տառ է, «Օրենքն ըստ ինքյան խեղճ և ողորմելի է, ոչ մի ազդեցություն չունի, գավազանի մի նման գետին կիյնա, եթե զորավոր ձեռք մը զինքն չբռնե և չպաշտպանե»¹: Հողվածագիրը բողոքում է այն մտայնության դեմ, թե սահմանադրական կարգերը եվրոպական ազգերի համար են և ոչ թե «ասիական անկատար ազգերի համար»: Բացահայտելով այդ մտայնության սնանկությունը, Խրիմյանը մերկացնում է այդ կարծիքը տարածողներին: Սահմանադրության գլխավոր հողվածը քվեարկության և անաչառ ընտրության օրենքն է, որն իրավունք է տալիս հանճարեղ աղքատին անցնել վարչության գլուխ և ազգային խնդիրներ լուծելու մեջ առաջ անցնել հարուստներից: Այս հարցադրման մեջ ամենից լավ են արտահայտված Խրիմյանի ժողովրդավարական սկզբունքները՝ սահմանադրությունը ժողովրդին և ազգին ծառայեցնելու ջերմ փափագը: Խրիմյանն անընդհատ բացատրում է գավառաբնակ իր ընթերցողներին, որ սահմանադրական պայքարի ետևում տարբեր շերտերի պայքարն է: Պայքարի ընթացքում հաղթում են նոր հայացքները, կյանքի հետ համընթաց քայլողները: Այդ հողվածներով բոլորվում և ամբողջականանում է «Արծուի Վասպուրականի» Վարագյան երկրորդ շրջանի Խրիմյանի հրապարակախոսությունը: 1862-63 տարեշրջանում ամսագրի էջերում լույս տեսան այնպիսի հողվածներ, որոնք անմիջականորեն արձագանքում էին Ձեյթունի հերոսական ապստամբության իրադարձություններին («Սկսենք մեր գործ, նորեն սկսենք»), ոգևորում ժողովրդին՝ չիուսահատվել ապստամբության պարտությունից, կազմ ու պատրաստ լինել՝ սկսած գործը հաղթական վախճանի հասցնելու համար: Գիշտ է, հողվածի հեղինակը ինքը՝ Խրիմյանը չէր, այլ նրա նախկին սանը և մերձավորագույն զինակիցը՝ Գարեգին Սրվանձտյանցը: Եթե հաշվի ենք առնում այն հանգամանքը, որ հողվածը լույս էր տեսնում խմբագրի անմիջական հավանությամբ, ապա պարզ է, որ այդ հողվածում արտահայտված էին նաև Խրիմյանի հայացքները, մտորումներն ու խոհերը հայ ազատագրական շարժման և նրա շարժիչ ուժերի վերաբերյալ: Նույն 1862-63թթ. «Արծուի» էջերում լույս տեսավ դարձյալ

1. Արծուի Վասպուրական, 1862, ք. 8, էջ 226:

Սրվանձտյանցի «Շինական հայոց կյանք ի Հայաստան» սովորածավալ հողվածը, որը հուզիչ և սրտառու նկարագրություն էր հայ գյուղացու ողբալի կացության ծնված օրից մինչև գերեզման, նրա կախումը պարտատերերից և վաշխառուներից, նրա հարստահարյալ և զուրկ դրությունը, պետական հարկահավաքների անօրինությունները, հայ գյուղացու քայքայումն ու հողազրկությունը և պանդխտությունը դեպի Կ.Պոլիս: Գիշտ է, գրական ավելի ակնհայտ ծիրքերով էր օժտված Սրվանձտյանցը, բայց նրանք նույն զինանոցից էին վերցնում իրենց զենքերը և նույնն էր նրանց գաղափարական քուրան, ուր կոփվում և ծուլվում էին նրանց հայացքները, դա Խրիմյանի հայրենասիրական շունչն էր և նրա ստեղծած «ժառանգավորացը»:

1862-ին «Արծիվը» հրատարակվում է լրիվ՝ 12 թիվ, իսկ 1862-63 միացյալ թվով հրատարակվում է ևս 6 ամիս, 1864-ին ևս լույս է տեսնում ամսագրի 6 թիվ: Այդ կիսատ հրատարակություններն ունեին իրենց օբյեկտիվ պատճառը: 1862-ին ամսագրի խմբագիրը և գլխավոր աշխատակիցը՝ Մկրտիչ Խրիմյանն ու Գարեգին Սրվանձտյանցը հեռանում են Վարագից, մեկնում Տարոն, ձեռնամուխ լինում առավել պատասխանատու և պատվավոր, բայց և դժվարին գործի: Այդ հեռվից նրանք չէին կարող գործնական օգնության հասնել Վարագում լույս տեսնող ամսագրին: Առանց դադարման մասին հայտարարության, այլևս լույս չի տեսնում «Արծուի Վասպուրական» ամսագիրը: Այն մեծ դեր կատարեց Վասպուրականի հայության հոգևոր արթնացման գործընթացում: Բուն Հայաստանի տարածքում հրատարակված այդ առաջին պարբերականը իր էջերում բարձրացրեց համազգային խնդիրներ, որոշակիորեն պաշտպանեց լայն դեմոկրատիայի՝ գյուղացիության և արհեստավորության շահերը: Զննարկված հարցերի բազմազանությամբ, համազգային պրոբլեմների առաջադրման հրատապությամբ և սրությամբ, «Արծուի Վասպուրականին» դարձավ իր ժամանակի առաջադեմ պարբերականներից մեկը և ժողովրդականացրեց Խրիմյանի ու Սրվանձտյանցի անունները:

Գարեգին
Արվանդտյանց
(խմբագիր
«Արծուիկ
Տարոնո»-ի)

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

Մ. ԽՐԻՄՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏԱՐՈՆՈՒՄ

Տարոնը Արևմտյան Հայաստանի հայաշատ տարածքներից էր։ Երկրի աշխարհագրական դիրքը, Սասունի կիսանկախ վիճակը, պատմական անցյալի վերհուշը, Մամիկոնյան տան հզորության գիտակցությունը, Խուբեցի Հովնանի, Սասնա ծռերի բոլոր սերունդների մասին հյուսված ավանդավեպերը բերնեբերան պատմվում էին տարոնցիների մեջ, ստիպում նրանց հոգում վառ պահել ընդվզումի և ընթոստության ոգին, խնամքով անթելել ազատության կայծերը, հարմար պահին ժայթքելու և պոռթկալու նպատակամղումով։

Տարոնում էր գտնվում Սուրբ Կարապետի հռչակավոր վանքը, որի մոտակա անցյալը, նրա վանահայր Հովնանի գործունեությունը ստիպում էր տարոնահայությանը խորհել իր ներկա վիճակի վրա, համեմատության եզրեր և ելք որոնել անելանելի վիճակից։ Տարոնեցու ներկան, իսկապես, հուսահատ էր և անտանելի։ Անհետացած հայ ֆեոդալական տներին փոխարինելու էին եկել քուրդ ցեղապետերը՝ դերբեթյիները կամ թռռունները, որոնց մեջ վառ էր ավարառուի ռազմատենչ բնազդը, բալանի ախորժակը։

Սովվար և հոծ հայ զանգվածից հետո քուրդ բնակչությունը երկրորդն էր իր թվաքանակով, իսկ թուրքերը բնակվում էին մեծ մասամբ քաղաքներում՝ Մուշում և Բիթլիսում։ Նրանց ծեռքին էին գտնվում բոլոր պետական պաշտոնները և թուրքական բանակի զորահրամանատարների աստիճանակարգը։

Հայ ժողովուրդը տնքում էր պետական հարկերի ծանրությունից, տառապում հարկահավաքների անօրինություններից. դրան գումարվում էին նաև քուրդ ցեղապետերի կողմից սահմանված հարկերը, ղշլաղությունը, խաֆիրությունը։ Քուրդ ցեղապետերը ճորտական կախման մեջ էին գցել հայ գյուղացուն, նրա հետ վարվում էին իբրև ստրուկ «ռայայի» հետ, նրան վաճառելու, գնելու, սպանելու, առաջին

գիշերվա ազատ իրավունքով: Հայության հարստահարությունները հասնում էին ահավոր չափերի:

Հարստահարություն հասկացության տակ պետք է նկատի ունենալ բռնություններ, սպանություններ, հրդեհումներ, առևանգումներ, հողերի գրավում, անասունների կողոպուտ, միով բանիվ՝ օրինականացված ցեղասպանություն: Այդ ամենը կատարվում էր մեծ մասամբ քուրդ ցեղապետերի միջոցով, սակայն նրանք փաստորեն գործիք էին Մուշի և Բաղեշի թուրքերի, պետական պաշտոնյաների ձեռքին:

Նման չարիքներին դիմագրավելու համար անհրաժեշտ էր կազմակերպել ժողովրդին, արթնացնել նրա դիմադրական ոգին, դիմակայելու ուժը: Այդ գործի կազմակերպումը իր վրա է վերցնում Կ.Պոլսի Ազգային ժողովը, որն զբաղվում էր հայաշատ կենտրոնների բանիմաց հոգևոր առաջնորդների ընտրության դժվարին գործով: Պոլսի «փափկակենցաղ» հոգևորականները չէին ցանկանում լքել իրենց տաքուկ անկյունները, հեռանալ կայսրության մայրաքաղաքից և արևմտահայ գավառում կիսել տեղի հայության կյանքի դժվարությունները:

Մկրտիչ Խրիմյանի՝ Վասպուրականում ծավալած հայրենամարտի գործունեության համբավը հասել էր Տարոն, Մուշ: Բանիմաց հոգևոր առաջնորդից զուրկ տարոնահայությունը իր ցանկությունը՝ հանրագրերի ձևով արտահայտեց Կ.Պոլսի ժողովի առաջ: Կ.Պոլսի Ազգային առժամանակյա խառն ժողովը անսալով տարոնահայության խնդրանքին, Խրիմյանին նշանակեց Տարոնի հոգևոր առաջնորդ և Սուրբ Կարապետի վանքի վանահայր¹, նրա վրա թողնելով Վարագա վանահայրությունը և: Ստանալով ժամանակի պատրիարքական տեղապահ Ստեփան արքեպիսկոպոսի կոնդակը և Բ.Դան հրովարտակ ֆերմանը, Խրիմյանը պատրաստվեց մեկնել Տարոն: Ուղևորվելուց առաջ նա մեծ բժախնդրությամբ կարգավորեց Վարագա վանքի գործերը: Վանահոր փոխանորդ կարգվեց Մեսրոպ վարդապետը, «Ժառանգավորաց» վարժարանի տնօրինությունը հանձնվեց Եզնիկ եպիսկոպոսին, առաջադեմ և ավագ միաբաններից կազմվեց ուսումնական խորհուրդ: Ստեղծվեց նաև տնտեսական խորհուրդ, որը պետք է հոգար վանքի, վարժարանի, տպարանի հոգսերը: Խորհուրդն ուներ իր նախագահը, փոխանորդը, գանձապահը, հաշվապահը, ծախսա-

1. Վանքը եղել էր դեռևս վաղ միջնադարից, այդտեղ վանահայր էր եղել իսթանբուլի փյոփյոս Զեմաթ Գրակը: Այդ պատճառով այն իսթանբուլի կոչվում էր Գրակոս վանք: Աշխարհագրական դիրքի պատճառով (վանքը գտնվում էր Խնակյան լեռների վրա) այն կոչվում էր նաև Խնակյան վանք: Սուրբ Կարապետ անվանումը վանքը ստացել էր ավելի ուշ:

րարը և քարտուղարը²: Համալրվեց նաև «Արծուի Վասպուրական» ամսագրի խմբագրական կազմը, որպեսզի հայր Արծվի բացակայությունը չանրադառնար ամսագրի հրատարակության վրա: 1862 թ. թիվ 11 «Արծուին» իր էջերում ավետիս հղեց տարոնահայությանը նոր հոգևոր առաջնորդի գալստյան առիթով՝ «Արծիվ գնաց ի Տարոն»: Ամսագրի հրատարակությունը առանց Արծվի շարունակվեց մինչև 1864թ.:

Այդ նախապատրաստական աշխատանքներից հետո միայն, վերցնելով Վարագա փայտյա տպագրական մեքենան, իրեն ուղեկից և գինակից ունենալով մերձավորագույն սանին և «արժանընտիր աշակերտին»՝ Գարեգին Սրվանձտյանցին, Խրիմյանը ճանապարհվեց Մուշ: Ականատես և ժամանակակից երեմիա Տեկանցի վկայությամբ «Ի 1862-ի օգոստոս ամսո 30 հասանե ի Մուշ ի վանս սուրբ Կարապետի վարյալ գալաշտոն յուր»³: 1862 թ. աշնանը Խրիմյանն արդեն անցել էր իր պարտականությունների կատարմանը:

Հայոց պատմության մեջ հռչակված Սուրբ Կարապետի վանքն ուներ մեծ հարստություն՝ գյուղեր, արոտավայրեր, անասուններ, շարժական և անշարժ գույք³: Վանքի հարստությունը բազմապատկվում էր նաև աշխարհի բոլոր ծայրերից եկող հայ ուխտավորների պատկառելի մկրատություններով: Այդ բոլորով հանդերձ վանքն անբարեկարգ էր: Նրա հսկայական հարստությունը ծախսվում էր մի խումբ հոգևոր և աշխարհիկ ֆեոդալների կողմից, միաբանության պորտաբույծ վարդապետների, վանահոր, նրա փոխանորդի, մերձակա գյուղերի ռեիսների, աղաների և համփաների կողմից: Վանքի հարստությունից իրենց բաժինն ունեին նաև քուրդ շեյխերն ու բեկերը, որոնց հրամանով և «օրհնությամբ» հաճախ կատարվում էին հարսանիքներ և եղծվում պսակներ:

Վանքը բարեկարգելու միտումով՝ Պոլսի պատրիարքարանը դեռևս տասը տարի առաջ որոշեց վանահայր և հոգևոր առաջնորդ նշանակել դրսից, դա Յոզղատի հոգևոր առաջնորդ Մատթեոս վարդապետն էր, հռչակված իր առաքինությամբ և ազնվությամբ: Միաբանության անդամները փշերով դիմավորեցին նրան և մահափորձ կազմակերպեցին նրա դեմ: Վախեցած վարդապետը շտապեց հեռանալ, և միաբանությունը հանգիստ շարունակեց իր գործը:

1. Գ.ԱԹ, Հ. Առաքելյանի ֆ., գ. 182, էջ 10:

2. Մատենադարան, մեագիր 4177, էջ 44:

3. Գ.ԱԹ, Հ. Առաքելյանի ֆ., գ. 182, էջ 11, Մեղու, 1863, թիվ 197:

Նրանց անդորրը խռովվեց նաև 1859-ին, երբ վիճակի առաջնորդ և վանահայր նշանակվեց Կ.Պոլսի պատրիարքական փոխանորդ, Կեսարեցի Կարապետ ծայրագույն վարդապետը: Նորընտիր վանահոր և միաբանության անդամների միջև ծագած տարածայնությունները հանգեցրին ուժգին խռովությունների: Դրանց վերջ տալու նպատակով 1862-ին պատրիարքարանը ետ է կանչում Կարապետին և նույն տարվա հուլիս ամսին խրիմյանն ընտրվում է Տարոնի հոգևոր առաջնորդ և Սուրբ Կարապետ վանքի վանահայր:

Ահա այդպիսի վիճակի մեջ էր Տարոնի առաջնորդությունը, երբ խրիմյանը հասավ Տարոն և արքունի հրովարտակով ու պատրիարքական կոնդակով ձեռնամուխ եղավ իր նոր պաշտոնին: խրիմյանը չէր էլ պատկերացնում, թե ինչ էր սպասում իրեն Տարոնում: Իզուր չէր ժամանակի կաթողիկոս Մատթեոս Կոստանդնուպոլսեցին կաթողիկոսական կոնդակով շնորհավորում խրիմյանին և միևնույն ժամանակ զգուշացնում չափից ավելի «ծանր բեռ շալակելու համար», քանի որ նրա վրա էր մնում նաև Վարագա վանահայրությունը, իսկ այդ հռչակավոր վանքը չպետք է թողնվեր բախտի քմահաճության: Ամենայն հայոց հայրապետը պատվիրում էր «գերկուսին ևս գուն գործել ի միում բարեկարգության, օրըստօրե պայծառացուցանել ի պարծանս ազգի և եկեղեցվո», դրա համար ամենակարող Աստծուց խնդրելով նորընտիր վանահորը շնորհել «զկարողություն և գորություն խոհական ընթացիվք հպատակ լինելու ի պաշտամանդ»¹:

Վանքի միաբանությունը խրիմյանին արժանացրեց նույն ընդունելության, ինչ դրսից ընտրված նախորդ երկուսին: խրիմյանն ուշադրություն չդարձրեց այդ հանգամանքի վրա:

Առաջին գործը, որ ձեռնարկեց նորընտիր վանահայրը, տնտեսական խորհրդի կազմակերպումն էր, որով խիստ հսկողություն սահմանվեց վանքի հասույթների վրա, որպեսզի դրանք օգտագործվեն ազգօգուտ ձեռնարկումներում: Նա կազմեց վանքի բարենորոգումների ծրագիր, իսկ Մուշում, Ժողովրդի հավանությամբ, հաստատեց Ազգային ժողով՝ բաղկացած 12 անդամից: Ազգային ժողովի նախագահ և իրեն փոխանորդ նշանակում է Մամբրե վարդապետ Մամիկոնյանին: Վերջինս խրիմյանին ընդդիմադիր խմբից էր: Երեմիա Տեկանցը նրա մասին գրում է. «Մամբրե վարդապետ Մամիկոնյան դարամանուտ լիով նմա, հարուցաներ ներքին և արտաքին խռչ և խուր

1. Գ.ԱԹ. խրիմյանի Գ., գ. 158, էջ 2:

ընդդեմ նորա, քանզի ինքն իսկ ցանկայր ժառանգել այն պաշտոն առաջնորդական և վանահայրական»²: Դիվանագիտական այդ քայլով խրիմյանը ցանկանում էր հաշտության ձեռք կարկառել իր ընդդիմադիրներին՝ միասնական ուժերով հարստահություններին դիմակայելու համար: Սակայն այդ նրան չհաջողվեց:

Աշխարհիկ և հոգևորական վերնախավը չէր ուզում զրկվել իր հասույթներից³: Ուսումնասիրողներն այդ հակամարտությունը մեկնաբանում են տարբեր կերպ: Կարո Սասունին հպանցիկ նշելով տնտեսական գործոնը, շեշտը դնում էր խրիմյանի դրսեկ լինելու հանգամանքի վրա. իբր Մամիկոնյանների շառավիղ տարոնցի հոգևորականների համար անընդունելի էր վասպուրականցի վարդապետի դեկավարությունը, որը, ըստ նրանց, դավաճան Մերուժանի շառավիղներից էր⁴: Մեր կարծիքով, միաբանության և նորեկ վանահոր միջև ստեղծված հակասության հիմքը տնտեսական գործոնն էր: Ժամանակակիցը այդ պայքարին տալիս է հետևյալ մեկնաբանությունը. «Վարդան, Մովսես և Ստեփան աղայք, պետք և բռնավորք աշխարհին հարստությունը Գլակա վանից բաժանորդ գոլով որևիցե եղանակով շորթեին ի եկամտից վանուցն, յորժամ իշխանություն և վանահայրություն ի ձեռն միաբանից լինեի, իսկ յորժամ Մատթեոս, Գրիգորիս, Կարապետ և խրիմյան արտաքուստ գային վանահայր լինեին, պատառ նոցա փոքրանար և շահ նոցա նվազեր... Իսկ խրիմյան ամմիջապես զշահս նոցա իսպառ ցամաքեցույց, ուստի նոքա բոլոր գորությամբ զինեցան ընդդեմ նորա»⁴: Երեմիա Տեկանցի այս վկայությունը ապացուցում է, որ տնտեսական գործոնը գերակշռողն էր պայքարի մեջ: Սակայն դա սովորական աթոռակռիվ չէր, որ մղում էին երկու տարբեր խմբակցությունները իրենց ներկայացուցչին վանահոր պաշտոնում հաստատելու համար: Դա պայքար էր երկու տարբեր սոցիալական խմբավորումների միջև. Ժողովրդի ծոցից դուրս եկած վարդապետը պայքարում էր ժողովրդի շահերի համար, ընդդեմ սեփական և ալլազգի ցեղերի: Կառավարական պաշտոնյաները դաշն են կնքում ընդդիմադիր խմբակցության միաբանների հետ՝ խրիմյանին հեռացնելու կամ մեջտեղից վերացնելու համար: Այդ նպատակով

1. Մատենադարան, ձեռագիր 4177, էջ 44:

2. Խ.Մալումյան, Ուլ. աշխ., էջ 56:

3. Կ.Սասունի, Պատմություն Տարոնի աշխարհի, էջ 203:

4. Մատենադարան, ձեռագիր 4177, էջ 72:

միաբանության անդամ վարդապետները Խրիմյանին ներկայացրին վանքի տնտեսության հաշիվը այն տեսքով, որ այդ հարուստ վանքն ունի 100000 դուրուշ պարտք և այն ծանրանալու է նորեկ վանահոր վրա: Դրանով ակնկալվում էր Խրիմյանին վախեցնել և իր կողմնակիցների հետ միասին փախցնել վանքից: Սակայն այդ միջոցն ապարդյուն անցավ:

Տարոնի հոգևոր առաջնորդի պաշտոնը հոգևոր պաշտոն լինելու հետ միասին քաղաքական պաշտոն էր: Առաջնորդն էր կարգավորում իր վիճակի ժողովրդի և կառավարական պաշտոնյաների փոխհարաբերությունները, ժողովրդի գանգատներն ու բողոքները հղում պատրիարքարան և Բ.Դուռ: Խրիմյանն ինքն իրեն հարմար չէր համարում քաղաքական գործունեության համար և իր միակ նպատակը համարում էր ժողովրդի լուսավորության սրբազան գործին ծառայել¹: Սակայն նա ընդառաջել էր Տարոնի ողջ ժողովրդի խնդրանքին, ուրեմն սեփական ցանկությունը ոչինչ էր ժողովրդի շահերը պաշտպանելու համեմատությամբ: Իր առաքելությունը կատարելու համար անհրաժեշտ էր բացել ժողովրդի աչքերը, սթափեցնել նրան «մահանման քնից», ազգային ինքնագիտակցության զգացումը սերմանել նրա մեջ: Այդ նպատակն իրականացնելու միջոցներն էին դպրոցն ու մանուկը, տպարանն ու պարբերական հրատարակությունները:

* * *

Սուրբ Կարապետի վանքում բացվում է նոր «Ժառանգավորաց» վարժարան, որի տնօրենն ու գլխավոր ուսուցիչը Խրիմյանի հրահանգով դառնում է նախկին սանը, այժմ զինակիցը և հավատարիմ գործընկերը՝ Գարեգին Սրվանձտյանցը: Այս «Ժառանգավորացը» Վարագա վարժարանի հետ համեմատած ուներ առավել աշխարհիկ թեքում. ուսուցիչների գերակշռող մասը աշխարհականներ էին, դասավանդող առարկաները՝ առավելապես աշխարհիկ գիտելիքներ:

Մի քանի ամիս անց՝ 1863-ի ապրիլից վանքում սկսվում է հրատարակվել «Լրատար Արծվիկ Տարոնո» երկշաբաթաթերթը, որի տիտղոսաթերթին նշված էր՝ «Թռուցյալ թևոք Վասպուրական Արծվոյն»: Այս խոսքերով «Լրատարը» հայտնում էր իր հավատարմությունը «Արծուի Վասպուրականի» գաղափարներին, ազդարարում իր սերտ կապը Հայր Արծվի հետ: Լրատարի խմբագիրը Հայր Արծվի արծվիկն

1. ԳԱԹ, Խրիմյանի ֆ., գ. 141, էջ 11:

էր, «արծվո ճետը»՝ դարձյալ Գարեգին Սրվանձտյանցը: Մեծ դեր կատարեց «Արծվիկ Տարոնոն», հայաշատ այդ վայրի առաջին տպագիր պարբերական օրգանը: Փոքրածավալ այդ երկշաբաթաթերթը լույս էր տեսնում ժողովրդին հասկանալի, աշխարհաբար լեզվով, բացում նրա աչքերը, նրան դրդում պայքարել շահագործողների՝ «գայլերի ոհմակի դեմ»: «Արծվիկը» մերկացնում էր կառավարական տեղական պաշտոնյաների կամայականությունները, ժողովրդի բողոքի ծայրը հինգեցնում Օսմանյան մայրաքաղաքի հայության և Բ.Դռան ականջին: Լրատարը քննադատում էր նաև հայ հոգևորականության որոշ ներկայացուցիչների քսությունները, զեղծումները, ազգային հարստությունը վատնելու և գռվելու անհագ կիրքը, միջոցների մեջ խտրություն չղնելու, սպանությունների և կաշառքի միջոցով դիրքի և հոգևորական բարձր աստիճանի հասնելու զազրելի գործերը:

Խմբագիրը թերթի նպատակն էր համարում «գյուղացվույն քան քաղաքացվույն» խոսք հասկացնելը, ազգության և հանրության շահերով նրան մտահոգելը: «Արծվիկի» սրտահույզ կոչերը և հորդորները մեծ ազդեցություն էին ունենում գյուղացիության վրա: Երկշաբաթաթերթի էջերում տպվեց մշեցիների աղերսագիրը ուղղված Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանին: Տարոնի բոլոր հայկական գյուղերի գյուղացիության, գյուղապետների անունից գրված այդ «ողբախառն աղերսը» փաստորեն տեղի հայ բնակչության իրավիճակի ցնցող պատկերի նկարագրությունն էր, սրտակեղեք ճիչը, որն ավելի շատ ըմբոստ բողոք էր, քան խորագրում նշված «աղերս»: Բավական է նշել, որ հողվածի հիմնական լեյտմոտիվը «ալ դանակը մեր ոսկորին հասած է» արտահայտությունն էր: Հողված-աղերսագրի հեղինակը բացահայտ նշում է, որ ժողովրդի տառապանքի բուն պատճառը նաև ազգի ներսում գոյություն ունեցող հակասություններն են, այսինքն՝ մոտենում է դասակարգային ներհակությունների գաղափարին: «Արտաքին ձեռք չէ զմեզ չարչարող, մենք կտանջվինք մեր ձեռքեն, կչարչարվինք մեր ազգեն, իրենց փառաց համար զմեզ կզոհեն, իրենց շահուն համար զմեզ կվաճառեն»¹: Պատահական չէ այն հանգամանքը, որ Հարություն Սվաճյանը արտատպեց այդ հողվածն ամբողջությամբ իր «Մեղվում»², տարոնահայության աղերսը, մրմունջն ու բողոքը հինգերեք մայրաքաղաքի համեմատաբար ապահով կյանքով ապրող հա-

1. Արծվիկ Տարոնո, 1863, N 3:

2. Մեղու, 1863, N 208, 210, 212:

յության ականջին: Դրանով Սվաճյանն իր համերաշխությունն էր արժահայտում հողվածի հեղինակին:

Ուսումնասիրողների շրջանում տարբեր կարծիքներ են արտահայտվել այդ հողվածի վերաբերյալ: Լեոն և Համբարձում Առաքելյանը այդ հողվածը համարում են խրիմյանի հեղինակության արդյունք¹: Մեր կարծիքով հողվածի հեղինակը Գարեգին Սրվանձտյանցն է, որը «Արծվիկի» փաստական և անվանական խմբագիրն էր: Այդ է ապացուցում նաև գրելաոճը: Այլ խնդիր է, որ Սրվանձտյանցի թերթը և նրա գրած համարյա բոլոր հողվածները վայելում էին խրիմյանի վստահությունը և դրանք գրվում էին խրիմյանի անմիջական պատվերով և հանձնարարությամբ:

* * *

Խրիմյանը չէր կարող իրեն կաշկանդել խմբագրի կամ ուսուցչի գործունեությամբ: Նա, իհարկե, հսկում էր և՛ տպարանի, և՛ դպրոցի աշխատանքներին, բայց նրա գործունեության ոլորտը ավելի լայն էր: Նա իր առաջին գործն էր համարում «կարելի եղածին չափ տարոնեցվող հույսը պսակել, այսինքն, աղքատին իրավանց պաշտպան կենալ, օգնության հասնել տնանկին, փրկելով զիրենք կեղեքիչներուն ձեռքեն»²:

Տարոնահայությունն ըստ արժանվույն գնահատեց իր նոր հոգևոր առաջնորդին, որը հանձն էր առել ամեն զոհողություն ու հալածանք և անվարան առաջ էր տանում ժողովրդին օգնելու գործը: Այդ տարիներին տարոնահայությունն էր, որ խրիմյանին տվեց նրա ողջ կյանքի ընթացքում ուղեկցող պատվանունը՝ Հայրիկ ...Նրա ժամանակակից Երեմիա Տևկանցն այսպես է գրում. «Մեծագույն մասն ժողովրդյան աշխարհին ի կողմն խրիմյանի էին, պաշտեին և պաշտպանեին զնա և զխումբն նորա»³:

Խրիմյանը ծավալում է եռանդուն գործունեություն տարոնահայության վիճակը քուրդ ցեղապետերի, թուրք պաշտոնյաների, նաև հայազգի ցեղերի հարստահարություններից զեթ փոքր-ինչ թեթևացնելու համար: Պայքարի միակ զենքը բողոքն էր, որին լծվեց խրիմյանի ողջ խումբը. ինքը՝ հոգևոր առաջնորդն ու վանահայրը, Մուշուն

1. Գ.ԼՄԹ, Հ. Առաքելյանի ֆ., գ. 182, էջ 13:

2. Նույն տեղում, Խրիմյանի ֆ., գ. 141, էջ 11:

3. Ինտենսիվարան, ձեռագիր 4177, էջ 72:

հաստատված քաղաքական ժողովը, «Արծվիկ Տարոնո» երկշաբաթեթերթը: Նրանք պահանջում էին բարեկարգություն, Ազգային Սահմանադրության գործադրումը զավանդելուն, բարենորոգումներ: Խրիմյանի և Սրվանձտյանցի կազմակերպած բողոքագրերը նկատելի հետք թողին տարոնահայության ազգային ինքնագիտակցության զարգացման, նոր գաղափարների ձևավորման վրա: Սկսվեց մի երկարատև պայքար «ամիրավության և սանձարձակ բռնության դեմ»¹:

Խրիմյանի առաջնահերթ խնդիրը հայ գյուղացու վզին ծանրացած թաշիր հարկի զանձման նորմալացումն էր: Ըստ օրենքի, թաշիրը պետք է զանձվեր ժողովրդից նրա ստացած բերքի և եկամտի 1/10-ի չափով: Բայց արքունի հարկահավաքները վաղուց եղծել էին այդ օրենքը: Հարկը, համարյա միշտ, զանձնվում էր ավելի մեծ չափով և բնատուրքի փոխարեն դրան էին պահանջում այն ժամանակ, երբ բերքի արժեքը մի քանի անգամ բարձրացել էր: Ծայրաստիճան հուսահատված ժողովուրդը գտնվում էր քայքայման եզրին: Շատ դեպքերում գյուղացիները հրաժարվում էին նույնիսկ բանջարեղենի մշակությունից, որովհետև նրանից զանձվող տուրքը ավելի շատ էր, քան նրանից ստացվող օգուտը²: Այդ հանգամանքը խիստ վնասում էր երկրագործության զարգացմանը: Անշահութաբերության պատճառով գյուղատնտեսական զանազան կուլտուրաներ այլևս չէին մշակվում:

Կառավարական պաշտոնյաներն ու հարկահավաքները իրենց գործունեության ընթացքում աջակցություն էին ստանում տեղի հոգևոր առաջնորդներից: Սակայն նորեկ հոգևոր առաջնորդը նման մերժեցման չէր գնում: Ավելին, խրիմյանը ոչ միայն չի օժանդակում Բաղեշից Մուշ եկած հարկահավաք Շևքի էֆենդուն, այլև կազմակերպում է իր առաջնորդության սահմաններում գտնվող գյուղապետներին՝ միասնաբար հրաժարվել թաշիրը դրամով վճարելուց: Սակայն գյուղապետների միաբանությունը շատ շուտով քայքայվում է՝ խրիմյանի թշնամի խմբակցության, Սուրբ Կարապետի միաբանության և Տարոնի աղայական վերնախավի սադրանքներով: Նրանցից ոմանք թուրք գայմազանին հաղորդում են, որ իրենց կազմակերպողը հոգևոր առաջնորդն է: Թուրք պաշտոնյան իր մոտ է կանչում խրիմյանին, սպառնում, որ իրեն չօժանդակելու դեպքում նա բողոքագիր կուղարկի Բ.Դռանը և հոգևոր առաջնորդին կմեղադրի պետական զանձարանին վնաս

1. Կ. Մասունի, Պատմություն Տարոնի աշխարհի, էջ 231:

2. Դիվան իսթյոք պատմության, հատոր ԺԳ, էջ 467:

հասցնելու և դավաճանության մեջ: Հարկահավաքի քսություններով և հրահրումով Մուշ է գալիս օսմանյան մյութեսարիֆը, որին Սուրբ Կարապետի վանքի միաբանությունը դիմավորում է ամբաստանություններով. «Հորժամ լուան միաբանք, թե կուսակալն հասյալ ի Մուշ ավան, ի ծերունի Մեսրոպ վարդապետեն և ի լուսարար ծերունի Հարություն վարդապետեն սկսյալ մինչև արեղան իսկ, ի նոյնքեր ամսո 3 ընդ արշալույսն առավոտյան ի ձին աշտանակյալ մտին ի Մուշ, հանդիման եղեն կուսակալին առաջնորդությամբ Մամիկոնյան Վարդան աղային, Կոնճոյան Մովսեսին և սկսան մատնել և զրպարտել զԽրիմյան...», ասելով, թե Խրիմյան ունի կազմյալ ի մեջ քաղաքի գաղտնի ժողով ընդդեմ տաճկական ժողովին, ի ռուսահայոց կասկածավորս բերյալ բնակեցուցանե ի մեջ վանա, ժողովուրդն ի ապստամբության գրգռե, արգելուլ տալ զմաքս և տասանորդ և այլ անլուր բանս...»¹:

Այդ մատնության լուրը լսող գյուղացիները հարծակվեցին վարդապետների վրա, որոնք մազապուրծ փախան և թաքնվեցին իրենց խցերում: Գործն ավելի բարդացավ, երբ վերոհիշյալ մեծահարուստ Մամիկոնյան Վարդան աղան հավաքեց «Արծվիկ Տարոնոյի» հողվածները և աչառու թարգմանությամբ, նաև հայերեն բնագրերով Բիթլիսում հանձնեց գայմագամին՝ Խրիմյանին և նրա խմբակցությանը ներկայացնելով իբրև քաղաքականապես անբարեհույս անձնավորություններ: Միտումնավոր թարգմանված հողվածներում շեշտը դրվում էր նրանցում արտահայտված ազգային ազատագրական գաղափարների վրա և Խրիմյանը ներկայացվում էր իբրև ժողովրդին ապստամբության գրգռող անձնավորություն, որը ժողովրդին ոտքի է հանում օսմանյան պետության դեմ, հորդորում նրանց մեկնել Ջեյթուն, որն այդ օրերին ապստամբության դրոշ էր բարձրացրել:

Հակառակորդ հոգևորականները ավելի գործուն քայլեր են ձեռնարկում վասպուրականցի առաջնորդին Տարոնից խսպառ հեռացնելու համար: Գործի է դրվում հին և փորձված միջոցը՝ մահափորձը: «Արծվիկը» գուժում է. «Անցյալ շաբթու, մայիս 22, երեքշաբթի ժամը 3-ին (գիշերը) Սուրբ Կարապետ վանքի առաջնորդարանի լուսամուտից ուղղությամբ երկու հրացան արծակվեցան պարսպի դուրսեն: Բայց, բարեբախտաբար, գուցե և խորհրդաբար, տանիքի վրայեն

1. Մատենադարան, ձեռ. 4177, էջ 53:

անցան գնդակները: Այս անակնունելի դիպվածը խռովեցուց ամենուս սիրտերը... Սույն փորձը կրկնվեցավ կիրակի գիշերը ժամը 4 և կեսին... Արծվիկ, որո իբր ճակատագիր և ականջաց սովորական եղած են գրեթե այդպիսի ծայներ, անսասան և անզարհուրելի հոգվով ու դեմքով «ի քեզ, տեր, հուսացա» կերգե և գործերը կշարունակե, թե կուզեն, թող թնդանոթներ որոտացուցանեն և լեռներ դղրդեն... Հին հնարքները ներգործություն չունին այժմ»¹:

Թշնամիների ատելությունը Խրիմյանի նկատմամբ այն աստիճանի էր, որ նրանք չեն զգարում անգամ քուրդ ավազակի իբրև վարձկան մարդասպան օգտագործելուց: Վերջինս չի կարողանում կատարել սպանության պատվերը և ծունկի չոքելով Խրիմյանի առաջ, խոստովանում է ամեն ինչ: Սակայն թշնամիները դարձյալ չեն ընկրկում: Մահափորձը, նորից անհաջող, կատարվում է երրորդ անգամ՝ մայիսի 29-ին: Խրիմյանը, որ մինչ այդ էլ ցանկանում էր Պոլիս մեկնել վարժարանի և տպարանի համար դրամ հայթայթելու նպատակով, 1863 թ. մայիսի 30-ին վանքից մեկնում է Կարին, որոշ ժամանակ այնտեղ մնալուց հետո Պոլիս ուղևորվելու համար: Այդ ընթացքում Բ. Դուռ էր հասել Բիթլիսի գայմագամի ամբաստանությունը Խրիմյանի վերաբերյալ և թուրքական արքունիքը պատրիարքարանի միջոցով Խրիմյանին կանչում է Կ. Պոլիս՝ քննելու նրան ներկայացրած մեղադրանքները: Այդ բոլորը պատճառ դարձան, որ 1864-ին քաղաքական մատնությամբ ժամանակավորապես արգելվեց «Արծվիկի» հրատարակությունը: Կ. Պոլսում հրատարակվող «Ժամանակը» գուժեց ողջ արևմտահայությանը. «Խրիմյանի համար սոսկալի մատնություններ եղան, որոնք միայն Խրիմյանի չեն վերաբերիր, այլ ընդհանուր ազգին: «Արծվիկ» թերթին մատնությունը ու անոր խափանումը, տպարանի և վարժարանի ցրվիլը դեռևս մոռացված չեն, ասոնք փոքր հանցանքներ են և նույնիսկ Սահմանադրության դեմ աքացի հարված»²:

Երկու ամիս ու կեսից ավելի Խրիմյանը մնում է Կ. Պոլսում: Դեռևս Բ. Դուռը չէր հաստատել հայոց Ազգային սահմանադրությունը, իսկ պատրիարքը մեռակ, առանց Ազգային վարչության և Ընդհանուր ժողովի չէր ցանկանում քննություն անցկացնել: Միայն դրանց հաստատումից հետո Խրիմյանին հաջողվում է տեղեկագիր հանձնել պատ-

1. Արծվիկ Տարոն, 1863, թիվ 5 (առնիսի 1):

2. Ժամանակ, 1864, թիվ 47, էջ 168:

րիարքին և Ազգային Սահմանադրական վարչությանը: Այդ ծավալուն փաստաթուղթը պատմում է Խրիմյանի Տարոնում ծավալած գործունեության, օսմանյան պետական պաշտոնյաների, նահանգապետի և հարկահավաքների կատարած ապօրինի գործերի, միևնույն հարկը մի քանի պատիկ և մի քանի անգամ հավաքելու, հայ և քուրդ աղաների՝ գյուղացիությանը անողորմ շահագործելու և հայ հոգևորականության որոշ ներկայացուցիչների կողմից պաշտպանություն գտնելու մասին: Այդ փաստաթղթով Խրիմյանը փայլուն տրամաբանությամբ արդարանում է, ինքն իր կողմից մեղադրելով Բիբլիսի գայմագամին, որ ժողովրդին կեղեքելով՝ վերջինս առավել մեծ հարված է հասցնում արքունի գանձարանին, քանի որ քայքայված գյուղացին դառնում է անվճարունակ. «Երանի թե Բարձրագույն Դուռը այս արդար բաղդատություն ըներ, թե որքան մեծ է Խրիմյանի հավատարմությունը, քան զգայմագամին, մինչդեռ նա առերես միայն տերության գանձը առիթ բռնելով բարձրանալ կուզեր, բայց անիրավ միջոցներով, այսինքն, գեղացին զրկել և Մշո ողջ գեղերը ավերակ դարձունել հարստահարության նոր հարվածով մի, չմտածելով բնավ, թե ներկային այս կերպ զրկանաց օգուտը որչափ վնասակար է տերության գանձին, մինչդեռ գեղացին հարստահարվելով ուժեն կթափի, երկրագործություն, ման և արոր կդադրին և հետևապես տասանորդական տուրքը վերջի նվազման կետ կհասնի: Այս տեղն ահա կերևի հայտնի, թե որո՞ւ ծառայությունը, հավատարմությունը արժանավոր է, գայմագամի՞ն, թե Խրիմյանին»¹:

Այդ տեղեկագիրը տպվեց Կ.Պոլսի հայ պարբերականներում և մայրաքաղաքի հայ գաղութին ներկայացրեց գավառի հակասահմանադրականների կատաղի պայքարը, նրանց միջոցների մեջ խտրություն չդնելու հանգամանքը: Այդ ընթացքում պատրիարքարանը մայրաքաղաք է կանչում ընդդիմադիր վարդապետներին՝ վանական խնդիրները քննարկելու համար: Արքունիքի և պատրիարքարանի աչքում անմեղ ճանաչված վանահայրն ու հոգևոր առաջնորդը ցուցաբերում է քրիստոնեական ներողամտություն և մեծահոգաբար ներում է խռովարար վարդապետներին ու միասին վերադառնում են Տարոն:

Նորից վերսկսվում է լուսավորական հայրենամարտի գործունեությունը: Մատնության պատճառով ժամանակավորապես դադարած «Արծվիկը» վերստին սկսվում է հրատարակվել, ընդլայնելով իր թիֆլիսյան

ուղորտները, իր ծայրը հասցնելով մինչև Արևելյան Հայաստան: Սկսվում է «Արծվիկի» գործունեության նոր շրջանը: Այդ առթիվ գրված խմբագրականը գնահատում է երկշաբաթեթի ծառայությունները ողջ տարոնահայության համար. «Բավական մեծամեծ քարեր գլորեց, փոքրիկ, բայց պաշտոնը, տեղը և պարտք մեծ էին իրեն, մեծ և դժվար...»: Ոգևորված հակասահմանադրականների դեմ մղված պայքարում հաղթանակով դուրս գալուց, Խրիմյանի խումբը վերսկսում է հայրենասիրական, ազգային-լուսավորական աշխատանքները: Մեծ գործ է կատարվում Տարոնի առաջնորդության մեջ գտնվող գյուղերում, ապա նաև վանքերում վարժարաններ բացելու ուղղությամբ: Ամենօրյա քրտնաջան աշխատանքի շնորհիվ Տարոնում կազմակերպվում են բազմաթիվ ընկերություններ՝ Մուշեղյան, Խորենյան, Ներսիսյան, Բարեսիրաց, Թարգմանչաց և այլն: Ամեն մի ընկերություն իր առաջ դնում է մի նպատակ. «Նպատակնին է ազգի օգտին մատակարարել, որ՝ դպրոցին զիրք և ուրիշ պետքեր գնել, որ՝ աղքատներ հագցնել, անճար պարտապաններ ազատել, որ՝ վանորեից և եկեղեցյաց պայծառության, շինման կամ նեղ վիճակի մը մեջ նպաստել և այլն»¹: Խրիմյանի խումբը մեծ համառությամբ առաջ է տանում դպրոցաշինության գործը Տարոնում: Բացատրական աշխատանք է տարվում գյուղացիների մեջ, նշվում ուսման և կրթության անհրաժեշտությունը և՛ տնտեսական, և՛ քաղաքական նկատառումներով. քրդի, բարբարոսի, թեկուզ և պետական պաշտոնյաների չարաշահումների դեմ բողոքելու, «բռնության և անիրավության» գերի չմնալու, հողը կատարելագործված միջոցներով մշակելու, «պզտիկ արտե մը» շատ բերք ստանալու համար: Դրա հետ միասին Խրիմյանն իր զինակիցներով աշխատանք է ծավալում Տարոնում Ազգային սահմանադրությունը գործադրելու ուղղությամբ, որը թույլ կտար գյուղացուն և արհեստավորին մասնակցություն ունենալ ազգային-հասարակական կյանքում: Սակայն նրանց համար ակներև էր, որ Ազգային սահմանադրությունը դեռևս չի գործադրվում Կ.Պոլսում, ուր մնաց, թե նա կարողանար բարելավել կայսրության մայրաքաղաքից հարյուրավոր կիլոմետրեր հեռու գտնվող Արևմտյան Հայաստանի բնակչության վիճակը: Քննադատական խոսք է ուղղվում Կ.Պոլսի Ազգային վարչության անդամների, այնտեղ ծվարած փափկակենցաղ հոգևորականության հասցեին, որոնք անտարբեր էին Հայաստանի և հայ-

1. ԿԱԵԹ, Խրիմյանի ֆ., գ. 141, էջ 11-17 ամբողջ տեղեկագիրը:

1. Արծվիկ Տարոն, 1865, քիվ 38:

րենաբնակ ժողովրդի վիճակի նկատմամբ: Դեպի ժողովուրդը և գավառը գնալու հրավեր կոչերով հրիմյանն իր խմբով հիշեցնում էր ավելի ուշ երևան եկած ռուս նարոդնիկներին. «Դեռ չտեսանք Պոլսո ծայնով ազգասեր և ոսկիով փառասեր անծինքներեն մեկ քանիսը այցելության աչքով և ոտքով պտտեին ի Հայաստան, դեռ չունին Հայաստանի վրա ուղիղ գաղափար: Աշխարհ մը կանցնի, կպոռանք, կպոռանք, բայց մեր ազգասերներ, որ ամարանոցներ կերթան, որ եվրոպա օդափոխության, որ պաշտոնեն հրաժարական կուտա, որ կերպ-կերպ վայելչասիրությամբ կզվարճանա: Սրբազաններ, գավառներ գնացին ծեռաց: Վարչություն, Հայաստանի մեջ մեկ հայուն կյանք չմնաց, չմնաց, չմնաց...»¹:

Որոշ ժամանակ անց ընդդիմադիրները վերսկսում են իրենց նախկին քայքայիչ աշխատանքը: Այս անգամ նրանք կարողանում են իրագործել իրենց նտադրությունը: Նրանց հաջողվում է զենքի ուժով դուրս հանել հրիմյանին վանքից²: հրիմյանի եղբորորդի հորեն հրիմյանը այսպես է նկարագրում իրադրությունը. «Պուլանըխի, Խնուսի և Մշո դաշտի ժողովուրդը հավաքվեցին և բանակ կազմելով ուզեցին հրիմյանին առաջնորդել վանքը: Բայց վանքի մեծ ազարակին մեջ պաշարվեցան զինված քրդերեն և դաս մը հայերեն, որոնք խրկված էին հոգևորականության կողմեն արգիլելու համար Հայրիկին վանք մտնելը»³: Դեպքերն այնպիսի ընթացք ստացան, որ փոխադարձ հրաձգություն սկսվեց և սպանվողներ եղան: Ավելորդ արյունահեղությունից խուսափելու համար հրիմյանն արգելեց գյուղացիներին շարունակել պայքարը: Ապա թողնելով ամեն ինչ, նա մեկնում է Կարին՝ այնտեղից Տարոնի հոգևոր գործերը վարելու, Կ. Պոլսի Կենտրոնական վարչությանը դիմումներ հղելու նպատակով: Դա 1865թ. ամռանն էր: Այս անգամ արդեն մեկընդմիջտ փակվում է «Արծվիկ Տարոնո» երկչաբաթերթը, փակվում է Սուրբ Կարապետի «Ժառանգավորացը», Տարոնի մյուս վանքերում բացված վարժարանները: Այնքան հաջողությամբ սկսված լուսավորական մեծ գործը ներքին և արտաքին թշնամիների հարվածների տակ ընդհատվում է:

Հակառակորդները ցանկանում էին արատավորել հրիմյանի անբիծ անունը: Նա մեղադրվում է Սուրբ Կարապետի ունեցվածքի, մա-

1. Արծվիկ Տարոն, 1864, N 28:

2. Խ. Մալումյան, նշված աշխատությունը, էջ 61:

3. Գ.ԱԼԹ. Խրիմյանի Ֆ., 2-րդ բաժին, գ. 14, էջ 54:

նավանդ արծաթեղենի հափշտակության մեջ: Մինչ Խրիմյանը Կարինում էր, նրա օգնականներն ու զինակիցները՝ Երեմիա Տևկանցն ու Գարեգին Սրվանձտյանցը մեկնում են Կ. Պոլիս հոգևոր առաջնորդի վրա կատարված ամբաստանությունները հերքելու, նրա անմեղությունը հաստատելու և վերադարձը ապահովելու համար: Կ. Պոլսում նրանք դիմումներ են հղում պատրիարքին, Քաղաքական և Կրոնական ժողովներին, համդիպումներ ունենում ակնառու և հանրահայտ հասարակական գործիչների հետ: Վանորեից խորհրդին ուղղած իր մանրամասն հաշվետվության մեջ Սրվանձտյանցը գրում էր, թե ինչքան արծաթե սպասքներ ինչ նպատակի համար ուղարկվել են վաճառվելու. դրանք կատարվել են մեծ մասամբ վանքի նախկին պարտքերը վճարելու համար, պարտքեր, որ վանքի միաբանությունը բռնությամբ փաթաթել էր նոր վանահոր վզին:

Անգործ չէին նաև հակառակորդները, որոնք իրենց հաղթանակը ապահովելու համար կեղծ հանրագրեր են պատրաստում, հեռագրեր հղում Բ. Դուռ և պատրիարքարան, հրիմյանին մեղադրելով դարձյալ պետական դավաճանության մեջ: Նրանք չեն խորշում իրենց քստմնելի արարքները գունազարդել ժողովրդի շահերը հետապնդողի դիմակով, շարունակելով և խորացնելով իրենց ազգակործան ընթացքը: Աղայական և հոգևոր վերնախավը ժողովրդի ծոցից դուրս եկած վարդապետին վարկաբեկելու համար հեռագրում է. «Մենք՝ Մշո հայ ազգս երեք տարիե հետե կգրենք, թե զԽրիմյան չենք ուզեր մեր մեջ, քանզի տերության անհավատարիմ և ազգին վտանգավոր մարդ է. այսքան վարդապետք վկայեցին, դարձյալ չլսեցիք. վերջապես մենք մեր ուզածն ըրինք և ինքը մեկնեցավ, դուք կպաշտպանեք զնա, միթե Մշո երկիր և ազգ մը ծախած եք անոր, չենք ուզեր, ազատեք զնեզ... վերջին ծայնիվ կբողոքենք՝ Խրիմյան չենք ուզեր»¹: Հեռագիրը շարունակում էր սպառնալ, որ եթե պատրիարքարանը պաշտպանի Խրիմյանին, իրենք պատրաստ են Կարինում դատ վարել նրա դեմ՝ Կարնո կուսակալի և Բ. Դռան աջակցությամբ: Կ. Պոլսում գտնվող Խրիմյանի պաշտպաններ Երեմիա Տևկանցն ու Գարեգին Սրվանձտյանցը զգում են, որ իրենց թափած ջանքերն անարդյունք են անցնում, որովհետև սահմանադրությամբ ընտրված Ազգային վարչությունը ներսից քայքայվում էր պահպանողականների հարվածներից:

Ուսուցչին ուղղած նամակում Գարեգին Սրվանձտյանցը իրեն հա-

1. Գ.ԱԼԹ. Գ. Սրվանձտյանցի ֆ., 2-րդ բաժին, գ. 6:

տուկ պատկերավորությամբ գրում է. «Վարչություն չի կրնար զքեզ պաշտպանել. պատրիարք քեզ բարեկամ չէ, ոսոխներդ այս երկրի փոքր, բայց հզորագույն մասն են. մի՞թե դատապարտված ես դու այդպիսի դատապարտելի տարու մը մեջ զոհ լինել, զոհ առանց արդյանց. օդի մեջ շենքի հիմն կոնես, պոլսեցոց վստահելդ է ատիկա. ապառաժներու վրա գութան կլծիս, Մշո երկիրն է ասիկա»¹:

Ի վերջո, հրիմյանն ինքն էլ մեկնում է Կ.Պոլիս, սեփական ուժերով պաշտպանելու իր դատը: Ամիսներ շարունակ նա դիմումներ է հղում զանազան հասարակական գործիչների, Ազգային վարչությանը, պատրիարքին: Վերջինս չէր ցանկանում դրական լուծում տալ Սուրբ Կարապետի վանքի միաբանության և վանահոր վեճին: Խրիմյանը պատրիարքից պահանջում է վանքի բարեկարգություն և հրաժարական է ներկայացնում մինչև իր պահանջների կատարումը: Այդ մասին Երեմիա Տեկանցը գրում է. «Հայրիկի գործոց դեռ օրինավոր լուծումն տված չէ: Ինքը բարեկարգություն պահանջելու կերպով հրաժարական տված է: Պատրիարք հրաժարականն ընդունելու թեև պատրաստ է, բայց սաստիկ երկյուղի մեջ պաշարվելով... առ երևույթս կխոստանա բարեկարգության առաջարկելիք խնդիրներն ընդունելու, այսինքն դեպի Գլակա վանքն բարեկարգիչ մը հանելու և ոչ վարդապետսն ի Պոլիս բերելու»²: Վերջապես պատրիարքը չի ընդունում խրիմյանի հրաժարականը և Կարնո հոգևոր առաջնորդ Հարություն Վեհապետյանին իբրև քննիչ ուղարկում է Տարոն՝ Մուշ և Սուրբ Կարապետի վանք: Քննության արդյունքները հօգուտ խրիմյանի էին: Վեհապետյանը տեղեկագիր է ներկայացնում պատրիարքարանին և Ազգային վարչությանը, հաստատելով խրիմյանի անմեղությունը, նրա հավատարմությունը սահմանադրական ոգուն, բարձր գնահատելով նրա ջանքերը այդ հռչակավոր վանքը բարեկարգելու ուղղությամբ: Ելնելով այդ ամենից, պատրիարքարանի հրահանգով խռովարար վարդապետներից 6 հոգի, դիմադիր հոսանքի ղեկավարը՝ Արիստակես Ղլճյանը, Խորեն Շահնազարյանը, Եսայի Ղևոնդյանը, Հակոբ Գրիգորյանը, Գաբրիել Խաչատուրյանը, Կարապետ Եսայանը աքսորվում են Երուսաղեմ: Այդ հանգամանքը ծանր տպավորություն է թողնում երկու խմբակցության ներկայացուցիչների վրա հավասարապես: Աքսորյալները ճանապարհ են ընկնում շղթայակապ, թուրք ոստիկան-

ների հսկողությամբ և ծանր տառապանքների ենթարկվելով, հասնում են Երուսաղեմի Ս.Հակոբյանց վանքը՝ ապաշխարելու: Այդպիսի պատժի ենթարկելով ընդդիմադիրներին, պատրիարքարանն, այնուամենայնիվ, չի ընդունում սկզբունքային որոշում՝ խրիմյանին իր հոգևոր պաշտոնում վերահաստատելու համար: Դառնացած այդ ամենից, խրիմյանը հրաժարական է ներկայացնում վանահայրությունից, սակայն քաղաքական ժողովը այն չի ընդունում, այլ գտնում է խնդրի լուծման կոմպրոմիսային ուղի. Սուրբ Կարապետի վանահայրությունը անջատվում է Մշո առաջնորդությունից, խրիմյանի վրա է մնում Վարագա և Սուրբ Կարապետի վանքերի վանահայրությունը, իսկ Երեմիա Տեկանցը նշանակվում է Մշո հոգևոր առաջնորդ: Սակայն խրիմյանը դեռևս չի վերադառնում Սուրբ Կարապետի վանք: Վանահայրության փոխանորդ նշանակելով Գարեգին Սրվանձտյանցին, Կ.Պոլսում նա ձեռնամուխ է լինում հրատապ խնդիրների լուծման:

Տարոնում իրար ետևից կողոպտվում էին հարուստ վանքեր: Կողոպտողները չնայած քուրդ հասարակ ավազակներ էին, սակայն նրանք հովանավորվում էին Կարնո թուրք պաշտոնյաների կողմից: Սուրբ Հովհաննավանքը կողոպտվում է մինչև վերջին արժաթը, Սլիքանա եկեղեցուն կատարվում է սրբապղծություն. քուրդ ավատատերը խաչը գցում է շան պարանոցին և շրջեցնում գյուղացիների աչքի առաջ: Իր բողոքագրերն է պատրիարքարանին հղում Սրվանձտյանցը, դատ պահանջում պետական պաշտոնյաների դեմ, իսկ խրիմյանը Կ.Պոլսում պատրիարքարանի միջոցով աշխատում է փոխել մոլեռանդ թուրք պաշտոնյաներին, մանավանդ Կարնո կուսակալին, քննիչ ուղարկել Տարոն, նրա հետ իբրև ուղեկից դնելով հայ հասարակական գործիչների:

Կ.Պոլսում խրիմյանը չի դադարում հոգալ Տարոնի, մանավանդ Սբ.Կարապետ վանքի դպրոցների մասին: Նա հայթայթում է անհրաժեշտ դասագրքեր՝ մայրենի ընթերցարան, քերական, հեգարան և սնդուկներով առաքում ժամանակավորապես Կարինում գտնվող Գ.Սրվանձտյանցին, մեկ առ մեկ թվարկելով, թե ո՞ր գրքից, ինչ քանակությամբ, ո՞ր վարժարանին պետք է հատկացնել³: Միևնույն ժամանակ խրիմյանը խորհում էր փակված պարբերականների՝ «Արծվի» և «Արծվիկի» փոխարեն հրատարակել նոր պարբերական Կարինում կամ Սբ.Կարապետի վանքում: Այդ նպատակով լուրեր է պահանջում

1. Գ.ԱԹ, Գ. Սրվանձտյանցի ֆ., 2-րդ բաժին, գ. 6:
2. Մատենադարան, ձեռագիր 3721, էջ 57:

1. Գ.ԱԹ, Գ. Սրվանձտյանցի ֆ., 2-րդ բաժին, գ. 371, 373:

Կարինի տաճկական տպարանի վիճակի մասին, որպեսզի իմանա, թե հնարավո՞ր է արդյոք, այն գնել և հայկական տառեր տեղադրել: Խրիմյանը քաջ գիտակցում է այդ գործի ողջ կարևորությունը: Ամենից առաջ նա ջանում է տպարան հաստատել Կարինում, գտնելով, որ այդ գործում «Կարնո ժողովրդոց համար բարոյական օգուտներ կան, զոր այժմ կարող չեն բացատրել»¹:

Տպարանի հաստատությունը անհրաժեշտ էր ոչ միայն պարբերականի հրատարակության համար, այլև դասագրքեր և տետրեր տպելու, որոնք կարելի կլիներ ուղարկել «շրջակա գավառները» և մատչելի գներով մատակարարել դպրոցներին: Բայց հիմնական գործը պետք է լիներ նոր շաբաթաթերթի հրատարակությունը, որի ծրագիրն անգամ հեռակա կարգով կազմում է Խրիմյանը, հուշելով իր շնորհաշատ սանին՝ Գարեգին Սրվանձոյանցին, որ այդ շաբաթաթերթը պետք է կատարի նույն դերը, ինչ Վարագա «Արծիվը»: «Այս շաբաթաթերթը նույն պիտի լինի ինչ որ Վարագայն, միայն թե յուր առանձին քանի մը հրահանգներ ունիմ, հետո կգրեմ», - այսպիսի հրահանգ է տալիս ուսուցիչը աշակերտին, միևնույն ժամանակ մեծ հմտությամբ մատնանշելով շաբաթաթերթի հրատարակության թույլտվությունն ստանալու ուղիները: Նա քաջ գիտակցում է, որ այդ գործին հակառակորդներ կան և՛ հայ մեծահարուստներից և՛ թուրք պաշտոնյաներից: Տեղին էր նրա մտավախությունը: Չնայած ուսուցչի և աշակերտի՝ Խրիմյանի և Սրվանձոյանցի թափած ջանքերին, նրանց չհաջողվեց ոչ տպարանի հաստատումը, ոչ էլ նոր պարբերականի հրատարակությունը:

* * *

Կ.Պոլսում գտնվող Խրիմյանը ծավալեց եռանդուն գործունեություն պատրիարքարանի օգնությամբ տարոնահայության հարստահարությունները նվազեցնելու, գաղթին և պանդխտությանը դիմակայելու ուղղությամբ:

Խրիմյանին առավել մտահոգող հարցը Տարոնի էթնիկական-ազգային դիմագիծը պահպանելու խնդիրն էր: Նա տեսնում էր, որ Մշո մեջլիսի թուրք պաշտոնյաները մյութեսարիֆի գլխավորությամբ այնպես են հարստահարում հայ գյուղացուն և արհեստավորին, որ նա այլևս ի վիճակի չէ ապրել իր պատմական հայրենիքում, անհամբեր

1. Գ.ԱԹ. Գ. Սրվանձոյանցի ֆ., 2-րդ բաժին, գ. 372:

սպասում է զարնամանուտին, որ խմբեր կազմած դիմի գաղթի. «Չասավ այն վերջին կետ, որ պիտի թողու ժողովուրդ յուր բնականունդ հայրենիքը և տարագիր երթա օտար աշխարհներ, ուր դուր կամ հանգիստ ստանալու կիլուսա»:

Տարոնահայության տարբեր գյուղերի ներկայացուցիչներ արդեն եղել էին Անդրկովկասում, ներկայացել Քաղաքացիական մասի կառավարչապետին և տեղ խնդրել ապրելու համար: «Ռուսիո մասին մեջը (իբրև գաղտնիք և խորհուրդ կհայտնիմ այս) գտնվող ողջամիտ և ազգասեր հայերը շատ կերպով խոսեցան և համոզեցին զմեզ, որ այդ վնասակար գաղթականությանց առաջքն առնվի: Բնավ չի կարծեք, որ վարդապետական քարոզով կամ համոզական ձևերով Մշո հուսահատ ժողովուրդը իր մտադրութենն ետ պիտի մնա: Այս գաղթականութենն ետ մնալու միջոցը միմիայն Մշո երկրեն հարստահարությունները ջնջելն է և այս միջոցն ևս յայնժամ կհաջողի, երբ հետզհետե վճռակի հրամանագրերը դրկվին տեղվույս կուսակալին վրա»¹: Վերոհիշյալ տողերը վերցված են Կ.Պոլսի պատրիարք Պողոս Թագթագյանին ուղղված Խրիմյանի նամակից, որով վերջինս ստիպում էր պատրիարքին հարաբերության մեջ մտնել Բ.Դռան հետ, շահագրգռել թուրքական արքունիքի ներքին գործոց նախարարին, որպեսզի նա իր վճռական խոսքն ասի տեղի թուրք կառավարական պաշտոնյաներին, որոնք բարենորոգումների անվան տակ մի չարագործ պաշտոնյայի փոխարինում են առավել հմուտ մի ավագակով: Կուսակալը՝ Բ.Դռան բարձր ներկայացուցիչը, մեծ խոստումներ է տալիս Խրիմյանին՝ «Ես ամեն հարստահարիչի ձեռքեր պիտի կտրեմ»: Վանահայրը, որ այդպիսի շռայլ խոստումներ շատ էր լսել իր բազմափորձ կյանքի ընթացքում, մտորում է և իր կասկածներն է կիսում պատրիարքի հետ. «Այո, Մուշ շինել, քանդված աշխարհ մը վերանորոգել՝ դյուրին չէ, մանավանդ, երբ նույնիսկ քանդողներուն ձեռքով շինել կուզե Բ. կուսակալն, այսինքն բնիկ կարմեցի կաշառակեր Վա-հիբ պեյի ձեռքով, զոր... մյութեսարիֆ ընել կուզե Մշո նահանգին»²:

Կ.Պոլսից Կարին գալով, այնտեղ մեծ աշխատանքներ է տանում Խրիմյանը, ուսումնասիրում թուրք պաշտոնյաների գործունեությունը և իր դիտարկումների արդյունքները տեղեկացնում պատրիարքին, որ Մշո հարստահարիչները ոչ միայն և ոչ այնքան բացահայտ գողերն

1. Ամենայն Հայոց կաթիկ, էջ 152:

2. Նույն տեղում, էջ 154-155:

ու ավագակներն են, այլ՝ նրանց գործողության մեջ դնողները, նրանց հովանավորները. «Մշո գաղտնի ավերիչները չէ թե Մշո մեջ կբնակին, միայն, այլ ավելի ևս Կարնո մեջ»¹: Թուրքական կառավարության խոստացած բարենորոգումներն իրականացնող հանձնաժողովի անդամներն ընտրվել են «մոլեռանդ տաճիկներ», գողերին գողակիցներ: Կասկածելի անձինք ամիսներով ազատ շրջում են, իսկ Կ.Պոլսո հայոց պատրիարք Թագթագյանը իր հղած տեղեկագրերը և դիմումները անհետևանք թողնելու և բազմաթիվ այլ պատճառներով հրաժարական է ներկայացնում Բ.Դռանը: Օգտվելով հայոց պատրիարքարանի անիշխանական վիճակից, թուրք պաշտոնյաները ոչ միայն չեն կատարում խոստացված բարենորոգումները, այլև առավել սաստկացնում են հարստահարությունները: Անհանգիստ և անդադրում խրիմյանն այժմ իր տեղեկագիր դիմումները ուղղում է Կ.Պոլսի պատրիարքական տեղապահ Արիստակես եպիսկոպոս Ռափայելյանին և խառն ժողովի անդամներին, նրանց դրդելով Բ. Դռանն ուղղել նորանոր դիմումներ՝ դարձյալ գաղթականության դեմն առնելու համար: Նույն հարցի կարգավորման նպատակով խրիմյանն ամեն անգամ գտնում է նոր խոսք, նոր ձև և պահանջում «կայսերական բարեխնամ կառավարությունից», որ վերջինս «բառնա այս ամեն հարստահարությանց առիթները զայս աշխարհեն և չթողու այս աշխատասեր, գործունյա, հավատարիմ հպատակները, որ երթան օտար տերությանց ծառայեն»²:

1860-ականներին խրիմյանի ծավալած գործունեությունն ու մղած պայքարը մասն էր այն պայքարի, որ սկիզբ էր առել դեռևս 50-ականներին և շարունակվել մյուս տասնամյակում և որ ժամանակակիցներին հայտնի դարձավ սահմանադրական շարժում անունով: Այդ պայքարին մասնակից էին նաև հոգևորականները, նրանք ևս բաժանված էին երկու բանակի՝ սահմանադրության կողմնակիցներ և թշնամիներ, իրենց արտահայտությամբ՝ սահմանադրականներ և հակասահմանադրականներ: «Մեծամասնությունն հին եկեղեցականաց, ազնվականաց և հարստաց ընդդեմ լինելով զսահմանադրության, կոչեցան խավարյալք, իսկ նոր եկեղեցականք, գիտնականք և վարժապետք, ազատ սկզբանց և սահմանադրության հարյալք, կոչեցան լուսավորյալք»³: խրիմյանը, ինչպես Պոլսում, այնպես էլ գավառում

1. Լեննայն Հայոց հայրիկ, էջ 157:

2. Նույն տեղում:

3. Մատենադարան, ձեռագիր 4177, էջ 40:

նոր սկզբունքների, ժողովրդավարության կողմնակիցն ու արտահայտիչը, սահմանադրականների կամ լուսավորյալների առաջնորդն էր և գաղափարախոսը: Կ.Պոլսի ազդեցիկ հոգևորականների մի ստվար մասը, նրանց մեջ նաև հետագայում Ամենայն հայոց կաթողիկոս ընտրված Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցին, մի խուլ և գաղտնի հակառակություն ունեին խրիմյանի և նոր սկզբունքների հետևող հոգևորականների դեմ:

Նույն հակասությունն էր նաև Սր.Կարապետի միաբանության անդամների և վանահոր միջև: Աքսորված վարդապետները և նրանց կողմնակիցներն անընդհատ դիմումներ էին հղում Ազգային ժողովի երեսփոխաններին, առաջ քաշելով մի քանի պատճառաբանություններ, նրանք և «զղջում» էին, և ներում հայցում, և մեղադրում հակառակ խմբակցությանը՝ անհաշտ վերաբերմունքին տոն տալու համար: Այդ բոլորի հետևում թաքնված էր մի նպատակ՝ ազատվել աքսորից: Ի վերջո, նրանք վերադարձան Կ.Պոլիս, հավատարմության երդում տվին Կենտրոնական վարչությանը: խրիմյանը, որ այդ ժամանակ Կ.Պոլսում էր, երկրորդ անգամ ներում է նրանց և միասին վերադառնում են. վարդապետները՝ Սուրբ Կարապետի վանք, իսկ խրիմյանը՝ Կարին: Այդտեղից նա ակնդետ հետևում էր Տարոնում ծավալված իրադարձություններին: Նրա աչքից չի վրիպում Մշո պատրիարքական փոխանորդ Մխիթար վարդապետի հակաժողովրդական ընթացքը:

խրիմյանի վանքից հեռանալուց հետո ժողովուրդը սեփական փորձով համոզվեց խրիմյանի և նոր փոխանորդի՝ Մխիթար վարդապետի միջև եղած հսկա տարբերության մեջ: Ժողովուրդը բողոքի իր ծայրն է բարձրացնում և դիմումներ հղում: Բողոքներից մեկի մեջ տարոնահայությունն արտահայտում է իր անթաքույց բացասական վերաբերմունքը Մխիթար վարդապետի նկատմամբ. «Որ պիտի առաջնորդե, ինքն ճամփա չգիտե, որ պիտի ուղղե, ինքն անուղիղ է, որ պիտի ուսուցանե, ինքն տգետ է, որ պիտի լուսավորե, ինքն խավար է»:

խրիմյանը ժողովրդի ծայրը լսելի է դարձնում Կ.Պոլսում, պահանջելով Մխիթարին հեռացնել այդ կարևոր հոգևորական պաշտոնից և նրա փոխարեն Մուշ ուղարկել Գրիգորիս Աղվանյանին: Վերջինս Արծիվյանների խմբից էր և վանահայրը ենթադրում էր, որ նրա գործելակերպը պետք է համընկնի ժողովրդի շահերին:

1868-ի մայիսին Կարինից և Պոլսից հետո, մի քանի ամսով Սկրտիչ վարդապետը վերադառնում է հայրենի բույնը՝ Վարազա վանքը:

Երկար տարիներ նա բացակայել էր իր արծվաբույնից. ժամանակներ էին անցել, շատ ջրեր էին հոսել: Նրա բացակայությամբ դադարել էր հրատարակվել «Արծուի Վասպուրականին», փակվել էր «Ժառանգավորացը»: Պոլսում նրան տագնապալի լուրեր էին հասել Վարազա միաբանության երկպառակությունների, ներքին և արտաքին թշնամիների գործունեության մասին:

Վարագում Խրիմյանն սկսում է իրագործել բարենորոգումների նոր ծրագիր: Վասպուրականի վանքերը կառավարելու համար ստեղծվում է Վանորեից խորհուրդ, որի համար Խրիմյանն ավետիս է տալիս իր մտերիմներին: «Վանորեից խորհուրդը անցած օրը կազմվեցավ խառն ժողովով. ութ անդամ ընտրվեցան՝ չորս վարդապետ, չորս աշխարհական: Վասպուրականի ամեն մի մասնավոր վանքերը այս խորհուրդը պիտի կառավարե և բարեկազմ»¹: Այդ խորհրդի կանոնադրությունը կազմում է Խրիմյանը:

Վարագա վանահայրը նոր շինարարություններ է սկսում վանքի համալիրում: Վանքապատկան հողերը մշակելու համար Կարապետ Կակազյանը նշանակվում է «Երկրագործության տեսուչ լիազոր իշխանությամբ»: Վանահայրը մտածում էր, որ դա կտար ավելի շոշափելի արդյունքներ, հնարավորություն տալով վանականներին զբաղվել միայն հոգևոր-լուսավորական գործունեությամբ:

Վարագից Խրիմյանը ուշի-ուշով հետևում էր Մուշում և Սուրբ Կարապետի վանքում կատարվող իրադարձություններին. հրահանգներ տալիս՝ բացել նոր վարժարաններ, Սուրբ Կարապետի վանքի վարժարանը համալրել ընդունակ և ուշիմ աշակերտներով, որոնց պետք է ընտրեին շրջակա գյուղերի վարժարաններից: Խրիմյանը խորհուրդ էր տալիս ընտրությունը կատարել նախնական քննություն անցկացնելու միջոցով²:

Իր երկարատև կյանքի ընթացքում հոգևոր (կրոնական) թեմաներով բազմաթիվ հոդվածներ է գրել Խրիմյանը: Բայց աստվածաշնչյան թեմաներին նա անդրադառնում է երկու անգամ: Դա ուներ իր պատ-

ճառները: Կարգակից հոգևորականների դեմ մղած պայքարի յուրօրինակ անդրադարձն էին այդ աշխատությունները, 1866-ին՝ «Մարգարիտ արքայության երկնից» և 1876-ին՝ «Խաչի ճառ»: Դրանցում հեղինակը ցույց է տալիս իր ընդդիմադիր հոգևորականներին, թե ինչպես են նրանք խտրորել ուղիղ ճանապարհից, ինչպիսին է պարտավոր լինել մտատիպար հոգևոր առաջնորդը: «Մարգարիտը» Մատթեոսի Ավետարանի խրիմյանական մեկնությունն է: Մեկնության մեջ արտացոլվում է Խրիմյան մարդու, հոգևորականի, հասարակական գործչի ժողովրդասեր ու մարդասեր ոգին, ժողովրդավարական գաղափարախոսությունը: Խրիմյանի մեկնության առարկան է դառնում ոչ թե Մատթեոսի ողջ ավետարանը, այլ նրա երեք՝ V, VI, VII գլուխները: Ինչու՞ ոչ ամբողջությունը: Հեղինակն այսպես է մեկնաբանում այդ պարագան. «Այն նպատակով որոշեցի միայն այս երեք գլուխ, վասնզի սոցա մեջ կը պարունակին գրեթե մեծ մասամբ Ավետարանի ճշմարտության բարոյական և փրկավետ օրենքներն, ուր Մովսիսին օրինաց թերություններն Յիսուս կը լնու գերահրաշ կատարելությամբ»¹:

Այս գործը Խրիմյանը համարում է «Յիսուսի վարդապետության համառոտ դասեր», որը անհրաժեշտ է եկեղեցու որդիների և դպրոցական մանկանց հոգևոր կրթության համար: Եվ քանի որ նրա ընթերցողները պետք է լինեին մանուկները և հասարակ ժողովուրդը, իր մեկնությունները Խրիմյանը տալիս է պարզ, հստակ, դյուրըմբռնելի պատմելաոճով: Աշխատության «Նախաշավիղ» բաժնում հեղինակը գնահատում է Ավետարանի կատարած դերը մարդկային հասարակության պատմության մեջ. «Ինչ որ Ավետարան գործեց, կարող չեղան գործել հին ու արդի աշխարհի մեջ ոչ իշխանությանց գեներ, ոչ իմաստասիրաց գյուտք: ...Չիկա բնավ գիրք մի կամ մարդկային հանճար և իմաստություն, որ կարողանա մարդոց ստահակ հոգին ուղղել, դաստիարակել և բարվոքել, միշտ ի չարն արձանագածն՝ ի բարին վերածել, բայց միայն Ավետարան»²: Մեր նախնիները երկյուղածությամբ պաշտել են Ավետարանը. բազմաթիվ գիտնականներ և հոգևորականներ տվել են Ավետարանի իրենց մեկնությունները: Դրա ապացույցներն են Հայաստանի վանքերում, գյուղերում ու քաղաքներում տարածված «բյուրավոր գրչագիր Ավետարաններ և նոցա մեկնությունք մագաղաթներու վրա վայելուչ ծաղկենկարներով գրված»: Ժողովրդի

1. Մարգարիտ արքայության երկնից, 1894 (Գ. տպագրություն), Էջմիածին, էջ 2:

2. Նույն տեղում, էջ Բ:

1. Գ.ԼԹ, Գ. Սրվանդյանցի ֆ., 2-րդ բաժին, գ. 388:

2. Նույն տեղում, գ. 390:

մեջ այնքան մեծ է եղել Ավետարանի հեղինակությունը, որ համարվել է նույնիսկ բուժիչ գիրք: Ըստ Խրիմյանի Ավետարանը բուժում է ոչ միայն և ոչ այնքան «մարմնո ախտերը, այլ առավել հոգվույն ախտերը կապաքինե»:

Աշխատության սկզբում Խրիմյանը խիստ համառոտ ներկայացնում է Մատթեոսի Ավետարանի երեք գլուխների սեփական շարադրանքը: Ապա հեղինակը մի բաժին է նվիրում Մովսեսի՝ այսինքն հրեական կրոնի և Զիսուսի վարդապետության համեմատությանը: Դրա մեջ դրսևորվում է Խրիմյանի մեծ մարդասիրությունը, ներողամտությունը, լուսավոր հայացքը կյանքի նկատմամբ: Նա մերժում է Մովսեսի դաժանությունը, աներկբայորեն ընդունում Քրիստոսի մարդասիրությունը. «Մովսեսին հրովարտակ պատուհասի արյունով դրոշմված՝ ողջ եգիպտոսի անդրանիկներն կջարդե: Զիսուսի Ավետարանին հրովարտակ հանուր աշխարհին ներողություն կբերե: Ի՞նչ համեմատություն կա. մեկին մեջ մահ, մյուսին մեջ կյանք»¹: Եթե Մովսեսը եգիպտացիներին կաշկանդեց խավար գիշերի մեջ, Զիսուսը «ճմարիտ լույսով» լուսավորեց ողջ աշխարհը: Մովսեսը միայն Իսրայելի ժողովրդի ազատության համար էր ջանում, Զիսուսը՝ առանց խտրության բոլոր ժողովուրդների համար էր մտահոգվում. «Մովսեսը ազգասեր է, Զիսուս մարդասեր. Մովսես մարդկային ընդարձակ սիրո պայման կամփոփե միայն հրեական ազգին վրա, ուստի կպատվիրե օտարազգի թշնամին մահու չափ ատել և ընտանի ազգակից սիրել: Այսպես չէ Զիսուսին պատվեր, այլ բարձր և գերազույն: Զիսուս մարդկային ընկերության սիրուն չափ չի դներ այս կամ այն ազգին վրա ամփոփելով: ...Կհրամայե առանց խտրության սիրել այն ամենայն, որ մարդ է և ընկեր»²: Զիսուսի այս պատվիրանը Խրիմյանը համարում է «Ավետարանի ուսման դասերեն ամենեն բարձրագույնը»:

Քայլ առ քայլ համեմատության մեջ է դրվում Մովսեսի և Զիսուսի ամեն արարչագործություն, երկու անձնավորությունների բնավորության գծեր և առաջնությունը տրվում է Զիսուսին: Կարելի է վիճել Խրիմյանի համեմատության տարբեր դրույթների հետ. համաձայնել կամ չհամաձայնել, եթե շարժվում ենք այսօրվա չափանիշներով, մանավանդ չհամաձայնվել Զիսուսի, նաև Խրիմյանի «Մի կալ ընդդեմ չարին» տեսակետին, դրան հակադրելով Մովսեսի «ակն ընդ ական,

1. Մարգարիտ..., էջ 20:
2. Նույն տեղում, էջ 69:

ատամն ընդ ատամն» կարգախոսը, սակայն չի կարելի չընդունել, որ համեմատությունների բոլոր ոլորտներում Խրիմյանը ելնում է բարոյականության բարձր չափանիշներից, դրանք ավանդելով հայ հավատացյալներին: Խրիմյանին մտահոգողը մարդկային առողջ հասարակությունն է, առողջ՝ թե հոգով և թե մարմնով: Այդ պատճառով էլ մեծ մարդասերը չի ընդունում Մովսեսի հավատամքը. «Աչքին տեղ աչք, ատամին տեղ ատամ միշտ վճարելով՝ մարդկային ընկերություն կույր և ատամնաթափ կկացուցաներ: Օրինաց խստություն այսպես մարմին պատժելով՝ հետզհետե խեղանդամ կըներ ողջ մարդիկ. պատուհասի երկյուղ թեպետ և չարություն կարճել կուզեր մարդկային ընկերությունն, այլ վրեժխնդրության հոգին իսպառ կարող չէր հանել մարդոց ոխակալ սրտեն»¹: Այս մտքերը թե ուղիղ, և թե այլաբանական ընդունելու դեպքում էլ Խրիմյանը ելնում էր մարդկային բարձր չափանիշներից:

Ուշադրություն են գրավում Մատթեոսի Ավետարանի V, VI, VII գլուխների վերաբերյալ Խրիմյանի «Տեսությունները»: V գլխի տեսությունը հեղինակն անվանում է դաս. դաս Ա, դաս Բ, այդպես հերթականությամբ, ժողովրդին հասկանալի, մատչելի լեզվով իր բացատրություններն է տալիս Ավետարանական պատգամներին՝ «Երանի աղքատաց հոգով», «Երանի սգավորաց», «Երանի հեզլոց», «Երանի ողորմածոց» և այլն, մեկ առ մեկ առանձին վերնագրերով իր դասերն է տալիս հեղինակը, մինչև դաս Ժ (10): Ապա Խրիմյանն իր խոսքն ուղղում է եկեղեցու սպասավորներին, դարձյալ ելնելով Ավետարանական կարգախոսներից՝ դուք եք աղ երկրի, դուք եք լույս աշխարհի: «Ողբալ պետք է այստեղ, ով պաշտոնակից եղբարք. Քրիստոս զմեզ լույս կանվանե, մեք տգիտությամբ խավար դարձանք, իբրև լույս և ճրագ՝ Տեր որոշեց զմեզ ուրիշներ լուսավորելու, մեք մեր աղոտ լույսով նույնիսկ մեր անձն լուսավորելու բավական չենք: Քրիստոս զմեզ աղ կկոչե, մեք մեր ընդաբույս և եկամուտ անհամությամբ անպիտան համարվեցանք, չունինք իրավունք բողոքել, թե ժողովուրդն հանդնգնությամբ ոտից կոխան առնելով կանապատվե զմեզ հրապարակներու մեջ, այլ պետք է ուշաբերելով մտաբերենք և մեզեն ինքնադատ լինելով վճռենք այս դատաստան, թե մեր անպատվություն մեր տգիտության երեսեն է²»: Վեցերորդ գլխի մեկնությունները Ավետարա-

1. Մարգարիտ..., էջ 67:
2. Նույն տեղում, էջ 48-49:

նական պատվիրաններն են, ուր Հիսուսը լրացնում է Մովսեսի օրենքի թերությունները: Նա զգուշացնում է բոլոր հավատացյալներին՝ չխառնվել փարիսեցիներին և կեղծավորներին, սրբությամբ կատարել եկեղեցու ծեսերը:

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Տերունական աղոթքի խրիմյանական մեկնությունը: Ջարմանալ և հիանալ կարելի է հեղինակի հնարամտության վրա, թե ինչպես այդ աղոթքի ամեն մի միտքը առանձին-առանձին դառնում է խոհերի, մտորումների և յուրահատուկ մեկնաբանության առարկա, խորագիր ամեն մի փոքրիկ գլխի համար՝ «Հայր մեր, որ յերկինս ես», «Ձեռք մեր հանապազօրոյ տուր մեզ այսօր», և այդպես մինչև վերջին միտքը:

Յոթերորդ գլխի մեկնությունները, առավել քան որևէ մեկը, բացահայտում է խրիմյանի ժողովրդասիրությունը և դեմոկրատական մտածելակերպը: Այն ունի ընդգծված կողմնորոշում՝ համակրանք դեպի սոցիալապես ցածր աստիճանի վրա գտնվող խավերը, բացասական վերաբերմունք՝ բռնակալների և հարուստների նկատմամբ: Հասարակական կյանքում մարդկային հարաբերությունների հիմքը համարելով պարտականության և իրավունքի փոխադարձ պայմանավորվածությունը, խրիմյանը «աշխարհիս բռնակալաց և զորավորաց» օրենքն է համարում անփոխադարձ իրավունքը, որը պարտք է ճանաչում, որ «միշտ առնել գիտե առանց տալու»: Այդ անփոխադարձությունը «աշխարհիս բռնակալաց և զորավարաց իրավունքն է», որը խախտում է Աստծո պատվիրանները և նույնիսկ բնության օրենքը: Նրանց նշանաբանն է՝ «Եվ օրենսդրություն բռնություն մեր եղիցի»: Դրանից ելնելով նրանք անխնա շահագործում են ու հարստահարում աղքատներին և անզորներին: խրիմյանը բնական է համարում, երբ կենդանական աշխարհում հզորների կերակուր են դառնում թույլերն ու անկարողները. այսպես՝ ճնճողուկը և մյուս փոքրիկ թռչունները բազեի որսն են, ինչպես ծովի փոքրիկ ձկները՝ «դլփին ձկան»: Նա տարբերակում է, որ դա պայքար է տարբեր տեսակների միջև: Սակայն նրա ժողովրդասեր ոգին ընդվզում է, երբ բնության թագն ու պսակը՝ մարդը, զրկում և հարստահարում, գիշատում է իր նմանին՝ մի այլ մարդու: Ըստ խրիմյանի Աստված «մարդկային ընկերության համար հավասարություն է գրեր»: Հավասարության կարգախոսին խրիմյանը տալիս է Աստվածային պատվիրանի տեսք՝ բռնակալներին դիմակայելու համար: «Արդարություն բնավ իր ընկերին

վնաս չի կամիր, արդարություն՝ հացն իր ճակտին քրտինքով կուտե, արդարություն ինչ որ պարտք ունի, կվճարե ընկերին, արդարություն յուր և ընկերին իրավունք հավասար կկշռե, անիրավ զրկանաց կողմն երբեք չի հակամիտեր: Մեկ խոսքով՝ արդարություն պարտուց և իրավանց դատավորն է, ամբարիշտ անիրավներուն պես ոչ բյուր խորհուրդների կընդունի, ոչ ժանտ աթոռներու վրա կնստի, յուր կամք՝ միշտ Աստուծո օրենքն է, յուր վճիռ՝ յուր խղճին ծայնն է»¹: Նա հայտարարում է, որ Աստվածային այդ պատվիրանի իրագործումը մարդկային հասարակությունը կազատի բազմաթիվ աղետներից և աշխարհիս երեսից կվերացնի «զրկանք և թշվառություն»:

Այդ ամենը համարելով «Հիսուսի քարոզած բնական օրենքի զորությունը», խրիմյանը իր ողջ մեկնությունն ու բացատրությունը գնահատում է իբրև «փոքրիկ նշանախեց»: Իբրև աստվածային պատգամ ներկայացրած սոցիալական հավասարության իր պահանջից հետո խրիմյանն անցնում է Մատթեոս Ավետարանիչի մյուս պատվիրանների մանրամասն բացատրությանն ու մեկնությանը: Եթե չես ուզում դատվել, մի դատիր, մի տես եղբորդ աչքի շյուղը՝ անտեսելով քո աչքի գերանը, սրբությունը մի տվեք շներին, մի արեք մարդկանց այն, ինչ չէիք կամենա ձեզ անեին և դրանց նման մարդկային բարոյականության տարբեր պահանջներ: Ճշմարիտ քրիստոնյա համարելով Հիսուսի այդ պատվիրանները կատարողներին, խրիմյանը նշում է, որ Հիսուսի անցած փշոտ ու տատասկոտ ճանապարհը արդարների համար է և ցավ ի սիրտ արծանագրում է, որ նրանց թիվն դարների համար է և ցավ ի սիրտ արծանագրում է, որ նրանց թիվն դարների համար է, քան օրինախախտների, փարիսեցիների, խաբեբավելի փոքր է, քան օրինախախտների, փարիսեցիների, խաբեբաների թիվը. «Ահա բանակներով կղիմեն փառասեր բռնակալներ, աղքատին վրա տիրապետող ամբարիշտ իշխաններ, տկարին և անզորին իրավունք հափշտակող հարստահարիչ զրկողներ, բազմախորտիկ սեղանին վրա միշտ հղփացող՝ կարոտ Ղազարոսին փշրանք զլացող քարասիրտ մեծատուններ, ոսկին իբրև Աստված պաշտող աշխարհիս ընչաքաղց ազահներ»²: Դրանց բոլորին համարելով աշխարհի օրինազանց «անզգամներ», խրիմյանը գտնում է, որ նրանք խարհի օրինազանց «անզգամներ», խրիմյանը գտնում է, որ նրանք քրիստոնյա չեն, այլ դժոխքին արժանի արարածներ: Փաստորեն, Ավետարանի և Աստվածային պատգամների քողի տակ խրիմյանը բնաբարկում է հավերժ կենդանի, անժամանցելի, վեհ մարդկային գա-

1. Մարգարիտ... էջ 125-126:

2. Դույն տեղում, էջ 130:

ղափարներ, որոնք իրենց թարմությունը չեն կորցրել մինչև օրս:

Փոքրիկ այդ գրքույկը վայելել է ընթերցող ժողովրդի ուշադրությունն ու համակրանքը, առաջին հրատարակությունից՝ 1866-ից մինչև 1894-ը ունեցել է չորս հրատարակություն, կարողացել է ճեղքել յոթ տասնամյակի երկաթե վարագույրը և հասել է մեզ՝ այսօրվա ընթերցողին, որպեսզի կատարի իր ճշմարիտ առաքելությունը ոգու սովի մեր օրերում, մարդկանց դաստիարակի և ներշնչի վսեմ մարդկային իդեալներ... Այդ գրքույկի հետ է կապված մի սրամիտ պատմություն:

Առաջին հրատարակությունից երկու տարի անց, երբ 1868-ին Խրիմյանը էջմիածնում եպիսկոպոս պետք է ձեռնադրվեր ժամանակի կաթողիկոս Գևորգ Դ-ի կողմից, սովորության համաձայն նա պետք է թանկագին նվերներ մատուցեր միաբանության անդամներին: Այդ մասին իրեն հարցնողներին նա պատասխանում է, որ միաբանության յուրաքանչյուր անդամի պետք է նվիրի մի շար մարգարիտ: Որքան մեծ է լինում նրանց զարմանքն ու զայրույթը, ոմանց էլ զվարթ ծիծաղը, երբ նորընծա եպիսկոպոսը նրանց նվիրում է այս փոքրիկ գրքույկից մի-մի օրինակ, ի վայելումն արժանավորներին և ի դաս ընչաքաղցներին:

1868-ի սեպտեմբերին Խրիմյանը Երեմիա Տեկանցի հետ մեկնում է էջմիածին եպիսկոպոս ձեռնադրվելու: Դա նրա երրորդ ճանապարհորդությունն էր Արևելյան Հայաստան: Գր. Աղվանյանին դրած իր նամակում նա հաղորդում է, որ իր ցանկությունը ոչ այնքան եպիսկոպոս ձեռնադրվելն է, որքան կրկին անգամ ճանապարհորդել Արևելյան Հայաստանում, ծանոթանալ արևելահայերի հասարակական կյանքին, սերտ կապեր հաստատել նրանց հետ, մտքեր փոխանակել իրենց հուզող խնդիրների շուրջը¹: Սակայն Ամենայն հայոց կաթողիկոսը ի չիք է դարձնում Խրիմյանի այդ ձգտումը: Այն բանից հետո, երբ Խրիմյանը եպիսկոպոս է ձեռնադրվում «ի վերա տանն Տարոնո», իսկ Տեկանցը՝ Խարբերդի վիճակի վրա, Գևորգ Դ-ն ստիպում է նորընծա եպիսկոպոսներին անմիջապես ետ վերադառնալ իրենց թեմերը, նրանց զրկելով էջմիածնից բացի այլ վայրերում լինելու հնարավորությունից: Իր այդ քայլը կաթողիկոսը պատճառաբանում է,

1. ԳԱԹ, Խրիմյանի ֆ., գ. 4:

որ ժողովրդի վիճակը առանց հոգևոր առաջնորդի առավել ծանր կլինի: Նրանք միասին վերադառնում են Կարին:

Արդեն ծնեռ էր, Տարոն ուղևորվելը այն ժամանակվա երթևեկության պայմաններում համարյա անհնարին էր: Բայց Կարինում Խրիմյանը զուր ժամանակ չի վատնում. նա սպասում է Էրզրումի նոր նահանգապետի գալստյան, որպեսզի տեսակցություն ունենա նրա հետ, ստիպի որոշ քայլեր ձեռնարկել տարոնահայության հարստահարությունները մեղմացնելու ուղղությամբ: Այդ նպատակով նա հրահանգում է Տարոնում գտնվող Գարեգին Սրվանձտյանցին շուտափույթ Կարին ուղարկել «Մշո աշխարհին վերաբերյալ ամեն թուղթերը, խնդիրները, մազապաթաները, ինչ-որ կա», նոր նահանգապետին ներկայացնելու համար, «պահանջելով դարձան և դատաստան»¹: Դրա մասին Երեմիա Տեկանցը արձանագրում է իր «Տոհմային հիշատակարաններում»․ «Ուստի գրեցաք Գարեգին վարդապետի գրել ընդարձակ տեղեկագիր հարստահարության և առաքել առ մեզ, զի մատուցուք առ կուսակալն և խնդրեցաք ի նմանե դարձան աղետաբեր չարյաց»²: Գարեգին Սրվանձտյանցը մեծ բարեխղճությամբ կատարում է իրեն տրված հանձնարարությունը. գրում է մի ստվարածավալ տեղեկագիր, ուղարկում ուսուցչին և իր կողմից խնդրում այն հրատարակել տալ Կ.Պոլսի «Մանգումեի էֆքիար» հայատառ թուրքերեն լրագրում: Երեմիա Տեկանցը վկայում է, «Իբրև ի բաց զտեղեկագիրն Գարեգնի Հայրիկն և ընթերցավ, անպատշաճ դատեցավ առաքել առ խմբագիրն, թե հույժ անաչառ և բացահայտ գրյալ է զամենայն ինչ, զուցե կառավարությունը սրտմտեսցի ընդ այս»³:

«Մանգումեն» հրատարակում է Սրվանձտյանցի տեղեկագիրը, որը լույս է տեսնում ծավալուն հոդվածաշարով «Մշեցվոց վրա ընդհանուր տեսություն մը» խորագրով⁴:

Հոդվածաշարը մեծ ազդեցություն գործեց պոլսահայության և օսմանյան կառավարող շրջաններում⁵: Վեզիր Ալի փաշան թարգմանել է տալիս հոդվածը թուրքերեն, առաքում այն Կարնո կուսակալին, որպեսզի վերջինս ծանոթանալով հոդվածի բովանդակությանը, տեղեկություն հաղորդի նրա հավաստիության մասին: Կուսակալն ստիպ-

1. ԳԱԹ, Գ. Սրվանձտյանցի ֆ., 2-րդ բաժին, գ.391:

2. Մատենադարան, ձեռագիր 4179, էջ 51:

3. Նույն տեղում:

4. Մանգումեի էֆքիար, 1869, թիվ 892, 895, 898, 902, 918, 921, 923:

5. Է. Կասմառլյուն, Գարեգին Սրվանձտյանց, էջ 98:

ված պատասխանում է, որ հողվածաշարի բովանդակությունը համապատասխանում է իրականությանը, իսկ հարստահարությունների ցուցակը նույնիսկ թերի է:

Պատասխանն ստանալուց անմիջապես հետո մեծ վեզիր Ալի փաշան հրաման է հղում Կարնո կուսակալ Իսմայիլ փաշային՝ անհապաղ գտնել ու բանտարկել Հովհաննավանքի կողոպտիչներին, անձամբ այցելել Մշո մյուսթեսարիֆություն, կալանավորել Հասնանցի և Ջիպրանցի թռուռներին և մյուս ոճրագործներին: Իբրև քննիչ Մուշ են մեկնում Օսման պեյն ու Կ.Պոլսի Ազգային ժողովի անդամ Խորանյան Դանիել էֆենդին: Սակայն թուրք քննիչը, քողարկելով Մշո մեջլիսի անդամների չարաշահումները, բոլոր հարստահարությունները բարդում է քրդերի վրա: Այդ տեղեկատվության հիման վրա աքսոր են ուղարկվում 70 քուրդ ազդեցիկ աղաներ: Ալի փաշայի նման գործելակերպը հետապնդում էր եվրոպական դեսպանների աչքին արդարության ջատագով երևալու նպատակ: Փաստորեն Խրիմյանը և իր սանը կարողանում են ոչ միայն Կ.Պոլսի Ազգային ժողովի, այլև թուրքական արքունիքի բարձրաստիճան պաշտոնյաների ուշադրությունը հրավիրել Տարոնի վրա, ստիպել նրանց՝ ձեռնարկել բարենորոգչական ինչ-որ քայլեր: Սակայն, քրդերի հետ ունեցած իրենց հարաբերությունների ժամանակ, ինչպես Խրիմյանը, այնպես էլ ժամանակի հասարակական մյուս գործիչները, համոզվում են, որ քրդերը գործիք են պետական պաշտոնյաների ձեռքին և հայերը զուր հույսեր են կապում Բ.Դռան հետ: Իր եղեռնագործություններով հռչակված ավագակապետ Իբրև պատմում է Խրիմյանին, որ բոլոր պետական պաշտոնյաների մոտ ունեն իրենց հովանավորները, որոնց միջոցով նրանք ստանում են ազատ գործելու հնարավորություն: «Հորժամ պատահմամբ անկանիմք ի ձեռս կառավարչաց և կալանավորիմք ի բանտ, խորհրդական և հավատարիմ ծառայք զամենայն հնարս մեքենայության ի ձեռնարկյալ ազատեն ի պատժապարտութեն և ի բանտե»¹:

Տարոնահայության եպիսկոպոսը իր ուշադրությունը բևեռում է նաև մի այլ կարևոր խնդրի կարգավորման վրա: Դա հայոց վանքերը հարկերից ազատելու պարագան էր: Կ.Պոլսի պատրիարքական տեղապահին ուղղած իր նամակներում Խրիմյանը փաստարկներով ապացուցում է, որ Օսմանյան կայսրության հաստատումից ի վեր, թուր-

քական սուլթանները ֆերմաններով հաստատել են հայոց, ինչպես նաև այլ ազգերի հոգևոր հաստատությունները հարկերից ազատ լինելու հանգամանքը: Այդ իրավունքը առավել ևս պետք է շեշտվեր թանգիմաթի արտոնված հավասարության կարգախոսներով: Սակայն ժամանակի ընթացքում հայոց վանքերի մեծ մասը դարձել է հարկատու, մինչդեռ Խրիմյանը գտնում է, որ «Տերությունը վերջին թանգիմաթի օրենքով յուր ամեն կարգի հպատակները հավասարության պայմանի մեջ դրած է, տաճիկի թեքքեն և հայոց վանքերը միևնույն իրավանց տեր պիտի ըլլան, այսօր հայոց վանքերը արմտյաց տասանորդ և ոչխարի տուրք կվճարեն, բայց տաճկաց թեքքենները այս տուրքերը չվճարելեն հետո, Մշո երկրին մեջ ամեն մեկ իրենց սեփական գեղեր ալ ունին, որոնց տասանորդ իրենք կառնեն»¹:

Խրիմյանը գտնում է, որ պետք է հետամտել և նորից վերականգնել նախկին իրավունքները: Այդ իրավունքը պահանջել է պետք և ոչ թե խնդրել: Խրիմյանի ըմբոստ հոգին չի հանդուրժում, որ հայը իր խնդիրը ոչ թե պահանջում է իրավունքով, այլ «իբրև ստրուկ մի յուր հին սովորության համեմատ թախանծել ու աղաչել պարտի»: Նա պահանջում է պատրիարքական տեղապահից վերականգնել հայոց վանքերի արտոնյալ իրավունքները, դա հայ հոգևորականների պարտքն է. «Իրավունքը ինքնին կմեռնի, եթե իրավանց տերերը բարձիթողի ընելով լռեն միշտ»:

Հայոց վանքերի իրավունքների ջերմեռանդ պաշտպանը մատնանշում է ոչ միայն թուրք հոգևորականների արտոնությունները, այլև կաթոլիկների հոգևոր առաջնորդ Հասունյան եպիսկոպոսին սուլթանի կողմից տված նոր հրովարտակը, որը արտոնում է. «Եկեղեցեաց և վանորեից վերաբերյալ թե այգի, թե պարտեզ, թե արտորայք և թե մարգերուն, ջաղացներուն կամ եկեղեցեաց սեփական ճրագի գործարանաց (մոմխանե) և եկեղեցիներուն և անոր գանձերուն և ծառոց թե պտղատվոց և թե անպտղոց և ոչխարաց (աղնամ) երբեք խառնվելու կամ պահանջողություն չըլլա»: Հասունյանը այս հրովարտակի թարգմանությունը ուղարկում է բոլոր վայրերում գտնվող կաթոլիկ եպիսկոպոսներին, որոնք այդ ամենը արձանագրել են տալիս տվյալ «վալիության դիվանում»: Խրիմյանը տարակուսում է. ինչպես կարող է պատահել, որ Բ.Դուռը նման արտոնություն չնորիի հարյուր հազարից բաղկացած կաթոլիկ համայնքի հոգևոր հաստատություններին

1. Ամենայն Հայոց եպիսկոպոս, էջ 167:

1. Մատենադարան, ձեռագիր 4179, էջ 75:

և «կզլանա երկու և կես միլիոն ժողովրդի գլուխ հայոց պատրիարքին»: Այդ պատճառով նա դրդում է պատրիարքական տեղապահին տեր կանգնել հայոց հոգևոր հաստատությունների իրավունքներին և նման հանձնարարականներ հղել արևմտահայ գավառների հոգևոր առաջնորդներին: Այդ նկատառումով նա գովեստով է արտահայտվում Ուչքիլիսեի վանքի վանահայր Հովհաննես վարդապետի մասին, որի ջանքերով Բագրևանդի վանքերը ազատվել էին աղնամից և թաշիրից:

Հնայած խրիմյանի դրդումներին և պատրիարքական տեղապահի դիմումներին, հայ առաքելական եկեղեցու հոգևոր հաստատությունները կորցրին իրենց այդ արտոնությունները: Սակայն խրիմյանը շարունակեց իր պայքարը այդ ուղղությամբ 70-ական թվականներին ևս, երբ ինքը բարձրացավ Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքի գահին:

Նորընծա եպիսկոպոսի ամենակարևոր գործը Կարնո նահանգապետին ուղղած իր դիմումն էր, որի մեջ կային գործուն առաջարկություններ տարոնահայության կյանքը բարելավելու ուղիների մասին: Այդ փաստաթուղթը մեզ է հասել Գյուտ քահանա Աղանյանցի հրատարակած «Դիվան հայոց պատմության» ԺԳ հատորից: Հրատարակիչը այն վերնագրել է «խրիմյան Հայրիկի բողոքագիրը Մշո հայ ժողովրդի հարստահարությունների նկարագրով»¹: Հրատարակիչը ծանոթագրություններում նշում է, որ բողոքագիրը թվական չունի: Մեր հետազոտությունները պարզեցին գրության ճշգրիտ թվականը, նույնիսկ ամիսը: Դա հնարավոր դարձավ համադրելով խրիմյանի նամակները Երեմիա Տեկանցի «Տոհմային հիշատակարանների» ութերորդ հատորի բովանդակության հետ²: Բողոքագիրը նորընծա եպիսկոպոսը Կարնո կուսակալին է մատուցել 1869թ. հունվար ամսին և այդ ամսին հաղորդում է Կ.Պոլսի պատրիարքական տեղապահ Արիստակես եպիսկոպոս Ռափայելյանին. «Հարստահարության գլխավոր ճյուղերուն վրա ընդարձակ տեղեկագիր մը շինելով մատուցի մոր եկող Բ.կուսակալին, որուն պատճենը ղրկած եմ ի պատրիարքարան: Բ.կուսակալի կողմե դեռ գորավոր ձեռնարկություն մի կամ հրաշք մի տեսնված չէ. միայն առատ հույսեր կուտա. «Ես Մուշին համար եկած եմ, ես Մուշ պիտի շինեմ, ես ամեն հարստահարիչ

1. Մեր որոնումները պսակվեցին հաջողությամբ. բողոքագրի բնագիրը հայանաբերեցինք Գ.ԱՄ-ի Գ. Արվանդյանցի Հոգևոր V բաժնի 4-րդ գործի մեջ:

2. Մատենադարան, ձեռագիր 4179, Ամենայն Հայոց հայրիկ, էջ 154 (29 հունվարի 1869թ. նամակը):

ձեռքեր պիտի կտրեմ» և այլն, և այլն: Հավատա՞նք այս խոսքերուն և համբերե՞նք»¹:

Մանրամասն անդրադառնա՞նք այդ բողոքագրին, քանի որ նրա մեջ արտահայտված են խրիմյանի մտահոգությունները Տարոնի հայ գյուղացիության հարստահարությունները գեթ փոքր-ինչ մեղմացնելու ուղղությամբ:

60-ական թվականներին խրիմյանը և իր զինակիցները կարծում էին, որ գյուղացուն անելանելի վիճակի հասցնողը ոչ թե կենտրոնական իշխանությունն է, այլ գավառական անխիղճ պաշտոնյաները: Հետևաբար, նրանք կարծում էին, որ Բ.Դռանը և պատրիարքարանին ուղղված բողոքները, տեղեկագրերը, բարենորոգման ծրագրերը և առաջարկությունները կարող են ունենալ դրական նշանակություն, որովհետև պատրիարքարանի միջնորդությամբ արդարադատ կառավարությունը կարող է հետ կանչել իրենց պաշտոնը չարաշահող վալիներին, մյութեսարիֆներին, մյուդիրներին և այլոց: Սակայն եթե չլինե՞ր անգամ հույսը կենտրոնական կառավարության բարի կամեցողության նկատմամբ, այնուամենայնիվ անհրաժեշտ էր բողոքել ու դրդել, որպեսզի հարստահարվող հայությունն անմոռն չհնազանդվեր իշխողի ու ուժեղի կամքին: խրիմյանը միջոցներ է որոնում գյուղացիության վիճակը թեթևացնելու ուղղությամբ: Նա բողոքում է, որ «Մշո երկրի պես շահութաբեր և արդյունավետ» երկիրը, որը կարող էր լցնել պետական զանձարանը իր առատ հարկերով, հարստահարությունների պատճառով գտնվում է այնպիսի վիճակում, որ չկա նրա նման «թշվառ, խեղճ, բարձիթողի եղած» երկիր:

Թանգիմաթի բարենորոգումները դեռևս մուտք չեն գործել Մուշ, և ինչպես քսան տարի առաջ ապստամբ քուրդ ավատատերերը չէին ենթարկվում կենտրոնական իշխանությանը, իսկ ժողովրդին վերաբերվում էին իբրև իրենց ստրուկ և գերի, նույնն է նաև հիմա. բարենորոգումների ծրագիրը մնացել է թղթի վրա, - հայտարարում է խրիմյանը, գտնում, որ Տարոնում գոյություն չունի «ոչ տերության աչք, ոչ օրինաց աչք և ոչ ևս հավատարիմ պաշտոնեից հսկողության աչք»: Նա ուրախությամբ արձանագրում է, որ Հատտը Հունայունիքը: Նա ուրախությամբ արձանագրում է, որ Հատտը Հունայունիքը: «արդարության պայմանները» հավասար են հայտարարել բոլոր դավանանքները. «Իսլամ յուր մզկիթին մեջ իսլամ ճանչցվի, քրիստոնյան

1. Ամենայն Հայոց հայրիկ, էջ 154:

իր եկեղեցիին մեջ քրիստոնյա, իսկ այս աղոթարանն դուրս իսլամ և քրիստոնյա առհասարակ հպատակության օրինաց առջև իբրև հավասար եղբայր և ժառանգորդ երկրին և տան մեջ»¹:

Սակայն այդ հիմնական օրենքը ևս մնացել է թղթի վրա: Բողոքագրի հեղինակը նշում է, որ տեղական պաշտոնյաները՝ գավառապետը իր ժողովներով «մեղապարտ են Աստուծո և տերության օրենքին առաջ», քանի որ կաշառակերությամբ պղծում են օրենքները, հովանավորում են հանցագործներին: Խրիմյանը բարձր է գնահատում ժողովրդի, մասնավորապես գյուղացիության վաստակը. «Երկրի մի իշխանություն և հաստատություն ժողովուրդն է. տերության վաստակ և փառք ժողովուրդն է, մանավանդ գեղաբնակ երկրագործ աշխատասեր և հավատարիմ ժողովուրդը»²: Այդ պատճառով հեղինակը իր պարտքն է համարում որոնել, գտնել և մատնանշել այն սկզբնաղբյուրները, որոնք պատճառ են դառնում գյուղացիության ունեզրկմանն ու քայքայմանը, երկիրն ամայացնող ավերիչ գաղթին:

Հարստահարությունների *առաջին աղբյուրը* Խրիմյանը համարում է Արևմտյան Հայաստանում բնակություն հաստատած քրդական զանազան ցեղերին, մասնավորապես Հասնանցի և Ջիբրանցի ցեղերի ցեղապետներին, որոնք իրականացնում էին Մշո փաստական իշխանությունը և պաշտպանություն էին գտնում պետական պաշտոնյաների կողմից, նրանց հետ կիսելով ժողովրդից հափշտակածները: Այդ թոռուններին նախորդ կուսակալները ձերբակալեցին և բանտարկեցին Կարնո բանտում: Բայց նրանք հմտորեն կարողացան ազատվել բանտից: «Այս թոռուններուն երեսնն ժողովրդոց քաշած զրկանքները կարող չեն մի առ մի գրել. բռնություն, գողություն, հափշտակություն և բազմադիմի ոճրագործությունը իրենց սովորական հին արվեստն է, քանի որ իրենց կյանք թափառական է և իրենց սահման լեռներուն ազատ վայրերն են, վրան մի և ծի մի բավական են իրենց»³:

Հատկանշանական է այն հանգամանքը, որ Խրիմյանը հարստահարությունների և չարիքների աղբյուրը համարում է թոռուններին՝ ցեղապետներին, ոչ թե քուրդ ռայային, որոնք հայ գյուղացու նման «իբրև գերի և ծառա են թոռուններուն ձեռք»: Այս հարցում ընդգծվում է Խրիմյանի ժողովրդական ոգին. նա նույն աստիճանին է կանգ-

նեցնում երկու ազգերի շահագործողներին մի կողմից, և այդ ազգերի հարստահարվող գյուղացիությանը մյուս կողմից:

Հարստահարությունների այդ աղբյուրը վերացնելու համար Խրիմյանն առաջարկում է քսոթել «ամենագորեղ առաջնորդներին», կտրել իրենց զինական ուժից, իսկ մյուսներին՝ «տեգին տեղ մաճ տալով, կրթել գիրենք շինական աշխատության մեջ»¹: Խրիմյանը բացահայտում է, որ պետության քաղաքականությունը քրդերի նկատմամբ սխալ է, քանի որ կարծում են, թե վերջիններս պատերազմի ժամանակ կարող են կանոնավոր բանակի շարքերում կռվել պետության թշնամիների դեմ: Նա հայտարարում է, որ «արևելյան պատերազմի ատենը» (ակնարկում է 1853թ. Ղրիմի պատերազմը) քրդական քսան հազարից ավելի հեծելազորը թնդանոթի ծայնից «խուճապահար իրար անցան, թող տվին թշնամեաց կրակին առաջ կանոնավոր զորաց բանակը, իրենք դեպի փախուստ դարձան»:

Հարստահարության *աղբյուրներից մյուսը* պետության տասանորդ հարկի վարձակալներն են, որոնք բազմաթիվ օրինախախտումներ են կատարում հարկազանձման ընթացքում: Յուրաքանչյուր բերքի տեսակից իր ժամանակին հարկը վերցնելու փոխարեն, հարկահավաքը չափում էր բերքը, բայց զանձումը հետաձգում մինչև ծնունդ սկիզբը, երբ բերքի տվյալ տեսակը կրկնապատիկ կամ նույնիսկ եռապատիկ թանկացել է, այդ ժամանակ հարկահավաքը բերքի փոխարեն դրամ է պահանջում եռապատիկ թանկ գներով: Այդ բանը գյուղացուն հասցնում է լիովին ունեզրկման և քայքայման. նա չի կարող որևէ տեղ բողոքել, քանի որ տասանորդի հարկը վարձակալողը Մշո կառավարության անդամներից որևէ մեկն է: Գյուղացու դրությունը առավել ծանրանում է հարկահավաքների ծառաների, ուղեկիցների, ողջ շքախմբի հասցրած վնասներով: «Պետք չէ մոռնալ այդ վարձակալներուն ծառայից հասուցած զրկանքները, որք հնձոց և կալի ժամանակները գեղերու մեջ նստելով, որչափ կծանրանան խեղճ գեղացվոց վրա իրենք իրենց ծիերով մեկտեղ: Ոչխարաց տուրք ժողովող վարձակալաց վարմունքը, Մշո կառավարության դռնն այլ և այլ գործոց համար գեղեր գնացող ծառայից վարմունքը, ասոնք

1. Դիվան հայոց պատմության, հ. ԺԳ, էջ 466: Նույն կարծիքն էր արտահայտում նաև Դ.Սրվանձադյանը «Մշեցվոց վրա ընդհանուր տեսության մը» հոդվածաշարում. պատճել քուրդ թագմական ավագանուն, իսկ նրանց ծառաներին դարձնել նստակյաց, վարժեցնել երկրագործության:

1. Դիվան հայոց պատմության, հ. ԺԳ, էջ 462:

2. Նույն տեղում, էջ 464:

3. Նույն տեղում, էջ 465:

առհասարակ սահմանված օրենքին դեմ հակառակ վարվելով ծիող և իրենց կերակուրներն պետք է որ ձրի լինին»¹:

Հարստահարության **երրորդ աղբյուրը** երկրից գաղթած, հեռացած անձնավորությունների տուրքը մնացողներից գանձելու՝ օրենքի ուժ ստացած սովորույթն է: Կան գյուղեր, որոնք առաջներում եղել են բարգավաճ և բազմամարդ: Կյանքի անողոք հարվածների տակ գյուղացին թողել է իր տունն ու տեղը, իր հայրենի երկիրը և գաղթել այլ վայրեր: Տեղում մնացած բնակչությունը ճնշվում է գաղթածների հարկերի ծանրության տակ: Թուրքական անկախությունը չէր կարող, ավելի ճիշտ չէր ցանկանում պարզություն և հստակություն մտցնել այդ հարցերում:

Խրիմյանը պահանջում էր վիճակագրական հաշվումներով վճռել այդ խնդիրները և գյուղացուն ազատել այդ տառապանքից: «...Ուղորմելի գեղացիները զնացող գաղթականաց ծանր-ծանր բեռանց տակ կճնշվին, մինչդեռ իրենք իրենց չքավորությունն իրենց բաժին տուրքը կարող չեն վճարել, ինչպես կարելի է և ինչ իրավունք է ուրիշի բաժին ինկած տուրքն ևս վճարել»²:

Տարոնի հոգևոր առաջնորդի համարձակությունը հասնում է այն աստիճանի, որ գործելով Մուշում, առանց երկնչելու, բացահայտ ու բացարձակ մատնանշում է Մշո մեջլիսին՝ չարիքների և հարստահարությունների **ամենամեծ աղբյուրը** համարելով նրա վատթար վարչության գործունեությունը: Այդ պետական աստիճանավորներին Խրիմյանը համեմատում է ապստամբ քուրդ ցեղապետների հետ, որոնք իրենց անսամբ, անզուսպ և կատաղի բարքերով ավերում էին երկիրը, ոտքի կոխան դարձնում, անարգել սրի քաշում ժողովրդին, իրենց պատասխանատու չհամարելով պետական ոչ մի մարմնի, անգամ Բ.Դռան առջև: Ահա Խրիմյանի առաջարկության հիմնական մեխը. «Մշո երկրի մեջ հիմնական բարեկարգություն հաստատելու համար անշուշտ արմատեն կամ նույնիսկ գլխեն սկսելու է, և այս գլուխ և արմատը նույնիսկ Մշո կառավարությունն է յուր ամեն հանգամանք»:

Խրիմյանը թուրք պետական աստիճանավորներին քննադատում է մանավանդ այն բանի համար, որ նրանք չեն աշխատում բարելավել գեթ իրենց ազգակից ժողովրդի վիճակը: Նա նշում է, որ «Ղուրանի

որդիքը Ավետարանի որդվոց հետ առհասարակ կճնշվին և կհարստահարվին շատ անգամ»: Մշո գավառական իշխանություններն իրենց ազգասիրական պարտքը չեն համարում ազգակից ժողովրդի վիճակի բարվոքելը:

Կարինի նոր նահանգապետին հանձնելով այդ բողոքագիրը՝ Խրիմյանը թերահավատ էր նրա կարողությունների և ցանկությունների նկատմամբ, սակայն նա բողոքում էր, որովհետև չէր կարող չբողոքել, որովհետև նրա բնավորությանն անհարիր էին հլու հնազանդությունը չարին և բռնավորին, որովհետև նա իր առաջ խնդիր էր դրել բարձրացնել ժողովրդի ազգային գիտակցության զգացումը, մղել ժողովրդին դեպի սոցիալական պահանջներ:

1869թ. ողջ ձմեռը Խրիմյանը մնաց Կարինում, այնտեղից հետևելով և՛ Վարագա, և՛ Գլակա վանքերում կատարվող դեպքերին: Հունիսի սկզբներին Խրիմյանն արդեն Տարոնում էր և վարում էր Սուրբ Կարապետ վանքի վանահայրությունը, ձեռնամուխ լինում բարեփոխումների իրականացմանը: Վանքապատկան հողատարածություններում երկրագործությանը զարկ տալու նպատակով մի հմուտ մասնագետ նշանակվում է երկրագործության տեսուչ:

Տարոնում ևս Խրիմյանը չի դադարեցնում հանդիպումները օսմանյան պաշտոնյաների հետ: Նահանգապետի հետ Կարինում ունեցած տեսակցության արդյունքն այն է լինում, որ վերջինս Խրիմյանի հրավերով գալիս է Տարոն: Խորաճանյան Դանիել էֆենդու և մի քանի վարդապետների ուղեկցությամբ Խրիմյանը ընդառաջ է գնում նրան մինչև Մատրավանք: Վալի փաշան նրա խնդրանքով ընդունում է Մշո դաշտի գյուղապետներին, զրույց ունենում, հուսադրում, որ կօգնի հարստահարություններին դարձան որոնելու խնդրում: Սրամիտ Խրիմյանը այդ մասին նամակում հայտնում է. «Ճառին տեղն էր Եփրատին եզերք: Աստված տա, որ այս հուսալի ճառին ծայն ջրին ծայն չըլլա»¹: Բոլոր դեպքերում Տարոնի Հայրիկը մտածում էր, որ անհրաժեշտ է խրախուսել նոր նահանգապետի այդ քայլերը և հանձնարարում էր Կարինում գտնվող իր սանին՝ Գարեգին Սրվանձտյանցին գովասանական հոգված գրել «Մանգունեի էֆեիարում»:

Ժամանակ անց դարձյալ գլուխ են բարձրացնում հակասահ-
ժան հետադիմական ուժերը: Տասնամյակի սկզբին Խրիմ-

Թ. Գ. Սրվանձտյանցի ֆ., II ք., գ. 402:

1. Դիվան հայոց պատմության, Է.Ժ.Գ., էջ 468:

2. Նույն աղբյուր:

յանին ընդդիմադիր գյուղապետները միավորվում են վանքի միաբանների հակախրիստոսական խմբի հետ և միասնական ուժերով պայքար ծավալում ժողովրդի հաշվին իրենց շահույթներն ապահովելու համար: Նահանգապետ փաշայի ներկայությունն իսկ չի կասեցնում նրանց սև գործը: Դարձյալ գործի են դրվում խրիմյանին վարկաբեկելու հին ձևերը՝ կեղծ հանրագիր-հեռագրերը: Վանահայրը երկար է խորհում Մխիթար վարդապետին և գյուղապետներին հակահարված տալու ուղիների մասին: Սակայն քրիստոնեական ներողամտությունն ու խոհեմությունը հաղթում են: Նա չի ցանկանում թուրքական պաշտոնյայի միջոցով հարված հասցնել հայ վարդապետին: «Մխիթար վարդապետը այս վերջի հեղափոխության մեջ պարագլուխ կայնելով պիտի հուզե որչափ ուժ ունի: Շատ կմտածիմ այս կետին վրա, եթե թողում այնպես և համբերեմ, նա իր չարությունը հառաջ մղելու է անձանծիր կերպով, իսկ եթե քաղաքականության ձեռքով Մշո երկրեն դուրս հանելու ձեռնարկություն ընեմ, այդ միջոցն իրենց սեփական միջոցն է, զոր չեմ ուզեր ի գործ դնել: Ուստի պիտի թողում դարձյալ, որ չարությունը իր ասպարեզը բանա, հավատալով, թե ճշմարտությունը պիտի հաղթե»¹: Նման վարվելակերպով նա ապացուցում է, որ իսկապես Քրիստոսի նվիրյալ պաշտոնյա է՝ ազնիվ, վեհ, ներողամիտ:

Նահանգապետ փաշան դիտողություն է անում դավադիր գյուղապետներին, սակայն չի բանտարկում. այդ տույժին արժանանում են մի քանի տեղական թուրք և քուրդ աղաներ: Նույնիսկ այդ գյուղապետների համար խրիմյանը տրտմում է. «Այդ մարդիկ թե ազգային նկատմամբ, և թե կառավարության՝ միշտ հանցավոր են: Դոքա ամբողջ Մշո երկրին՝ սուրբ Կարապետի վանուց մեծամեծ վնասներ հասուցին. դոքա շատ անգամ բարիքներ տեսան և դարձյալ ապերախտեցին ամեն կերպով. մենք իրենց դեմ անհիշաչարությամբ վարվեցանք, այլ իրենք չզգաստացան»²:

Խրիմյանի հոգին տազնապ է ապրում, երբ իմանում է, որ Մուշից մի խումբ գյուղապետներ և վարդապետներ Կարին են կանչվել պատասխանատվության: Նա ահազանգ է հնչեցնում Կարինում գտնվող Սրվանձտյանցին, որպեսզի վերջինս տեղեկություններ հավաքի՝ նրանց անհրաժեշտ օգնություն ցուցաբերելու նպատակով: Ամառվա ամիսներն անցան այդպիսի տազնապներով, իսկ սեպտեմբերին Կ.Պոլսից

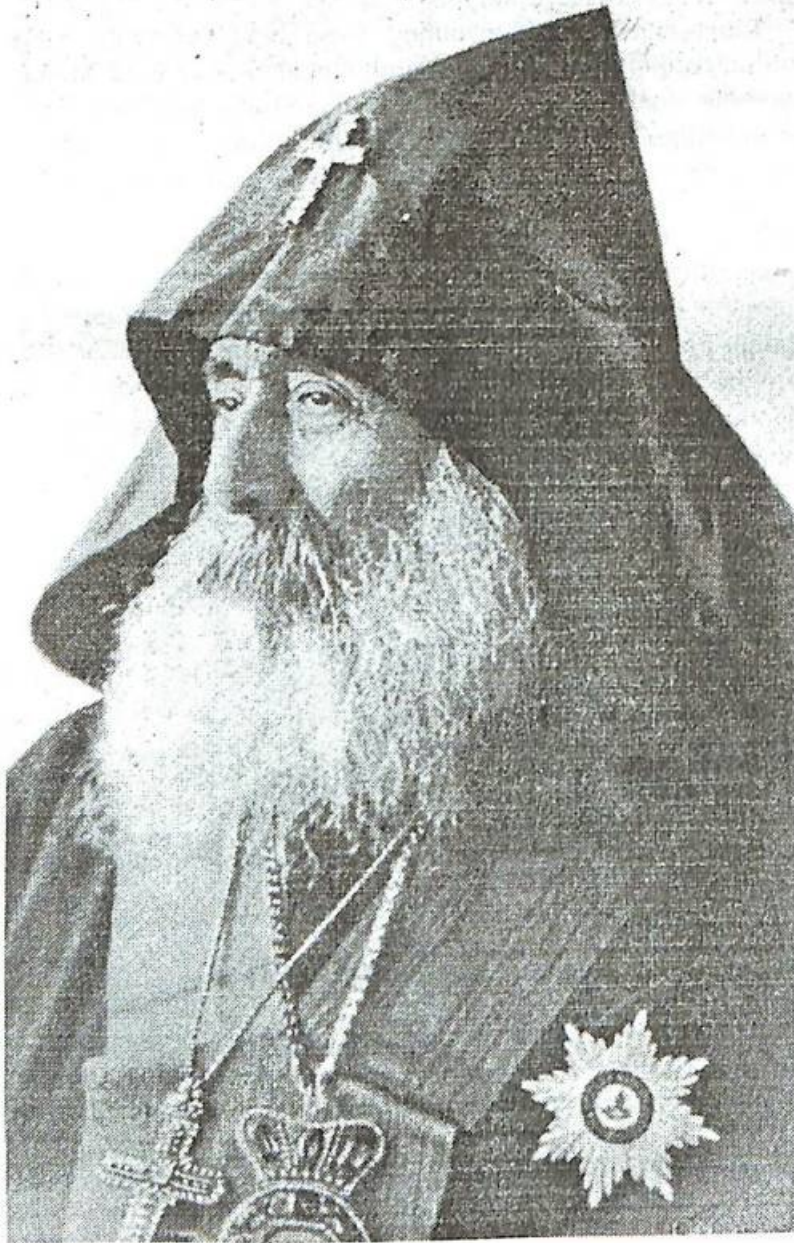
1. Գ.ԱԼԹ, Գ. Սրվանձտյանցի Ֆ., 2-րդ բ., գ. 410:

2. Նույն տեղում, գ. 415:

լուր է հասնում, որ խրիմյանն ընտրվել է Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարք:

Բարոյական չափանիշներով արդյունավետ եղավ խրիմյանի տարոնյան գործունեությունը: Ժողովրդի ամենամեծ գնահատականին նա արժանացավ Տարոնում՝ Հայրիկ պատվանունին: Վասպուրականյան և տարոնյան շրջանի նրա գործունեության յուրատեսակ գնահատականն էր Կ.Պոլսի պատրիարքի բարձր պաշտոնում ընտրվելը:

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԻ ՏԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԷԸ

1866թ. Բ.Դուռը «առժամանակ» դադարեցրեց 1863թ. հաստատված ազգային սահմանադրության գործադրումը: Ազգային վարչության Քաղաքական և Կրոնական ժողովների փոխարեն ընտրվեց Առժամանակյա Խառն ժողով, որը վարում էր ազգային գործերը պատրիարք Պողոս եպիսկոպոսի ղեկավարությամբ: Սահմանադրության դադարման ժամկետը Բ.Դուռը սահմանել էր մոտավորապես երկու ամիս, սակայն անցել էր երկու տարի, և արքունի հրովարտակը չէր շտապում վավերացնել արևմտահայերի «թլփատված» սահմանադրությունը, որը սուլթանի մեծ եպարքոս Ալի փաշայի պատկերավոր արտահայտությամբ «քառակուսի» անիվ էր և գործելու անընդունակ:

1868 թվին Պողոս Թաքթալյան պատրիարքը հրաժարական է ներկայացնում, որն ընդունվում է Բ.Դռան կողմից: Ժամանակավոր տեղապահ է հաստատվում Արիստակես արքեպիսկոպոս Ռափայելյանը, որը վեց ամիս անց ներկայացնում է իր հրաժարականը:

1869թ. հուլիսին Բ.Դուռը հրահանգում է Կ.Պոլսի Ազգային ժողովին ձեռնամուխ լինել պատրիարքական ընտրության, դրա համար հրավիրել Ընդհանուր ժողով: Հարցը քննարկվում է Ընդհանուր ժողովի 1869թ. հուլիսի 31-ի նիստում, որտեղ էլ կազմվում է պատրիարքական թեկնածուների՝ տասը հոգուց բաղկացած առավել արժանավոր համարվող եպիսկոպոսների ցուցակը: Ընտրությունների ժամանակ առավելագույն քվե են ստանում Վասպուրականի հոգևոր առաջնորդ եպիսկոպոս Իգնատիոսը և Վարազա ու Սբ. Կարապետի նորընծա եպիսկոպոս Սկրտիչ Խրիմյանը: Ընտրության երկրորդ փուլում Կ.Պոլսի պատրիարք է ընտրվում Վասպուրականի զառամյալ առաջնորդը՝ Իգնատիոս եպիսկոպոսը, որը, սակայն, առանց արժանանալու պատրիարքական օծման, շուտով կնքում է իր մահկանացուն:

Ընդհանուր ժողովում դարձյալ օրակարգի հարց է դառնում պատրիարքական ընտրությունը:

1869թ. սեպտեմբերի 4-ի նիստում խառն ժողովի նախագահ Գրիգոր Օտյանը պատրիարքական ընտրության վերաբերյալ իր ելույթում մասնավորապես նշում է. «Ազգը կուզե, որ պարզ, անխարդախ և գրագետ եպիսկոպոս մը պատրիարք ըլլա: ...Ես կառաջարկեմ մեկը, որ շատերուն սրտին համաձայն է, որ ազգին ալ սիրելին է և որ ճշմարիտ հայու զավակ և ոչ նվազ փառք է մեր եկեղեցվոյն: Խրիմյանը...»¹: Հազիվ էր Օտյանը արտաբերել այդ ազգամունը, երբ որոտընդոստ ծափահարությունները թնդացնում են Կ.Պոլսի Մայր եկեղեցու կանարները: Ժողովին ներկա խումբն բազմությունը և ժողովի անդամ ազգային երեսփոխանները այդ ծափահարությամբ արտահայտում էին իրենց ջերմ համակրանքը հայության մեջ համընդհանուր ճանաչման արժանացած ազգանվեր գործչի նկատմամբ:

Ընտրության լուրը Խրիմյանն ստացավ այն ժամանակ, երբ դեգերում էր Կարինի և Մուշի ճանապարհներին, աշխատում էր կարգավորել Տարոնի խառնիխումն գործերը, շարունակում էր հալածվել Սբ.Կարապետի միաբանության կողմից:

Իմանալով պատրիարք ընտրվելու լուրը, Խրիմյանն շտապ վերջացրեց իր գործերը, հրաժեշտ տվեց Տարոնի և Վասպուրականի բնակչությանը և ճանապարհվեց սուլթանական կայսրության մայրաքաղաքը:

Արևմտահայությունը ցնծությամբ ընդունեց Խրիմյանի պատրիարք ընտրվելու լուրը. մեծ էին ժողովրդի հույսերը, ակնկալումներն ու ձգտումները: Նորընտիր պատրիարքի ճանապարհն անցնում էր Արևմտյան Հայաստանի տարածքով. ամենուրեք նա արժանանում էր տեղի բնակչության բացառիկ ջերմ ընդունելությանն ու սրտազին մաղթանքներին: Գավառահայությունը Տարոնի Ավագաղբյուր գյուղի մի ծերունի նահապետի շուրթերով պատվիրաններ է տալիս իր ծոցից դուրս եկած պատրիարքին՝ նրանից պահանջելով իրենց հուզող հարցերն ու խնդիրները, մասնավորապես հարստահարությունների հարցը բարձրացնել Ազգային ընդհանուր ժողովի, Ազգային վարչության նիստերում: Այդ պատվիրաններն ու պահանջները Խրիմյանը համարում էր իր ապագա գործունեության սրբազան պարտքը:

Ճանապարհորդությունը, որ սկսվել էր 1869թ. հոկտեմբերի 3-ին, երբ Խրիմյանը Մուշից ճանապարհվեց Կարին, ավարտվեց նոյեմբերի 6-ին՝ Օսմանյան Թուրքիայի մայրաքաղաքում:

Կոստանդնուպոլսում Խրիմյանն արժանացավ աննախադեպ ընդունելության²: Նրան խանդավառ դիմավորում էր կազմակերպել Կ.Պոլսի բազմահազարանոց հայ գաղութը: Նորընտիր պատրիարքին դիմավորում էր նաև Բ.Պառն ներկայացուցիչը:

Վաղամեռիկ բանաստեղծ Պետրոս Դուրյանը, որ ապրում էր ուներ շնչվում օսմանյան մայրաքաղաքի հայության ոգևորությամբ, բանաստեղծություն է նվիրում նոր պատրիարքի գալստյան առթիվ: Դա Դուրյանի առաջին տպագիր բանաստեղծությունն էր և կրում էր «Ի դիմաւորութիւն Խրիմեան Հայրիկին» խորագիրը: Բանաստեղծության հեղինակը գնահատում է Խրիմյանի ժողովրդանվեր գործունեությունը առավել ևս այն պատճառով, որ նա մի համեստ հոգևորական է, ոչ թե թագավոր կամ դուքս:

Նա կարհամարիէ ծիրանի փառքեր,

Նա սև է հագէր:

Համեստ հոգևորականին ժողովուրդը այդպիսի ընդունելության է արժանացնում, ըստ Դուրյանի, երկու հանգամանքով. առաջինը՝ Խրիմյանը «մեր հայ եղբարց արցունքն է քավեր» և երկրորդը՝ ի դեմս նորընտիր պատրիարքի հայությունը տեսավ իր «ազատութեան փող հնչեցնող մարգարէին»³:

1869թ. նոյեմբերի 12-ին բացվում է Ազգային Ընդհանուր ժողովը Կ.Պոլսի Մայր եկեղեցում: Ազգային երեսփոխանները գործող սահմանադրության օրենքներին համապատասխան նորընտիր պատրիարքից պահանջում են ուխտել սահմանադրության օրենքներին հավատարիմ մնալու, դրանք անշեղորեն կենսագործելու համար: Առաջին այդ նիստից սկսվում են ներհակությունները Խրիմյանի և Ազգային ժողովի երեսփոխանության մի մասի միջև: Պատրիարքն ընդվզում է այն իրավիճակի դեմ, ըստ որի սահմանադրությունը «Ուխտի բեռն է միայն պատրիարքի կոնակին դրած է, և երեսփոխանք ազատ են անկից»³: Նա բացատրում է, որ սահմանադրության հաստատումից

1. Խ. Մալումյան, ճշվ. աշխ., էջ 64:

2. Ամենայն Հայոց Հայրիկ, էջ 137:

3. Ամենագրություն..., 1860-1870թթ., էջ 410:

1. Ամենագրությունը Ազգային ժողովի, 1860-1870թթ., էջ 404:

առաջ միայն պատրիարքն էր ուխտում, որովհետև նա միայնակ էր վարում ազգային գործերը: Ըստ սահմանադրության ընտրվում են պատրիարքի գործակիցները՝ Քաղաքական և Կրոնական ժողովները, որոնք էլ սահմանափակում են պատրիարքի գործունեության ոլորտները: Այդ պատճառով էլ Խրիմյանն առաջարկում էր Ազգային Ընդհանուր ժողովի անդամներին, որ սահմանադրությամբ ընտրված Ազգային Վարչության անդամները ուխտեն իր հետ միասին: Այդ հարցի շուրջ առաջանում են երկար վիճաբանություններ: Երեսփոխանության մեծ մասն ստիպում է Խրիմյանին չհակառակվել սահմանադրության օրենքներին և ուխտ անել. «Մինակ իմ ուխտելովս սահմանադրությունը չապահովիր, հետևապես կուզեմ, որ ինձի հետ խորհրդակից և գործակից եղող մարմիններն ալ ուխտակից ըլլան»¹, - պատասխանում է Խրիմյանը, բայց ստիպված տեղի տալիս և Ազգային ժողովում պառակտում չառաջացնելու համար համաձայնում կատարել ուխտի արարողությունը: «Ես արդեն այդ ուխտ ըրեր եմ Հայաստանի մեջ, Մշո դաշտին մեջ, իմ մերկ և բոկոտն գավակացս առջև, իմ հարստահարյալ ժողովրդյանս քով, այդ կը կրկնեմ նորեն»: Կ.Պոլսի Մայր եկեղեցու բեմում պատրիարքը երդվում է՝ հավատարիմ մնալ Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցու դավանությանը, ավանդություններին, ապա՝ հավատարիմ մնալ ազգային սահմանադրության հիմնական սկզբունքներին և ոգուն, հավատարիմ մնալ «Օսմանյան բարեխնամ տերության ...որուն շահը նույնն է մեր ազգին շահուն հետ»²: Մինչդեռ Ազգային երեսփոխաններից ոմանք պահանջում են, որ պատրիարքը կետ առ կետ գործադրի սահմանադրության բոլոր օրենքները, Խրիմյանը ցուցաբերում է ճկունություն և հնարամտություն և երդվում հավատարիմ մնալ սահմանադրության հիմնական սկզբունքներին: Հայ եկեղեցու տարեգիրներից ամենահմուտը՝ Մաղաքիա Օրմանյանը, բարձր է գնահատում նրա դիվանագիտությունը: «Նշանավոր և կնճռոտ պարագա մըն էր իրմե պահանջած սահմանադրության անթերի պահպանության ուխտը, քանի որ սահմանադրությունը առկախ վիճակ մը ուներ և . դժվար էր այդ վիճակը համաձայնեցնել անթերի պահպանության ուխտին հետ: Խրիմյան այդ կնճիռը լուծեց իր ուխտը սահմանափակելով և բանավորագույն դատեց սահմանադրության հիմնական և անփոփոխելի սկզբանց հավատարիմ կենալու ուխտը

1. Ըստնագրությունը..., 1860-1870pp., էջ 413:
2. Նայն տեղում, էջ 414:

տալ, որով ցույց տվավ հայ աշխարհին, որ քաղաքագիտության մասին առաջինն է հայ եկեղեցականաց մեջ»¹:

Ի՞նչ էր իրենից ներկայացնում Կ.Պոլսի պատրիարքությունը: Իրենից առաջ պատրիարքարանը բանտ ու սեղանատուն էր: «Խրիմյանի սիրտը չէր կրնար հանդուրժել ոչ բանտին, որ ոստիկանության դժնեության մռայլը կը դներ Ազգին Տանը ճակատին վրա, և ոչ ալ սեղանատան, որ հացկատակներու բույն մը կազմակերպեր հոն: Երկուքն ալ ջնջվեցան իսկույն»²:

Պատրիարքարանը կոչված էր տնօրինելու և հոգալու ամբողջ արևմտահայության և Մերձավոր Արևելքի գաղթօջախների հայության առօրյա, ազգային, քաղաքական, դատաստանական գործերը: Սահմանադրությամբ Կ.Պոլսում ընտրված Ազգային ժողովը Օրենսդիր մարմին էր, բաղկացած 140 երեսփոխաններից, գործադիր մարմինը Քաղաքական և Կրոնական ժողովներն էին, որոնք, ըստ սահմանադրության, պետք է բաղկացած լինեին քսան աշխարհիկ և համապատասխանաբար քսան բարձրաստիճան հոգևորականներից: Քաղաքական ու Կրոնական ժողովները կազմում էին Ազգային Վարչությունը, որը պատրիարքի հետ միասին պետք է գործադրեր այն բոլոր օրենքները, որոնք հաստատվում էին Ազգային ժողովի կողմից:

Ազգային երեսփոխանները, ժամանակակիցներից մեկի դիպուկ արտահայտությամբ, «անվարձ և անթոշակ» աշխատողներ էին, որոնք հավաքվում էին շաբաթական մեկ անգամ և մի քանի ժամվա ընթացքում քննարկում էին երկու և կես միլիոնից ավելի արևմտահայության առաջ ծառացած բարդ ու կնճռոտ բազմաթիվ կենսական խնդիրներ:

Մինչև Խրիմյանի պատրիարք ընտրվելը, չնայած գավառներից տեղացող բազմաթիվ բողոքներին և հանրագրերին, Ազգային ժողովը չէր ցանկանում իր օրակարգի խնդիրը դարձնել գավառահայության հարստահարությունները, քննարկել նրանց իրավագուրկ վիճակը: «Խրիմյանն առաջին պատրիարքն էր, որ գործնական քայլերի դիմեց Կ.Պոլսի Ազգային վարչությունը «սահմանադրական ազգի» վարչություն դարձնելու ուղղությամբ: Մինչև Մշո նախկին առաջնորդի հայտնվելը պատրիարքարանում, արևմտահայ գավառը ոչ թե ազգային ժողովի գործունեության օբյեկտն էր, այլ ավելի շուտ՝ պոլ-

1. Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 4255:

2. Թ. Ե. Գ., Խրիմյան Հայրիկ, էջ 55:

սաքնակ բուրժուական խմբակցությունների շահախնդրությունների ու նեղ դասային ձգտումների բավարարման միջոց»¹: Պատահական չէ այն հանգամանքը, որ սահմանադրությամբ նախատեսված 140 երեսփոխանից 70-ը պետք է լինեին գավառի ներկայացուցիչները, սակայն այդ թիվը չվավերացվեց, սկզբում դարձավ քառասուն, ապա սկսվեց հետզհետե կրճատվել: Այդ սակավաթիվ երեսփոխաններն էլ ընտրվում էին ոչ թե գավառից, այլ դարձյալ Կ.Պոլսից: Ազգային ժողովում տոն տվողը Պոլսի և ծովամերձ քաղաքների էֆենդիների դասն էր, որը մինչև Խրիմյանը իր ձեռքն էր հավաքել նախորդ պատրիարքներին և Ազգային ժողովի ղեկը: Կ.Պոլսի համեմատաբար փոքրաթիվ հայ բնակչության շահերը գերադասվում էին ողջ արևմտահայության շահերից և շաբաթը մեկ անգամ հավաքվող Ազգային ժողովն զբաղվում էր գաղթօջախի համեմատաբար մանր ու նեղ խնդիրներով:

Խրիմյանի ընտրությամբ Բ.Պուռը դարձյալ թույլատրում էր սահմանադրության գործադրությունը՝ միայն Ազգային ժողովում վերաքննելուց հետո: Նորընտիր պատրիարքը ցանկանում էր սահմանադրության վերաքննությունը տանել այնպիսի հունով, որ հաստատվեին օրենքներ, որոնցով առավելություն տրվեին գավառահայության ներկայացուցիչներին և գավառական հարստահարությունների խնդիրը դառնար Ազգային ժողովի քննարկման գլխավոր հարցը: Խրիմյանը ցանկանում էր, որ Ազգային ժողովի երեսփոխանների գերակշռող տարրը լինեին գավառի արհեստավորության և ժողովրդական խավերի ներկայացուցիչներ, որոնց վրա հենվելով կարող էր իրագործել իր մտահղացումները: Այդ պատճառով էլ իր ուխտելուց հետո, անմիջապես հաջորդ նիստին նա հայտարարում էր, որ աններելի հանցանք է ժամանակ վատնել անպտուղ վիճաբանությունների վրա. «Այսօր մեր ազգային վիճակը և մանավանդ գավառացվոց վիճակը չեն ներեր, որ ժամանակի կորուստ ընենք. պետք է որ ես գործեմ շարունակ և իմ շրջահայացությունս դարձնեմ դեպի Մշո և Վանա դաշտերուն մեջ ցրվյալ դժբախտ ժողովրդոցս վրա և անոնց տառապանքն կայսերական կառավարության ներկայացնելով, շնորհիվ նորին խնամոց, անոնց արտասուքները սրբեմ ժամ առաջ, անկե ետև կարգը կուզա ուրիշ մեծ մեծ գործերու»²:

Մաղաքիա Օրմանյանը հետադարձ հայացք նետելով Խրիմյանի

պատրիարքական գործունեությանը, բացասական է համարում այն հանգամանքը, որ նորընտիր պատրիարքը իր գործունեության մեխն է դարձնում գավառահայ ժողովրդի վիճակի բարելավումը: «Ինքն գավառի գավակ, գավառական կյանքի անձնավեր, գավառի ժողովրդին վիճակով տոգորված և գավառացի տարին բարվոքումը միայն իրեն նպատակ ըրած, գավառեն զատ բան չխոսեցավ, գավառեն զատ բան չլսեց, բայց դժբախտաբար այդ նպատակին մեջ ալ արդյունավոր չեղավ...»¹:

Բավական է նշել, որ գավառ հորջորջման տակ հասկացվում էր բուն Արևմտյան Հայաստանը, որպեսզի հասկանանք, թե ինչի մեջ էր մեղադրվում Խրիմյանը հայ եկեղեցու պատմագրի կողմից:

Խրիմյանի համար հեշտ չէր հաղթահարել Պոլսի էֆենդիների դիմադրությունը: Պատրիարքարան մտնելուն պես նրա վրա թափվեցին անթիվ ու անհամար, մեծ ու փոքր, կարևոր և երկրորդական խնդիրներ: Պատրիարքարանի աշխատակիցները երկար ժամանակ չէին վարձատրվել, ազգային սնդուկը դատարկ էր, իսկ պատրիարքարանի վրա ծանրացած էր 800.000 դուրուշ պարտք:

Պարտքատերերը սկսեցին նեղել Խրիմյանին, պահանջել իրենց ապառիկները: Անվճար էր մնացել Սուրբ Փրկչի Ազգային հիվանդանոցը: Ազգային այդ հաստատության հացի և մթերքի մատակարարը սպառնում էր այլևս ոչինչ չտալ, մինչև չստանա իր բոլոր վճարները: Այդ իրավիճակը կաշկանդում էր պատրիարքին, նրան կանգնեցնում դժվարին խնդիրների հրատապ լուծման առաջ: Խրիմյանն զգում էր, որ անկաշկանդ գործելու, գավառներին շուտափույթ օգնության հասնելու համար ժամանակավորապես պետք է դադարեցնել ամեն ինչ և անհապաղ գտնել պարտքի վճարման ամենահարմար ձևը: Ինչպես ժողովրդի իսկական ընտրյալ, դժվարության պահին նա դիմեց ժողովրդին:

1870թ. մարտի 21-ին Կ.Պոլսում հրատարակվող հայերեն լրագրերի մեծ մասը տպեց պատրիարքի նամակը ուղղված մայրաքաղաքի հայությանը. «Առ իմ սիրելի ժողովուրդ, կիրակի առավոտու պահուն կը հրավիրեմ զձեզ ի Մայր եկեղեցին, նույն իմ ուխտի բեմեն դարձյալ պիտի ուխտեմ այլևս նոր ուխտ, և պիտի խոսիմ ձեզ հետ ազգային այն մեծ խնդրույն վրա, որ վաղուց տարիներն ի վեր անլուծելի ա-

1. Ա.Ս. Խառատյան, Արևմտահայ մամուլը և զբաղմունքները Օսմանյան Թուրքիայում, էջ 117:
2. Առեմագրությունը..., 1860-1870թթ., էջ 417-418:

1. Մ. Օրմանյան, Ազգապատմ., էջ 4255:

ռեզոլված մի դարձեր է հայոց ազգին համար, խնդիր մի, որ կաշկանդեր կապեր է գիս և վարչական անիվ: Ժողովուրդ, այլևս չկամին խաբել այսօր և վաղ... և հանդուրժել. կամ պետք է լուծեք այս խնդիր, կամ թողուք, որ լուծվին: Հավատացեք, այս է հրիմյանին անկեղծ և անխաբ ուխտ»¹:

Կարդալով հրավերը, Կ.Պոլսի հայ գաղթօջախից ավելի քան վեց հազար մարդ հավաքվեց Գում-Գափուի Մայր եկեղեցում: Քարոզի ժամանակ պատրիարքը ժողովրդին պատմեց պատրիարքարանի անելանելի վիճակի մասին, նրա վրա ծանրացած հսկայական պարտքի, դրա պատճառով բարձիթողի արված բազմաթիվ գործերի մասին: Խրիմյանի հորդորը ցանկալի ազդեցություն ունեցավ: Գաղթօջախում ծայր առան հանգանակություններն ու ստորագրությունները. հայ եկեղեցու Կ.Պոլսի պետը շրջում էր մայրաքաղաքի հայկական թաղերում, հորդորում հարուստ էֆենդիներին՝ իրենց լուծման ներդնել պատրիարքարանի պարտքերը մարելու գործում: Հավաքվեց մի պատկառելի գումար, և թեև պարտքը չմարեց, սակայն ճնշող բեռը զգալիորեն թեթևացավ:

Ըստ օրենքի պատրիարքի ընտրությունից հետո ազգային գործերը վարող խառն ժողովը պետք է հրաժարական ներկայացներ, իսկ դրան պետք է հաջորդեր Ազգային ժողովի երեսփոխանների, ապա Քաղաքական և Կրոնական ժողովների անդամների նոր ընտրությունները, այսինքն՝ պետք է ձևավորվեին Օրենսդիր և Գործադիր մարմինները: Խառն ժողովի հրաժարականը Ազգային ժողովին ներկայացնելու ժամանակ նախագահ Գրիգոր Օտյանը ազգային երեսփոխաններից պահանջեց կատարյալ վստահություն նորընտիր պատրիարքի նկատմամբ, քանի որ «պատրիարքական գահուն վրա բազմած է ազգին սիրելի պատրիարք մը. պատրիարք մը, որ տերության սիրելին է այսօր, պատրիարք մը, որ դեռ այդ աթոռին վրա չբարձրացած, հասարակաց հրամանն ու համակրությանը մեջ բարձրացած էր, պատրիարք մը, որ որչափ գրագետ, այնչափ ալ քաղաքագետ, որչափ եռանդուն, այնչափ ալ խոհուն և որ նշանավոր ծառայություններ կրնա ընել և պիտի ընե Ազգին»²: Իզուր չէր Օտյանը Ազգային ժողովից պահանջում խրիմյանի նկատմամբ վստահություն ոչ թե խոսքով, այլ «կատարյալ վստահություն, իրական վստահություն

պատրիարքին համար, որ համայն ազգին ընտրելին է»: Ժամանակին և տեղին էր այդ պահանջը, որովհետև արդեն իսկ երևում էին այն ներհակությունները, որոնք առաջացել էին պատրիարքի ուխտելու օրից և հետզհետե խորանում էին Ազգային ժողովում և Ազգային վարչության մեջ բուն դրած «ազգային ջոջերի» և գավառից ժամանած «խընպըլ» պատրիարքի միջև:

Պատրիարքը ցանկանում էր դիմել վճռական գործողությունների. անհրաժեշտ էր շտապ կարգով վերաքննել սահմանադրությունը, նրանից հեռացնել կյանքի կողմից մերժված և անընդունելի հոդվածները, վերականգնել Արևմտյան Հայաստանի հայության կորսված իրավունքները, արևմտահայության այն ստվար զանգվածի, որ մայրաքաղաքի գաղթօջախի կողմից որակավորվում էր իբրև գավառահայություն: Սակայն վերաքննությունից առաջ պետք էր կատարել նոր ընտրություններ՝ Ազգային Ընդհանուր ժողովի, Քաղաքական և Կրոնական ժողովների նոր կազմ ստեղծելու համար: Խրիմյանն շտապեցնում էր, պահանջում արագացնել գործադիր մարմնի ընտրությունը. «Երեք ամիսի մոտ է, որ պատրիարքական գահուն վրա նստած եմ, սակայն դեռ չի կրցա ունենալ իմ քով խորհրդական մարմին մը, որով կարենայի ազգային գործերը տնօրինել, որոնք հետզհետե դիզվելու վրա են: Զիս նավապետ կոչեցիք ազգային ալեկոծյալ նավուն, և նավն ինձ հանձնել է տև ամենքնիդ ալ փախչելով՝ գիս միայնակ թողուցիք, կը նային չորս կողմս, բայց նավաստի մը չեն գտներ...»³:

Վիճաբանություններն Ազգային ժողովում ձգձգվում էին, առանց որևէ վճռական գործողությունների հանգեցնելու: Գործելու վճռականությամբ լի պատրիարքը անդադար պահանջում էր ազգային երեսփոխաններից անհապաղ որոշել Ազգային Վարչության անդամների ընտրության եղանակը, կատարել ընտրություններ և ձեռնամուխ լինել ազգային հանգուցային խնդիրների լուծմանը. «Մշո դաշտին մեջ հարստահարյալ ժողովրդոցս առաջ, նույնիսկ բարբարոս քրդաց առաջ ուխտեր եմ իմ խիղճի մեջ ժողովրդոց վիճակը բարվոքել. այս ուխտիս վրա պետք է հաստատ մնամ, ուստի չեմ կրնար մեկ վայրկյան մ, ալ համբերել, կուզեմ, որ ինձի գործակից մարմին մը տաք, ընտրությունը դուք ըրեք, և ինչպես որ կուզեք, այնպես ըրեք, ես չեմ կրնար ընտրել, այս գործը ձերն է: Միայն մեկ բան մը կա, որ պիտի ընեմ ես. գավառական մասնաժողով մը պիտի հաստատեմ

1. Առնագրությունը..., 1860-1870թթ., էջ 429:

1. ԳԱԹ, ՀԱմարելյանի ֆ., գ. 182, էջ 39:
2. Առնագրությունը..., 1860-1870թթ., էջ 419:

րում էր տեղի ազգային գործերը: Կիլիկիայի հսկա թեմը չէր ենթարկվում ոչ մի պատրիարքության, ոչ էլ Էջմիածնի ամենայն հայոց կաթողիկոսին. փաստորեն, դարեր շարունակ նա եղել էր Էջմիածնի հակաթոռը: Կրոնական այդ պառակտումը ավերիչ հետք էր թողել ազգային հասարակական կյանքի վրա: Համեմատելով վճռել Սսի կաթողիկոսի ընտրության հարցը, ետ կանչելով ինքնիշխան, ժողովրդի մեջ խռովություններ սերմանող, հուզող և ալեկոծող անարժան Նիկողոս եպիսկոպոսին, Կ.Պոլսի Ազգային ժողովը այդ մի ակտով ցանկանում էր վճռել մի քանի խնդիրներ: Հենց այդ խնդիրների լուծման համար էլ տեղի ունեցան երկարուծիզ վիճաբանություններ Ազգային ժողովում:

Նախ՝ վիճաբանություններ սկսվեցին այն հարցի շուրջը, թե ո՞վ պետք է ընտրի Սսի կաթողիկոսին, վիճակի ժողովուրդը, թե՞ Ազգային ժողովը: Այդ հարցի լուծումը խլեց երկու ամիս: Ազգային երեսփոխաններից մեկը դիպուկ բնութագրեց. «Եթե որ մենք չկրնանք լուծել այս խնդիրները, կարծեմ խնդիրը մեզի պիտի լուծե»: Վերջապես կայացվեց որոշումը, որի համաձայն կաթողիկոսին պետք է ընտրի ժողովուրդը, իսկ վավերացումը կատարի Կ.Պոլսի կենտրոնական վարչությունը: Այդ որոշումից բխեցին նոր վիճաբանություններ այն հարցի շուրջը, թե ինչ պետք է հասկանալ կենտրոնական վարչություն ասելով՝ Ընդհանուր թե՛ Խառն ժողով: Նման վիճաբանությունները ցույց են տալիս, թե ինչ գրախոսություններով էր ժամանակ վատնում երկու և կես միլիոն հայության բախտը վճռող Ազգային ժողովը: Վիճաբանություններին վերջ դրին պատրիարքի սթափության կոչող խոսքերը. «Վիճաբանությունը... սահման մի պիտի ունենա»¹:

Վերջնականորեն որոշում հանվեց, որ Սսի կաթողիկոսի վավերացումը կկատարի Ազգային ժողովը:

Կ.Պոլսի պատրիարքարանին մեծ դժվարությամբ հաջողվեց դարեցնել Սիսն ալեկոծող խռովությունները: Կառավարության աջակցությամբ պատրիարք Խրիմյանին հաջողվեց ետ կանչել Կիլիկիայի կաթողիկոսական գահը զավթած Նիկողոս եպիսկոպոսին. Սիս ուղարկվեց Սիմոն եպիսկոպոսը՝ կաթողիկոսական ընտրությունները կազմակերպելու և անցկացնելու համար: 1871թ. հոկտեմբերի 21-ին Սսի թեմի երեսփոխանները հավաքվում են Աղանայում, առաջադրում չորս

եպիսկոպոսներից բաղկացած կաթողիկոսական թեկնածուների ցուցակ: Բոլոր թեկնածուներն էլ Էջմիածնում ձեռնադրված, նրա գերակայությունն ընդունած եպիսկոպոսներ էին: Չայների մեծամասնությունն ստանում է Սկրտիչ եպիսկոպոսը, նրա վավերացումը դրվում է Ազգային ժողովի առաջ 1871-ի նոյեմբերին: Այդ նիստում Գրիգոր Օտյանի ելույթը և առաջարկությունը ընդգծում են այն կարևորությունը, որ ունեն Կիլիկիայի կաթողիկոսի վավերացումը: Նա նշում է, որ դարեր շարունակ Սսի կաթողիկոսը եղել է Էջմիածնի հակաթոռը, այսինքն չի ընդունել Ամենայն հայոց կաթողիկոսության գերակայությունը. այսինքն՝ «ապստամբ է, ուրեմն այդ կաթողիկոսությունը կարգավորյալ անիշխանություն է, գայթակղություն մը, անպատվություն մը»¹: Օտյանն առաջարկում էր վերացնել ոչ թե Սսի կաթողիկոսությունը, այլ նրա հակաթոռ լինելու հանգամանքը: Պատրիարքն իր համախոհներով մեծագույն խոհեմությամբ վավերացնում են Էջմիածնին ենթակա եպիսկոպոսի ընտրությունը կաթողիկոսի պաշտոնում, վերացնելով նրա հակառակ և ապստամբ վիճակը: Իր ելույթում Խրիմյանը պատմական դեր է հատկացնում այդ ընտրությանն ու վավերացմանը: «Այս ընտրությամբ Հայաստանեայց եկեղեցվի մեջ չորս հարյուր տարի է վեր կանգնված պառակտման և խտրության ամբարտակ կը կործանի... Կիլիկիո ժողովուրդը Ս.Էջմիածնի աթոռեն ձեռնադրյալ եպիսկոպոս մը իրենց կաթողիկոս ընտրելով խտրության ամբարտակն իրենց ձեռքը կործանեցին, և երկու աթոռոց մեջ հաստատվելիք հարաբերությանց գործը: Ես, որ Էջմիածնի եպիսկոպոս և Ամենայն հայոց Ս.կաթողիկոսի փոխանորդն եմ, այս ընտրության մեջ Մայր Աթոռ հակառակ բան մը չեմ տեսներ բնավ, այլ ազգային եկեղեցվի միության ապահովությունը, ուստի կառաջարկեմ, որ վավերացումը կատարվի»²: Այդ նիստում պատրիարքի առաջարկությունը պաշտպանեց Կ.Պոլսի ազդեցիկ եպիսկոպոսներից մեկը՝ Խորեն Նարպեյը իր ելույթում: Թվում էր, որ կարելի էր վերացնել նաև Սսի կաթողիկոսությունը, քանի որ վերացվում էր նրա հակաթոռությունը: Այդտեղ էլ միջամտեց Գր.Օտյանը՝ ցուցաբերելով քաղաքական գործչին հատուկ խոհեմություն և շրջահայեցություն: «Սիսը պետք է պահպանել՝ Էջմիածինը պահպանելու համար», - հակասական կարծեցյալ դրույթով, նա մատնանշեց, որ ցարական գերիշխանության տակ գտնվող Էջմիածինը, Ա-

1. Այս մասին մանրամասն տես՝ Գ.ԱԹ., Հ. Առաքելյանի ֆ., գ. 182, էջ 45, նաև՝ «Փարձ», 1877թ., N 4, նաև՝ Առնագորյունը... 1870-74թթ., էջ 117:

1. Առնագորյունը..., 1870-74թթ., էջ 94:

2. «Մասիս», 1871թ., N 1166:

մենայն հայոց կաթողիկոսությունը, որի անկախությանը մեծ հարված էր հասցվել 1836-ին հաստատված «Положение»-ով, ամեն րոպե գտնվում է գոյության վտանգի առաջ: Իսկ եթե իր գոյությունը պահպանի Սսի կաթողիկոսությունը, ցարական բյուրոկրատիան կվախենա, որ Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը կարող է նաև տեղափոխվել Կիլիկիա. այդ ակտով Ռուսաստանը կկորցնեիր իր ազդեցությունը արևմտահայության վրա, հետևապես, շահագրգռված է էջմիածնի՝ իբրև հայոց կաթողիկոսության կենտրոնի գերակա գոյությամբ: Կ.Պոլսի Ընդհանուր ժողովը ծայների մեծամասնությամբ հաստատեց և ընդունեց այդ հանգամանքը, վավերացրեց Մկրտիչ կաթողիկոսի ընտրությունը:

Թվում էր, վերջապես լուծվել էր այն թնջուկը, որ երկար տարիների ընթացքում հուզել էր ողջ արևմտահայությանը, այդ հարցին նվիրված երկարատև վիճաբանություններով ալեկոծել Ազգային Ընդհանուր ժողովը, խառնակել Կիլիկիայի հայության միտքն ու եռանդը: Սակայն Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Դ-ն բոլորովին այլ կարծիքի էր: Ըստ երևույթին, բարձրաստիճան հոգևորականներից ոմանք՝ միացած պատրիարքին ընդդիմադիր էֆենդիներից մի քանիսի հետ, կաթողիկոսին այլ տեղեկություններ էին հաղորդել: Այդ դավերի հետևանքը եղավ Գևորգ կաթողիկոսի հեռագիրը՝ ուղղված Կ.Պոլսի պատրիարքին, որով նա պախարակում էր Կ.Պոլսի իր փոխանորդին՝ Մ.Խրիմյանին, էջմիածնի նվիրական ավանդություններին դեմ գնալու համար: Համանման բովանդակությամբ մի կոնդակ-հեռագիր վեհափառ հայրապետն ուղղում է Կիլիկիայի նորընտիր կաթողիկոսին, նրա ընտրությունը համարելով ընթոստություն էջմիածնի դեմ: Հենց այդ օրերին կոնդակ ստացվեց Նար-Պեյի անունով, ուր Գևորգ Դ-ն, ստանալով Նար-Պեյի նամակը, իր զարմանքն էր արտահայտում, թե ինչպես է նրա աչքից վրիպել, «դավ խարդախությանց և գաղտնածածուկ դարանք»: Կոնդակից պարզ երևում էր, որ չնայած Ազգային ժողովում նենցած իր դրական ելույթին, Նար-Պեյը կաթողիկոսին գրած իր նամակում եղելությանը տվել էր այլ մեկնաբանություն: Կաթողիկոսի կոնդակը, նրանում արտահայտված դժգոհությունը հուզումների նոր ալիք բարձրացրեց Ազգային ժողովում: Խրիմյանը ցանկություն հայտնեց մեկնել էջմիածին, անձամբ հաշվետվություն տալ վեհափառին, ներկայացնել իրենց հավատարմությունն ու հնազանդությունը Արարատյան Մայր Աթոռի նկատմամբ: Ազգային ժողովը մերժեց պատ-

րիարքի այդ ցանկության իրականացումը: Այս անգամ Խրիմյանը մի հանգամանակից նամակով աշխատեց ցրել կաթողիկոսի անհիմն կասկածներն ու երկյուղները. նա հիմնավորում էր այն հանգամանքը, որ այդ ընտրությամբ Սսի կաթողիկոսը պատասխանատու է դառնում Կ.Պոլսի պատրիարքարանի առաջ, իսկ վերջինս ենթակա է կաթողիկոսությանը, հետևաբար Սսի կաթողիկոսը ենթակա է Ամենայն հայոց կաթողիկոսին: Դա նշանակում էր՝ ոչ մի սուբյեկտի կողմից միտում չկա ոտնձգություններ կատարել Ամենայն հայոց կաթողիկոսի իրավասությունների նկատմամբ: Սակայն այդ նամակը չգոհացրեց Հայոց հայրապետին, իսկ Ազգային ժողովում և նրանից դուրս ընդդիմությունը պատրիարքին ընդդիմադիր մամուլի օրգանների հետ միասին «Փունջի» ղեկավարությամբ հարձակումներ սկսեցին Խրիմյանի դեմ, նրան մեղադրելով հայ եկեղեցու և էջմիածնի շահերը ոտնահարելու մեջ: Դրան հաջորդեց Գևորգ Դ-ի նամակն՝ ուղղված պատրիարքին, որը լի էր մեղադրանքներով և հանդիմանություններով: Այդ նամակը դարձավ Ազգային Ընդհանուր ժողովի քննարկման առարկա: Վիճաբանություններն այդ հարցի շուրջը տևեցին մինչև 1873թ., մինչև ծանծաղացած պատրիարքը առկախ թողեց հարցը, հաստատված համարելով Ազգային ժողովի որոշումը Սսի կաթողիկոս Մկրտչի վավերացման վերաբերյալ, թողեց նրան Կիլիկիայի վիճակում՝ ժողովրդի մեջ վերստին կրքեր ու դժգոհություններ չբորբոքելու համար: Նման կերպ լուծվեց Ազգային ժողովի նիստերը տարիներ շարունակ զբաղեցնող այդ կնճռոտ հարցը:

Աղթամարի կաթողիկոսի ընտրության հարցը Ազգային ժողովի քննարկման առարկա էր դարձել դեռևս Խրիմյանի պատրիարք ընտրվելուց առաջ, 60-ականների կեսերից: Բանը նրանում էր, որ Աղթամարի եպիսկոպոս Խաչատուր Շիրոյանը իր նախորդի՝ Պետրոս Բյուլբյուլի կենդանության օրոք բռնությամբ իրեն օծել էր կաթողիկոս «ի վերա տանն Աղթամարա», ապա վարձու մարդասպանի միջոցով սպանել էր տվել նրան: Արևմտահայ մամուլը, մասնավորապես գավառահայ առաջին երկշաբաթաթերթը՝ «Արծվիկ Տարոնո»-ն տպագրում է այդ բոթը, գուժում եկեղեցու բարձրաստիճան սպասավորի քստմնելի արարքի մասին: Խաչատուր կաթողիկոսի ապօրինությունների հարցը տասնյակ տարիներ զբաղեցրեց Ազգային ժողովի նիստերը: Խրիմ-

յանի պատրիարքության օրոք Աղթամարա կաթողիկոսը հրավիրվեց Կ.Պոլիս, նրա ընտրության ապօրինությունը քննարկելու և՛ անհրաժեշտ վճիռ ընդունելու համար: Սակայն վերջինս չսպասեց քննարկումների ավարտին և մեկնեց Աղթամար: Խրիմյան պատրիարքին ևս չհաջողվեց ավարտին հասցնել Խաչատուր Շիրոյանի կաթողիկոսության խնդրի քննարկումը: Միայն Ներսես Վարժապետյանի պատրիարքության օրոք, ժամանակի գործիչներից մեկի՝ Մատթեոս Մամուրյանի դիպուկ արտահայտությամբ «Ներողագիր» շնորհվեց նրան և վերջինս շարունակեց իր ազգադավ գործունեությունը դեռ երկար տարիներ, մինչև 1895թ., երբ հայ հեղափոխական գործիչները կազմակերպեցին նրա ահաբեկումը նույն ընթացքի պատճառով: Նրա մահից հետո Աղթամարի կաթողիկոսի նոր ընտրություն չկատարվեց և 12-րդ դարից ի վեր հաստատված կաթողիկոսությունը (1113թ.) վերացավ. նրան ենթակա թեմերը անցան Կ.Պոլսի պատրիարքարանին:

Խրիմյանի պատրիարքության օրով Ազգային ժողովի նիստերը երկար ժամանակ հուզեցին գավառի հոգևոր առաջնորդների ընտրության խնդիրները: Առանձնակի ուշադրության է արժանի Վանի և Բրուսայի հոգևոր առաջնորդների ընտրության խնդիրը, որոնց շուրջը բարձրացած վիճաբանությունները արտահայտում էին հայ հասարակության մեջ գտնվող տարբեր սոցիալական ուժերի ներհակությունները:

Վանում դեռևս 1860-ական թվականներից պատրիարքական փոխանորդ կամ հոգևոր առաջնորդի տեղակալն էր (Գաբրիել Շիրոյանի փոխանորդը) Պողոս վարդապետ (ապա եպիսկոպոս) Մելիքյանը: 1860-ին, երբ Միքայել Նալբանդյանը գտնվում էր Կ.Պոլսում, Ազգային ժողովը մայրաքաղաք է կանչում Պողոս վարդապետին՝ նրա վրա եղած մեղադրանքները քննելու: Պողոսը փախչում է դատն ավարտելուց առաջ: Կրոնական ժողովը վճիռ է արձակում՝ արգելել Պողոսին հոգևոր պաշտոն վարելը մինչև արդարանալը: Փաստորեն Ազգային ժողովն անկարող է գտնվում իրեն ենթակա մի հոգևորականի ըստ արժանվույն պատժելու, այլ զգուշացնում է Ամենայն հայոց կաթողիկոսին, որ «հիշյալ վարդապետը կերպով մը եպիսկոպոսության աստիճան ձեռք բերելու փորձ չընե»¹: Նույնիսկ այդ զգուշացումը Ազգային ժողովի անկարողության խոսուն վկայությունն է:

1. Առեմագլուխներ Ազգային ժողով, 1860-1874թթ., էջ 39: Պողոսյան-ապողոսյան պայքարի մասին տես ավելի մանրամասն՝ Է.Կոստանյան, Գաբրիել Սրվանդույան, էջ 101-107:

Ողջ Վասպուրականը փոթորկված էր: Տեղի հայությունը բաժանված էր երկու խմբավորումների՝ Պողոսի կողմնակիցները՝ պողոսյան և հակառակորդները՝ ապողոսյան: Համակրությունների և հակակրությունների այդ շղթան հասնում էր մինչև օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքը: Պահպանողական մտայնության ներկայացուցիչները, վաշխառուները, համեմատաբար ունևոր վերնախավը Պողոսի հեմարանն էին: Նրան ընդդիմադիր հոսանքը գավառի արհեստավորական խավն էր, գյուղացիությունը, ժողովրդական լայն զանգվածները, որոնք իրենց մաշկի վրա էին զգացել քուրդ ցեղապետների, հայ վաշխառուների և Պողոսի դաշինքի՝ ողջ սարսափը:

Վանեցի ականատեսը սրամտորեն գրում էր, որ ամբողջ արևմտահայությունը բաժանված էր Պողոսյան և Ապողոսյան խմբավորումների. «Ամեն ոք գիտեր թե Գևորգ Դ կաթողիկոս, Վեհապետյան, Չամչյան, Մանկունի եպիսկոպոսները Պողոսյան էին, թե Նար-Պեյ, Օրյան, Աշըքյան՝ Ապողոսյաններ: Աշխարհականներեն, ամենուն հայտնի էր, թե Նորատունկյան, Ունճյան, Յուսուֆյան, Կյուլպենկյանները Ապողոսյաններ էին, մինչդեռ Մաքսուտ Սիմոն պեյ, Նուրյան՝ Պողոսյան»¹:

Պողոսին հաջողվում է Տրապիզոնով անցնել Վան և վարչության կամքին հակառակ, նորից վարել հոգևոր առաջնորդի պաշտոնը: Անցնում է տասը տարի: Պատրիարքական գահ է բարձրանում Մկրտիչ Խրիմյանը, որն ականատես և մասնակից էր եղել Վանի երկու խմբակությունների՝ պողոսյանների և ապողոսյանների միջև մղված երկաթաբանության միջոցով, հասարակ ժողովրդի կրած զրկանքներին, Պողոսի ռատն պայքարին, հասարակ ժողովրդի կրած զրկանքներին, Պանիրյանի, Իսա-ջանյանի չարաշահումներին, թուրք ցեղապետների՝ Պողոսի հովանավորությամբ գործած եղեռնագործություններին:

Ազգային սահմանադրությունը, չնայած սուլթանի կողմից վավերացվել էր 1863-ին, դեռևս չէր գործադրվում բուն Արևմտյան Հայաստանի տարածքում: Գավառից դուրս եկած պատրիարքը իր ջանքերն է գործադրում Ազգային սահմանադրությունը տեղերում գործադրելու, ազգային գործերը սահմանադրական սկզբունքներով վաճառելու, ազգային գործերը սահմանադրական գործադրիչը, ըստ սահմանադրության, պետք է լինե՞ր տվյալ թեմի կամ վիճակի հոգևոր առաջնորդը: Սակայն Խրիմյանը Վան-Վասպուրականում իբրև Սահմանադրության

1. Ա. Թերզիսլաշյան, Արժիվը իբր թուրքին մեջ, էջ 188:

գործադրիչ ուղարկում է իր սանին՝ Գարեգին Սրվանձտյանցին, որն այդ օրերին վարում էր Տարոնի Սբ. Կարապետ վանքի վանահայրության փոխանորդի պաշտոնը: Այդ բանը նշանակում էր դնել հոգևոր առաջնորդի՝ Պողոսի հեռացման հարցը: Պատրիարքի սանն ու զինակիցը առանց երկնչելու մեկնում է Վան՝ նոր հոգևոր առաջնորդի ընտրությունները կազմակերպելու, ազգային սահմանադրության սկզբունքները հայաշատ այդ նահանգում արմատավորելու համար: Պողոսը երգվյալ հակասահմանադրական էր այդ պայքարի դեռ առաջին օրերից, որովհետև վարչական բարենորոգումները սահման էին դնելու նրա չարաշահումներին, կտրելու էին նրա շահույթի աղբյուրները¹: Վանում Սրվանձտյանցը անհաշտ պայքար է մղում Պողոսի և պողոսյանների դեմ, պատրիարքին ուղղած նամակներում մանրամասն հաշիվ տալիս նրա գործած չարիքների մասին, միջոցներ առաջարկում նրան հեռացնելու համար: Սակայն Ազգային ժողովում ուժեղ դիմադրություն էր ցույց տալիս Պողոսին պաշտպանող էֆենդիական վերնախավը: Այդտեղից ճնշում էին գործադրում և՛ պատրիարքի, և՛ Վանի հայության վրա, ստիպելով Պողոսի անունը մտցնել առաջնորդական ընտրելիների ցուցակի մեջ: Ղալաթի օջախը, որ իր մեջ միավորում էր պահպանողական խմբավորումներին և պատրիարքի ընդդիմության ղեկավարն էր, տոն էր տալիս խրիմյանի դեմ ծավալված պայքարին, հովանավորում պատրիարքին հակառակորդ մամուլի գործունեությունը²: խրիմյանն ստիպված դիմում է կտրուկ միջոցների. նա հրամայում է Պողոսին՝ հեռանալ Վանից, հաստատվել Ուլքիլիսեի վանքում: Իսկ Ազգային ժողովում պարզ ու որոշակի նա հայտարարում է Պողոսի կողմնակիցներին, թե վերջինիս անունը չպետք է մտնի ընտրելիների ցուցակի մեջ: Դա առաջացնում է ընդդիմության ուժեղ հակագործողությունը. նրանք հարձակում են կազմակերպում պատրիարքարանի վրա: Պատրիարքը դիմում է կառավարության օգնությանը և նրա միջամտությամբ Պողոսին հեռացնում Վանից: Իրենց դիրքերն ամրապնդելու համար պողոսյանները և անձամբ Պողոսը պատրաստ էին պատրիարքին մեղադրել պետական դավաճանության մեջ³: Պատահական չեն հնչում Պողոսի սպառնալից խոսքերը. «Խիանաթ խրիմյան. Չեյթլնը ապստամբեցուց թագավորի դեմ, այնքան

1. Տե՛ս, Աշ. Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, Կ. 1, էջ 374:
2. Այս մասին մանրամասն՝ Ա. Խառատյան, Արևմտահայ մամուլը և զրաբնությունը Օսմանյան թուրքիայում, էջ 119-120:
3. «Փյունի», 1872թ., 27 հունիսի:

արյուն թափել տվեց: Մուշը պիտի ապստամբեցներ, նույնպես ըրավ և Թիֆլիզը: Ստամբուլ որքան խռովություն կա ազգին մեջ, խիանաթություն կա տերության դեմ, հեղինակ խրիմյանն է... Հասնիմ ես Պայագիտ, հեռագրեմ սետրեզեմին, վալիին, թագավորին, ազգի վարչության, ես զինք ծգեմ խորխորատ, և դատ ալ պիտի պահանջեմ...»¹: Այս խոսքերով փաստորեն Պողոսը կառավարությանն է մատնում հայոց պատրիարքին: Ազգային ժողովի էֆենդիները Պողոսին Վանից հեռացնելը համարում են հակասահմանադրական քայլ: Նույնն են պնդում նաև Վանի նրանց զինակիցները: Ուշադրության արժանի է խրիմյանի նամակը ուղղված Վանի մեծահարուստներից մեկին՝ Սանուկ աղա Թերլեմեզյանին: Նամակից պարզվում է, որ Վանի պողոսյանները հեռագրով բողոքել են պատրիարքին, իսկ վերջինս վճռական պատասխանել է. «Հեռագրով արդեն ծանուցի, որ եղած որոշումն անշրջելի է և այլևս հնարավոր չի, որ փոխվի»²: Նույն նամակում պատրիարքը բացատրում է իր հայրենակիցներին, որ չնայած սահմանադրությունը արդեն տասներկու տարի գործադրվում է, սակայն Վան-Վասպուրականում այն ընդունելության չի արժանացել, վանեցիք մերժել են այն և հանկարծ առաջնորդի ընտրության հարցում դարձել են սահմանադրության պաշտպաններ և կողմնակիցներ: «Պետք է գիտնալ, որ զավառներու մեջ գտնված պատրիարքական փոխանորդներ սահմանադրապես ընտրված չըլլալով, նոցա փոփոխության համար ամեն ժամանակ պատրիարքն իրավունք ունի և ահա այդ իրավունքով Պողոս վարդապետը դադարյալ է յուր պաշտոնեն: Կաղաչեմ, որ չստիպեք զիս այլևայլ իրավացի պատճառներ հառաջ բերել այս մասին: ...Պողոս վարդապետի ժամանակն անցավ այլևս. ներկա ժամանակի պահանջման համեմատ կարող չէ հարյուր հազար բնակիչ ունեցող գավառի մը առաջնորդություն ընել... Վստահ եղեք, ես հայրենադուր չեմ, այլ իմ բոլոր իղծս այն է, որ հայրենիքս բարգավաճի և հառաջադիմե առաջնորդի մը ձեռքով, որ կսիրե լույս, դպրոց, ուսումն և ազատություն»³: Պատրիարքը հորդորում է իր հայրենակիցներին վերականգնել Վանի անդորրը, վերահաստատել խաղաղությունը և քաջ գիտակցել, որ ոչ մի պաշտոն՝ լինի հոգևոր թե աշխարհիկ, ոչ հավերժական են, ոչ ժառանգական. ամեն ինչը պետք է ծառայի հայրենաշինության սուրբ գործին:

1. Դիվան հայոց պատմության, Կ. Գ., էջ 444:
2. Գ. ԱԹ, Մ. Խրիմյանի ֆ., գ. 141, էջ 27:
3. Նույն տեղում:

Չնայած Խրիմյանի ծեռնարկած վճռական միջոցառումներին, 1872թ. Պողոսի պաշտոնանկությանը և Ուլսիլիսի վանքում առանձնանալը, Պողոսյան-Ապողոսյան պայքարը չմարեց և ընդունեց այլ դրսևորումներ: 1874-ին Կ.Պոլսում հրատարակվեց մի գրքույկ՝ «Ամբաստանություն Վանա Պողոս վարդապետին վերա»¹ խորագրով: Գրքույկի անհայտ հեղինակը մեկ առ մեկ թվարկում էր Պողոս Մելիքյանի բոլոր հանցագործությունները, համարձակ քննադատում Ազգային ժողովի և վարչության այն անդամներին, որոնք պաշտպան էին կանգնել հետադեմ և հանցագործ հոգևորականին:

Նույն այդ ժամանակ, դարձյալ Կ.Պոլսում լույս տեսավ մի այլ գրքույկ՝ «Խրիմյան և գործք յուր, հերքումն ամբաստանագրի Պողոս վարդապետի»²: Գրքի խոսումն վերնագիրը մատնանշում էր անհայտ հեղինակի կողմնորոշումը դեպի գավառի և կենտրոնի աղայական վերնախավը: Խրիմյանի և իր զինակիցների պաշտպանությանը ժամանակին ծայն բարձրացրեց ապագայի արևելահայ հռչակավոր վիսպասանը՝ ժողովրդավարական սկզբունքներ դավանող Հակոբ Մելիք-Հակոբյանը (Բաֆֆին): Քննության առնելով՝ «Ամբաստանությունը», մեղադրելով Պողոսին իր գործած ոճիրների համար, նա Կ.Պոլսի Ազգային վարչության անդամների ուշադրությունը հրավիրում էր այն հանգամանքի վրա, որ նրանք «չարհամարհեն ժողովրդի ծայնին, որպես ճշմարտության ծայնին, ի նկատի ունենալով այն սարսափելի հետևանքը, որ կարող է ծագել այդպիսի դեպքերից»³:

Պողոս Մելիքյանի հոգևոր առաջնորդի լինելիության հարցը անցավ երկարատև քավարանով, ապրեց մակընթացություններ և տեղատվություններ և կրկին բորբոքվեց 80-ականներին (որի մասին կխոսվի համապատասխան գլխում):

Բրուսայի հոգևոր առաջնորդի խնդիրը. Խրիմյանի պատրիարքության փոթորկող իրադարձություններից էր Բրուսայի հոգևոր առաջնորդի խնդիրը: Այդ թվականներին Բրուսայի հոգևոր առաջնորդի պաշտոնն զբաղեցնում էր Բարդուղիմեոս եպիսկոպոսը, ինքնիշխան մի անձնավորություն, որի չարագործությունները դարձել էին ժամա-

նակի պարբերականների նկարագրության առարկա⁴: Նրա «սխրագործությունները» հար և մման էին Վանի Պողոսի արարքներին. կաշառակեր, ընչաքաղց, անբարոյական, դպրոցի և եկեղեցու զուսարների դրամաշորթ, պտղի տուրքից հրաժարվող գյուղացիներին զապթիներին օգնությամբ հալածող: Դա ոչ լրիվ ցուցակն է այն հանցանքների, որոնց մեջ մեղադրվում էր եպիսկոպոսը: Խրիմյանի դեկավարությամբ պատրիարքարանը քննություն է սկսում. Բարդուղիմեոս եպիսկոպոսը հրավիրվում է Կ.Պոլիս՝ պատասխան տալու իր կատարած հանցանքների համար: Ազգային ժողովում Բարդուղիմեոսը չի ընդունում իր դեմ հարուցած մեղադրանքները: Սակայն Բրուսայից մի սովոր խումբ ժամանում է Պոլիս և եպիսկոպոսին դեմ առ դեմ հաստատում նրա կատարած հանցանքները: Բարդուղիմեոսը առերես բանավոր հայտարարություն է անում առաջնորդությունից հրաժարվելու մասին, ապա ծածուկ փախչում Բրուսա, երբ դեռ դատը չէր ավարտվել: Դատն ավարտելու համար նրան ուղղված պատրիարքարանի հրավեր գրությունները մնում են անպատասխան: Հանցագործ հոգևորականի անհնազանդությունը զսպելու համար պատրիարքարանը ստիպված էր դիմել Բ.Դռան օգնությանը: Ազգային ժողովը հավանություն է տալիս դրան: Սակայն Բրուսայի կուսակալ Ալի Միրզա փաշան դառնում է հանցագործ եպիսկոպոսի պաշտպանը և Բ.Դռան առաջ նրան ներկայացնում է իբրև զոհ: Այստեղ առկա էր կառավարական պաշտոնյայի և հոգևոր վերնախավի ներկայացուցչի դաշինքը ժողովրդի և նրա շահը պաշտպանողների դեմ: Ուշադրության արժանի է պատրիարք Խրիմյանի նամակը փախուստի դիմած և արդարադատությունից խույս տված եպիսկոպոսին: Քրիստոնեական ներողամտության, բայց և պահանջկոտ ու խիստ պատրիարքի նամակ է այդ, որ զգաստության է հրավիրում քրեական հանցանք գործած բարձրաստիճան հոգևորականին, որը ոտնահարել էր ավետարանի պատվիրանները. «Դուք մոռանալով իսպառ Ձեր քարոզած սուրբ գիրքը, մոռանալով նաև Ազգային սահմանադրության օրենքը, ըստ անենայնի ընթուստանալով ազգային իշխանության դեմ, ելեք զնացեր. արդյոք տիրապետե՞լ վիճակիդ: ...Մինչդեռ հեղակարծ հանցավոր ամբաստանյալ էիր, այժմ ամեն հանցանք բարդեցիր անձիդ վրա. եթե տակավին զքեզ ամբաստանողներուն բողոքած հան-

1. Ամբաստանություն Վանա Պողոս վարդապետին վերա, Կ.Պոլիս, 1874թ.:

2. Խրիմյան և գործք յուր, կամ հերքումն ամբաստանագրի Պողոս վարդապետի, Կ.Պոլիս, 1874: Երվանդ Տեր Սկրիպյանն իր «Վանձեր Վաստուրականի» աշխատության մեջ նշում է, որ այդ գրքույկի հեղինակը փանեցի մահաեսի Հովհաննես Զորոգ վաթապետն էր, Պողոս Մելիքյանի աջ բազուկը, երդվյալ հակախրիմյանական, տես, նույն աշխ-ը, էջ 145:

3. Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 9, էջ 76:

4. «Մասիս», 1871, N 1059, 1065:

ցանքները առ ոչինչ համարվեն, բավական է քեզ այս մեծ հանցանք, զոր ի վերջո տղայաբար գործեցիր, այն է՝ ոտնահարել ազգային իշխանությունը: Քրեական հանցանք է այս, ոչ մի իշխանություն կարող է ներել Աստծո և աշխարհի առաջ»¹: Խրիմյանը հորդորում, համոզում, խորհուրդ է տալիս՝ ետ դառնալ Կ.Պոլիս, փրկել իր պատիվը, ամենից առաջ՝ եկեղեցու պատիվը: Հակառակ դեպքում պատրիարքը հայտարարում է, որ հավիտյան նա զրկվում է հոգևոր առաջնորդի պաշտոն վարելու իրավունքից ոչ միայն Բրուսայում, այլև որևիցե այլ վիճակում: Սակայն իզուր անցան պատրիարքի հորդորները: Միայն այդ ժամանակ պատրիարքը դարձյալ դիմեց Բ.Դուռ և նրա միջնորդությանը անհնազանդ եպիսկոպոսը բերվեց Կ.Պոլիս: «Փունջը» իր կողմնակիցներով կատաղի աղմուկ բարձրացրին՝ պատրիարքին մեղադրելով մատնության և դավաճանության համար, «ժողովրդի աղաչանքն ու պաղատանքը ոտնակոխ անելու» մեջ: Ինչպես տեսնում ենք, պայքարող երկու կողմերն էլ հանդես էին գալիս ժողովրդի անունից: Ազգային ժողովի էֆենդիները միացած «Փունջին» պահանջում էին պատրիարքի հրաժարականը: Իսկ էջմիածնում Ամենայն հայոց կաթողիկոսության պաշտոնական օրգան «Արարատը»-ը ծայրակցում էր պատրիարքի հրաժարականը պահանջող լրագրերին, դառնում նրանց խոսափող²:

Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցին չէր ներում Խրիմյանի դիրքորոշումը Կիլիկիայի կաթողիկոսի ընտրության հարցում և հարկ եղած ժամանակ միանում էր նրա թշնամիներին: Դրան հակառակ դեմոկրատական մամուլը անհաշտ պայքար էր մղում էֆենդիական, կղերաաղայական վերնախավի դեմ և պաշտպանում պատրիարքին: «Մեղվի» խմբագիր Հակոբ Պարոնյանը սպանիչ քննադատության ենթարկելով Խրիմյանի հակառակորդներին, «կաթողիկոսի հեղինակությունից առավել գերադասում էր պատրիարքի իրավասությունը՝ արևմտահայ կյանքի խնդիրների լուծման գործում»³:

Պատրիարքը չէր կնքեց մեծան հարձակումներից և անվարան շարունակեց Բարդուղիմեոսի գործի քննությունը, որը ձգձգվեց մինչև նոր Քաղաքական ժողովի ընտրությունը: Նորընտիր քաղաքական ժողովի կազմում տեղ գտան Ղալաթի օջախի անդամները: Ազգային

կենտրոնական վարչության կողմից որպես քննիչներ Բրուսա ուղարկվեցին Մատթեոս Իզմիրլյանն ու Քրիստոսատուր Ղազարոսյանը: Նրանց մեծ դժվարությամբ հաջողվեց ստիպել Բրուսայի նորակազմ Գավառական ժողովին առաջնորդ ընտրել Բարդուղիմեոս եպիսկոպոսին: Ահա թե ինչ պայմաններում էր գործում պատրիարքը, ինչ դժվարությունների առաջ էր կանգնում նա իրեն վստահված ազգային գործերը վճռելու ճանապարհին: Պատրիարքարանը այդօրինակ ճնշումների տակ վերստին վավերացրեց հանցագործ հոգևորականի ընտրությունը:

Քանի որ Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանը գտնվում էր Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքում, ապա կայսրության կազմի մեջ գտնվող հայկական այլ հոգևոր հաստատությունների նկատմամբ նա գերակա դիրք ուներ: Արդեն խոսվեց, որ Կիլիկիո և Աղթամարա կաթողիկոսությունները ենթարկվում էին Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանին: Մոտավորապես նույն վիճակն էր նաև հարաբերությունները Երուսաղեմի պատրիարքության նկատմամբ: Վերջինիս պատրիարքը ընտրվում էր Կ.Պոլսի Ազգային ժողովի կողմից, ստանալով պատրիարքի հավանությունը: Խրիմյանն աշխատում էր լավագույն հարաբերություններ պաշտպանել Երուսաղեմի հայոց պատրիարք Եսայու հետ, իրեն համարելով նրա կրտսեր եղբայրը: Սակայն Խրիմյանի տված խորհուրդները շոշափում էին համազգային շահեր: Ուշադրություն է գրավում 1872թ. մայիսի 4-ին թվագրված Խրիմյանի նամակն ուղղված Երուսաղեմի պատրիարքին, ուր վերջինս զգուշացվում էր «հայոց նվիրական իրավունքները» աչքաթող չանելու համար, քանի որ քրիստոնյա մյուս քույր եկեղեցիների պետերը (ի համար, քանի որ քրիստոնյա մյուս քույր եկեղեցիները) ոտնժողակցներ, գաղիացիներ և մանավանդ իսպանացիները) ոտնժողություններ էին կատարում հայերին պատկանող սուրբ վայրերի նկատմամբ: Բ.Դուռը հաշվի առնելով հայերի և մյուսների կշիռը, ավելի շատ պաշտպանում էր քրիստոնյա մյուս հզոր պետությունների հոգևորականների շահերը: Դրա հետևանքով տուժում էր հայ եկեղեցին: Խրիմյանի սթափ աչքը նկատում էր այդ բոլորը և գուշակում դրանից բխող բոլոր բացասական հետևանքները: «Երուսաղեմի խնդիրը այնպես մի ըմբռնեք, թե սոսկ Երուսաղեմի պատրիարքին կամ հոն տեղի քանի մը հայ բնակչաց կվերաբերի, այլ ընդհանուր ազգին, որով

1. ԳԱԹ. Խրիմյանի ֆ., գ.141, էջ 7:

2. «Արարատ», 1872, N 9, 10, 11:

3. Է.Խառատյան, Արևմտահայ մամուլը և զրաբնույթյունը Օսմանյան Թուրքիայում, էջ 124:

Եջմիածնա կաթողիկոսին և ինձ իսկ գլխովին»¹: Խրիմյանը լավ գիտեր, որ հայերը հարատևել են մեծ զոհերի գնով: Նա չէր խաբվում օսմանյան սուլթանների 1839, 1856թթ. հայտարարած բարենորոգումների ծրագրից. «Իբրեւ թե ազատ դարու մեջ կապրինք, կրոն, եկեղեցին ազատ է, իրավանց բռնություն չիկա, բայց հայերուն զոհ դեռ պետք է շարունակի», - գրում էր Խրիմյանը պատրիարքին, խորհուրդ տալով գործել դիվանագիտությամբ, Ս. Գարության, և Ս. Ծննդյան տաճարները հայոց իրավասությունից դուրս չթողնելու, Բ. Դռան և «անողոքելի ոտխաք» վրեժխնդրությունից զերծ մնալու համար: Պատրիարքը գիտեր, որ Ազգային ժողովն ու վարչությունը իրական և իրավաբանական ուժեր չեն, որոնց վրա հենվելով կարելի լիներ առաջ տանել ազգային խնդիրները. «Խորհուրդ կուտամ անկեղծ մտերմաբար չվստահել այնչափ Ազգային վարչության ուժին վրա, այդ երևակայական ուժը Բ. Դռան քով կապվելով չի կարե այնչափ խլրտիլ, զի ամուր շղթաներ գինքն պարավանդած են»²: Այդ մարտը շահելու համար անհրաժեշտ է խոհեմություն և դիվանագիտություն:

Մյուս նամակը, որն ուղղված է դարձյալ Երուսաղեմի Եսայի պատրիարքին, թվագրված է նույն 1872-ի հուլիսի 14-ին: Ի տարբերություն առաջինից, այս նամակը շոշափում է ոչ այնքան կրոնական իրավասության խնդիրներ, որքան տնտեսական հարցեր: Երուսաղեմի ս. Գալոբյանց վանքը արքունի ճարտարապետից նվեր էր ստացել մի ազարակ, որը նրան արժեցել էր 30-40.000 լիրա: Սակայն վանքի միաբանությունը աչքաթող է արել ազարակի մշակությունը և նրանից ստացվում են չնչին եկամուտներ: Կ. Պոլսի պատրիարքն զգուշացնում էր, որ ուխտավորների նվիրատվությունները հետզհետե պակասում են, հետևաբար ունեցածը պետք է պահպանել և մշակել այնպես, որ նրանից ստացվող եկամուտները հետզհետե ավելանան և դրա շնորհիվ վանքը տնտեսապես բարգավաճի: Ի՞նչ ուղիներ է նշում Խրիմյանը: Նա մատնանշում է, որ այն հողային կալվածները, որոնք մոտ են մայրաքաղաքին և մանավանդ նավահանգիստ ունեն, տասնապատիկ ավելի արժեք ունեն մյուսների նկատմամբ, որովհետև նրա արդյունքը՝ բերքը առավել դյուրին է սպառողին հասցնելը: Այդպիսի ազարակ է Երուսաղեմի նշված հողային կալվածքը, որի բերքը սակայն բեղմնավոր չէ, որովհետև նրա մշակությունը կատարվում է նախ-

1. Գ.ԱԹ, Խրիմյանի ֆ., գ.141, էջ 25:

2. Նույն տեղանք, էջ 26:

նադարյան եղանակով՝ «Նոյ նահապետին արոր և խոփով»: Երկրագործության զարգացման հետևյալ ուղին է առաջարկում Խրիմյանը. «Ինչպես ամեն լույս Եվրոպայեն կընդունենք, պետք է մշակության արվեստին զաղափարն ևս անկե փոխ առնունք և այս է միակ միջոցը՝ այսինքն պետք է փութաք, աճապարեք երկու հատ ընդունակ հասակավոր աշակերտներ դրկել ի Գերմանիա, մեկն հատկապես երկրագործության արվեստը սորվելու համար, մյուսն՝ մանկավարժության. մեկն՝ հացի առատության համար, մյուսն՝ մտաց բարգավաճման. այս երկու պետք Երուսաղեմի համար հոգի և մարմին են»¹: Նախապես զգալով Երուսաղեմի պատրիարքի առարկությունները՝ այդ առաջարկներն իրականացնելու նյութական դժվարությունների մասին, Խրիմյանը մանրամասն հաշիվ է կազմում, թե հինգ տարվա ընթացքում երկու ուսանող Գերմանիայում ուսանելու համար ինչքան ծախս կպահանջվի և համեմատում նրանց տված օգուտի հետ: Ազգի լուսավորության և երկրագործության զարգացման համար Խրիմյանը առաջարկում էր դիմել նույնիսկ արտակարգ միջոցների՝ վաճառել Ս. Գալոբյանց տաճարի ոսկին ու արծաթը և ձեռնարկել այդ գործի կատարմանը: Խորհրդից բացի Խրիմյանը հայտնում էր, որ իր նախաձեռնությամբ Ազգային վարչությունը մտադիր է Գայաստանի ամեն մի գավառից մեկ ընդունակ աշակերտ ուղարկել Գերմանիա մանկավարժություն և երկրագործություն ուսանելու համար. «Գայոց ազգի ներկան ու ապագան բարվոքելու համար ամենեն օգտակար և զորավոր միջոցն է այս»², - փաստում էր պատրիարքը, ընդգծելով այն բարձր դերը, որ կարող են կատարել ազգի համար լուսավորությունը և երկրագործության բարձր մակարդակը:

Ավելորդ է այստեղ խոսել Խրիմյան պատրիարքի և Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Դ-ի ունեցած հարաբերության մասին: Չնայած Գևորգ Կոստանդնուպոլսեցու նկատմամբ ունեցած քննադատական վերաբերմունքին, Խրիմյանը արտակարգ հարգանք էր ցուցաբերում Եջմիածնի Մայր Աթոռի նկատմամբ, անվերապահորեն ընդունում էր նրա գերակայությունը մյուս կաթողիկոսությունների և պատրիարքությունների նկատմամբ և աշխատում էր ամրապնդել նրա հեղինակությունը:

1. Գ.ԱԹ, Խրիմյանի ֆ., գ.141, էջ 30:

2. Նույն տեղանք, էջ 31:

Իր գործունեության հենց սկզբից Ազգային ժողովի երեսփոխանների առաջ ուխտող պատրիարքը հայտնում էր, որ առաջին հերթին ուխտել է Տարոնի և Վասպուրականի բազմաչարչար գյուղացիական հոծ զանգվածների, ողջ արևմտահայ գյուղացիության առաջ՝ նրանց լլկման և առևանգման պատկերը բարձրացնել Կ.Պոլսի համեմատաբար բարեկեցիկ կյանքով ապրող գաղթօջախի հայության, Ազգային ժողովի և ընդհուպ մինչև սուլթանական կառավարության առջև¹։ Տարոնում և Վասպուրականում գործելու տարիներին Խրիմյանի անմիջական ղեկավարությամբ և Գարեգին Սրվանձտյանցի եռանդուն մասնակցությամբ կազմվեցին և Բ.Դուռ ու Յայոց պատրիարքարան ուղարկվեցին բազմաթիվ հանրագրեր, բողոքագրեր, որոնք պատմում էին թուրք պաշտոնեության, հարկահավաքների գործած չարիքների, հարստահարությունների, քուրդ բեկերի, աշիրեթապետների ամենօրյա բռնությունների, լլկումների մասին։ Այդ բողոքագրերի մի մասը 60-ական թվականներին իբրև լրագրական հոդվածներ լույս տեսան Կ.Պոլսի պարբերականներում («Մեղու», «Մանգուլների էֆքիար») և մեծ աղմուկ առաջացրին պոլսահայության և կառավարական շրջանակներում։ Իսկ Յովհաննավանքի և Տարոնի մյուս վանքերի կողոպտման ահազանգերը, Սլիքան գյուղի սրբապղծության դեպքը այնպիսի իրարանցում առաջացրեց, որ սուլթանական կառավարությունն ստիպված էր դատ ու դատաստանի ներկայացումներ կազմակերպել Տարոնում։ Եթե այդպիսին էր բողոքագրերի ընթացքը, երբ Խրիմյանը վարում էր Տարոնի հոգևոր առաջնորդի պաշտոնը, պարզ է, որ ավելի կուժեղանար 70-ականներին, երբ Խրիմյանը բարձրացել էր Կ.Պոլսի պատրիարքական գահին։ Խրիմյանին Կ.Պոլիս ճանապարհող գավառահայությունը անվերապահորեն հավատում էր նրա ուժերին, միամտորեն կարծելով, թե Խրիմյանի պատրիարք դառնալուն պես կլուծվեն հայ ժողովրդին հուզող կնճռոտ հանգույցները։ Նման կարծիք ուներ նաև Խրիմյանը։ Ինչքանով էր հիմնավոր այդ մտայնությունը։ Գերազնահատել Խրիմյանի գործունեությունը, նրա դերը, նշանակում է հաշվի չառնել ժամանակը, միջավայրը, պատմական պայմանները։ Պարզ է, որ Խրիմյանի պատրիարք դառնալուց հետո չդադարեց բո-

1. Խ.Մալումյան, ԶՎ. աշխ., էջ 71։

ղոքագրերի հոսքը։ Կ.Պոլսում լույս տեսնող լրագրերը լի էին գավառական հարստահարությունների նկարագրով։ Բողոքողները պահանջում էին պատրիարքից հոգալ իրենց ցավերը, դարմանել իրենց վերքերը։ Խրիմյանը մտադիր էր Սահմանադրության վերաքննությունից հետո ստեղծել Գավառական մասնաժողով, որը պետք է զբաղվեր բացառապես գավառահայության խնդիրներով։ Սակայն Սահմանադրության վերաքննության խնդիրը ձգձգվեց Խրիմյանի պատրիարքության ողջ ընթացքում։ Ուրեմն անհարժեշտ էր ձեռնարկել այլ միջոցառումներ։ Պատրիարքը ձեռնամուխ եղավ գավառական հարստահարությունների վերհանման խնդրին։ Ազգային ժողովում կազմվեց ու հաստատվեց մի հանձնաժողով՝ «Գավառական հանձնախումբ» անունով։ Երկար գոյություն ունեցավ այդ հանձնախումբը, գավառական հարստահարությունների վերաբերյալ հավաքեց մեծաքանակ նյութեր, կազմեց տեղեկագրեր Բ.Դռանը հանձնելու համար։ Յայաստանում տիրող հարստահարությունների մասին Խրիմյանը խորհում էր. «Յայաստանի մեջ հարստահարությունը միշտ կա և պիտի շարունակե, քանի որ հոն երկու եղբայր, երկու ժողովուրդ կը բնակին, որոց մեկին ձեռք Ավետարան և մյուսին ձեռք Դուրան կա։ Դուրանի հավատացյալը այնպես կը կարծե, թե նա, որ հավատք չընծայեր անոր, արժանի է հարստահարության. իսկ Ավետարանը կըսե, ուրիշ իրավունք մը չունիս, այլ միայն պիտի հարստահարիս մինչ ի գերեզման։ Դիմա ինչպե՞ս հաշտեցնելու է այս երկու ժողովուրդը իրարու հետ»¹։ Խրիմյանը Ազգային ժողովից պահանջում է խնդիր ներկայացնել Բ.Դռան առաջ՝ գործով ապացուցել իր ընդունած «Կյուլիանեի տեսությունը»՝ օրինագիրքը, որպեսզի իսկապես հավասարության սկզբունքով պետական պաշտոնյա նշանակվեն նաև քրիստոնյաները։ «Երբ հավասարության սկզբունք ի գործ դրվի, և քուրդը տեսնե, թե քրիստոնեին մեջքն ալ պաշտոնական թուր մը կա կախված և կուսակալի պաշտոն կը բարձրանա, իրոք կըմբռնե այն ատեն օրինագրի ոգին»։ Նոր պատրիարք ընտրված Խրիմյանը կարծես հավատ էր ընծայում Բ.Դռան խոստումներին և նրա հռչակած նոր օրենսդրությանը, այդ հավատով էլ Ազգային ժողովում նա հայտարարում էր. «Պիտի խնդրեմ կառավարութենեն և աղաչեմ բարձրապատիվ եպարքոսին, որ ղուրան ու ավետարան աղոթարաններու

1. Առնագլուխներ Ազգային ժողովոյ, 1870-1874թթ., էջ 161։

մեջ մնան, օրինագիրքը հանրամա ընկերական կենցաղավարության մեջ և հավասարությունը տիրե»¹:

Գավառական հանձնախումբը, ինպես և պատրիարքն ու Ազգային ժողովը այդ ժամանակ դեռևս պատրանքներ ունեին կենտրոնական իշխանության՝ արդարադատություն հաստատելու ցանկության նկատմամբ և խորհում էին տիրող չարիքն ու հարստահարությունները վերացնել օրինական ճանապարհով: Նրանք կարծում էին, որ հարստահարությունների պատճառներից մեկն էլ այն է, որ գավառահայությունն անտեղյակ է նորահաստատ օրենքներին, չգիտի իրեն տված իրավունքների մասին: Այդ թերությունը վերացնելու նպատակով արևմտահայ պարբերականները հողվածներ են տպում, բացում ժողովրդի աչքերը: Սակայն նրանք աչքաթող էին անում մի շատ կարևոր հանգամանք. թե գավառահայության ո՞ր տոկոսն է կարդում իրենց տպած հողվածները, կամ ընդհանրապես ո՞ր տոկոսն է գրագետ: Դրա համար էլ Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքը ցանկանում էր գավառներ ուղարկել իրադրությանը քաջատեղյակ հոգևորականների: Խրիմյանը կարծում էր, որ գավառի հոգևոր առաջնորդը պետք է ոչ միայն բավարարի ժողովրդի հոգևոր պահանջները, այլև կանոնավորի ժողովրդի և պետական պաշտոնյաների հարաբերությունը: Բայց քանի որ գավառի հոգևոր առաջնորդների մեծ մասը զուրկ էր այդ հմտությունից, Խրիմյանը խորհում էր հաստատել գավառական հոգևոր այցելուների, շրջող քարոզիչների պաշտոն, բարեկարգել քահանայությունը, տեղից շարժել Պոլսի փափկակենցաղ եկեղեցականներին, մղել նրանց դեպի ժողովուրդը, դեպի գավառը, այնտեղ, որտեղից եկել էր ինքը, այնտեղ, ուր «ժողովուրդն անմռունչ ոչխար մը դարձած՝ ոչ յուր իրավունքները կճանաչե, ոչ պիտույքները կզգա, և ոչ օրինաց տեղեկություն ունի»²:

Խրիմյանն արդեն մեծ փորձ ուներ Ազգային ժողովում կազմված հանձնախմբերի աշխատանքների մասին: Նա զգում էր, որ ամեն մի գործ Ազգային ժողովի տնօրինությանը ընկնելու դեպքում «զեվ-զեկ» երեսփոխանները այնքան են ձգձգում, ծայր են առնում երկարատև վիճաբանություններ, իսկ գործերը մնում են անլուծելի, երեսնիվայր: Այդ պատճառով էլ նա առաջարկում էր գավառական հարստահարությունների հարցով զբաղվի ոչ թե հանձնաժողովը, այլ ինքը. «Կառաջարկեմ, որ ազգային թշվառության քաղաքական մասն

1. Առնագրությունը ..., 1870-1874թթ., էջ 162:

2. Նայն տեղում, էջ 177:

ինծի թողվի, որպեսզի ինչպես նույնիսկ բարձրապատիվ եպարքոսին ալ խոսեցա՝ իմ նպատակս օգտագործեմ, իսկ Հանձնախումբին թողվի մյուս մասերը»¹:

Սակայն Սահմանադրության տառին հետևող ազգային երեսփոխանները այդ հարցադրումը համարեցին սահմանադրական սկզբունքների խախտում և մերժեցին այն: Ընտրված հանձնախումբը բաղկացած էր ինը անդամից՝ չորսը հոգևորական, հինգը աշխարհականներ էին: Հանձնախմբի նախագահ ընտրվեց Ներսես Եպիսկոպոս Վարժապետյանը: Դա 1870թ. նոյեմբերի 27-ին էր: Հանձնախումբը պատրիարքի շրջաբերականով օժտվեց լիազորություններով և կապվեց գավառների հետ, իրադրությունը ավելի մանրամասն և ստույգ ուսումնասիրելու և իրականության ճշգրիտ պատկերը ներկայացնելու համար: Մեկ տարի հետո հանձնաժողովին հաջողվում է իր տեղեկագիրը ներկայացնել Ազգային ժողովի քննությանը: Տեղեկագիրը մանրամասն նշում էր հարստահարությունների բոլոր բնագավառները. զեղծումներ, որ կատարվել էին պետական հարկահավաքների կողմից զինվորական տուրքի (թեղելը ասկերիե), կալվածական տուրքի (ենլաք և թեմեթյու), վարձակալության, փոխատվության (վաշխ) և այլ բնագավառներում: Ձեղծումներ, որ կատարվում են կառավարության պաշտոնյաների՝ մյութեսարիֆի, գայմագամի, մյուդիրի, մյուֆթիի և անգամ զապթիների կողմից: Տեղեկագիրն առանձնակի ուշադրություն էր դարձնում և առանձնապես ընդգծում դատարանում և այլուր ոչ մահմեդականի վկայությունը չընդունելու փաստը, դրանով բացատրելով բազմաթիվ հարստահարություններ: Դրանց թվաքանակով, վայրագությանը և սոսկալիությանը առանձնացվում էին երգրումի և Դիարբեքիի վիլայեթները (ուր հայկական տարրի հետ գերակշռում էր նաև քրդական տարրը), որը կառավարությունը ցանկանում էր վերանվանել Քուրդիստան. դրանց մեջ մտնում էին Վանի, Քղիի, Ղուզուջանի, Դերջանի, Բաղեշի, Մուշի, Չարսանջակի և Սղերդի գավառները: Վախենալով գավառահայության վիճակի համար, տեղեկագիրը հսկանե անվանե չի նշում քուրդ բռնակալների անունները, այն վերապահելով գրանցել միայն «բարեխնամ կառավարությանը» մատուցելիք տեղեկագրին մեջ: Տեղեկագիրը կազմելու համար հանձնաժողովն օգտագործել էր նաև պատրիարքարանի արձանագրությունները, ուր կոնկրետ նշված էր, թե որ վիլայեթի որ գավառից

1. Առնագրությունը ..., 1870-1874թթ., էջ 177:

քանի հանրագիր-բողոքագիր է ստացվել հարստահարությունների վերաբերյալ: Թագրիրների ողջ քանակը նշանակված էր 529: Դրանք դասակարգված էին ըստ հարստահարությունների տեսակի՝ արքունական տուրքերի ապօրինի գանձում, կառավարական պաշտոնյաների զեղծումներ, կանանց ու երեխաների բռնի մահմեղականացում, կաթոլիկների ու բողոքականների պատճառով հալածանք լուսավորչական հայերի նկատմամբ, մասնավոր հարստահարություններ, առևանգություններ և մարդասպանություններ, եկեղեցիների շինության և կոչնակահարության արգելում, ննջեցյալների պղծում, հուղարկավորության և այլ կրոնական ծեսերի արգելում: Տեղեկագրի այդ առաջին մասը պարունակում էր հարստահարությունների ողջ տեղեկատվությունը: Տեղեկագրի երկրորդ մասը իր մեջ պարունակում էր հանձնախմբի դիտողություններն ու առաջարկությունները և կրում էր «Դարման գավառացի ազգայնոց վիճակի» խորագիրը: Ամենաուշագրավն այն էր, որ հանձնաժողովի անդամներն առաջարկում են զինվորական տուրքի՝ «բեղելը ասկերիեի» փոխարեն «մարդ, այսինքն զինվոր տալ, բարեկարգությանց հրովարտակին համեմատ: Այսպիսի խնդրի մը ինքնին հարկ է որ ներկայացնենք և ցուցնենք, թե մենք ալ պատվո և քաղաքացիության զգացումն ունինք, և հայրենյաց ու տերության համար արյուն թափելէ չենք խորշիր մեր մահմեղական հայրենակցաց հետ»¹: Հանձնաժողովի այդ կարծիքն առաջացրեց մեծ բանակռիվ թե Ազգային ժողովի ներսում, և թե հայ պարբերականների էջերում: Այդ բանավեճերը ցույց տվին, որ արևմտահայությունն անպատրաստ է նման առաջարկություն ընդունելու: Արևմտահայ պարբերականներից միայն «Մասիսն» էր, որ ընդունում էր և հորդորում էր ժողովրդին, թե հարստահարությունների դեմ պայքարելու կարևոր միջոց է զինվոր տալը: Ազգային ժողովի երեսփոխանների մեծամասնությունը դեմ արտահայտվեց զինվոր տալու խնդրին, գտնելով, որ ազգը դեռևս չի հասունացել նման կարևոր խնդրի իրագործման համար: Բացասական կարծիքներ արտահայտեցին իրենց ելույթներում երեսփոխաններ Է. Պեկյանը, Մ. Աղաբեկյանը և Սթիմարաճյանը: Մեծ էր առանձնապես Մարկոս Աղաբեկյանի մտավախությունը. «...Ձինվորատվությունը դարման մի կարծեք հարստահարությանց. գուցե այդ դարմանն ավելի վատթար լինի մեր ժողովրդյան համար»²: Ազ-

1. Ատենագրությունք ..., 1870-1874թթ., էջ 479:
2. Նույն տեղում, էջ 503-504:

գային ժողովի ատենապետ Գրիգոր Օտյանը իզուր էր փորձում համոզել իր պաշտոնակիցներին, բացատրել այդ տուրքի էության ողջ բացասական բովանդակությունը. «Պետեղը ասքերիեն մեր տկարության տուրքն է, հայը, ինչպես ուրիշ ոչ մահմեղական ազգեր հայրենյաց համար արյուն թափելու իբրև թե անկարող, անկարող զենք գործածելու, բոլոր երկրին պաշտպանությունը միմակ մեկ ազգ մը վրան առած է, և այս պաշտպանության փոխարեն մյուս ազգերը կը վճարեն: ...Քանի որ այս վիճակին մեջ կուզինք մնալ, ի՞նչ է մեր գանգատը. պաշտպանության իրավունքը շատ մը իրավունքներ կենթադրե և այդպիսի դրության մը մեջ հավասարությունն անկարելի է»¹: Ունկնդրելով թեր ու դեմ բոլոր ելույթներն ու առաջարկությունները, Խրիմյանը վիճաբանությունները ամփոփում է հետևյալ կերպ. «Մա ընդգծում է հարցի կարևորությունը, նշում, որ հարստահարություններն արդյունք են թուրքական պետության քաղաքական կյանքում տարբեր ազգերի ու ժողովուրդների գրաված տարբեր տեղերի. «վասնզի երբ քուրդ ու տաճիկ տեսնեն, թե քրիստոնյան ալ մեջքը սուր կախեր և իրենց նման զինվոր եղեր է, բոլորովին պիտի փոխվին գանի իրենց հավասար տեսնելով»²:

Սակայն պատրիարքը ընդգծում է այն հանգամանքը, որ ողջ արևմտահայությունը, մասնավորապես գավառահայությունը չեն զգում այդ խնդրի ողջ կարևորությունը: Գավառների հոգևոր առաջնորդները դեռևս բավարար բացատրական աշխատանք չեն ծավալել այդ ուղղությամբ, հասարակ ժողովուրդը լցվում է սարսափով և երկյուղով, երբ լսում է զինվորագրության հրամանի մասին և դրանից խույս տալու համար փախչում դեպի սահմանագլուխ: Պատրիարքը չէր հրաժարվում հայերի զինվորագրության գաղափարից, սակայն գտնում էր, որ ժողովրդի մեջ անհարժեշտ է արմատավորել այդ գաղափարը, ծավալել քարոզչական մեծ աշխատանք, դրանում ներգրավելով մամուլի օրգանները, քանզի վաղ թե ուշ այդ հարցը պետք է վճռել դրական պատասխանով, իսկ Ազգային ժողովի այդ վիճաբանությունները պետք է համարվեն գործի սկիզբը:

Ազգային ժողովի երեսփոխանները, ինչպես միշտ, այս անգամ ևս հարցերն արագորեն վճռելու և համապատասխան որոշում ընդունելու փոխարեն, անցան երկար, անպտուղ և անվերջանալի վի-

1. Ատենագրությունք ..., 1870-1874թթ., էջ 503-504:
2. Նույն տեղում, էջ 505:

ճաբանությունների: Պատրիարքը զգուշացնում էր, որ այդ տեղեկագիրը Բ.Դռանը մատուցելու պատեհ առիթը չի կարելի ձեռքից բաց թողնել, հետևաբար անհրաժեշտ է կոնկրետ քննարկում և նոր առաջարկություններով համալրված տեղեկագիրը հանձնել քաղաքական ժողովին, այն վերջնական տեսքի բերելու և մեծ եպարքոս Ալի փաշային հանձնելու համար: Սակայն պատրիարքի զգուշացումներն իզուր անցան: Հարցի քննարկումը ձգձգվեց, տևելով 1871-ի նոյեմբերից մինչև 1872-ի ապրիլը: Վեճերը, գոռում-գոչյունները, խառնակություններն Ազգային ժողովում հասան այն աստիճանի, որ հարցին միջամտեց Բ.Դուռը, արգելելով պատրիարքարանին հարստահարությունների վերաբերյալ որևէ փաստաթուղթ քննարկել¹: Միայն այդ հանգամանքը սթափեցրեց Ազգային ժողովի երեսփոխաններին: Վերջապես, 1872-ի ապրիլի 12-ին Գավառական հարստահարությունների տեղեկագիրը հանձնվեց Բ.Դռանը, որը երկար ժամանակ անուշադրության մատնեց այն, իսկ տարիներ անց հայտարարեց, թե կորցրել է այդ փաստաթուղթը:

Գավառական հանձնախմբի կատարած գործը չհանգեցրեց որևէ արդյունքի, սակայն ունեցավ այն նշանակությունը, որ հավաքվեց մեծ քանակությամբ նյութ, որի հիմքի վրա հետագայում (1876-ին) Ներսես Վարժապետյանի պատրիարքության օրոք կազմվեց նոր տեղեկագիր:

Ազգային ժողովի ձգձգվող նիստերի և վիճաբանությունների ընթացքում ավելի ու ավելի էին սրվում պատրիարքի և Ազգային ժողովի երեսփոխանների միջև երևան եկած հակասությունները: Երկարուծիգ վիճաբանություններից հետո առկա էր մնացել Սահմանադրության վերաքննության հարցը ևս: Քաղաքական ժողովի գործունեության ժամկետը լրանալու պատճառով վերջինս հրաժարական էր ներկայացրել, իսկ նորի ընտրությունը ձգձգվում էր Ազգային ժողովում տիրող խառնակությունների հետևանքով:

Պատրիարքը գրկված էր գործելու հնարավորությունից, բացակայում էր նրա գործակիցը՝ Քաղաքական ժողովը, որի հետ միայն, ըստ Սահմանադրության, իրավունք ուներ գործել: «Դուք շարունակեցեք վիճաբանություն որչափ որ կուզեք. թող ամիսներ տևե քաղաքական ժողովի ընտրություն. բայց ես ալ բան մը պիտի խնդրեմ,

արտոնություն և իրավունք տվեք ինձ, որ պատրիարքարան ներկայացրած ամեն խնդիր ես ինքնին ի գործ դնեմ: ...Դուք կարող եք քաջ ատենաբանություններ ընել և Սահմանադրության օրենքներ հառաջ բերել, ինձի համար Սահմանադրության օրենքն և ամեն բանե վեր է ժողովրդյան շահ, անոնք ինձ կը դիմեն, կաղաղակեն և գործ կը խնդրեն, եթե չեք տար ինձ այդ գործելու արտոնությունը, ես չեմ կրնար ժողովրդյան պատասխանատու ըլլալ. չեմ կրնար համբերել մինչև ետքը. այսօրվընե կուզեմ ազատությամբ գործել. եթե չեք տար այս ազատությունը, անկարելի է ինձ պատրիարքարանի մեջ մնալ և եկող գացողներուն խոսք հասկըցնել»¹:

Պատրիարքի այս սթափեցնող կոչերը ոչ մի ազդեցություն չէին գործում: Ազգային ժողովի երեսփոխանները շարունակում էին վիճաբանությունները, պատրիարքի անկախ և ազատ գործելու բոլոր ցանկություններին պատասխանում էին կտրուկ մերժումով: Դա պատահականություն չէր:

* * *

Ազգային ժողովում մեծամասնություն էին կազմում պահպանողական էֆենդիները, որոնք տեսնելով, որ չեն կարողանում պատրիարքին իրենց ձեռքին խաղալիք դարձնել, պատրաստվում են անզիջում պայքարի, լուրեր տարածում, թե Խրիմյանը հակասահմանադրական է: Հակառակորդ պարբերականները Խրիմյանին մեղադրում էին սահմանադրությունը տապալելու, այն ոչնչացնելու ձգտման մեջ: Սահմանադրությանը թշնամի լինելը ապացուցում էին այն փաստով, որ Ազգային ժողովը 1873թ. մայիսի 25-ից մինչև հուլիսի 6-ը դադարեցրել էր իր գործունեությունը:

Ծայրահեղ պահպանողականության (ինձա՝ հետադիմության) դիրքերից, սակայն հանդես գալով Սահմանադրության պաշտպանների քողի տակ, ժողովրդի շահերի պաշտպանի դերով, Կ.Պոլսի մի քանի լրագրեր, մանավանդ «Փուռը», «Օրագիրը» արշավանք են սկսում գավառացի «խըմպըլ» պատրիարքի դեմ, նրան որակավորելով իբրև դավաճան: Էջմիածնից նրանց ձայնակցում է «Արարատը», Խրիմյանին ներկայացնելով իբրև բռնակալ: «Մի մեծ շարժում կա ամեն տեղ Խրիմյանը հրաժարեցնելու համար, որ արդարև ազգային շա-

1. Գ.ԱԹ, Հ.Առաքելյանի ֆ., գ.182, էջ 49:

1. Աստնազյուրիմը Ազգային ժողովը, 1870-1874թթ., էջ 655:

հուց և օգտից՝ խիստ վտանգավոր մի դրություն հետևեցավ...»¹: Հետևողական գտնվելով պատրիարքին անվանարկելու մեջ, «Արարատի» մյուս թիվը ևս անդրադառնում է Կ.Պոլսի պատրիարքի գործունեությանը: «Ամենապատիվ խրիմյանի սքանչելագործությանց ասպարեզը օր ավուր կը գերազանցե, ու կարծես վերջին ժամանակներս բոլորովին ազգավնաս հրաշալիք կը գործե: Բավական չեն եղած ամենապատվությանը բռնապետական ընթացից ցարդ արտադրած վնասները, գործած զեղծումները»²:

Բազմաթիվ էին խրիմյանին ներկայացված մեղադրանքները, բայց ամենաառաջնայինը այն էր, որ նա ներկայացվում էր իբրև ազգային գունդարների դրամաշորթ: խրիմյանից հաշիվ էին պահանջում Վարազա վանքի, «Ժառանգավորաց» վարժարանի, տպարանի օգտին Արևելյան Հայաստանում կատարած հանգանակության համար. նրան մեղադրում էին Ս.Կարապետի և Տարոնի հոգևոր առաջնորդության ենթակայության ներքո գտնվող վանքերի հարստությունները վատնելու, պատրիարքարանի պարտքերը մարելու նպատակով հանգանակություն բացելու գաղափարի համար: Հակառակորդների ծայրահեղությունը հասնում էր այն աստիճանին, որ խրիմյանին մեղադրում էին նույնիսկ Տարոնի Ավագաղբյուր գյուղի հարստահարված մանուկների օգտին կատարված հանգանակությունը յուրացնելու մեջ: Կղերա-աղայական վերնախավի ներկայացուցիչները չէին կարող ներել խրիմյանին՝ Արևմտյան Հայաստանի գավառները հետադեմ հոգևոր առաջնորդներից ազատելու համար: «Արարատը» պաշտպան է կանգնում Բրուսայի Բարդուղիմեոս եպիսկոպոսին, Վանի Պողոս վարդապետին, Մարզվանի Եղեսյան եպիսկոպոսին, որոնց Ազգային ժողովի նիստերի միջոցով և խրիմյանի նախածեռնությամբ հետ էին կանչել գավառի հոգևոր առաջնորդի պաշտոնից: Զբավարարվելով այդ ամենով նույնիսկ հուշում էր օսմանյան կայսրության Բ.Դռանը, ընդգծում պատրիարքի անհանգիստ բնավորությունը և կասկածելի համարում նրան քաղաքականապես: «Ո՞վ է Տերության թշնամին և անհավատարիմը, և ո՞վ՝ փոխարենը զոհ կը տարվի, և ո՞վ է ընել տվողը, որք զուցե քիչ ժամանակեն հայտնվին»³: «Արարատը» երկար շարունակեց անվանարկել պատրիարքին, իրար ետևից մի քանի թվե-

րում նկարագրելով նրա գործունեությունը, մեղադրելով խրիմյանին անկարողության մեջ. «Զինքը կառավարել չգիտե, ուր մնաց մի բազմություն ժողովրդոց»¹: «Արարատին» Կ.Պոլսից ծայնակցում էր «Փունջը», որն իր էջերը լցնում էր խրիմյանի «անպտուղ» գործունեության մանրամասն շարադրանքով, նկարագրում Պոլսի թաղերում կատարած շրջագայությունները՝ «անցյալ շաբաթ», «կիրակի», երկուշաբթի և այսպես շաբաթվա մյուս օրերը. «Այսպես շատ շաբաթ պիտի շարունակենք գրել Ս.պատրիարք հոր շաբաթական շրջանին վրա, որովհետև չենք կարծեր որ դառնա դեպի ուղղության ճանապարհը: Համառ և ցասկոտ բնավորություն մի կիշխե և ծանրացած է յուր վրա. ինչ որ կզրենք մեք և ուրիշները յուր ուղղության համար, կջանա, որ այնպես ցցունե թե կարևորություն չտար, և դարձյալ իր ուզածին պես կը վարվի»²:

Այդ ընթացքում իր հրաժարականը ներկայացրած Քաղաքական ժողովին փոխարինելու եկավ նոր ընտրվածը, որի մեջ տեղեր գրավեցին Ղալաթի օջախի անդամներից Ստեփան Փափազյանն ու Քրիստոսատուր Ղազարոսյանը: Նրանք նոր ուժ հաղորդեցին պատրիարքի ընդդիմադիր կողմին: Ազգային ժողովի նիստերը հետզհետե վերածվեցին պայքարի թատերաբեմի: Պատրիարքի կողմնակիցներն ու պաշտպանները Կ.Պոլսում գտնվող Վանի և Մուշի պանդուխտ հայությունն էր, որը Ազգային ժողովի դմբաց նիստերի ժամանակ լցվում էր Մայր եկեղեցու գավիթը և պաշտպան կանգնում սիրելի «խայրիկին»: Մի քանի անգամ պատրիարքարանը դառնում է ծեծկռտուքի, տուրուղմբոցի, գոռում-գոչումի վայր: Չայրացած ժողովուրդը պահանջում է իր ձեռքը հանձնել Փափազյանին և Ղազարոսյանին: Պատրիարքին մեծ դժվարությամբ հաջողվում է զսպել և հանդարտեցնել մոլեգնած պանդուխտներին: Խռովահույզ նիստեր տեղի ունեցան 1873թ. հուլիսի 31-ին, օգոստոսի 3-ին. «Կ.Պոլսի Ազգային Քաղաքական ժողովն անցյալ շաբթու երկու խռովահույզ և խառնաշփոթ նիստեր ըրավ և զպատրիարքարանը ծանր անկարգությանց, փոխադարձ զանակոծությանց և խայտառակությանց տեսարան դարձուց ի մեծ վնաս պատվո Ազգային կեդրոնական վարչության, որո համարումն բոլորովին անհետացավ զավանական հայոց առջև»³,

1. «Արարատ», 1872, N 9, էջ 378:

2. Նույն տեղում, N 10, էջ 419:

3. Նույն տեղում:

1. «Արարատ», 1872, N 11, էջ 458:

2. «Փունջ», 1872, N 733:

3. «Արշալույս Արարատյան», 1873թ., N 968:

գրում էր Ձմյունիայի պարբերականներից մեկը: Հուլիսի 31-ին պատրիարքը գրություններ է ուղարկում Ազգային ժողովի երեսփոխաններին, որում հայտնում էր. «Մեր պաշտոնության ընթացքն երթալով ծանրացավ և դժվարացավ, այլևս անհնարին է այս կերպով հառաջ վարել զայն: Ուստի իբրև Սահմանադրական պատրիարք Հայոց, պարտավոր լինելով կանխապես և ըստ օրինի հրաժարականս երեսփոխանական ընդհանուր ժողովո պատկառելի ատենին մատուցանել, կը հրավիրեմ զՁեզ, որ հառաջիկա ուրբաթ օր հրամայեք ի Ղալաթիա, ուր ըստ սովորության ժամ վեցին ատյան չլիտի բացվի»¹:

Օգոստոսի 3-ին Ազգային ժողովը քննարկման է դնում պատրիարքի վերոհիշյալ հրաժարականը: Պատմական այդ նիստում խրիմյանը կարդաց իր նշանավոր «Խոսք հրաժարականը», ուր մանրամասն շարադրեց այն բոլոր պատճառները, որոնք իրեն բարձրացրին պատրիարքական գահ 1869թ. սեպտեմբերի 4-ին և ստիպեցին ինքնակամ հրաժարվել 1873-ի օգոստոսին: 1869-ին նա անսաց արևմտահայ ժողովրդի ձայնին, նրա ցանկությանը, որը հավատում էր, թե պատրիարք խրիմյանը ծեռնհաս պիտի լինի Սահմանադրությունը գործադրել հայոց աշխարհում. «Ամենամեծ ակնկալություն գավառացի ժողովրդոց այն էր, թե խրիմյան պատրիարք եղավ, ուրեմն ավետիս, պետք է, որ ազատվինք հարստահարության ամեն ճնշումներից»²: խրիմյանը հավաստում էր, որ ինքը պետք է լիներ բուն արևմտահայության (և ոչ թե Պոլսի գաղթօջախի հայության) ձայնավողը, նրա ցավերի կարեկիցն ու դարմանողը, Ազգային վարչության ու ժողովի գործունեությունը այդ հունով ուղղողը, Բ. Դռան և ժողովրդի հարաբերությունները կարգավորողը: Իր այդ խոսքում ինքնաքննադատությամբ զբաղվելու հետ միասին, պատրիարքը դատափետում էր Ազգային ժողովում մեծամասնություն կազմած էֆենդիական դասի և հետադեմ հոգևորականության ներկայացուցիչներին, որոնք ամլության էին դատապարտում Ազգային ժողովի գործունեությունը: Իր ղեկավարությամբ 63 նիստ վարեց խրիմյանը. առաջին նիստի կարևորագույն խնդիրը Սահմանադրության վերաքննության հարցն էր, որն անլուծելի մնաց նրա պատրիարքության չորս տարիների ընթացքում: Ազգային ժողովն անկարող գտնվեց կամ չցանկացավ լուծել այդ հարցը և անընդհատ սահմանափակեց պատրիարքի գործունեության ոլորտները:

1. Ատենագրությունը Ազգային ժողովոյ, 1870-1874թթ., էջ 887:

2. Նույն տեղում, էջ 889:

րը: «Գործելու համար եկա և բան մի չի գործեցի, մեկ երկու տարի իբրև անփորձ հազիվ թե փոքրիշատե խելամուտ եղա ազգային գործոց և ընթացից: Ամոթ չեմ համարիր այսպես խոստովանիլ, վասնզի եվրոպիո ամենեն իմաստուն կարծված ամծն իսկ կարոտ է փորձառության և գործակից աջակցության: Սույն փորձառությանս մեջ ստուգապես վերահաս եղա և կը վկայիմ առաջի Ազգին և երեսփոխանությանդ, որ Սահմանադրության տրամադրած քանի մի ժողովներն երբեք բավական չեն հայ ազգին պետքերը հոգալ»¹: Այնուհետև խրիմյանը շարադրում է իր կարծիքը սահմանադրության վերաքննության անհետաձգելիության մասին, Կրոնական, Քաղաքական ժողովների իրավունքների և պարտականությունների սահմանների վերաբերյալ: Կրոնական ժողովն ի վիճակի չի եղել կարգավորել նույնիսկ Կ. Պոլսի երեսուներկու եկեղեցիների և նրա քահանաների գործերը, ուր մնաց հոգար ողջ Արևմտյան Հայաստանի հոգևոր պետքերը: Սահմանադրությամբ հաստատված է մի Քաղաքական ժողով, որի պարտքն էր հոգալ Արևմտյան Հայաստանի մոտ երեք միլիոն հայության հոգսերը: Նա ընդամենը ի վիճակի էր շաբաթական մի նիստ գումարել երեք ժամ տևողությամբ: խրիմյանի սթափ հայացքը նկատում է, որ այդ «անվարձ և անթոշակ» Քաղաքական ժողովն ի վիճակի չէ նույնիսկ դատական և այլ խնդիրներ լուծել, ուր մնաց ողջ արևմտահայության ընդհանուր ներքին կենսական խնդիրները: Պատրիարքն առաջարկում էր թեթևացնել Քաղաքական ժողովի ուսերին դրված ծանր բեռը, նրանից թոթափել գավառական խնդիրները և տեսնել, թե այդ Քաղաքական ժողովն ի վիճակի՞ է արդյոք կարգավորել զոնե օսմանյան մայրաքաղաքի հայության գործերը: Իրավիճակը նույնն է նաև տեսուչ խորհուրդներում, որոնց գործելու ասպարեզը դարձյալ միմիայն գաղթօջախի խնդիրներն են: Ըստ խրիմյանի, Սահմանադրության ամենամեծ թերությունն այն էր, որ բարձիթողի էին արված գավառական խնդիրները:

Հրաժարականը տալուց դեռ մի քանի տարի առաջ պատրիարքը Քաղաքական ժողովի ատյանին ներկայացրեց իր առաջարկությունները Սահմանադրության մեջ տեղ գտած թերությունների և Ազգային ժողովի աշխատանքները բարելավելու միջոցառումների մասին: խրիմյանն առաջադրեց մի որոշակի պահանջ՝ ստեղծել երկու մասնա-ժողովներ՝ «ժողով մի տեղական գործոց, ժողով մի գավառական գոր-

1. Ատենագրությունը ..., էջ 892:

ծոց»: Այդ առաջարկությունը Քաղաքական ժողովի անդամների կողմից ենթարկվեց թյուր և սխալ քննադատության, այդ պատճառով էլ պատրիարքը չպնդեց նրա կատարման վրա, թողնելով, որ ժամանակը և փորձառությունը համոզեն Քաղաքական ժողովի անդամներին: Խրիմյանը մատնանշում է, որ հենց այդ առաջարկությունից ծնվեց անհամաձայնությունը իր և Քաղաքական ժողովի անդամների միջև, որը քանի գնաց խորացավ և ի վերջո հանգեցրեց իր հրաժարականին: Այնուհետև պատրիարքը զուր փորձեց իր այդ առաջարկությունը վերաքննիչ հանձնաժողովի միջոցով ներկայացնել Ընդհանուր ժողովին: Բայց այդ հանձնաժողովը ևս ուշադրություն չդարձրեց պատրիարքի առաջարկություններին, հետաձգելով այն Ընդհանուր ժողովին ներկայացնել միայն Սահմանադրության լրիվ վերաքննությունից հետո: Իսկ այդ վերաքննությունը ձգձգվում էր անընդհատ և չէր երևում նրա վերջը: Պատրիարքը տեսնում էր, որ վերաքննության հարցը կանխամտածված հետաձգվում է. «Իմ համբերությունս հատավ. զի ես չգիտեմ ու չեմ հավատար, թե այդ վերաքննության ավարտումը ո՞ր թվականին է»¹: Խրիմյանը վճռականորեն հետ մղեց ներկայացված մեղադրանքները, ժխտեց իրեն հակասահմանադրական համարելը, որպես ապացույց վկայակոչելով իր ողջ նախընթաց կյանքը, սահմանադրականների շարքում իր մղած գործուն պայքարը: Այլ բան է, որ նա պայքարում էր Սահմանադրության մեջ տեղ գտած այն հոդվածների դեմ, որոնք հայ իրականության արդյունք չէին. «Մեր Ազգային Սահմանադրությունը մայրաքաղաքին մեջ խմբագրվեր է, և այն անձանց հեղինակությամբ, որոնք ավելի Եվրոպան կը ճանաչեն, քան Հայաստանի աշխարհացույցը, ավելի Եվրոպական ազգերու միտումներն ու կացությունը գիտեն, քան Հայաստանի մեջ բնակվող մերազներից նյութական ու բարոյական վիճակն ու պիտույքը. և այսպես, Սահմանադրությունը Եվրոպիո գաղափարաց վրա ծուլվեր է ավելի, քան թե Հայաստանի: Օրենսդիրը պարտավոր էր քննել այն ժողովրդյան վիճակը, պիտույքն ու բարքը, որոնք օրենք սահմանել կոչված էր, և այդ ժողովուրդը միայն Վոսփորի մեջ չի բնակեր, այլ այս անձուկ շրջանակեն անդին՝ Հայաստանի հեռավոր գավառներու մեջ, և երբ տակավին այս կերպով խմբագրված Սահմանադրություն մը մայրաքաղաքին մեջ անգամ գործադրված ատեն դժվարություններ կը ծագին, մտածելու է, թե գավառներու

1. Առնագրությունը..., 1870-1874թթ., էջ 893:

մեջ ինչ հիմ կը բռնե և ինչ արդյունք կունենա»¹: Ահա թե ինչու պատրիարքը ցանկանում էր շուտափույթ ավարտված տեսնել Սահմանադրության վերաքննությունը: Բայց նրա ցանկությունը չէր համընկնում Ազգային ժողովի, Քաղաքական և Կրոնական ժողովների տարտամ ընթացքին: Գավառներում՝ (իմա՝ բուն Արևմտյան Հայաստանում) Վասպուրականում, Խարբերդում, Սեբաստիայում և այլուր չէին դադարում Սահմանադրության գործադրության շուրջը ծավալված խռովություններն ու վեճերը: Խրիմյանը բացահայտում էր, որ Ազգային ժողովի հետադեմ երեսփոխանները Սահմանադրությունը ծածանում են իբրև դրոշ, որոնք վաղուց խոտորել են սահմանադրական ուղուց և փաստացի հակասահմանադրականը նրանք են:

Այդ հրաժարական խոսքում Խրիմյանն անդրադառնում է հայ հոգևորականության անկումային վիճակի վրա, Խորենացու նման ողբում հայ եկեղեցու անկումը: Կ.Պոլիսը լի է բարձրաստիճան հոգևորականներով, իսկ գավառները զուրկ են վիճակային առաջնորդներից, առաջնորդ, որ սպեղանի դներ գավառահայության վերքերին, կանոնավորեր տեղական իշխանությունների և ժողովրդի հարաբերությունները: Տիգրանակերտի կուսակալության մեծ վիճակը, Եդեսիան, Խարբերդը, Արաբկիրը, Ակնը, Չմշկածագը, Եվդոկիան, Ամասիան ու Մարզավանը, Երզնկան, Դերջանն ու Մուշը զուրկ են հոգևոր առաջնորդներից, որովհետև օսմանյան մայրաքաղաքի համեմատաբար խաղաղ կյանքին սովոր բարձրաստիճան «փափկակենցաղ» հոգևորականները խորշում էին Արևմտյան Հայաստան մեկնելուց, իրենց իսկ արտահայտությամբ «գավառում» գործելուց:

Այդ բոլոր պատճառները բարդվում են իրար վրա, հուսահատեցնում պատրիարքին, և վերջինս ներկայացնում է իր հրաժարականը, կտակելով իրեն հաջորդող պատրիարքին ուշադրությունը բևեռել հետևյալ կարևոր խնդիրների վրա.

1. Ազգային վարչությունն իսկապես կենտրոնական դարձնել. Պոլսի համար կազմել տեղական վարչություն:
2. Ազգային պաշտոնեության հարաբերությունը կառավարության հետ դարձնել օրինավոր և օգտակար:
3. Սահմանադրության ընտրողական սկզբունքը չչարաշահելու համար ապահով և ճիշտ եղանակ որոշել:
4. Կանոնավորել ազգային տուրքը:

1. Առնագրությունը..., 1870-1874թթ., էջ 807:

5. Պարտադիր դարձնել ազգային պաշտոնության հաշվետվությունը:

6. Կարգավորել հոգևորականության վիճակն ու գործունեությունը:

7. Սահմանել վիճակների առաջնորդների հաշվետվության օրինավոր եղանակ:

8. Ապահովել վանքերի ու եկեղեցիների կալվածքներն ու եկամուտները և դրանք ծառայեցնել ազգի բարոյական օգտին:

9. Միջոցներ ձեռք առնել կրոնափոխությանը խոչընդոտելու համար:

10. Նոր միջոցներ մշակել ուսումն ու գիտությունը ազգի մեջ տարածելու համար:

11. Ազգային դաստիարակության համար դրամագլուխ հաստատել:

12. Ուղիներ որոնել նախակրթական (տարրական) ուսումը ընդհանրացնելու համար, բացել մի քանի կենտրոնական բարձրագույն ուսումնարաններ:

Ուշադրության արժանի էր մանավանդ 13-րդ կետը, որն իրենից ներկայացնում էր գործունեության մի ծավալուն ծրագիր. «Չայոց ազգային ընտանեկան կյանքը, այն է՝ ամուսնական և բարոյական կապերը ամրապնդել, զեղծումները բառնալ, պանդխտության առաջքն առնուլ և Ազգը մի հանրական ընտանիք կազմելու դրության վերածել: Ներքին և արտաքին հարստահարությունները բառնալու համար բարեխնամ տերութենեն ավելի գորավոր միջոցներ խնդրել, գաղթականությունն արգելուլ, ազգային անհատական իրավունքներն պաշտպանել, որով և Ազգի ամբողջությունն ապահովել»¹:

Չարքերի այս ամբողջությունն է, որ Խրիմյանը ներկայացրեց ազգային ժողովին իր հրաժարական խոսքում:

Ելույթ ունենալով Խրիմյանի հրաժարականի առթիվ, Բաֆֆին պաշտպանության տակ առավ գավառական մասնաժողով ստեղծելու նրա ծրագիրը, այն համարելով Ազգային ժողովը գավառահայությանը մոտեցնելու ճիշտ ուղին: Այդ պատճառով էլ նա սուր քննադատության ենթարկեց քաղաքական ժողովի անդամներին՝ պատրիարքի առաջարկը մերժելու համար, ստիպելով նրան հրաժարական ներկայացնել²:

1. Առեմագրությունք..., 1870-1874թթ., էջ 892:

2. Մշակ, 1873, N 35 և 46, նաև Լիդա Կեղզյան, «Գրիգոր Մեծբունին և նրա Մշակը», էջ 218-219:

Ազգային ժողովի օգոստոսի 3-ի այդ պատմական նիստին մասնակցում էին 78 երեսփոխան: Քաղաքական ժողովի բոլոր անդամները բացակա էին, որովհետև մինչ այդ նրանք էլ, իրենց հերթին, Ազգային ժողովին էին ներկայացրել իրենց հրաժարականը, դրանում պատրիարքին մեղադրելով Սահմանադրության հողվածներին հակառակ գործելու և հակասահմանադրական լինելու մեջ: Երկու հրաժարականների հարցը քննելու համար Ազգային ժողովն ընտրեց քննիչ հանձնաժողով, որի նախագահ նշանակվեց Գրիգոր Օտյանը: Իրեն տրված ութ օրվա փոխաբեն հանձնաժողովը իր կարծիքը ժողովին ներկայացրեց օգոստոսի 24-ին: Բուռն ու փոթորկոտ էր այդ օրվա նիստը: Քննիչ հանձնաժողովի տեղեկագիրը նիստում կարդացվեց երկու անգամ՝ ուշադիր ունկնդրության և մանրամասն քննարկում կազմակերպելու համար: Տեղեկագիրը հաղորդում էր Ազգային ժողովի երեսփոխաններին, որ անհիմն էր Քաղաքական ժողովի՝ Խրիմյանին հակասահմանադրական ներկայացնելու մեղադրանքը: Այդ նիստին ներկայացվեցին նաև ժողովրդի անունից բազմաթիվ ստորագրություններով վավերացված երկու հանրագրություն, որոնք ունեին տրամագծորեն հակառակ բովանդակություն: Առաջինը նշում էր պատրիարքի՝ սահմանադրության դեմ գործելու հանգամանքը և հայտարարում էր վճռական ու որոշակի. «Ժողովուրդը սահմանադրության անթերի գործադրությունը կը պահանջե և եթե գործադրության մեջ արգելք մը կամ դժվարություն մը կա, դարձյալ երեսփոխանական ժողովդ միայն կրնա այդ արգելքը կամ դժվարությունը տեսնել և բառնալ և ըստ այնմ հրամայել Ազգային վարչությանը նույնը գործադրելու համար»¹: Այդ հայտարարությունը փաստորեն մի կոչ էր Ազգային ժողովին՝ գահընկեց անել պատրիարքին, որը համարձակվում էր պնդել Սահմանադրության մեջ տեղ գտած անգործադրելի հողվածների փոփոխության վրա:

Երկրորդ հանրագիրը բողոք էր Քաղաքական ժողովի դեմ, քննադատում էր նրա ապիկարությունն ու անկարողությունը, անխոհեմ ու անհեռատես գործունեությունը, գավառների և Կ.Պոլսի թաղերի մեջ խռովություններ և գժտություններ հարուցանելը, սահմանադրության պաշտպանության քողի տակ հակաժողովրդական գործունեության ընթացքը, պատրիարքին անվանարկելն ու վարկաբեկելը: Այդ հան-

1. Առեմագրությունք, 1870-1874թթ., էջ 912:

րագիրը բացահայտ, առանց երկնչելու նշում էր, որ բոլոր չարիքների աղբյուրը թաքնված է Ղալաթի օջախի գործունեության մեջ, ուր ղեկավար դիրք էին գրավում Մատթեոս Իզմիրլյան վարդապետը, Քրիստոսատուր Ղազարոսյանը և Ստեփան Փափազյանը: Հանրագրում պահանջվում էր, որ վերոհիշյալ անձնավորությունները այլևս չընտրվեն հասարակական գործունեության ասպարեզում և «ազգային պաշտոն բնավ չվարեն»: Հանրագրի անենավճռական պահանջը Ազգային ժողովի երեսփոխաններից՝ «չընդունել մեր սիրելի հայրիկին հրաժարականը» և արագացնել Սահմանադրության վերաքննությունը:

Այդ նիստից բացակայում էր նաև հրաժարական տված պատրիարքը: Դրա փոխարեն նա նամակ էր ուղարկել Ազգային ժողովին, որում բողոքում էր իր հրաժարական խոսքում արտահայտած մտքերի թյուրըմբռնման դեմ: Բոլոր տարակույսները փարատելու համար նա կրկին անգամ նշում էր, որ անկատար և սխալ է համարում, երբ Ազգային գործերը վարելու համար բավարարվում են Կրոնական և Քաղաքական ժողովներով և մի քանի Տեսուչ խորհուրդներով: Խրիմյանն անկատար էր համարում ոչ թե Սահմանադրական դրությունը, այլ վարչական կազմակերպության եղանակը: Նա բողոքում էր, երբ պահանջ էին դնում գործադրել Սահմանադրությունը կետ առ կետ և ավելորդ էին համարում նրա վերաքննությունը: Հրաժարված պատրիարքը հայտարարում էր իր նամակում, որ Սահմանադրության վերաքննությունը հետապնդում է ոչ թե հակասահմանադրական նպատակներ, այլ նպատակամղված է ընդարձակել և կատարելագործել գործող Սահմանադրության սահմանները, դարձնել այն «Ազգի բազմադիմի պիտոյից և պահանջմանց համեմատ»:

Քննիչ հանձնաժողովը պատասխան է պահանջում Քաղաքական ժողովի անդամներից, որպեսզի սպառիչ ներկայացնեն պատրիարքի թույլ տված զեղծումները և ապացուցեն նրա հակասահմանադրական լինելը: Քաղաքական ժողովի պատասխանը լիովին բացահայտում է Ազգային վարչության հակաժողովրդական, հետադիմական էությունը: Պատրիարքը մեղադրվում էր Վանի հոգևոր առաջնորդ, տիսրահոջակ Պողոս վարդապետին հեռացնելու համար, քանի որ վերջինս համարձակվել էր այդ քայլն անել առանց կրոնական և քաղաքական ժողովների գիտության: Սակայն ժամանակի իրադարձությունների քննախույզ վերլուծությունը մեզ բերում է այն եզրակացության, որ Խրիմյանը ստիպված էր դիմել այդ քայլին, քանի որ վերոհիշյալ ժո-

ղովներում տեղ գտած Ազգային ջոջերը պաշտպանում էին զավառի իրենց ծայնափողին, Վասպուրական հայաշատ նահանգի «արյունախում վամպիրին»: Ժամանակին այդ իրադարձություններին անդրադարձել է արևմտահայ հասարակական կյանքին ակնդետ հետևող արևելահայ մեծ վիպասանը՝ ԲաժՖին, որն արդարադատ է համարել Խրիմյանի վճիռը, և մեղադրել Պոլսի Ազգային վարչության Քաղաքական ու Կրոնական ժողովներին¹:

Քաղաքական ժողովը իր մեղադրանքները ձևակերպում է տասնմեկ հոդվածներով: Քննիչ հանձնաժողովը, մանրամասն հետազոտելով այդ մեղադրանքները, հանգում է այն եզրակացության, որ անհիմն են Խրիմյանին ներկայացրած մեղադրանքները: Այդ պատճառով էլ Քննիչ հանձնաժողովը իրեն իրավասու է համարում առանց Ազգային ժողովի գիտության համոզել պատրիարքին հետ վերցնել հրաժարականը: Պատրիարքը մերժում է այդ առաջարկությունը: Ազգային ժողովի 65-րդ (ԿԵ) նիստին ներկայացրած Քննիչ հանձնաժողովի տեղեկագիրը այդ բոլորի մասին հաղորդում է Ազգային ժողովի երեսփոխաններին: Նրանց մի մասը առաջարկում է պատվիրակություն ուղարկել պատրիարքի մոտ՝ համոզելու հրաժարականը հետ վերցնելու: Բուռն ու փոթորկոտ վիճաբանություններն ավարտվում են հօգուտ Խրիմյանի: Ազգային ժողովի նիստը տեղի էր ունենում Կ.Պոլսի Մայր տաճարում, ուր Ազգային երեսփոխաններից բացի ներկա էր նաև զաղթօջախի հայության և պանդուխտ մշեցիների ու վանեցիների մի ստվար բազմություն: Խրիմյանի հակառակորդները վախենալով ժողովրդական հուզումներից, չեն կարողանում բացահայտ քվեարկել նրա հրաժարականի օգտին: Հենց նիստի ժամանակ պատգամավորությունը ներկայանում է պատրիարքին և նրան հաղորդում Ազգային ժողովի խնդիրը հրաժարականը հետ վերցնելու մասին: Նրանք վերադառնում են դրական պատասխանով: Ազգային երեսփոխանները, ժողովրդի ներկայացուցիչները ուժգին ծափահարություններով և Խրիմյանի անվանը հռչակած «կեցցենք»-ով թնդացնում են Մայր Տաճարի կամարները: Բայց օգոստոսի 24-ի որոշումը վերջնական չէր: Դա ժողովրդավարների ժամանակավոր հաղթանակն էր:

Բացահայտ գործողությունների դիմելուց վախեցած հակառակորդները ժողովից անմիջապես հետո ծավալում են եռանդուն գործու-

1. ԲաժՖի. Երկերի ժողովածու, հ.9, էջ 75, նաև «Մշակ», 1874թ., N 10, էջ 1:

նեություն պատրիարքի հրաժարականը վերստին ընդունել տալու համար: Սովորականի նման պատրիարքը հայտարարություն է տալիս լրագիրներին, որ Ազգային ժողովի հաջորդ նիստը տեղի կունենա դարձյալ Մայր Տաճարում օգոստոսի 31-ին: Սակայն պատրիարքի հակառակորդների օրգան «Օրագիրը» հրատարակում է Ազգային ժողովի ատենապետ Հարություն Տատյանին ուղղված հիսունմեկ երեսփոխանների կողմից ստորագրված մի հանրագիր, որը հայտարարում էր, թե ժողովրդի ճնշումից ազատ մնալու համար անհրաժեշտ են համարում Ազգային ժողովի հերթական նիստը գումարել դեմիակ՝ Ղալաթիո եկեղեցում: Հանրագրի մասին պատրիարքին հաղորդում է ժողովի ատենապետը, խնդրելով նրա կարգադրությունը: Պատրիարքը չկամենալով «աղարտել իր ստորագրության հարզը», խնդիրը կարգավորելու համար դիմում է դիվանի խոհեմությանը: Դիվանը որոշում է նիստն անցկացնել Մայր Տաճարում և դեմքաց: Իբրև բողոք այդ որոշման դեմ հանրագիրն ստորագրող հիսունմեկ երեսփոխանների կշռող մեծամասնությունը (48 հոգի) չեն ներկայանում Ազգային ժողովի նիստին: Հանրագիրն ստորագրած երկու երեսփոխան ներկայանում են նիստին, պատմում, թե ինչ մեքենայություններով են վերցրել իրենց ստորագրությունը, հայտարարում են, որ համաձայն չեն Խրիմյանի հակառակորդների հետ:

Նիստին ներկա չէր նաև պատրիարքը: Արխիվային փաստաթղթերը ցույց են տալիս, որ Խրիմյանը պատրաստվել էր ընդարձակ ելույթ ունենալ Ազգային ժողովի օգոստոսի 31-ի նիստում, սակայն հանգամանքների բերումով նա նույնիսկ չի մասնակցել նիստին: Չիրապարակված այդ փաստաթղթում¹ նա խարազանել է իր հակառակորդների պայքարի ստոր մեթոդները, զրպարտությունները, սադրանքները: Մերկացումներով լի այդ ելույթը, անշուշտ նոր խռովությունների և հուզումների առիթ կտար: Խրիմյանի կողմնակիցները չէին հանդուրժի պարտությունը և վերստին կսկսվեր պայքարը: Ըստ երևույթին, այդ հանգամանքն է նկատի ունեցել Խրիմյանը, երբ բացակայել է Ազգային ժողովի նիստից և իր հրաժարականը ներկայացրել է ուղղակի Բ.Դռանը: Նրա բացակայությունը Ազգային ժողովի նիստին ունեցավ բացասական ազդեցություն: Թեև նրա կողմնակիցները բողոքեցին 51 երեսփոխանների կողմից ստորագրված հանրագրի բո-

վանդակության դեմ, սակայն ստիպված տեղի տվեցին, որովհետև Ազգային ժողովում փոքրամասնություն էին կազմում: Հետագայում Կ.Պոլսում գտնվող էջմիածնի անպաշտոն նվիրակ Պետրոս եպիսկոպոսը խոստովանում է, որ Խրիմյանի պաշտոնանկության համար նրա հակառակորդները ծախսել են «22 հազար ռուբլի օրագրության և փողոցի սրիկաներին գրգռելու և կաշառելու համար»¹:

Այսպիսով, ավարտվեց 4 տարի տևող պատրիարքության շրջանը: Այդ ժամանակամիջոցը հայ ժողովրդի համար լի էր բուռն իրադարձություններով: Գավառներում հասունացող ժողովրդական հուզումներին և խլրտումներին ակնդետ հետևում էր Խրիմյանը. նա ցանկանում էր Սահմանադրության վերաքննությանը տալ այնպիսի ընթացք, որ Ազգային ժողովում գերակշռի բուն Արևմտյան Հայաստանի ներկայացուցչությունը, որի վրա հենվելով նա կկարողանար պայքարել Կ.Պոլսի և ծովեզրյա քաղաքների էֆենդիական վերնախավի նկրտումների դեմ: Սակայն նրա ցանկությունները չիրականացան. գավառի կողմից ընտրված երեսփոխանների չնչին մասն էր միայն գավառացի: Ընտրական սիստեմն այնպիսին էր, որ մայրաքաղաքում մտած որևէ «ազգային ջոջ» իրավունք էր ստանում ներկայացնել որևէ գավառի հայության շահերը: Այդ հանգամանքն էր, որ հնարավորություն չէր տալիս Խրիմյանին մեծամասնություն կազմել Ազգային ժողովում: Չնայած Խրիմյանը որպես պատրիարք չփայլեց վարչական և կազմակերպչական ունակություններով, սակայն արևմտահայ ժողովրդին օգտակար լինելու ձգտումը և ջանքերը այդ ուղությամբ, նրա անունը դասեցին լավագույն պատրիարքների շարքը, իր ժողովրդավարական հակումներով և գործունեությամբ: Նրա հետ մրցակցող բարձրաստիճան հոգևորականները, որոնք հավակնություն ունեին պատրիարքական գահին և հետագայում հասան այդ դիրքին, անկեղծորեն խոստովանեցին, որ իբրև մարդ, ազգասեր ու հայրենասեր, Խրիմյանն անբասիր մնաց մինչև վերջ: Հայ եկեղեցու պատմագիր Մաղաքիա Օրմանյանը այսպիսի գնահատական է տալիս նրա պատրիարքական գործունեությանը. «Խրիմյան, իրավ, իբրև անվարչագետ հայտնվեցավ, բայց մարդը չպզտիկցավ, անկեղծ միտքը, ուղիղ սիրտը, անշահասեր ընթացքը, ազգասեր նպատակը և առաքինասեր հոգին միշտ բարձր մնացին և կասկածի ներքև չինկան,

1. Գ.ԷԲ, Մ.Խրիմյանի ֆ., գ. 1:

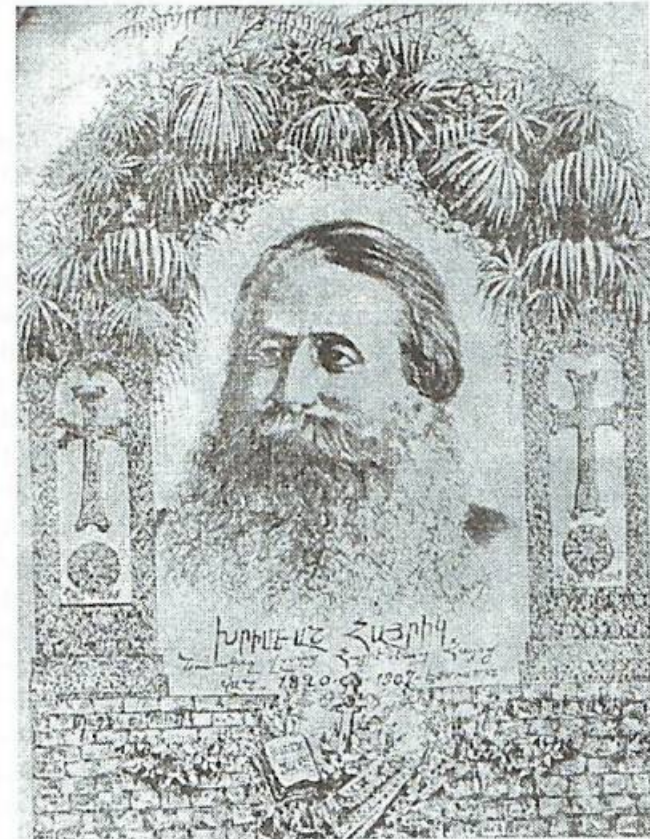
1. Մերենց, Կարաղիկոսություն և Խրիմյան, էջ 22:

և Հայրիկ փաղաքչական կոչումը ևս քան զևս հաստատվեցավ, և մեծ անունը և մեծ մարդը մեծ մնաց միշտ»¹:

Խրիմյանի պատրիարքական գործունեության համապարփակ գնահատականն է տալիս նրա ժամանակակից, անխոնջ հասարակական գործիչ Ա. Արփիարյանը. «Խրիմյան Հայրիկին պատրիարքությանը Հայաստան և Պոլիս ավելի սերտ իրարու կապվեցան: Մինչև այն ատեն պատրիարքները կուգային Պոլսո շրջանակներեն կամ փոքր Հայքեն. Նիկոնդիա, Պրուսա, Ռոտոսթո, Իզմիր, ասոնք էին պատրիարքներ պատրաստող մենաշնորհյալ քաղաքները: Իսկ Հայրիկ բնիկ վանքի է, Հայաստանը քարոզած է ու Վանեն կը բերեին զինքը: Ազգային ժողովը հայ ազգին գաղափարներուն թարգմանը կը հանդիսանար: Այդ նոր սերնդին պարագլուխը Օտյանն էր, որ Հայրիկին ձեռքեն բռնեց և պատրիարքական աթոռը բարձրացուց: Հայրիկ պատրիարքը ինքզինքը հռչակեց «Հայաստանի վիշտերուն պատկերը»: «Հայաստանի հարստահարությանց» խնդիր անունին տակ հայկական խնդիրը ծնավ: ...Հայկական խնդիրը Հայաստանեն բխելով Պոլիս կգործանար 1870-ին և առաջ կերթար օր մը ամբողջ Եվրոպայի խնդիրը դառնալու համար»²: Սա Խրիմյանի գործունեության, նրա վաստակի համառոտ գնահատականն է, որը փաստում է մի հանգամանք՝ Խրիմյանը հայկական հարցի արժարժման նախակարապետն է: Նրա պատրիարքական գործունեությունը դրվատանքի է արժանացել հետագայի մի շարք բարձրատիժման հոգևորականների կողմից (Թորգոմ Գուշակյան, Սիոն Մանուկյան, Կարապետ Պալճյան, Վազգեն Ա.): «Բուն Հայաստանը, գավառը ուշադրության կեդրոնն էր, և Խրիմյան՝ գավառի առաքյալն էր: Չորս տարի միայն պաշտոն վարեց իբրև պատրիարք, գավառի ցավերով զբաղեցավ, կառավարության դիմումներ ըրավ կեղեքիչները պատժելու»³:

Խրիմյանի պատրիարքական գործունեության դիպուկ գնահատական է տվել խորհրդահայ պատմաբաններից Ռաֆիկ Հովհաննիսյանը. «Լինելով ժողովրդական շահերի արտահայտիչը, Խրիմյանն իր պատրիարքության շրջանում գավառներն աշխատանքի էր ուղարկում, որքան հնարավոր էր, հայրենասեր հոգևորականների: Նա էր, որ առաջ քաշեց Սահմանադրության վերանայման հարցը, որտեղ ունահար-

ված էին գավառահայության շահերը: Նա առաջին և վերջին պատրիարքը եղավ, որ բողոքեց սահմանադրության մեջ գավառների կարիքների անտեսման դեմ: Նրա պայքարը սահմանադրության վերանայման համար գավառի ընթուստացումն էր Պոլսի էֆենդիության դեմ»¹: Տվյալ ժամանակշրջանից պահպանված արխիվային փաստաթղթերի, Ազգային ժողովի ատենադրությունների և ժամանակի մամուլի քննախույզ հետազոտությունը հավաստում է այդ եզրակացությունը:

Ռ. Հովհաննիսյան, Արևմտահայ ազգային ազատագրական շարժումները և Կարինի «Պաշտպան հայրենյաց» կազմակերպությունը, էջ 81:

1. Մ. Օրմանյան, Ազգասրտամ, Հ.Գ., էջ 4304:

2. Ա. Արփիարյան, Հայաստան և Պոլիս, տես Նոր կյանք, 1899, N 13, էջ 195-196:

3. Ս. Մանուկյան, Հայոց հայրիկ, 1957, էջ 17-18:

ԳԼՈՒԽ ԶԻՆԳԵՐՈՐԴ

Մ. ԽՐԻՄՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՏՐԻԱՐԵՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՀՐԱԺԱՐՎԵԼՈՒՑ ՀԵՏՈ

1873թ. հուլիսի 31-ին Մկրտիչ Խրիմյանը հրաժարական ներկայացրեց Ազգային Երեսփոխանական ժողովին, իսկ օգոստոսի 3-ին նույն այդ ժողովում հանդես եկավ «Խոսք հրաժարման» ծրագրային արժեք ունեցող ծավալուն զեկուցմամբ: Բ.Դուռը շտապեց ընդունել նրա հրաժարականը, պատվիրելով Ազգային ժողովին ընտրել պատրիարքական տեղապահ: Հասարակ ժողովուրդը, մասնավորապես մայրաքաղաքի սովարաթիվ պանդուխտ համայններն ու թուլումբաջիները (բեռնակիրներն ու հրշեջները), ճնշում են գործադրում Ազգային ժողովի Երեսփոխանների վրա՝ պատրիարքական տեղապահի ընտրություն չկատարելու պահանջով, Խրիմյանի պատրիարքությունը շարունակելու նպատակով: Այդ բանը պատճառ դարձավ կառավարության միջամտությանը՝ Ազգային Սահմանադրության դադարեցման հեռահար հարվածով: Միայն այդ հանգամանքը ստիպեց Խրիմյանի կողմնակիցներին՝ թողնել պայքարի ասպարեզը և հաշտվել պատրիարքական տեղապահի ընտրության փաստի հետ: Կարճ ժամանակ այդ պաշտոնը վարեց եպիսկոպոս Նիկողայոս Աղասյանը, որի մահից հետո ընտրվեց նոր տեղապահ՝ Ներսես Վարժապետյանը¹:

1874թ. մայիսի 8-ին Վարժապետյանն Ազգային ժողովի կողմից ընտրվեց պատրիարք և իր ուխտը կատարեց վերաքննված սահմանադրության Բ.Դռան կողմից վավերացված հոդվածների տարբերակի վրա:

Հրաժարված Մկրտիչ Խրիմյանը մնաց Օսմանյան կայսրության

1. Մարտիսան, Հայկական խնդիրն և Ազգային Սահմանադրությունը Թուրքիայում (1860-1910), Ա. Խատոր, էջ 69:

մայրաքաղաքում: Նա կարող էր վերադառնալ Վասպուրական, ուր Վարազա վանքի վանահայրն էր, որն իր երկարատև բացակայության ընթացքում վարում էին վանահայրության փոխանորդները: Կարող էր մեկնել Տարոն՝ Սբ.Կարապետի վանք, ուր դարձյալ վանահայր էր, Էջմիածնի կողմից եպիսկոպոս օծված՝ «ի վերա տանն Տարոնո»։ Սակայն լռելյայն համաձայնությամբ և՛ Բ. Դեան կողմից, որը չէր ուզում անհանգիստ հոգևորականին թողնել իր հսկողությունից դուրս, և՛ ժամանակի պատրիարքի, և՛ անձամբ իր, նա շարունակեց իր գործունեությունը Կ.Պոլսում՝ գավառահայությանը հուզող խնդիրների լուծմանը իր նպաստը բերելու նպատակով:

Բոսֆորի ասիական ափին գտնվող Կ.Պոլսի Գուգլունճուք թաղամասում, ազգային վարչական պաշտոններից հեռացած, նա «լուռ ու մունջ» հետևում էր Ազգային ժողովի նիստերին, առանձնակի հետաքրքրություն դրսևորելով քննարկվող գավառական խնդիրների նկատմամբ, զուգահեռաբար զբաղվելով գրական գործունեությամբ: Թվում էր, թե խրիմյանն ընդմիշտ հեռացել է հասարակական գործունեությունից: Սակայն դա երևութական էր: Նրան հետաքրքրում էին նույնիսկ համակայսերական, համապետական այն խնդիրները, որոնք շոշափում էին ազգային շահերը:

Խրիմյանի հակառակորդները, որ ամեն ինչ արել էին նրա հրաժարականն ստանալու համար, չդադարեցրին իրենց բանսարկությունները: Նորընտիր պատրիարք Ներսես Վարժապետյանը մեծ ժողովրդականություն և հեղինակություն ուներ Կ.Պոլսում: Նա իր պատրիարքական գործունեությունն սկսեց փաստորեն շարունակելով նախկին պատրիարքի ծրագրերը: Այդ հանգամանքը ակնառու էր ժամանակակիցների համար, որոնք փաստում էին. «Ներսես իր քաղաքականությամբ հետևող էր խրիմյանին, որ արժարժեց և ստիպողական պահանջ դրեց գավառներում հայ ժողովրդի վիճակը բարեկարգել»¹: Խրիմյանի հակառակորդները, խտրություն չդնելով միջոցների մեջ, ցանկանում էին սեպ խրել երկու ժողովրդական գործիչների միջև, նրանց ներկայացնելով իբրև տարբեր կուսակցությունների ղեկավարներ: Բանը հասավ այնտեղ, որ նույնիսկ Վարժապետյանը, ակամայից, հանձին խրիմյանի տեսավ իր ախոյանին: Վերջինս, որ պատրիարքությունից հրաժարվել էր ոչ թե ամերևույթ, այլ ողջ հոգով,

որի համար ամեն անձնականից բարձր էր ազգային շահը, ապրելով նույն քաղաքի տարբեր թաղամասերում, որոշեց նամակով դիմել պատրիարքին՝ իրենց հարաբերությունները պարզաբանելու և բարելավելու միտումով:

Քրիստոնեական սիրով, ներողամտությամբ, մարդկային բարձր բարոյական արժեքների գնահատումով և պահանջով հրաժարյալ պատրիարքը դիմում է ներկա պատրիարքին, բացատրում, որ հակասահմանադրականները սահմանադրության պաշտպանի քողի տակ անպատու դարձրին իր գործունեությունը և նույն նպատակով գրգռում են Վարժապետյանին իր դեմ, որից մեծապես տուժում է ազգային գործը, հասարակության շահը: Խրիմյանը բացատրում է Վարժապետյանին, որ բոլորովին ցանկություն չունի վերստին պատրիարքական գահ բարձրանալու, իր միակ և գերագույն նպատակը՝ ձեռք ձեռքի տված ջանասեր գործունեությունն է՝ հանուն ազգի բարօրության: Նա ժխտում է այն սադրանքը, թե ինքը՝ խրիմյանը, հակադրության խմբի կամ կուսակցության պարագլուխ է, հավատացնում իր անկեղծության մեջ. «Մի հավատար, սրբազան տեր, հաստատուն կաց աթոռիդ վրա... Եթե համառ լինեի և փառասիրությունը զիս գրգռեր պինդ գրկել ու չթողուլ այդ գահին: Եթե միմիայն ազգին համար իրավունքներս չմոռնայի, մի՞թե դժվարին էր իմ ուղիներուս հետ իրավախոս լինել, դուք ինքնին գիտեք, թե որչափ դյուրին էր, բավական էր, որ սահմանադրության վերաքննությունը չպահանջեի: Ահա Քրիստոսի սիրո խաղաղարար ողջուն տալով կըսեմ, թե՝ Եղբայր եմք մեք և Մովսես մեր մեջ գալով կհանդիմանե, որ չգրկինք իրար»¹:

Հրաժարված պատրիարքին հուզում էին ժամանակի իրադարձություններն ու ալեբախումները: 1839 և 56 թթ. թուրքական իշխանությունների հրատարակած բարենորոգումների հրովարտակները մնացել էին թղթի վրա: Վերջին հրովարտակից հետո անցել էր երկու տասնամյակ: Կայսրության հասարակական կյանքում երևան էր գալիս մի նոր ուղղություն, որը եվրոպական պետությունների «ճնշող» ձեռքը թուրքիայից հեռացնելու միտումով կյանքի էր կոչում նոր ծրագրեր: Թուրքական կյանքում թատերաբեմ էր բարձրանում նոր օսմանների հոսանքը: Նրանց պարագլուխ Միդիատ փաշան դառնում էր թուրքական սահմանադրության հայրը. նրա համախոհների շար-

1. Մարտիան, նշվ. աշխ., էջ 74:

1. ԳԱԹ, Խրիմյանի ֆ., գ. 144:

քուն էր նաև հայ հասարակական գործիչ, թուրքական պետական պաշտոնյա Գրիգոր Օտյանը, որի աջակցությամբ և անմիջական մասնակցությամբ ստեղծվում է թուրքական սահմանադրությունը: Թուրքական սահմանադրության պայքարի հորձանուտում իրար են հաջորդում սուլթան Աբդուլ Ազիզն ու Մուրադ Ե-ն: Առավել խորամանկ Աբդուլ Չամիդին հաջողվում է գահընկեց անել Մուրադին, խուսափել եվրոպական պետությունների միջամտությունից, առերես համաձայնել թուրքական սահմանադրության հեղինակ Միդհատի հետ և մի հարվածով թուրքիան հայտարարել սահմանադրական միապետություն:

Խրիմյանը, որ պատրիարք էր դարձել Գրիգոր Օտյանի եռանդուն միջամտությամբ, հրաժարական տալուց հետո էլ վայելում էր նրա հովանավորությունն ու բարեկամությունը: Ճիշտ է, սուլթանը իրեն ներկայացրած սահմանադրության տարբերակից կրճատել էր առաջադիմական բազմաթիվ հոդվածներ, որոնք վերաբերում էին, մասնավորապես, քրիստոնյա հպատակների իրավունքներին, սակայն և՛ Օտյանը, և՛ Խրիմյանը պատրանքներ ունեին նոր ժամանակների գալստյան վերաբերյալ: Իր ժողովրդի լավագույն ապագայի նկատմամբ տածած հույսերով և ակնկալություններով Խրիմյանը եռանդուն մասնակցություն է ցույց տալիս համակայսերական կյանքին: Ժամանակի բուռն իրադարձությունների ազդեցության տակ նա գրում է **«Ժամանակ և Խորհուրդ յուր»**՝ աշխատությունը, որը լույս է տեսնում 1876-ին: Հույսերի, սպասումների, ակնկալիքների, կասկածների և տարակույսների, բազմաթիվ հարցականների միասնություն է հրապարախոսական համառոտ այդ երկը: Ժողովրդին ավետելով քաղաքակիրթ աշխարհի, նոր բարքերի, նոր ժամանակների գալստյան մասին, հեղինակը զգուշացնում է, որ «հին աշխարհակալաց ոգին, փառասիրության տենչը» չեն վերացել աշխարհի երեսից, առավել զորացել և սրվել են հզոր պետությունների՝ այս աշխարհի ուժեղների հակասությունները, եկել է այնպիսի ժամանակ, երբ «ազգ ազգի դեմ և թագավորություն թագավորության դեմ կորոտա Կրուբի թնդանոթով և կսպառնան միմյանց ճետն ու հիշատակ ջնջել աշխարհիս երեսեն»¹: Խրիմյանի սթափ աչքը տեսնում է մեծ պետությունների միջև եղած հակասությունների սրումը, շահերի բախումը, նա կարծես կանխագուշակ է համաշխարհային պատերազմի հասունացման իրական վտան-

գը: Նա իրար է հակադրում մարդկության պատմության տարբեր ժամանակներ. ստրկության և ազատության, չարչարանքի և փրկության, զրկանքի և հատուցման, կործանման և վերաշինության, միապետության և սահմանադրության: Նախկին պատրիարքը, որ իրեն համարում էր «Հայաստանի ցավոց պատկերը», քաջածանոթ էր հայ գավառի բնակչության ծանր տառապանքներին: Նա իր բոլոր ծայնն է բարձրացնում, որ բարգավաճ երկիրը «հիմնահատակ քանդվեցավ», ավերվեցին շեն գյուղերն ու քաղաքները, իսկ հայրենիքից հեռացած պանդուխտները մի կերպ քարշ են տալիս իրենց գոյությունը «անարգ ծառայությամբ»: Օսմանյան կայսրությունը համեմատելով հռոմեական ստրկատիրական պետության հետ, Խրիմյանը մտորում է՝ արդյոք նոր հռչակված սահմանադրությունը պետք է չափավորի՞ «պետական վարիչների տնտեսական կյանք», որպեսզի արդարությունը իշխի և վերանա «աշխատավոր ժողովրդի զրկանքն ու չարչարված կյանք»: Հեղինակին ալեկոծում է կասկածն ու մտահոգությունը. Սահմանադրությունը ուժ կունենա՞ր արդյոք բռնելու ժողովրդի հարստահարիչների ձեռքը, վերացնելու կողոպտիչներին: Սահմանադրությունը կսահմանի՞ նոր օրենքներ, սահման և պատմեչ կդնի՞ կաշառակեր դատավորների առաջ, որ չբռնաբարեն «զրկյալ բողոքողին իրավունքը»: Խրիմյանը պահանջներ և սպասելիքներ ուներ: Նոր հռչակված սահմանադրությունից նա պահանջում էր իրականացնել ազգային խտրականության վերացումը, վերացնել թշնամությունն ու ատելությունը տարբեր կրոններ դավանողների միջև, որպեսզի մահմեդական և քրիստոնյա ազգերը «իրար ողջունեն իբրև համաքաղաքացի ժողովուրդ»: Հեղինակի պահանջների շարքը շոշափում էր կյանքի բոլոր ոլորտները. հաստատել հավասարություն՝ իրավունքների և պարտականությունների, հայրենիքի ժառանգության, նրա պաշտպանության, քաղաքացիության, ուսման և առաջադիմության մեջ: Նա դիմում էր օսմանյան կայսրությունում բնակվող բոլոր ժողովուրդներին, ցույց տալիս իրենց կրած զրկանքները, բացատրում, որ նրանք ունեն անհամար պարտականություններ, սակայն զրկված են տարրական իրավունքներից: Բացահայտելով թուրքիայի հասարակական կյանքի հոռի երևույթները, Խրիմյանը գտնում է, որ այդ «բազմատեսակ վերքեր միշտ ծածուկ մնաց, նեխեցավ ու փտեցավ», վիրահատական միջամտություն է պետք այդ նեխած մարմինն առողջացնելու համար: Այդ միջամտությունը նա համարում է սահմանադրության հռչակումը.

1. Մ. Խրիմյան, Ժամանակ և խորհուրդ յուր», էջ 7:

«Հասավ, հասավ ավետաբեր ժամանակ, քեզ ավետիս կուտամ ժողովուրդ, լռած լեզուդ և փակված բերանդ բաց այսուհետև, խոսիր և գրե որչափ սահմանադիր օրենք քեզ ազատություն կուտա, խոսիր, երբ կգրկվես, խոսիր դատավորաց առաջ, երբ ապիրատ ձեռք զքեզ կապտակես, խոսիր և իրավունք խնդրես»¹:

Խրիմյանը հորդորում է ժողովրդին, որ «իրավունք խնդրես»: Սակայն իրավունքը չեն խնդրում, այլ պահանջում են և նվաճում: Նա գիտակցում է այդ երկու հասկացությունների տարբերությունը և ուսուցանում է ժողովրդին, որ ոչ մի ազատ օրենք չի փրկի ժողովրդին, եթե ինքը չմարտնչի իր ազատության համար: Փաստորեն, Խրիմյանը ժողովրդին է հանձնում իր սեփական ազատությունը ձեռք բերելու, նվաճելու գործը: Դրա համար ժողովուրդը պետք է լավ իմանա, թափանցի նոր օրենքների էության մեջ: Ազատությունը և քաղաքակրթությունը այն միջոցներն են, որ հնարավորություն են տալու պայքարելու բռնության դեմ, օրենքների եղծման դեմ, հարստահարողների և կողոպտողների դեմ: «Գիտցիր, որ ազատ օրենք զքեզ չի փրկեր, եթե դու դարձյալ ստրկությամբ վարվիս քո ոսոխ դատախազիդ առաջ»²: Մանուկ սահմանադրության նոր հռչակած օրենքների դայակներին՝ այսինքն սահմանադրության հեղինակներին Խրիմյանը դիմում է հանդգնությամբ՝ ազատ խոսելու և քննադատելու ցանկությամբ. «այլևս չեմ կարող հին ծառայական ստրկությամբ խոսիլ»:

Այս փոքրիկ երկուն հեղինակը առաջ է քաշում սուր սոցիալական հարցադրումներ, հանդես գալիս աշխատավոր ժողովրդի պաշտպանության դիրքերում: Պատասխանելով իր հավանական ընդդիմախոսներին, որոնք սոցիալական անհավասարությունը համարում են բնությամբ սահմանված օրենքներից մեկը, երբ տկարները կուլ են գնում հզորներին՝ «Մի՞թե փոքրիկ ձկներ մեծերին կերակուր չեն», Խրիմյանը մերժում է այդ տեսությունը. «Մի հավատար, ժողովուրդ, այդ վարդապետությունը տիրապետաց ոգին ստեղծեր է, մարդասեր և արդար Աստուծոյն չէ, զի ընդհանուր մարդկության կոչումն և կյանք ազատություն, արդարություն և հավասարություն է երկնից առաջ և աշխարհիս քաղաքակրթության օրինաց առաջ»³: Սակայն հեղինակը քաջ գիտակցում է, որ այդ հավասարությունը գործադրելու

1. Մ. Խրիմյան, Ժամանակ և խոսքերդ յուր», էջ 11:

2. Նույն տեղում, էջ 12:

3. Նույն տեղում, էջ 22:

ճանապարհները փակ են: Ողջ աշխարհում իրար դիմաց կանգնած են երկու հակոտնյա ուժեր. «Ոսկին, հարստություն, գահ և թնդանոթ միշտ դաշնադիր կմնան աշխարհիս վերա, ժողովրդաց ընկերաշտական միություն այս հզոր դաշնակցաց դեմ պիտի մրցի մինչև ի կատարած աշխարհի. թե իմաստուն ես՝ գուշակե թե ո՞վ պիտի հաղթահարե»¹: Ընթերցողին թողնելով գուշակելու չարի և բարու պայքարի վախճանը, իր կարծիքն ունեցող Խրիմյանը հանդիմանում է երկնային տիրոջը՝ Աստծուն, որ թույլ է տալիս չար ուժերի հաղթանակը. «Ով երկնային տեր... կթողու՞ս այլևս, որ չարերը չարությամբ զորանան և չարաչար բռնադատեն քեզ հավատացյալ ծառաները»²:

Ուսումնասիրողներից ոմանք գտնում են, որ «Ժամանակ և խոսքերդ յուր» աշխատությունը հեղինակի՝ թուրքական սահմանադրության նկատմամբ տաժած հավատի և պատրանքի արդյունքն է: Սակայն երկի ուշադիր քննարկումը մեզ հանգեցնում է տրամագծորեն հակառակ կարծիքի:

* * *

Օսմանյան սահմանադրության հռչակումը ինչքան էլ տարակույսներ հարուցեր, այնուամենայնիվ, ինչ-որ ակնկալիքներ պետք է առաջացներ հասարակական գործիչների շրջանում: Դրանց համար կային որոշ նախադրյալներ: Մեծ վեզիր Միդիատ փաշայի կողմից Կ.Պոլսում կազմվել էր Պետական քննիչ հանձնաժողով, որի գործն էր ամբողջ Թուրքիայի համար մշակել բարենորոգումների մի համապարփակ ծրագիր, որտեղ պետք է պաշտպանվեին ոչ միայն իշխող ազգի (իմա - պետության), այլև հպատակ ազգերի շահերը: Առանձին ուսումնասիրություն պետք է կատարվեր Թուրքիայի տարածքում ապրող ցեղերի կացության վերաբերյալ, հետազոտվեր նրանց տնտեսական, բարոյա-հոգեբանական իրավիճակը և առաջարկներ ներկայացվեին, մշակվեր միջոցառումների մի ողջ համակարգ՝ նրանց մեջ քաղաքակրթությունը տարածելու քայլերի մասին, հպատակ մյուս ժողովուրդներին (մասնավորապես՝ քրիստոնյաներին) նրանց կեղեքումներից ազատելու նպատակով: «Կառավարությունը հատկապես հրահանգած էր քննիչ հանձնաժողովին, որ մասնավոր ուշադրությամբ քննության առնեի Թուրքիոյ մեջ ապրող քուրդ ցեղերի վիճակը և ման-

1. Մ. Խրիմյան, Ժամանակ և խոսքերդ յուր», էջ 24:

2. Նույն տեղում, էջ 27:

րամասն տեղեկագրով հայտներ, թե տնտեսական, կրթական, բարոյական և այլն ինչ տեսակ բարենորոգումներ կարելի է մտցնել մասնավորապես քուրդ ցեղերու մեջ, որ անոնք պետության և երկրի ժողովրդին չարիք և պատուհաս ըլլալե դադրեին»¹:

Քննիչ հանձնաժողովի մեջ, ի թիվս այլ գործիչների, ներառված էին նաև հայ պետական գործիչներ (մասնավորապես՝ Օտյանը): Հանձնաժողովն իր զեկուցագիրը ամբողջական դարձնելու միտումով դիմեց տարբեր գործիչների, օգնություն ակնկալելով այն մարդկանցից, որոնք մոտիկից գիտեին քրդական ցեղերի կացությունը և կարող էին բավարար տեղեկություններ տալ հանձնաժողովին: Խրիմյանը պատկանում էր արևմտահայ գավառի իրավիճակին քաջատեղյակ մարդկանց թվին: Դեռևս 1863-ին Տարոնի հոգևոր առաջնորդ Խրիմյանը Մշո մյուսեսարիֆին ներկայացրել էր քրդական ցեղերի վերաբերյալ մի ամփոփ ծրագիր: Երկու տասնամյակից ավելի ժամանակ անց, այդ բոլորի հիմքի վրա, հարստացնելով նոր ժամանակների փաստերով ու եզրակացություններով, Խրիմյանը գրեց «Ծրագիր բարենորոգման»² աշխատությունը: Ուշադրության արժանի այդ ծրագրում հեղինակը նախ շնորհակալական խոսք է ուղղում հանձնաժողովին՝ իր խորհրդին դիմելու և իր կարծիքը հաշվի առնելու համար. «Բաղդ և պարտք կհամարեմ ինձ, եթե հաջողիմ սույն տեղեկագրովս մասնակից գտնվել այդ վերանորոգ և աշխարհաշեն ջանից, որոց ձեռնարկությունն ու նպատակը կայսերական երկրին նոր կյանք, նոր փառք և նոր հառաջադիմություն կխոստանա»³: Հեղինակն արտահայտում է իր ուրախությունը, որ Բ.Դուռն զբաղվում է երկրի բարեկարգությամբ, ընդգծելով, որ դրա կարիքն զգույն են առավելապես քրդական ցեղերը: Մոտիկից ճանաչելով, շփվելով քրդական զանազան ցեղերի և նրանց առաջնորդների հետ, քաջատեղյակ լինելով հոծ գավառահայության կրած տառապանքներին և հարստահարություններին, որոնց հիմնական աղբյուրը քրդերն են, Խրիմյանը հմուտ վիրաբույժի նման մատը դնում է խորը վերքի վրա, նշելով նաև դարմանելու ճարը: Քրդական ցեղերի կատարած ապօրինի գործողությունների համար առաջին մեղավորը նա համարում է կառա-

1. Հայկ Աճեմյան, Հայոց կայքիկ, Ա հ., էջ 470:

2. Այն մնաց անախ և լայս աշխարհ եկավ միայն եղիմակի մախից ետու, Երիտրուքերի եղևախախտությունից մեկ տարի անց, 1909թ., Կ.Պոլսում:

3. Մ.Խրիմյան, Ամբողջական երկիր, Նյու Յորք, 1929, էջ 853:

վարության տեղական պաշտոնյաներին, որոնք «պարտազանց գտնված են իրենց պաշտոնի մեջ և պատասխանատու Բ.Դռան առաջ»¹: Դիվանագիտական նկատառումներով Խրիմյանը գլխավոր մեղավոր համարում է տեղական պաշտոնյաներին, որոնք թերաճում են աշխատանքի մեջ, չեն կատարում իրենց պարտականությունները և «պարտազանց են բարձրագույն աստիճանների առաջ»: Հենց նրանց նպաստավոր թողտվությամբ քրդերը հնարավորություն են ստանում կողոպտել և հարստահարել երկրագործ ժողովրդին և հասույթի համապատասխան չափով կաշառել տեղական պաշտոնյաներին: Հեղինակը ժխտում է քրդերի զինական ուժի մասին տարածված չափազանցությունները, գտնելով, որ ցանկության դեպքում փոքրաթիվ կանոնավոր զորքերով կարելի է ճնշել նրանց վայրագությունները: Նա գտնում է, որ այդ գործողությունները հատուկ ֆինանսների կարիք չեն զգույն և ապացուցում, որ նման վարվելակերպով, ինքնահոսի թողնված քրդական թռուռների ասպատակությունների հետևանքով «երկրագործի վաստակը կավերե, գյուղացին կմնա օրվա հացի կարոտ», իսկ դրանից մեծ հարված կստանա պետական զանձարանը, որովհետև հարկատու ժողովուրդը դարձել էր անվճարունակ: Արհամարհելով երկրագործի խոփն ու արորը, քուրդ թռուռները մանգաղից ու գերանդիից իրենց համար զենք են ծուլում: Քուրդը զինվոր չէ և չի ենթարկվում ոչ մի օրենքի, բայց նա երկրագործ էլ չէ, չի վճարում ոչ մի հարկ, չունի ոչ մի կալվածագիր և օրենքով սահմանված հողակտորներ, բայց նրան են պատկանում ամենալավ արոտավայրերն ու հողակտորները: Հեղինակի կարծիքով այդ բոլորը կատարվում է պետական օրենքները հաշվի չառնելուց՝ «տերության օրինաց անգործածությունից»: Քուրդի համար չկա ո՛չ ոստիկան, ո՛չ զինվոր, ո՛չ պետական պաշտոնյա: Նա հնձում է գյուղացու ցանածը, կողոպտում ուրիշի վաստակը: Պետությունն այդ ամենին մայում է մատների արանքից, քանի որ նա ցանկանում է իր օգտին ծառայեցնել քրդական ցեղերի զինական ուժը: Հեղինակը փաստերով ցույց է տալիս, որ «Արևելյան պատերազմի» (իմա - Դրիմի պատերազմի) ժամանակ քրդերն ավելի շատ զբաղված էին ավարով ու կողոպուտով և չէին աջակցում կանոնավոր բանակի ռազմական գործողություններին, վտանգի դեպքում փախչելով կռվի դաշտից: Ստացվում էր, որ քրդական ցեղերը տերությանը չեն նպաստում ո՛չ տնտեսական և ոչ էլ

1. Մ.Խրիմյան, Ամբողջական երկիր, Նյու Յորք, 1929, էջ 854:

ռազմական բնագավառում: Դրա փոխարեն նրանք մեծ հարված են հասցնում հպատակ ազգերի (ոչ մահմեդական բնակչության) գյուղացիությանը, որից զանձվող հարկերով է լցվում պետական գանձարանը: Խրիմյանը քրեական հանցագործ է համարում այն պաշտոնյաներին, որոնք զորակցում, աջակցում էին քուրդ ցեղապետերին և կողոպտում ժողովրդին: Երկրագործի աշխատանքի անարդյունավետ լինելու դեպքում պետությունը կզրկվի իր հացի մատակարարից, զինվորը անհաց կմնա: Բ.Դռան բարձրաստիճան պաշտոնյաներին ներկայացվող զեկուցագրում Խրիմյանը հանգում է ուշադրության արժանի եզրակացությունների. պետության ուժի և ամրության հիմքը, աղբյուրը ժողովուրդն է, նրա ամենաստվար մասը՝ գյուղացիությունը: Եթե թուլանում է գյուղացու տնտեսական ուժը, թուլանում է նաև պետությունը:

Պետության հարստության աղբյուրը ժողովրդի շահութաբեր աշխատանքն է: Հակառակ դեպքում՝ թուլանում և քայքայվում է պետությունը: «Երկրագործի խրճիթը երբ փլչի, ծայն կհասնի մինչև պետության պալատ. ո՞վ չգիտե, թե աշխարհիս պալատներուն հիմն ու խարիսխ շինական ժողովրդոց խրճիթն է: Արդ՝ ինչպես կարելի է թուլատրել, որ քուրդին ավերածու ձեռք հողագործին տունը քանդե և պալատին սյուները խախտին»¹: Եզրակացությունը մեկն է. պետության շահերը պահանջում են վերացնել ժողովրդի հարստահարիչներին, քրդական ցեղերի համար կատարել մի շարք բարեփոխումներ: Առաջին հիմնաքարը, ըստ Խրիմյանի, քրդական ցեղերի բնակության համար «սեփական հող և երկիր» որոշելն է: Այդ բանը պետք է կիրառել առաջին հերթին քրդական ցեղապետերի՝ թռուռների նկատմամբ: Գործն իրականացնելու համար անհրաժեշտ է «Տաճկաստանի քուրդ ցեղերուն ճիշտ և կատարյալ աշխարհագրություն մի առնել, որոց համար շատ մեղադրելի են գավառապետք... մի՞թե կարելի է խառնուրդ երկիր մի բարեկարգել առանց կարևոր աշխարհագրության»²: Խրիմյանի տվյալներով մինչև 200.000-ի հասնող քրդերի ընդհանուր թվաքանակի միայն մի փոքր մասն են թռուռները, որոնք հարստահարում են ոչ միայն քրիստոնյաներին, այլև իրենց ազգակիցներին: Մեծ դժվարություն չէ նրանց բնակեցնել քաղաքներում, իրենց կրոնակից թուրք պաշտոնյաների հսկողության տակ:

1. Մ.Խրիմյան, Ամբողջական երկեր, էջ 857-858:

2. Նույն տեղում, էջ 858:

Ըստ Խրիմյանի ներկայացրած տվյալների, թռուռների թիվը հասնում է մոտ 20.000 -ի. նրանց կարելի է բնակեցնել այնպիսի քաղաքներում, որտեղ կան թուրքական կանոնավոր բանակի զորամասեր. այդպիսիք կարող են լինել Կարինը, Վանը, Բաղեշը: Եթե այդ վայրերը հարմար չեն, հեղինակն առաջարկում է մի այլ տարբերակ: Վասպուրականում է գտնվում մի հին և ավերված քաղաք՝ Մանազկերտը, որն աչքի է ընկնում բնական հարմարավետ պայմաններով, առատ ջրային պաշարներով, դաշտերով և հովիտներով: Կարելի է այն դարձնել մյուս թեսարիֆության կամ գայմագանության կենտրոն և քրդական թռուռներին վերաբնակեցնել այնտեղ՝ կառավարական պաշտոնյաների աջալուրջ հսկողության ներքո: Խրիմյանը պահանջում էր քրդական բնակավայրերի մոտ կառուցել մի քանի փոքր զորանոցներ, զորքի սահմանափակ քանակով: Նա նույնիսկ մատնանշում է զորանոցների հարմար վայրերը. Աբաղայի դաշտը Չեյդարանցի ցեղերի համար, երկու զորանոց ևս Վանի և Մշո հարավային կողմերում՝ լեռնական և քոչար կոչվող ցեղերի համար, որոնք Տիգրանակերտի շրջանակներից ամեն ամառ տարածվում են Տավրոսի լեռներում: Բարենորոգումների ծրագրի հեղինակը մանրամասն հաշվարկներով ցույց է տալիս, որ նման զորանոցների կառուցումը պետությունից մեծ ծախս չի պահանջի, քանի որ այդ վայրերը զորանոցներին կմատակարարեն զինվորների և ձիերի անհրաժեշտ պիտույքները: Քրդական ցեղերի մոլեռանդության, վայրագության և կրոնական անհանդուրժողականության համար գլխավոր մեղավորները Խրիմյանը համարում է քուրդ շեյխերին, որոնց սաղրիչ ելույթներով և հրահրումներով ավերվում են բազմաթիվ եկեղեցիներ և վանքեր: Իբրև ապացույց նախկին պատրիարքը նշում է գավառներից պատրիարքարանին ուղղված բողոքագրերը: Վկայակոչելով 1856 թ. օսմանյան հրովարտակը, այնուհետև 1876 -ին հռչակած սահմանադրությունը, որը հայտարարում է բոլոր կրոնների, հավատների և դավանանքների իրավահավասարություն, Խրիմյանն իր մեղադրական խոսքն է ուղղում պետական պաշտոնյաներին, նրանցից պահանջում է զսպել շեյխերին, սահման դնել նրանց կրոնական մոլեռանդությանը, արգելել նրանց թունավորել ժողովրդի գիտակցությունը, գործադրել բոլոր օրենքները: Հեղինակը ժխտում է պետական պաշտոնյաների պատճառաբանությունը, թե զսպիչ գործողությունների հետևանքը կլինի քրդական ցեղերի գաղթը Պարսկաստան և Ռուսաստան: Նա ապացուցում է, որ այդ

գաղթը չի լինի, իսկ լինելու դեպքում էլ կշահի թուրքական պետությունը, ոչ թե կորուստ կունենա, քանի որ կապահովվի և կբարելավվի երկրագործ ժողովրդի կացությունը: Իբրև ապացույց նա մատնանշում է չերքեզների գաղթը Ռուսաստանից, նկատելով, որ այդ երևույթից շահեց Ռուսաստանը, ոչ թե Թուրքիան: Կովկասն ազատվեց ավերիչ ձեռքերից, որոնք անցան Թուրքիա: Բարենորոգումների ծրագրի իրականացման առաջին և գլխավոր գործոնը խրիմյանը համարում է «իմաստուն, հզոր, բարեկարգիչ, գործադիր ձեռքը», հակառակ դեպքում բոլոր բարձրագույն հրամանները և ամենաընտիր օրենքները կմնան անգործադրելի: Խրիմյանը պահանջ է դնում հանձնաժողովի առաջ բժախնդրությամբ ընտրել և գավառներում հաստատել քաղաքակիրթ, արդարակորով, կարողաձեռն, անխաբ և հավատարիմ պաշտոնյա տերություն¹: Ըստ հեղինակի, նման պաշտոնյայի կարիքը զգացվում է առավելապես Վանա (Վասպուրականի) նահանգում, որովհետև այն հայկական նահանգներից ամենահայաշատն է և քուրդերի թվաքանակն այստեղ ամենամեծն է: Նա պահանջում է նոր վարչական միավոր, այսինքն նոր կուսակալություն ստեղծել պարսից և ռուսաց սահմանագլուխներում, որպեսզի անընդհատ տեղից տեղ փոխադրվող քրդական ցեղերը իրենց քոչվորական միստ ու կացով չխանգարեն երկրագործի խաղաղ աշխատանքը:

Գավառների կապը նահանգական կենտրոնի հետ բարելավելու նպատակով խրիմյանն առաջարկում է պետական նավագնացություն սահմանել Վանա լճի վրա. «Փոքրիկ շոգենավ մը լինի, որով բոլոր ծովեզրյա գավառները կենտրոնին հետ կկապվին, 4 և 5 օրյա հեռավոր տեղերը միայն հինգ և վեց ժամ կլինի և ...ասով հաղորդակցությունը կդյուրանա»²: Կրկին անգամ ընդգծելով օրենքը գործադրող տեղական օրինապահ պաշտոնյայի անհրաժեշտությունը, բարենորոգումների ծրագրի հեղինակը շեշտում և ընդգծում է Բարձրագույն Դռան հաստատուն կամքի կարևորությունը, որպեսզի վերջինս զորավիգ լինի արձակած հրամանների և ընդունած օրենքների կատարմանը: Իր իմացած օրինակներով խրիմյանը փաստում է, որ երբեմն գավառներ են ուղարկվում ձեռնհաս, արդարակորով և վճռական պաշտոնյաներ, սակայն նրանց ձեռնարկումները չեն արժանանում Բ. Դռան և մի շարք բարձրաստիճան պաշտոնյաների հավա-

1. Մկրտիչ Խրիմյան, Ամբողջական երկեր, էջ 862:

2. Նույն տեղում:

նությանը, այդ պատճառով էլ շատ հաճախ նրանք փոխարինվում են կամակատար և կամազուրկ այլ պաշտոնյաներով: Խրիմյանը հիշում է Կարինի կուսակալ Իսմայիլ փաշայի անունը, որն իր գործունեության սկզբում ջանքեր գործադրեց զինաթափել քրդական ցեղերին և նստակյաց կյանքի վարժեցնել: Այդ փաշան խորհում էր. «Մինչև քուրդերի զենքերն իրենց ձեռքեն չառնվին, անհնարին է, որ նոքա զիջանին մաճը բռնել և սուրին տեղ երկաթե խոփն ընդունել»: Քննադատելով Բ. Դռան քաղաքականությունը, խրիմյանը տարակուսում էր՝ խաղաղության տարիներին ինչ նպատակներով են զինված քրդական ցեղախմբերը, եթե ոչ աշխատավոր ժողովրդին կողոպտելու, քրիստոնյա բնակչության շրջանում ավեր ու մահ սփռելու: Իսմայիլ փաշայի նման հատուկեմտ արդարակորով գործիչները գործունեության առաջին իսկ քայլերից պաշտոնանկ են արվել, հեռացվել պաշտոնից և փոխարինվել այնպիսի պաշտոնյաներով, որոնք բարենորոգումների քողի տակ քանդել են նախորդի շինությունները, տեղը թողնելով ավար ու ավեր:

Ծրագրի հավելվածում խրիմյանն առաջարկում էր Բ. Դռանը զբաղվել քուրդ ժողովրդի կրթության և լուսավորության խնդիրներով: Նա գտնում էր, որ թուրք պետության շահերը պահանջում են «քուրդերու զավակաց կրթության հոգ տանիլ, գեթ ազնվական կոչված թոռուններուն զավակները՝ կուսակալությանց մեջ հաստատված մեքտեպի ոյուշտիե անուն տերության դպրոցներու մեջ ընդունել, պետք եղած ուսմունքներ տալով, որով միայն հնար է քուրդերու վայրենի բարքը մեղմել... և զանոնք հետզհետե քաղաքակրթության մեջ դնելով տերության և երկրին հավատարիմ ժողովուրդ կազմել»¹: Իր զեկուցագիրը ներկայացնելով հատուկ հանձնաժողովին, խրիմյանն այնքան միամիտ չէր, որ հավատար, թե իր առաջարկությունները պետք է կատարվեն: Բ. Դռունը ընդունելով նման առաջարկներ, կատարեց դրանք տրամադժորեն հակառակ ուղղվածությամբ:

* * *

Չրաժարված պատրիարքին զբաղեցնում էին ոչ միայն թուրքական կայսրությանն ալեկոծող խնդիրները, այլև դրան զուգընթաց՝ առավելապես հայության ներքին խնդիրները, որոնք ունեին համազգային

1. Մ. Խրիմյան, Ամբողջական երկեր, էջ 864:

նշանակություն: Այդ իմաստով խիստ ուշագրավ է «Դրախտի ընտանիք» աշխատությունը, որը լույս տեսավ 1876-ին Կ.Պոլսում: Աշխատության գրվելուն առիթ էր դարձել Խրիմյանի պատրիարքության տարիներին Ազգային ժողովի տարբեր հանձնաժողովներում քննարկվող ընտանեկան և ամուսնական զեղծումների մեծ չափերի հասնող տարբեր երևույթները, որոնք իրենց արտացոլումն էին գտնում դատաստանական խորհրդի արձանագրություններում¹: Իսկական հորը վայել նա կիսում էր իրեն պատած հոգսերն ու խոհերը իր զավակների հետ, հայտնում նրանց իրեն համակած լուրջ մտահոգությունները: Նախաբանում նա բացահայտում էր աշխատությունը գրելու շարժառիթը. «Ժամ հասավ, խոստովանիմ քեզ, ով ազգ Յայոց, չորս տարվան պատրիարքությանս շրջանին մեջ քու ընտանեկան բազմապատիկ աղետները ես ինքնին տեսա և այդ աղետներու մեջ առավել աղետավոր էին ամուսնական խնդիրները»²: Չցանկանալով իր ընթերցողներին հուսահատեցնել ընտանեկան զեղծումների թվաքանակով, հեղինակը նրբանկատությամբ լռում է և միայն վկայակոչում Դատաստանական խորհրդի արձանագրությունները, որոնց ամենամեծ տոկոսը կազմում են ընտանեկան զեղծումները: Իր գրվածքը իբրև հայելի դնելով ժողովրդի հանդեպ, հեղինակը զգուշացնում է հայ հասարակությանը, որ տեսնի իր «հյուծյալ կերպարանքը» և համապատասխան եզրակացությունների հանգի իր ապագայի համար: Ըստ հեղինակի ընտանեկան խնդիրները բոլոր ժողովուրդների համար ունեն վճռորոշ նշանակություն, բայց դրանք առավել կարևոր և բախտորոշ են փոքր ազգությունների, սեփական պետականությունը չունեցող ժողովուրդների (մանավանդ հայերի) համար: Այդ պատճառով նա նախազգուշացնում է իր ընթերցողներին. «Պիտի մեռնիս, եթե չվաղվաղես դարձան տանել այդ համաճարակ ու մաշող մահաբեր ախտիդ, որ թե կանուխ, թե անագան զքեզ դեպի թշվառության գերեզման կտանի»³: Դարձյալ նախաբանում Խրիմյանը բացատրում է իր ընթերցողներին, թե ինչու է աշխատությունը կոչել «Դրախտի ընտանիք»: Աշխատությունում շոշափված և քննարկված հարցերը վերաբերում են առավելապես երկրային և ոչ երկնային խնդիրներին,

1. Խրիմյանի պատրիարքությունից հրաժարվելու ծրագիր-առաջարկությունների 13-րդ կետը վերաբերում էր ընտանեկան խնդիրներին:

2. Մխրիմյան, Երկեր, Երևան, էջ 184:

3. Նույն տեղում, էջ 183:

այդ պատճառով նա հայցում է իր զավակների ներողամտությունը, որ ինքը՝ Եկեղեցու սպասավորն ու Ավետարանի աշակերտը, թողած իր հոգևոր պաշտոնը, քննարկում է աշխարհիկ ընտանիքների վերաբերող նյութեր, մոռանալով «Պողոսի քարոզած երկնից անճառ դրախտը»: Բայց քանի որ երկնքի դրախտը մեծ չափով կապված է երկրի դրախտի հետ, ավելի ճիշտ, ըստ Խրիմյանի, այն «երկնից դրախտի հիմն է, ապա նա պարտք է համարում ժողովրդին հասկանալի, պարզ և մատչելի գրելաձևով քննարկել ընտանիքի հետ կապված բոլոր խնդիրները, օրինակ ունենալով մարդկային ցեղի նախահորը, մարդաստեղծման աստվածաշնչային լեզենդը: Ամենակարևորն այն է, որ հեղինակը ազգի հարատևությունը ու առողջությունը կապում է առողջ և ամուր ընտանիքի հետ: Այդ պատճառով էլ նա իր ողջ եռանդն ու ջանքը ներդնում է հայ ժողովրդի մեջ ապագայի բարի սերմեր ցանելու, ապահովելու հայ ընտանիքների ամրությունը, «զի ներկան ապագային հիմն է և ապագան՝ ներկային հաջորդություն և շենք»¹: Աշխատությունը բաղկացած է 18 փոքր գլուխներից, որոնք բոլորն էլ ունեն խոսուն խորագրեր: «Դրախտի ընտանիք», «Դրախտի ընտանիք արտաքուր դրախտին», «Յայոց նահապետական տուն և ընտանիք», «Ամուսնություն կամ ընտանեկան կյանքին խափանարար զեղծումներ», «Ընտրություն և իրավունք», «Կենակից ամուսնու, հարսանիք և խորհուրդ պսակին», «Կոչումն հարսին և փեսային», «Փոխադարձ պարտիք և իրավունք առն և կնոջ», «Մայր և դայակ», «Ընտանեկան դաստիարակություն զավակաց», «Չավակաց պարտիք առ ծնողն», «Մահ ծնողաց և օրհնություն», «Ընտանեկան կտակ», «Տան երեց և իր պարտիք», «Փոփոխություն ընտանեկան վիճակին՝ անկումն և բարգավաճումն»: Գլուխների վերնագրերը ցույց են տալիս, որ աշխատության մեջ քննարկվում են ընտանիքին, մասնավորապես հայ ընտանիքին վերաբերող բոլոր հարցերը:

Ընտանիքի ստեղծման Աստվածաշնչյան լեզենդով հեղինակը համառոտակի վերապատմում է Սուրբ գրքի մի քանի դրվագներ, խոսում Կայենի ապիրատության, Աբելի մահվան, Սեթի սերունդների, համաշխարհային ջրհեղեղի, Նոյան տապանի մասին. «Եվ ահա ծիրանի գոտին կամար կկապե Այրարատա աշխարհին վերա, ձգելով մեկ ծայրն ի Մասիս և մյուսն յԱրագած»: Թեկուզ Աստվածաշնչյան ոգով,

1. Մխրիմյան, Երկեր, էջ 185:

Խրիմյանը Հայաստանը համարում է մարդկային ցեղի օրրանը՝ «նոր խանձարուրդ», փաստորեն մեր երկիրը համարելով «Նախահայրենիք», որտեղից տարբեր ցեղեր և ժողովուրդներ տարածվել են այլ վայրեր: Այդ բոլորով հանդերձ, Խրիմյանը մեր ժողովրդի իսկական նախահորը համարում է Հայկին, որը «ազատության և արդարության լույսով» զինված հալթեց Բելին: Մեր ժողովրդի ծագումը կապելով այդ իրադարձության հետ, նա հայության տարիքը հաշվում է 4000 տարի և նշում է, որ մենք հեռացել ենք մեր նահապետական ակունքներից. պատմության քառուղիներում մեր ժողովուրդը կրել է ծանր հարվածներ. «Կոխեցին մեր հայրենյաց հողը, մերք խառնվեցան ու ձուլվեցան. մերք տիրեցին ու զորացան, մերք գերեցին ու կռիվեցին, ով կտարակուսի, թե այսքան խառնակությանց մեջ որևիցե ազգ մի կարող է յուր հին ընտանեկան կյանքը ողջ և անեղծ պահել»¹: Հեղինակը պահանջում է հատուկ ուշադրություն դարձնել հայոց ընտանիքների բարոյական արժեքների պահպանման վրա: Եվ քանի որ դրանց ավանդապահը մեր ժողովուրդն է, իր հայրենի հողին կառչած ժողովուրդը, որը չի հեռանում իր նվիրական վայրերից հանուն ոչ մի բարեկեցիկ կյանքի, Խրիմյանը սիրով ու գորովով դիմում է նրանց. «Ով որդիք հայոց, մի հեռանայք, սիրեցեք Մասիսը, յուր տապան և սուրբ Գրիգորի Կաթողիկեն, մշակեցեք մոցա ձեռատունկ այգին՝ Այրարատա դաշտը... Մասիսը ձեր հայրենի սեփական տունն է, թող շեն մնա ձեր տունը»: Այդ հայրենանվեր կոչով հեղինակն ավարտում է իր աշխատության առաջին երեք գլուխները, որոնք նրա համար ծառայում են իբրև մուտք՝ բուն նյութին անցնելու համար: Աշխատության 4-րդ գլուխը նվիրված է ամուսնությանը, ընտանիք ստեղծելու գաղափարին: Ամուսնությունն ու բնական սերը հեղինակը համարում է ողջ բնության, շնչավոր աշխարհի «կենդանատու հոգին և զորությունը»: Ըստ Խրիմյանի «ամուսնական օրենքը աշխարհի մարդկության հիմն է, բնության մեջ խորապես հաստատյալ և ոչ ձեռք մի կարել խախտել զայն»²: Նման կարծիք հայտնելով ընտանիքի մասին, Խրիմյանը քննադատում է իրար հակադիր տարբեր կարծիքներ, որոնք գոյություն ունեին հեթանոսության ժամանակ և մոլեռանդ, ծայրահեղ քրիստոնյաների համար: Հեթանոսական շրջանում քարոզում էին ոչ թե ընտանիք, ընտանեկան բարքերի մաք-

1. Մ.Խրիմյան, Երկեր, էջ 198:

2. Նույն տեղում, էջ 200:

րություն, այլ խառնակություն. «Շնական փիլիսոփայությամբ ուզեցին հանել մարդոց անձեն ամոթո և պատկառանաց հանդերձը», ծաղրեցին ամուսնական, ընտանեկան հավատարմության և մաքրության չափանիշները: Մոլեռանդ քրիստոնյաներին, որոնք ամուսնական կյանքը համարում էին անառակություն, հրաժարվում ամուսնությունից, խորշում կանանցից, Խրիմյանն անվանում է «մոլորամիտ մարդիկ», որոնք ժխտում են մարդկային սիրտը և բնական սերը: Բանական մարդը չպետք է նմանվի անբան անասուններին. «Մարդիկ անասնակենցաղ լինելով՝ կյանք կվատթարանա աշխարհիս վերա»:

Այդ ամենը կանխելու համար Ավետարանի ճշմարիտ սպասավոր հեղինակը իր դասերն է տալիս հարազատ ժողովրդին: Ընթերցողին թվում է, թե նա իր շուրջն է հավաքել մի հսկա գերդաստան, մի մեծ ընտանիք և հոգեբույս քարոզ է կարդում, բացատրում հասարակական կյանքի տարբեր երևույթները, ընտանիքի մեծ կարևորությունը պետության և հասարակության համար. «Մեր ընկերական աշխարհին բովանդակ շենքը ամուսնական և ընտանեկան պատվանդանին վրա հաստատված է, ժողովրդոց ոտքը և պետության գահերը նորա վրա դրված են. եթե քանդվի այս պատվանդանը՝ ժողովուրդը և գահերը ի միասին կտապալին»¹: Հեղինակի կարծիքով ընտանիքը մի փոքրիկ պետություն կամ թագավորություն է, ուր ծնողները կառավարում են ընտանիքը: Սակայն սովորական պետությունից տարբերվում է նրանով, որ այստեղ չկան ոստիկաններ ու զորք, բացակայում է բռնությունն ու գավազանը, տիրում է հայրական սերն ու մայրական գորովը: Ձավակների համար ծնողների գործերը կենդանի օրինակ են և դաստիարակության առաջին պայման: Ժողովրդի առաջադիմությունը, զորությունն ու ոգին, լուսավորության մակարդակը Խրիմյանը կապում է ընտանիքի առաջադիմության ու ամրության, նրա դավանած բարոյական արժեքների հետ: Նա գովեստով է արտահայտվում բուն Արևմտյան Հայաստանի (այն ժամանակվա արտահայտությամբ՝ գավառների) ավանդական հայապահպան ընտանիքների մասին, Մուշի, Սասունի, Տարոնի ընտանիքների, հայկական գերդաստանների մասին, երբ գյուղական մեկ ընտանիքում «քսանի չափ նորածին տղոց օրորոցներ» են եղել, դրանք համեմատելով Հակոբ Նահապետի ընտանիքի հետ: Գտնելով, որ հայկական ընտանիքների ուժը նրանց միասնության և «միաբան աշխատության» մեջ

1. Մ.Խրիմյան, Երկեր, էջ 206:

է, որ բաժանվելու դեպքում նրանք կորցնում են իրենց ուժն ու ջլատվում, միևնույն ժամանակ նա ամեն բաժանում չէ, որ համարում է «ընտանեկան բարգավաճման արգելք», այլ նորմալ է համարում նոր ընտանիքների կազմավորումը ևս, իբրև նոր ճյուղերի ծլարձակում: Սակայն, հեղինակի կարծիքով, դա առավելապես ընդունելի է «քաղաքակիրթ աշխարհի»՝ եվրոպական երկրների համար: Հայկական ընտանիքների բազմաթվությունը նրանց տնտեսական ամրության նախապայմանն է: Խրիմյանը մտորում է, որ եվրոպական քաղաքակրթությունն իր նոր չափանիշներով հեղաշրջում է Արևելքը, լավի հետ բերելով նաև հոռի բարքեր: «Արևմտյան քաղաքակրթության այս հեղեղին ջուրը շատ խառնուրդ և պղտոր է. չարն ու բարին, լույսն ու խավար, անկրոն գիտությունը յուր հետ զուգընթաց է: Ուստի հայոց ընտանիքը պետք է այժմեն իրենց աչքը բանան գիտության լույսով ու բարի դաստիարակությամբ պատրաստվին, միայն այսու կարելի է քաղաքակրթության խառնուրդեն բարի մասն ընտրել»¹: Հեղինակը գտնում է, որ ընտանեկան կյանքի և ամուսնության մեջ կան բազմաթիվ «խափանարար գեղծումներ»: Դրանցից ամենակարևորը և առաջնայինը նա համարում է «սանձակոտոր ազատությունը», անառակությունը, զեխությունը, պերճանքը: Դրանք մարդկային թերություններն են: Սակայն ընտանիքի ամրությունը կախված է նաև սոցիալական վիճակից, ծայրաստիճան չքավորությունը, նրանից բխող պանդխտությունը, «քաղաքային օրենքը» (իմա - պետական օրենք), երկրի տարբեր իրավիճակները ևս մեծ ազդեցություն են գործում ընտանիքների վրա: Ուշադրություն է գրավում «սանձակոտոր ազատություն» արտահայտությունը: Խրիմյանը ազատության ջատագովներից է, բայց ո՞ր ազատության: Նա գտնում է, որ ինչպես բնության, այնպես էլ մարդկային հասարակության մեջ բոլոր երևույթները լավ են իրենց չափի մեջ. ազատությունն ամենամեծ սրբությունն է, բայց դրանից առաջ դրված բնութագրումը՝ «սանձակոտոր», արդեն ոչինչ չի թողնում այդ հասկացությունից: Դա հավասարազոր է անառակության, զեխության, ցանկասիրության: Առանձին-առանձին քննարկելով այդ հասկացությունները, Խրիմյանը հանգում է հետաքրքիր եզրակացության. այդ գեղծումներով տառապում են ազգերի և ժողովուրդների ունևոր խավերը, իսկ չքավոր ժողովուրդը, մանավանդ

1. Մ. Խրիմյան, Երկիր, էջ 211-212:

ազգի հիմքը՝ գյուղացիությունը, հարգում և պատվում է ամուսնությունը, մանավանդ պսակի խորհուրդը, որովհետև դա միակ ճանապարհն է զավակներ (իմա՝ ժրաջան աշխատողներ) ունենալու, որոնց ջանքերով գոյատևում են ընտանիքները: «Կանոնավոր ամուսնությունը ավելի հասարակ ու շինական ժողովրդոց մեջ ընդհանրացրած է, քան թե քաղաքակիրթ կարծված ժողովրդոց ու ազնվականաց մեջ»¹: Միևնույն ժամանակ Խրիմյանը իրավացիորեն շեշտում է, որ չքավորության ծայր աստիճանը, իր հերթին, պատճառ է դառնում ընտանիքների քայքայման: Դրա վառ ապացույցն ու վկան հայ գավառների «հյուծախտն» է՝ պանդխտությունը, որի մեծացող քանակը սպառնալիք է ոչ միայն ամուսնության և ընտանիքի, այլև ազգային գոյության:

Աշխատության մեջ քննարկման առարկա է դառնում նաև ընտանիք կազմող զույգերի ընտրության հավասար իրավունքների խնդիրը: Ինչպիսի իրավունք ունի ամուսնացող երիտասարդը՝ փեսան, ընտրել իր կյանքի ընկերոջը՝ հարսին, նույնպիսի և նույնքան իրավունք ունի իր կյանքի ընկերոջը՝ հարսին, նույնպիսի և նույնքան իրավունք ունի փեսային, նույն հավասար իրավունքն ունի, որ իր ազատական հավանությունը նա ևս նվիրե փեսային»²: Խրիմյանը այդ իրավունքները հաստատում է Աստվածաշնչի օրինակներով, փաստելով, որ նահապետական դարերում կինն անհամեմատ ազատ էր, քան միջնադարում կամ իր ժամանակներում: Կնոջ ազատության իրավունքը հեղինակը չի համարում եվրոպայի իրավագիտության նվաճումը, այլ միայն նախկինի վերականգնումը:

Կյանքի փորձով իմաստնացած հեղինակը ամուսնության մեջ մեծ տեղ է հատկացնում նաև ծնողների խորհրդին, գտնելով, որ պետք է տարբերակել ծնողներին ևս. մարդիկ, որոնք զավակների ամուսնության մեջ որոնում են շահադիտական նպատակներ, և աչալուրջ ծնողներ, որոնք իրապես մտահոգված են զավակների ապագայով: Արյունակցությունից զերծ միություն՝ ահա ամուսնական ընտրության առաջին պայմանը, այդ է պահանջում ոչ միայն հայ եկեղեցին, այլև ժամանակակից բժշկությունն իր փորձով և եզրակացություններով: Այս պահանջի զեղծումը ծնողների կամ այլոց կողմից Խրիմյանը բացատրում է տնտեսական գործոնով, ազահությամբ, հաճախ՝ տոհմական հարստությունը պահպանելու նպատակով: Այդ պահանջի չկա-

1. Խրիմյան Հայրիկ, էջ 215:

2. Նույն տեղում, էջ 219:

տարման համար հեղինակը մեղադրում և դատապարտում է իր կարգակից հոգևորականներին, որոնք հաճախ իրենք են աջակցում «Աստծո և բնության կողմից սահմանված» օրենքը խախտելուն: Խրիմյանը գտնում է, որ ընտանիքի համերաշխությունը ապահովված կլինի, եթե ամուսնացող զույգերը գտնվեն նույն սոցիալական շերտում, վարեն նույն վարքն ու բարքը, ունենան համապատասխան տարիք: Շահադիտական նպատակներով և դարձյալ ծնողների վճռով հաճախ իրար հետ են «պատվաստում» (այսինքն՝ ամուսնացնում) «մին դալար նորատունկ և մյուսն՝ հիմավուրց հաստացյալ ծառ», այսինքն՝ ամուսնանում են ծերն ու երիտասարդը, անհավասար միությանը, զեղծում բնության հավասարության օրենքը: Արդարամիտ և արդարադատ Խրիմյանը ընդվզում է կրկնամուսնությունն արգելող եկեղեցական կանոնների դեմ, դա ևս համարելով բնության օրենքի խաթարում: Նա բողոքում է, որ երիտասարդ զույգերից որևէ մեկի մահվան դեպքում, մյուսը՝ «նոր բացված գարնան» նման ողջ կյանքում պետք է մնա այրի կամ անամուսին: Հեղինակի համակրանքն ու գուրջը ուղղված են առանձնապես կանանց սեռին, քանի որ ողջ աշխարհում արդարադատության գործը տնօրինում են դատավորները, որոնք, առանց բացառության, բոլորն էլ տղամարդ են և իրենց գործունեությամբ ոտնահարում են կանանց իրավունքները, անտեսում նրանց շահերը: Սակայն կանանց և տղամարդկանց իրավահավասարությունը պահանջող Խրիմյանը անմիջապես հետ է նահանջում, ավելացնում է, թե հանկարծ ընթերցողները սխալ չհասկանան իրեն, ինքը չի պահանջում, որ «կիները դատավորական աթոռ նստին», այսինքն՝ հասարակական, իր իսկ արտահայտությամբ «ընկերային կյանքում տղամարդն ու կինն ունենան հավասար իրավունքներ»: Այսպիսով, ընտանիքում կնոջն ու տղամարդուն տալով հավասար իրավունքներ, հեղինակը զիջում է կատարում իր դիրքերից և գտնում, որ կինը չի կարող լինել ոչ օրենսգետ, ոչ գիտնական և ոչ էլ դատավոր: Կնոջը նա վստահում է իր համար ամենակարևոր գործը՝ երեխաների դաստիարակության գործը: Դարձյալ կնոջ և տղամարդու հավասարության դիրքերից Խրիմյանը քննադատում է իր ժամանակ տիրող նույն երևույթի երկու տարբեր դրսևորումները: Կ.Պոլսում, հայ գաղթօջախների մեծ կենտրոններում տիրում է մի հոռի սովորույթ՝ վաճառքի է հանվում երիտասարդ տղան: Նա ընտրում է այն ընտանիքի դստերը, որն իր համար կտա առավել մեծ գումար, աղքատ օժիտի

տեսքով: Հայ գավառներում կամ գյուղական վայրերում կատարվում է դրան հակառակը. վաճառքի է հանվում իզական սեռը: Կնոջ արժանապատվությունը բարձարացնելու քողի տակ օրիորդը բաժին կընկնի այն երիտասարդին, որն ավելի մեծ գումարով կհատուցի: Իր ժամանակի դրամատիկական հարաբերությունների բացասական այս կողմերի վրա էր հրավիրում Խրիմյանը հայ հասարակության ուշադրությունը: Նա դառնացած նշում է, որ ամեն ինչ դարձել է առք և վաճառքի առարկա. «Շահադիտություն հրապարակի վաճառանոցն ելավ և ձեր սիրտը մտավ, ամուսնական սերը մեռցուց, ամուսնությունը առևտրի փոխեց»¹: Դիմելով հայ երիտասարդներին, նա բազմաթիվ օրինակներով ցույց է տալիս, որ ամուսնությունը ընտանիքի հիմքում պետք է ընկած լինի փոխադարձ հասկացությունը, սերը, վստահությունը իրար նկատմամբ: Ընտանիքի կնոջ, ապագա մոր ճշմարիտ «զարդն ու փառքը» նրա հոգեկան, բարոյական բարձր ու անանց արժեքներն են՝ համեստություն, հավատարմություն, զավակների դաստիարակություն, տնտեսության հմուտ վարում: Խրիմյանը գտնում է, որ «նյութի վրա» հաստատված ընտանիքները մեծ արագությամբ կքայքայվեն. իբրև այդ փաստի ապացույց նա վկայակոչում է Կ.Պոլսի Պատրիարքարանում քննարկվող ընտանեկան բազմաթիվ ողբերգությունների նկարագիրը: «Ճշմարիտ ամուսնության պայմանը սերն է», - ահա հայոց հայրիկի տված դասերից ամենակարևորը: Ոչ մի հարստություն, ոսկի և ադամանդ ի գորու չեն քանդելու սիրով կապված ամուսնական զույգերին:

Նոր ընտանիքի ստեղծման գործում հեղինակը մեծ տեղ է հատկացնում հարսանիքի արարողությանը, պսակի խորհրդին: Այս հարցում դրսևորվում է նրա քննադատական վերաբերմունքը իր ժամանակի ծեսերի և արարողությունների նկատմամբ: Խրիմյանը զգուշացնում է իր ընթերցողներին՝ հարսանիքը կատարել չափի մեջ, զերծ մնալ զեխությունից՝ «զեխություն սեղանու, զեխություն արբեցության և այլ այսպիսի զեղծումներե, յորոց շատ անգամ կոիվ կծնանի և հարսանյաց տունը սգո տուն կդառնա»²:

Նա զգուշացնում է ոչ միայն զեխությունից, այլև նրա տարբեր արտահայտություններից: Նա պախարակում է հայկական գյուղերում սովորույթի ուժ ստացած «յոթնօրյա հարսանիքը», որի վրա ծախս-

1. Խրիմյան Հայրիկ, Երկիր, էջ 226:

2. Նույն տեղում, էջ 232:

ված դրանք կբավականացնեն մի ընտանիքի նույնիսկ երկու տարվա չափավոր ապրուստի: Հայ գյուղացու ապրելակերպին և հոգեբանությանը քաջատեղյակ հեղինակը փաստում է, որ նման անչափավորությունը դուռ է բացում բազմաթիվ դժբախտությունների առաջ. պարտքով յոթնօրյա հարսանիք արած հայ գյուղացին հարսանիքից կարճ ժամանակ անց, ստիպված, կատարված ծախսերի համար վերցված պարտքը մարելու նպատակով՝ նորափեսային ճամփում էր պանդխտության, նորահարսը մնում էր ողբ ու կականի մեջ, տարիներով սպասում իր ամուսնու վերադարձին: Քայքայվում էր նորակազմ ընտանիքը, մարում նրա ճրագը...

Նորակազմ ընտանիքների առաջին պարտքը և կոչումը հայրությունն ու մայրությունն է. երեխաներով լեցուն ընտանիքն ունի ամուր հիմք: Եվ դարձյալ, ամեն հարկավոր առթիվ հեղինակն ընդգծում էր կնոջ դերը նորակազմ ընտանիքում: «Կինը յուր ամուսնու ազատ ընկեր և հավասար լծակիցն է ամենայն իրավամբ»¹: Նա հպատակ չէ, կամ ստրուկ ու ծառա, այլ ամուսնու ցմահ ընկերն է, բախտի և անբախտության անբաժանելի կարեկիցը: Այդ իրավիճակներում հավասար իրավունքներ հատկացնելով կնոջը, հրիմյանը նրա վրա դնում է մի մեծ պարտականություն՝ անվերապահ հնազանդություն ընտանիքի տղամարդուն: Մնացած հարցերում՝ զավակների կրթության և ընտանիքի տնտեսությունը վարելու ղեկավարը կինն է: Այդ գործերը բավական են կնոջ համար: Ըստ հրիմյանի երկունքի ցավերով տառապող կնոջ համար փակ է գիտության բնագավառը. «Կին կարող չէ Նեվտոն և Հերշել լինել երկնից աստեղատունը դիտելու համար»²: Փաստորեն, այս աշխատության մեջ մի քանի անգամ հրիմյանը բարձրացնում է կնոջ և տղամարդու հավասար իրավունքների հարցը և ինքն իրեն հակասելով, չափավորում է կնոջ իրավունքները՝ միայն ընտանիքի պատերից ներս: Նրան անփոխարինելի տեղ է հատկացնում երեխաների կրթության բնագավառում, բացառելով նրա հասարակական գործունեությունը: Եվ քանի որ զավակների կրթությունը սերտորեն առնչվում էր ժողովրդի վաղվա օրվա հետ, հրիմյանը պահանջ էր դնում կնոջ կրթության և ուսումնառության խնդիրը դնել պատշաճ բարձրության վրա:

Զավակների դաստիարակությունը հրիմյանը համարում է ծնող-

1. Խրիմյան Հայրիկ, Երկեր, էջ 245:

2. Նույն տեղում, էջ 248:

ների առաջին մեծ պարտականությունը: Նրա կարծիքով դպրոցը երեխաների միայն միտքն է կրթում ու հարստացնում, «զի մանկավարժները միայն մտքին հետ կիսուին, սրտին և ոգվույն հետ բան չունին»¹: Ծնողների ամենասուրբ պարտականությունն է սիրով, հեղինակությամբ և սեփական օրինակով զավակներին դարձնել իսկական մարդ: Դա ճշմարիտ և գործնական կրթությունն է: Շռայլ, զեխ, անառակ և արբեցող ծնողի զավակը հազիվ թե լինի պարկեշտ, խնայող, համեստ և աշխատասեր: Ուրեմն, ծնողների առաջին պարտականությունը զավակների կրթությունն է, իսկ զավակների պարտքն է «ճանաչել զծնողս և ծնողական ծայրագույն սեր չափել: Աշխարհի երեսին ոչ մի արյունակից հարազատ ծնողի նման գորով և սեր չունի, նրա սիրուց բարձր սեր չկա, ընդգծում է հեղինակը և զավակներից պահանջում հարգել, սիրել, ենթարկվել ծնողներին, պատկառել նրանցից մինչև կյանքի վերջը: Խրիմյանը աստվածաշնչային հնազանդություն է պահանջում ծնողների և մեծերի նկատմամբ:

Մարդկային կյանքի առաջադիմությունը նրա հերթափոխի մեջ է: Զավակներն իրենք են դառնում ծնողներ և այդ գործընթացը հարատև է: Այսօրվա զավակը վաղվա ծնողն է և ըստ իր կատարածի՝ պետք է պատժվի կամ մեծարանքի արժանանա: «Ընտանեկան պատկառանք և ազատություն» խորագիրը կրող գլխում հրիմյանը դարձյալ ու դարձյալ (այս էլ որերորդ անգամ) անդրադառնում է կնոջ հասարակական կյանքում ունեցած դերին, պահանջելով կնոջ կրթության հարցը լուծել պատշաճ մակարդակով: Եվ այստեղ դարձյալ կրկնվում էր հեղինակի սահմանափակությունը: Նա պահանջում էր կնոջ կրթության որոշակի աստիճան: Նրա կարծիքով եթե կինը տղամարդուն հավասար կրթություն ստանա, «կճգնի մեզ հետ խորհրդական լինել, աշխարհի կառավարել, օրենք տալ, Սահմանադրության գոչել»²: Հեղինակը սարսափում է, որ գրագետ կինը հանկարծ «քվե տալու իրավունք» կխնդրե: Այդ պահաջը նա համարում է «ծայրահեղ ազատություն», որի պատճառով կքանդվեն ընտանեկան կառույցները: Նա չափավորում է հայ կնոջ կրթական մակարդակը՝ սահմանափակելով այն ազգային ավանդական չափանիշներով, սակայն նա անցնում է նաև առաջ, պահանջելով «հին պատկառանաց շնորհին հետը նոր դաստիարակության լույսով փայլել», չխաբվել արտաքին կեղծ

1. Խրիմյան Հայրիկ, Երկեր, էջ 269:

2. Նույն տեղում, էջ 294:

չքեղ փայլից: Կնոջ թվացյալ քաղաքակրթության ազդեցությունը ավելի մեծ է գաղթօջախներում, կայսրության մայրաքաղաքի հայկական ազդեցիկ գաղութում: Այդ պատճառով Խրիմյանը դիմում է գաղթաշխարհի հայերին՝ չխաբվել արտաքին ծներից, այլ յուրացնել եվրոպական քաղաքակրթության էությունը, բովանդակությունը: Ցույց տալով ընտանեկան կյանքի բարգավաճման և հզորացման մեծ ազդեցությունը ազգի հզորացման համար, Խրիմյանը բացահայտում է այն արատավոր երևույթները, որոնք հասցնում են ընտանիքին քայքայման և անկման, դրանց շարքերում դասելով կեղծ նորասիրությունը, շռայլ կենցաղը, խաղամոլությունը: Ընտանիքի քայքայումը կկանխվի ուսման և դաստիարակության միջոցով: Ուրեմն ազգի հարատևման հիմքը ընտանիքի հարատևումն է, իսկ նրա հարատևման միակ ուղիղ ճանապարհը «ողջամիտ կրթությունը և ուղիղ դաստիարակությունն է»,- ահա «Դրախտի ընտանիք» աշխատության հիմնական եզրակացությունը: «Դրախտի ընտանիք» աշխատությունը հիմն է հայ ազգային ավանդական ընտանիքին, որը բռնել է նոր ժամանակներին վայել «ողջամիտ կրթության» ուղին: Այս աշխատության բարոյական դասերն այժմ ևս պահպանում են իրենց ժամանակակից հնչեղությունը, հաստատելով հավերժ հին ու նոր բարոյական բազմաթիվ չափանիշներ և արժեքներ:

ԽԱՉԻ ՃԱՌ. 1876-ին լույս տեսավ կրոնական թեմային նվիրված Խրիմյանի երկրորդ աշխատությունը, որի ամբողջական խորագիրն է «Յիսուսի վերջին շաբաթ, խաչի ճառ և կորուսելու հիմարության»։ Յիսուսի կյանքի դրվագների ինքնատիպ վերապատմությունը հեղինակի համար միջոց է՝ համեմատել իր ժամանակի հոգևորականների գործունեությունը: Աշխատությունը նվիրված է հեղինակի խաչատուր հորեղբոր հիշատակին, մարդ, որը Խրիմյանի համար եղել է մարդկային առաքինությունների մարմնացում, մարդկային իդեալ: Յատուկ նպատակաուղղվածությամբ հորեղբորը նվիրված ներբողին հաջորդում է «Չորդոր առ իմ պաշտոնակից եղբայրս և խաչակիր ուխտն եկեղեցվո» ուղերձը. «Յիսուսի խաչին ճառը ձեզ համար գրեցի և ձեզ կնվիրեմ, ով խաչին զինվորներ, Ավետարանի պաշտոնյաներ, կենաց բան քարոզողներ և Քրիստոսի հոտին հովիվներ»¹: Յետագա շարադրանքից պարզվում է հեղինակի մտադրությունը: Յիսուսի կյան-

քը պետք է օրինակ ծառայի բոլոր հոգևորականներին, որովհետև նրանք են ժողովրդին քարոզում ընթանալ ուղիղ ճանապարհով, կատարել աստվածային պատվիրանները: Արդյոք ունե՞ն այդ իրավունքը նրանք: Ավետարանի դասերը ավանդող հոգևորականները կամ նրանց մի մասը «սիրո դասը թողինք, յատելություն կրթեցինք զմեզ»: Աստվածային սիրո փոխարեն նրանք իրար հետ վարվում են չարությամբ և ատելությամբ. «Խաչն ու Ավետարանը մեր գրկեն թողումք և սուր առնելով միմյանց կողը մխենք»²: Խրիմյանի սթափ աչքից չի վրիպում, որ խաղաղություն սերմանելու փոխարեն հոգևորականները խռովություն են հրահրում «փառասիրության համար, պաշտոնասիրության համար, Մովսեսի աթոռը նստելու և նախաթոռ լիելու համար»³:

Աստիճանաբար ուժեղանում է Խրիմյանի քննադատությունը: Նա խարազանում է իր կարգակիցներին այն բանի համար, որ նրանք չբավարարվելով իրար մեջ խռովություն սերմանելուց, անարգ և ստոր միջոցներով պառակտում են ժողովրդին, նրա մեջ հարուցում գանազան վեճեր: Այդ հոգևորականներին Խրիմյանն անվանում է Քրիստոսի «դասալիք աշակերտներ»: Նրանց բոլորին ուղղելով իր հորդորկոչը, երազելով լավագույն ապագա, Խրիմյանը՝ սիրո մեծ քարոզիչը, բայց և մեծ տարակուսողը, հարցն ուղղում է իր ժամանակակիցներին. «Ո՞վ կհավատա, որ վերացվեն բռնություններ, ժողովուրդն ազատ ու երջանիկ ապրի. հավասարություն տիրե, աղքատի խրճիթն՝ հարուստին ապարանից բարձրության հետ հավասարի»⁴: Չաստատ իմանալով, որ դա հնարավոր չէ, հեղինակն անցնում է բուն նյութին, առաջին գլուխն անվանելով «Սիոնի վերնատուն և զատկական գառն»: Քրիստոսի կյանքի առաջին իսկ դրվագներն ընդմիջվում են հեղինակի խոհերով և մտորումներով: Ինչպես «Մարգարիտ արքայության երկնից» աշխատության մեջ, այնպես էլ այստեղ, Խրիմյանը համեմատություն է անցկացնում Մովսեսի և Քրիստոսի և նրանց վարդապետությունների միջև, առաջնությունը տալով վերջինին, «Ո՞վ է Մովսես, որ քո սիրույն հավասարի. Մովսես միայն սիրո պատգամ կուտար Իսրայելի ժողովրդին, այլ ինքն սիրո զոհ չեղավ: Նա կենդանիներ միայն զոհեց զԱստված ողորբելու համար, իսկ դու ինքնանվեր մատար ի զոհ և յայնժամ երկինք և երկիր գիրար համբուրեցին»⁵:

1. Մ. Խրիմյան, Խաչին ճառ, 1894, Գ. տպագր., Էջմիածին, էջ Ը:

2. Նույն տեղում, էջ Թ:

3. Նույն տեղում, էջ ԺԷ:

4. Նույն տեղում, էջ ԼԳ:

1. Մ. Խրիմյան, Խաչին ճառ, 1894, Գ. տպագր., Էջմիածին, էջ 2:

Խրիմյանն իր հարվածող խոսքն է ուղղում աշխարհակալ տիրողներին, որոնք վաղուց հրաժարվել են Ավետարանական պատգամներից, «սոսկալի թնդանոթներ կծուլեք, նոր-նոր հրազեններ կճարտարապետեք, պատերազմով, արյունով և մահվամբ միայն խաղաղությունը պահել կուզեք»¹: Իբրև ահեղ աստվածային մախազգուշացում հնչում է՝ «Որ սուր առնուցի, սրով անկանի»:

Իրար են հաջորդում Հիսուսի կյանքի մյուս դրվագները. «Հիսուս ի Գեթսեմանի ծոր», «Հիսուս ի ճանապարհ խաչակրության», «Հիսուս ի Բեթելա սար», «Հիսուս անօգնական թողյալ», «Հիսուս ի գերեզման մահու», «Հիսուսի հարություն և հաղթանակ խաչի», «Աշխարհի Հիսուսին դեմ», «Մամոնան Աստուծո դեմ», «Հաղթանակ ճշմարտության» - ահա աշխատության գլուխների խորագրերը: Վերջին երեք գլուխներից բացի, մյուս մասերում պատմվում է Քրիստոսի կրած ծանր տառապանքների մասին և ընդգծվում, որ բոլոր իրավիճակներում Հիսուսն իրեն պահում է աստվածորդուն վայել վեհ և անաղարտ: Եվ համարյա բոլոր դեպքերում այդ իրադարձություններն ընդմիջվում են հեղինակի մտորումներով և Հիսուսի կյանքի ամեն մի դրվագը համեմատվում է իր ժամանակի հոգևորականների վարքի հետ:

Ուշադրություն են գրավում աշխատության վերջին երեք գլուխները՝ «Աշխարհի Հիսուսին դեմ», «Մամոնան Աստուծո դեմ» և «Հաղթանակ ճշմարտության»: Ինչպես ցույց են տալիս վերնագրերը, դրանք բացահայտում են իր ժամանակի դրամատիրական հարաբերությունների, հասարակական կյանքի խորը հակասությունների, դրամի ամենագոր դերի խնդիրները: Խրիմյանը գտնում է, որ իր ժամանակի բարոյական օրենքները հակասության մեջ են Քրիստոսի սահմանած օրենքների հետ: «Դու սեր, ընկերություն ուսուցիր, աշխարհ յուր զրկիչներով քո աղքատ որդիքները կհարստահարե»²: Ամենագոր դրամը մտնում է մարդկային ամենասուրբ հարաբերությունների ոլորտը, ոչնչացնում ամեն ինչ և հաստատում իր տիրապետությունը: «Երանի թե ընկեր զընկեր չգրկեր մամոնային համար, հզորը՝ զանավազն չկռվեր մամոնային համար, աշխարհ աշխարհին դեմ չկռվեր մամոնային համար, բռնություն չտիրեր, ստրկություն չլիներ մամոնային համար և Յուդան զքեզ չմատներ երեսուն արծաթին համար»³: Որ-

1. Մ. Խրիմյան, Խաչի ճառ, էջ 19: Այդ խոսքը ուղղված է բոլոր ժամանակների տիրակալներին և մեծ հնչեղության ունի մասն աշուր:

2. Նույն տեղում, էջ 122:

3. Նույն տեղում, էջ 143-144:

պեսզի չստացվեր, թե Խրիմյանը դեմ է և քննադատում է ընդհանրապես ամբողջ հոգևորականությանը, մա իրեն էլ չի սահմանազատում նրանցից և իր անունից էլ մեղանչող, բայց և իրենց էլ խիստ մերկացնող խոսք է ուղղում Աստծոն. «Ավաղ, ով տեր, մենք՝ հետին ժամանակիս մեջ քո խաչին դասալիք և վատասրտյալ զինվորներն ենք, խաչեն փախանք՝ մամոնան գրկեցինք, քո սեր թողինք, աշխարհը սիրեցինք և ասացինք, թե այս է մեր կյանք»⁴: Աշխատության մեջ Խրիմյանը բարձրացնում է մաև իմաստասիրական հարցեր, քննարկելով Աստծո և բնության, դրանց փոխհարաբերությունների հարցը: Մի դեպքում մա բնությունը համարում է Արարչի կողմից ստեղծված՝ Արարված, մեղադրում է մարդկանց, որ ընդունում են Արարվածը, չեն ընդունում Արարչին: Մյուս դեպքում մա բնությունը նույնացնում է Արարչի՝ Աստծո հետ. «Կոծվարիմք հավատալ, թե Մասիսի և Հիմալայի լեռանց բարձրություն հորինող բնություն ճարտարապետն է և Մեք Նորա անունն Աստված կկոչենք»²:

«Հաղթանակ ճշմարտության» գլխում Խրիմյանը ցույց է տալիս իր ժամանակի հասարակական կյանքում գոյություն ունեցող խորը հակասությունները, երբ ճշմարտության համար մարտնչողները միշտ հալածվում են: Հակադրելով երկնային և երկրային ճշմարտությունը, առաջնությունը տալիս է երկնայինին և խարազանում բռնակալներին, որ հաղթություն են համարում սպանությունները, կոտորածները, ազատ մարդկանց ստրկացնելը, աղքատին շահագործելը: Երկնային ճշմարտությունը վեր է այս բոլորից: Խրիմյանը գտնում է, որ եթե կա երկնային ճշմարտություն, ապա Աստված պետք է պատժի հարստահարիչներին: Դրա համար էլ շնորհակալությամբ դիմելով Աստծոն, նրան համարում է անքննին: «Ով անքննին ճշմարտություն աշխարհ զքեզ կատե, քո միտք և քո լեզուն չի հասկանա»³: Եվ քանի որ իրեն համարում է Ավետարանի ճշմարտությունը քարոզող հեգ պաշտոնյա, Խրիմյանը խնդրում է Աստծուն. «Ցույց ինձ ճանապարհ, յոր և զնացից, զի առ քեզ, Տեր, համբարծի զանձն իմ: Ցույց ինձ մաև, որ քո ճշմարտության ճանապարհն ընտրեմ և քո իրավունքը հավիտյան չմոռանամ»⁴: Իր կյանքի ողջ ընթացքով Խրիմյանն ապացուցում է, որ իր քարոզած գաղափարների առաջին կատարողն է:

1. Մ. Խրիմյան, Խաչի ճառ, էջ 146:

2. Նույն տեղում, էջ 157:

3. Նույն տեղում, էջ 183:

4. Նույն տեղում, էջ 185:

Միդիատ փաշայի ղեկավարությամբ Սահմանադրությունը ընդունած թուրքական պետությունը առաջին քայլերն էր կատարում բարենորոգումների ուղիով: Սուլթան Աբդուլ Ռամիդ 2-րդն իր բռնապետությունը ապահովելու համար առերես համաձայնվել էր Սահմանադիր միապետության գաղափարին. կատարվել էին խորհրդարանական ընտրություններ, ընտրվել էին երեսփոխանական ժողովի անդամներ, իսկ Սենատի կամ ծերակույտի անդամները նշանակվել էին սուլթանի կողմից: Հայերից Սենատի անդամ էր նշանակվել նաև մեծ ժողովրդականություն վայելող Մկրտիչ Խրիմյանը, բավականին պատկառելի թոշակով:

Երբ օսմանյան պետության մայրաքաղաքը ցնծում էր «նոր ժամանակների» գալստյան առիթով, հրամոթային համազարկերի ու ղեկցությամբ կազմակերպվում էին շքահանդեսներ, այդ նույն ժամանակ կայսրության ծայրամասերում, հպատակ ժողովուրդների, մասնավորապես հայերի նկատմամբ թուրքական պետությունը վարում էր հայության տնտեսական գործությունը թուլացնող քաղաքականություն: Այդ մասին ժամանակակիցը գրում է. «Վան իբրև Ռուսիո ամենեն մոտիկ հայաշատ, բարգավաճ և ոգևորյալ կենտրոն, կրնար ռուսական արշավանքի մը ընթացքին վտանգավոր դառնալ, ռուսի և պետք էր լախտի հարված մը տալ Վասպուրականի հայության, որ այն ատենները 250.000 կանգներ և որուն գլխավոր շնչերակն էր Վան»¹: Մայրաքաղաքի թուրքական թերթերը առանց թաքցնելու իրենց մտքերը զգուշացնում էին կառավարությանը և ստիպում ձեռք առնել կանխարգել միջոցներ: Չուշացավ այդ միջոցների գործադրումը: Գավառահայությանը թուլացնելու նպատակով իրար հետևից հրդեհվում էին հայկական նահանգական կենտրոնների վաճառաշահ շուկաները (Վան, Բիթլիս): 1876թ. դեկտեմբերի 1-ին, գիշերը թուրք և քուրդ խուժանի միջոցով, նախօրոք պլանավորված գործողությամբ հրդեհվեց Վանի շուկան՝ 500-ից անցնող խանութներով, որոնց տները, առանց բացառության, միայն հայերն էին: Ողջ գիշերվա ընթացքում հրի և ավերի մատնվեց շեն ու բարեկեցիկ քաղաքի հարուստ շուկան: Ինչ չհասցրեց անել հուրը, ավարտեցին թուրք և քուրդ ամբոխի, ոստիկանների և զինվորների ավարառու գործողությունները:

1. Հ. Երամյան, Հուշարձան Վան-Վասպուրականի, Խ. Ա, էջ 92-93:

Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքը կառավարությունից պահանջեց քննություն կատարել և պատժել հանցագործներին: Դրան պատասխան՝ Միդիատ փաշան ձեռնարկեց վարչական նոր փոփոխություններ, 1877թ. հունվարից Վանը դարձավ անկախ վիլայեթի կենտրոն. (մինչ այդ գտնվում էր Էրզրումի վիլայեթի կազմում): Գործունյա և անաչառ պաշտոնյայի համբավ վայելող Հասան փաշան նշանակվեց նահանգապետ (վալի): Առաջին անգամ նկատի առնելով բնակչության ազգային մեծամասնության հանգամանքը, թուրք նահանգապետի օգնական նշանակվեց ազգությամբ հայ Մարկոս Աղաբեկյանը: Վերջինս Վան հասնելուն պես բարելավեց ոստիկանության կազմը, հեռացրեց վարք ու բարքով ոչ բարեհույս մահմեդականներից մի քանիսին, նրանց փոխարինելով հայ ոստիկաններով: Հրդեհի պատճառները քննարկելու նպատակով Վան ժամանեց այսպես կոչված «խառն հանձնաժողով»: Դրա անդամներից մեկը՝ Մկրտիչ Աղաթոնը կազմեց այնպիսի տեղեկագիր, որի տակ հրաժարվեցին ստորագրել հանձնաժողովի հայ անդամները: Մարկոս Աղաբեկյանի համառ դիմադրությունը տեղեկագրին հանգեցրեց նրա պաշտոնանկության: Աղաբեկյանի տեղը գրավեց թուրք կառավարության հաճոյակատար Մկրտիչ Աղաթոնը¹:

Հարազատ քաղաքի դժբախտության լուրը կայծակի արագությամբ հասավ կայսրության մայրաքաղաքում գտնվող հրաժարված պատրիարքին՝ Մկրտիչ Խրիմյանին: Մի ամիս անց հրաբխի ուժգնությամբ ժայթքեց Խրիմյանի հոգում ամբարված ցավն ու զայրույթը: Նա երկնեց «Վանգույժը»՝ «Կուժ մի ջուր իր այրած հայրենյաց վրա սրսկելու համար»: Խրիմյանը նամակով դիմում է վանեցի Աբրահամ Սուլախյանին՝ գրքույկի տպագրության ծախսերը հոգալու խնդրանքով և հայտնում, որ նրա հրատարակության վաճառքից ստացված ողջ հասույթը կհատկացվի «Վանա դպրատանց աղքատիկ մանուկների ծարավն ու պապակը զովացնելու», դպրոցի նոր շենք կառուցելու համար: Վերացել են շեն քաղաքի բարեկեցիկ վաճառանոցները, հարուստներն անգամ «հեծում են չքավորության մեջ», «չթողումք, որ դպրոցներն էլ փակվեն»: 1877-ի հունվարի վերջին լույս աշխարհ եկավ փոքրիկ տետրակը և ալեկոծեց ողջ հայությանը: Այն իր վրա բեռնեց նաև օսմանյան իշխանությունների ուշադրությունը, որոնք շտապե-

1. Երեմիս Տեկանց, Տահմային եկչասակարաններ, Մասնագրքեր 4182, էջ 61, նաև Հ.Երամյան, Հուշարձան Վան-Վասպուրականի, Խ. Ա, էջ 100:

ցին հավաքել այն և արգելել վաճառքը: Սակայն որոշ օրինակներ արդեն տարածվել էին ժողովրդի մեջ: Ժամանակ անց (ապրիլին) գրքույկը վերահրատարակվեց Թիֆլիսում: Գրքույկում արտահայտված գաղափարների, բողոքի և ընդվզման համար Խրիմյանը հեռացվեց Սենատի անդամությունից, կտրեցին նրա ամսավճարը: Սակայն Խրիմյանը չընկրկեց: Նա գիտեր, թե ինչ էր ձեռնարկել, նրա համար անակընկալ չէր իր դեմ կիրառված պատժամիջոցը: Նա չէր կարող լռել. «Թե լռեմ ես, Վասպուրականի քարերը կաղաղակեն»: Ընդվզումի, բողոքի, ցասման ու զայրույթի, պայքարի կոչ և ողբի ճիչ էր հնչեցնում հեղինակը: Նա ողբում էր ու անիծում, ոգեկոչում ու ոգեշնչում, ուժ ու հույս տալիս հուսահատ հոգիներին: Գրքույկի հեղինակը առանց վարանելու, առանց փոքր ինչ տարակույսի, համոզված գրում էր, որ Վանի հրդեհը ծրագրված քայլ էր, նպատակադրված՝ «քաղցի և ուժաթափության» մատնել հոծ հայություն ունեցող մահանգի բնակչությանը: «Հաց ու վաստակդ ձեռքեդ կորզեցին, որպեսզի դու առ քաղցի ուժաթափիս, ոգիդ ու ջիղերդ թուլանան, ծունկերդ կթոտին և այլևս չկարենաս յառաջադիմել դեպ լուսույն ասպարեզ և լավագույն կյանք»¹:

Խրիմյանը փաստում է, որ Վասպուրականի հայությունը «գորավոր» քայլեր էր կատարում քաղաքակրթության ասպարեզում և ի գորու էր «անշարժ ու անաշխատ եղբորը» (նկատի ունի մահմեդական բնակչությանը) մղել առաջ «հավասար բաժանելով հայրենյաց ազարակի արդյունքը»: Մեղադրելով ղուրանի որդիներին հարևանի հացը հափշտակելու համար, Խրիմյանը զգուշացնում է, որ այդ վայրագություններն ու բարբարոսությունները կհանգեցնեն թշվառ հետևանքների, մահանգում կսկսվի սովը իր սարսափելի հետևանքներով: Հեղինակն զգուշացնում է բարձրաստիճան պետական պաշտոնյաներին, որ նման գործողությունների հետևանքը կլինի անմշակ երկիրը, «հացի ու գանձի սովը»: Հայ հպատակների համար կյանքի բարեկեցիկ պայմանների ստեղծումը կդառնա ողջ կայսրության ապագայի երաշխիքը, - ապացուցում է Խրիմյանը:

Օսմանյան կայսրության հաստատումից ի վեր այդ տարածքում ապրող հայությունը չէր ընթուստացել տիրող գավազանի դեմ, նրա զենքերն են եղել խոփն ու արորը, զբաղմունքը՝ արվեստն ու վաճառականությունը: Սակայն հավատարիմ հպատակի այդ ծառայությունը

1. Խրիմյան Հայրիկ. Երկեր, էջ 417:

նը վարձատրվեց ամենամարդ միջոցներով: Երկրի մայրաքաղաքում արտակարգ շքեղությամբ նշում են Սահամանադրության ընդունումը, իսկ գավառներում լսվում է ժողովրդի տառապագին հեծեծյունը, «հեզ և ապերջանիկ Վանի թշվառ որդիների ողբ ու կականի աղաղակը»: Ջայրացած ու զարմացած հեղինակը դիմում է մահմեդական հոգևոր պետերին՝ ճիշտ է, որ իրենց հավատացյալներին հրաման է տրված հափշտակել Ավետարանի որդիների ձեռքի հացը, ճանաչել նրանց իբրև ստրուկներ, որոնց մեռցնելը պատիվ է, ոչ հանցանք: Թվում է, ղուրանի մասին Խրիմյանն ունի ավելի բարձր կարծիք, քան նրան ծառայողները: Նշելով, որ թուրքական կառավարությունը չի գնահատել հայ ժողովրդի հավատարմությունը, հնազանդությունն ու աշխատասիրությունը, ցասումով լի հեղինակը իր զայրույթն է արտահայտում հարազատ ժողովրդի «անմռունչ և հնազանդ» հատկանիշների վրա, գտնելով, որ դրանք նրան դարձրել են անշունչ ու անբարբառ մի դիակ: «Ով հավատարիմ ժողովուրդ հայոց, մարդիկ և ազգեր կան, որ քո այնչափ հավատարմությունդ կծաղրեն և կմեղադրեն զքեզ, ...պարկեշտությունդ կնշավակեն և կոխկրտելով կանցնին վերայեդ»: Դրան հետևում է Խրիմյանի մախատիմքը և պայքարի հրավերը. «Մի՞թե գռեհաց կավ ես դու աշխարհիս երես, ես էլ կդատիմ զքեզ, թե այդչափ ստրկանաս և աղարտես մարդկության ազատ պատիվ»¹:

Սրանք պայքարի առաջին արտահայտություններն էին, որոնք հասունանում էին թեև դանդաղ, բայց հաստատուն քայլերով: Հեղափոխությունը սկզբում կատարվում է Խրիմյանի հոգում: Դա շրջադարձի սկիզբն էր: Կայսրությունում իրականանալիք բարենորոգումներին հավատացող և դրանց նպաստող գործիչը աստիճանաբար համալրում էր այլախոհների շարքերը: Այդ քայլերը դեռևս բավականին հաստատուն չէին:

Ողջ ու կականից առավել մա պարտավոր էր կազմակերպել ու համախմբել ժողովրդին, քանի որ մեծ հավատք ուներ նրա հարատևության և կենսունակության առեղծվածի նկատմամբ: Եվ Խրիմյանը քայլեր էր կատարում Վանի քաղաքաբնակների օգնության գործը կազմակերպելու: Նա դիմում է մահանգի գյուղական բնակչությանը, նշում է, որ Վանը զգում է նրանց օգնության կարիքը, այն Վանը, որը միշտ եղել էր գյուղաբնակների «նեղության ապաստարանը», այժմ մեծ կա-

1. Խրիմյան Հայրիկ. Երկեր, էջ 422:

րիքի մեջ է, պետք է զորացնել նրան, դրանով զորացնել հենց իրենց: Նա հորդորում էր գյուղացիներին նոր բացվող գարնանը իրենց լուծանքներդնել քաղաքի վերաշինության գործին, կառուցել «մեր քանդված աշխարհին ու փլած տունը»: Տպագրական խոսքի և մամուլի զորությանը վստահելով մորմոքող իր սրտի ցավն ու հառաչանքը «բնականունդ հայրենիքին» հաղորդելու գործը, խրիմյանը պատրաստակամություն է հայտնում անձամբ մեկնել Վան, ողջագործել իր «խանձյալ խանձարուրը» և զբաղվել նրա վերաշինությամբ:

«Վանգույժի» տրամաբանական շարունակությունը եղավ «**Չայ-գույժը**»: 1877թ. սկսվեց ռուս-թուրքական պատերազմը: Արևմտահայության համար եկան հույսի ու ակնակալիքների, հուսահատության ու մղձավանջի օրեր: Կովկասյան ռազմաճակատի հայազգի զորավարների՝ Լորիս-Մելիքովի և Արշակ Տեր-Ղուկասովի ռազմական գործողությունների հետևանքով ազատագրվեցին մի շարք հայկական տարածքներ: Հարկադրական նահանջի ժամանակ Բայազետում շրջապատման մեջ մնացել էր 1600 հոգուց բաղկացած մի զորագունդ: Թուրք Ֆայրլ փաշան փորձեց վերագրավել քաղաքը: Քանի որ իր հրամանատարության տակ գտնվող կանոնավոր զորքով նա չէր կարող վերագրավել քաղաքը, փաշան դիմեց Չեյդարանցի քուրդերի ցեղապետ շեյխ Ջալալեդդինին, և 15.000-ից ավելի քրդական ավարառու անկանոն զորախմբեր հարձակվեցին Ալաշկերտի հովտի հայկական գյուղերի վրա: 24 գյուղ հիմնահատակ արվեց, ժողովրդի մեծ մասը կոտորվեց: Փախչողներն ապաստանեցին Ս.Բարդուղիմեոսի վանքում, սակայն այդտեղ էլ կոտորեցին, կանանց գերեվարեցին: Այդ գույժը Կ.Պոլսում առաջ բերեց մեծ հուզում: Ազգային ժողովի երեսփոխանները բացատրություն պահանջեցին պատրիարքից, որն արդեն դիմումներ էր հղել Բ.Պոլս և շեյխ-ուլ-իսլամին: Վերջիններս ցավակցություն հայտնելով այդ դեպքի առիթով «արդարացուցիչ դեպք հանցանաց» էին համարել պատերազմական գործողությունները և իրավիճակը: Ջարդի սահմռկեցուցիչ ազդեցությունը ցրելու նպատակով Աբդուլ Համիդը հանդիսավոր ընդունելությամբ պատվեց Ներսես Վարժապետյանին և իր ցավակցությունը հայտնեց նրան. «Այսչափ արյունահեղություն տեսնելիս հույժ կցավիմ»: Իբրև շնորհակալություն սուլթանը պատրիարքին պարգևատրեց Օսմանիե առաջին աստիճանի շքանշանով և կախեց նրա վզից: Աբդուլ Համիդի այս «համակրական ցույցերի» և շքանշանի առիթով Ազգային ժողովի թուր-

քանեստ պաշտոնյաները շնորհավորում են պատրիարքին և ցանկանում շնորհակալական ուղերձ հղել սուլթանին: Եղելությունից ցնցված խրիմյանը թևավոր խոսքի մաման ձևակերպում է. «Ոչխարների ոսկորներից մանյակ շինեցին և հովիվի վիզեն կախեցին»:

Ալաշկերտի հովտի հայկական բնակչության այդ զարհուրելի սպանող ցնցեց խրիմյանին: Ազգային ժողովում նա հարց է բարձրացնում, որ պատրիարքը դիմի Բ.Պոլս՝ միջոցներ ձեռք առնելու և մաման կոտորածներ չկրկնվելու համար: Նա պահանջում է նաև ջարդի վերաբերյալ կազմել մանրամասն տեղեկագիր, հրատարակել այն, որպեսզի այդ մասին իմանա ողջ հայությունը և թուրքիային պաշտպանող մեծ տերությունները: Նախկին պատրիարքի այդ պահանջը հայազգի թուրքաճեստ պաշտոնյաների կողմից որակվեց իբրև հանդգնություն և մատնություն: 1877թ. օգոստոսին Կ.Պոլսի «Լրագիր» թերթը (խմբագիր՝ Նիկողայոս Թյուկաենտճյան) հողված հրատարակեց «Ո՞վ է մատնիչը» խորագրով, ուր խրիմյանը ներկայացվում էր իբրև խռովահույզ, ժողովրդին՝ կառավարության դեմ գրգռող անձնավորություն: Այդ հողվածը մեծ հուզումներ առաջացրեց Կ.Պոլսում: Կ.Պոլսի «Մշակի» թղթակիցը հաղորդում էր, թե այդ միջադեպը խիստ զգել է «Լրագրի» վարկը, «ոչ ոք կգնե այդ թերթը»¹: Հոգևորականների մեծ մասը, պոլսահայությունը, մայրաքաղաքի պանդուխտ համայններն ու օրամշակները բոյկոտեցին թերթը և նրա խմբագրին²: խրիմյանը չբավարարվեց դրանցով: Կարծես թե նույնիսկ հետին պլան մղվեց այդված «բնականունդ հայրենիքի» վերաշինության գործը: Հայությանը հասել էր առավել մեծ դժբախտության: Ալեկոծված հոգին ելք էր որոնում: Եվ նորից ժայթքեց խրիմյանի հոգու հրաբուխը: Գրվեց «**Չայգույժը**»:

Հայոց պատմությունը լի է ողբերով: Ամենաուժգին և առաջին ողբը Մովսես Խորենացուն է, ուր պատմահայրը ողբում է հայ պետականության անկումը, բողոքում իշխանների հայրենադավ գործերից, հոգևորականության «անկյալ վիճակից»: Ժողովրդի պատմությանը ուղեկցում են նրա արժանավոր մյուս որդիների ողբերը: Ողբացող խրիմյանը գտնում է ողբի բազմաթիվ պատճառներ, նրա ամենամեծ ցանկությունն էր լինել վերջին ողբերգուն, որ «հայոց անպահապան այգին ճռաքաղ չլիներ, հեռանար ու այլևս ետ չդառնար հայոց տառապանաց տարին և ժամանակ»: Ինչպես «Վանգույժում», այստեղ

1. Մշակ, 1877, թիվ 87:

2. Սարգսյան, Ռշվ. աշխ., էջ 265:

ևս Խրիմյանը քննարկում էր հայկական հրդեհների, ավարների և ավերների հարցը, բացահայտում, որ կոտորածները և հայահալած վարքագիծը, ում կողմից էլ որ այն դրսևորվի՝ պետական նախօրոք մշակված քաղաքականության արդյունք է: Նա ցույց էր տալիս, որ թուրքական կայսրությունը մեծ տերությունների առաջ դրսևորելով իր քաղաքակրթության ձգտումները, բարենորոգումների ծրագրերը, օգտագործում է պատերազմական իրադարձությունները, իր ձեռքին գործիք դարձնում «հայոց լեռների հին ավազակներին»՝ քրդական ցեղախմբերին, հայերի ազատագրական ձգտումները հենց բնում խեղդելու համար: Քրդի ձեռքը զենք տվողը թուրք կառավարությունն է, որը պահում է քրդական զորախմբերը առանց վճարի՝ անուղղակիորեն նրանց ուղղելով հայկական բնակավայրերի վրա: Պետական պաշտոնյաների ամենաթողության պայմաններում, նույնիսկ նրանց հրահրումով և սադրիչ արարքներով կատարվում են սելջուկ թուրքերի առաջնորդներ Ալիախսանից և Լանկթենուրից ավելի դաժանություններ: Սիրտ կեղեքող են Խրիմյանի նկարագրությունները. որդեկորույս մայրեր, մայրակորուս մանուկներ, խեղված և պատվազուրկ հայ կանայք և աղջիկներ: Բայց հեղինակը չի բավարարվում ողբով: Բավ համարելով ողբն ու կականը, ցասման ու զայրույթի ճիչ է հնչում նրա հոգուց, նա զենքի է կոչում ողջերին՝ «կոչեմ ապրողաց», շանթեր արձակում այդ սահմուկեցուցիչ տեսարաններն անվրդով դիտող երկնային լուսատուների դեմ, բողոքում Աստծուն, որ հանդուրժում է այդ ամենը: Եվ քանի որ նույնիսկ ամենակարող Աստվածը չի կանխում այդ չարիքները, Խրիմյանը զոհի ազատության գործը հանձնարարում է նույն այդ զոհին: Մարդ արարածը չպետք է թույլ տա իրեն կոտորել ոչխարի նման, պետք է ձեռք բերի «խեթկիչ եղջյուր, որ ցուլի նման ոգորին իրենց կտրիչներուն դեմ»: Դեղինակը դատապարտում է կույր հնազանդությունը և իր դատավճիռն է հայտնում հարազատ ժողովրդին. «Դեռ պիտի կոտորվիք, դեռ պիտի մորթվիք այդ չքոտի քուրդերեն, քանի որ անգեն, անեղջյուր, անասպար կապրիք, դուք մարդ եք, ձեռք և բազուկ ունեք...»¹: Դեղինակը մեղադրում է եվրոպական մեծ տերություններին, որոնց համար առաջնային նշանակություն ունի սեփական շահը: Իբրև պատգամաբեր և ուսուցիչ, Խրիմյանն ուսուցանում է ժողովրդին, որ հայրենիքի ազատությունը

1. Խրիմյան Հայրիկ, Երկեր, էջ 444:

ձեռք է բերվում մահով ու արյունով, կյանքի գնով: «Մի՞թե դու ցանկալի ազատությունն առանց զոհի և արյան ծրի ստանալ կուզես»:

Իբրև իր ժամանակի քաղաքացի, նա անաչառ գնահատական է տալիս նաև անցյալի պատմական դեպքերին և իրադարձություններին: Նրա ուշադրությունն առանձնապես գրավում է Արևելյան խնդրի՝ իր ժամանակների գորդյան հանգույցի լուծման եղանակները, որոնցով մի նոր Ալեքսանդր Մակեդոնացու: Արևելյան խնդիրը դարձել է մեծ տերությունների շահախնդրությունների կենտրոնատեղին. «Երբ գահեր կռիվ կուզեն՝ Արևելյան խնդիր կհուզեն, և երբ աշխարհակալել կամին՝ դարձյալ Արևելյան խնդիր կհուզեն... Մինչև ե՞րբ զորավորներ կռվին՝ տկար և անզոր ազգեր ոտքի տակ ճնվին»:

Խրիմյանի սթափ աչքը տեսնում էր, որ իմպերիալիստական պետությունների հակասությունները խորանալուն զուգընթաց, մեծ տերություններն իրար հետ խոսում են «Կրուպի թնդամոթի» լեզվով: Իրեն վերապահելով նրանց դատավորի դերը, Խրիմյանը զգուշացնում է՝ «Որ սուր առնու, սրով անկանիցե»:

Վերջանում է գույժերի շարքը: Հայության առաջ կանգնած էին հրատապ լուծման սպասող բազմաթիվ խնդիրներ:

Ավարտին էր մոտենում ռուս-թուրքական պատերազմը: Ամիրա-ժեշտ էր ձեռնարկել որոշակի միջոցառումներ ռուս-թուրքական համաձայնագրում հայության շահերը ըստ կարելվույն ներկայացնելու համար: Ինչպես ընդունված էր, հարցը բարձրացնողը պետք է լիներ Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքը: Սակայն, Խրիմյանի կարծիքով, Ներսես Վարժապետյանը այդ ժամանակ գտնվում էր «ազգավնաս» դիրքերում: Այդ պատճառով Խրիմյանը նախաձեռնությունը վերցնում է իր ձեռքը: 1877թ. նոյեմբերյան մի առավոտ Գուգլունճուքի իր բնակարանն է հրավիրում մայրաքաղաքի հայ եպիսկոպոսներին, նրանց բացատրում Ներսես Վարժապետյանի դիրքի վնասակարությունը, գծում, իր կարծիքով, ճիշտ ազգային գործունեության շառավիղները և հանդուրժում «տապալել Վարժապետյանին և նրա փոխարեն պատրիարքական աթոռի վրա ազգային քաղաքականության նոր ուղղություն տալու ընդունակ մի այլ հարմար անձ բազմացնել»¹: Խորհրդակցության մասնակիցներից Մատթեոս Իզմիրլյանը առաջարկում է նման

1. Մաքսիման, ճշվ. աշխ., էջ 265:

քայլերի դիմելուց առաջ հանդիպել պատրիարքին, բանակցություններ վարել նրա հետ և համոզել այլ քաղաքական դիրքորոշում ընդունելու: Առաջարկությունն ընդունվում է: Խրիմյանի գլխավորությամբ մի խումբ եպիսկոպոսներ գնում են Ներսեսի մոտ¹: Երկարատև հանդիպման ընթացքում Վարժապետյանը պատրաստակամություն է հայտնում լինել այնտեղ, որտեղ արտահայտվում են ազգի շահերը: Խրիմյանի նախաձեռնությամբ հրավիրված այդ խորհրդակցությունը գծեց ազգային քաղաքականության նոր պարագիծ: Պատրիարքը կառավարությանը սիրաշահելուց անցավ «հայկական խնդրի» արժարժանը, խնդիր, որի սկզբնավորումը մեծապես կապված է Խրիմյանի անվան հետ²:

Պատերազմի ավարտից հետո ռուսական զորքերի գլխավոր հրամանատար մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլակիչի և թուրք լիազոր անձանց միջև 1878թ. հունվարի 19/31-ին ստորագրվեց զինադադար, որն իր մեջ պարունակում էր հաշտության պայմանագրի հիմնական խնդիրները: Նախնական այդ օրինակի մեջ ոչ մի խոսք չկար փոքր Ասիայում ապրող քրիստոնյաների, մասնավորապես հայերի մասին: Հետագայում, ամիսներ անց, Ազգային ժողովի 1878թ. հուլիսի 21-ի նիստում Վարժապետյանը պատմում է իրեն պատած այն ռուսահատության մասին, որ համակեց զինադադարի պայմանագրին ծանոթանալուց հետո: Ոտքի ելած հայ հոգևորականությունը իր վրա վերցրեց այդ խնդրի արժարժանը: Երբ դեռևս չէր սկսվել ռուս և թուրք պատվիրակների միջև հաշտության պայմանագրի մանրակրկիտ քննարկումը, Վարժապետյանը հրահանգում է Ադրիանապոլսի առաջնորդական փոխանորդ Գևորգ վարդապետ Ռուսճուգլյանին՝ Իզմատևի և մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլակիչի հետ բանակցություններ վարելու համար: Կարճ ժամանակ անց Ազգային ժողովի 1-ին և 2-րդ ատենապետները՝ Ստեփան փաշա Ասլանյանը և Հովհաննես Նուրյանը միացան Գևորգ վարդապետին՝ նույն առաքելությամբ, պատրիարքի հանձնարարական նամակով: Ռուսական ցար Ալեքսանդր 2-րդին և Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար Գորչակովին ուղղվեցին աղերսագրեր և ուղերձներ, որոնց մեջ հայ ժողովրդի համար խնդրում էին այն բարենորոգումներն ու կարգավիճակը, ինչ խոստացված էր եվրոպա-

կան քրիստոնյաներին: Այս գրությունները պատրաստված էին երկու օրինակով, մեկը ուղարկվեց Ադրիանապոլիս՝ մեծ իշխանի միջոցով նորին կայսերական մեծությանը հասցնելու համար, մյուսը նախատեսվում էր Մկրտիչ Խրիմյանի և Նար-Պեյի միջոցով ուղարկել Էջմիածին՝ կաթողիկոս Գևորգ 4-ին, նրա միջոցով կայսերն առաքելու համար: Այդ երկուսի փոխարեն ավելի ուշ Էջմիածին մեկնեց Մատթեոս Իզմիրլյանը¹: Կաթողիկոս Գևորգ Կոստանդնուպոլսեցին մեծ ուշացումով ընդունեց պատրիարքական պատվիրակին, որովհետև հավանություն չէր տալիս Կ.Պոլսի պատրիարքի և մյուս եպիսկոպոսների ռուսամետ դիրքորոշմանը:

Այդ ժամանակ արևմտահայ հասարակական գործիչների մեջ ձևավորվել էին մի քանի ուղղություններ, կապված այն հանգամանքների հետ, թե որ պետության հետ էին կապում հայկական հարցի լուծումը: Ոմանք Անգլիայի հետ էին կապում հայկական խնդրի արժարժանը, մյուսներն առավել վստահություն էին տածում Ռուսաստանի վարած քաղաքականության նկատմամբ, երրորդները հակվում էին Թուրքիայի կողմը: Տարբեր այս հայացքներն իրենց արտահայտող գործիչներով ջլատում էին ազգի ուժերն ու միասնությունը:

Ռուսաստաններն ունեին ամենաբազմամարդ կողմնակիցները: Նրանց պարագլուխներն էին Խորեն Նար-Պեյն ու Մատթեոս Իզմիրլյանը: Նրանք գտնում էին, որ ոչ մի պետություն Ռուսաստանի նման չի կարող դիմակայել Թուրքիային, մանավանդ, որ նա պատերազմն սկսել է քրիստոնյաների ազատության կարգախոսի տակ:

Թվաքանակով ռուսաստաններից հետ չէին մնում նաև անգլիական կողմնորոշման կողմնակիցները. դրանց մեջ էին բողոքական հայերը և ազգային լիբերալները: Իրենց քաղաքական հայացքներով նրանք համակրում էին ազատական Անգլիային, քան մեծապետական Ռուսաստանին: Անգլիամետ քաղաքականության կողմնակիցներ էին մտավորականները և ազդեցիկ հոգևորականությունը, որոնք վրդովմունքով մատնանշում էին 1836թ. Ռուսաստանի ընդունած «Положение»-ն, որով սահմանափակվել էին հայ եկեղեցու իրավունքները: Դրանց շարքում էին Մկրտիչ Խրիմյանը և Գրիգոր Օտյանը, «որ գրեթե ուղղություն էր տալիս այն ժամանակ ազգային կյանքին»², վայելելով պատրիարքի բացարձակ վստահությունը: Հայ կաթոլիկները ևս իրենց պատրիարք

1. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, էջ 110:

2. Այս մանրամասնությունները տալիս են անց արդեն կաթողիկոս Մ.Իզմիրլյանը պատմել է Սալախանին (տես նրա ճշվ. աշխ., էջ 266):

1. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, էջ 114:

2. Սաբուխան, ճշվ. աշխ., էջ 356:

Անտոն Զասունյանի գլխավորությամբ հարում էին անգլիամետ քաղաքականության կողմնակիցներին:

Թուրքիայի կողմնակիցներն իրենց տնտեսական շահերով կապված էին Թուրքիային. դրանք ազդեցիկ վաճառականներ էին, պետական պաշտոնյաները, կապալառուները: Պատերազմի սկզբին նրանց կողմնակիցները ստվարաթիվ էին, իսկ ավարտից հետո խիստ նոսրացան նրանց շարքերը: Մնացին միայն պետական պաշտոնյաները, որոնք օգտվում էին թուրքական վարչությունից:

Տարակարծությունները երեք «հոսանքների» միջև երկար չտևեցին: Մի լռելյայն համաձայնություն տիրեց բոլոր գործիչների միջև Սան Ստեֆանոյի դաշնագրից հետո: Բոլորը համախմբվեցին Վարժապետյանի շուրջը՝ Բեռլինի վեհաժողովում Զայկական խնդիրը լավագույնս ներկայացնելու նպատակով: «Կուսակցական ոգիները լռած են և Զայաստանի ոգին է, որ կխոսի միայն. սրբազան Ներսես մոռցնել տվավ իր բոլոր սխալները և ամեն կուսակցության ալ սիրելին եղած է այժմ¹, - գրում էր «Մշակի» Կ.Պոլսի թղթակիցը: Արևմտահայ հասարակական գործիչները որոշեցին դիմել և Անգլիայի, և Ռուսաստանի օգնությանը: Արևմտահայ պատմաբան Ալպոյաջյանը այդ առիթով գրում է, որ արևմտահայ ղեկավար հասարակական գործիչները խաբվեցին անգլիական դիվանագիտության և Զամիդի հնարամիտ խաղով, անսացին նրանց թելադրանքին, որ «Պեռլին դիմեն և իրենք էլ պահանջներ ներկայացնեն, այս կերպով չեզոքացնելու համար պալքանյան ազգերի և ամոնց ազատարար Ռուսիո առավելագույն պահանջները»²: Որոշվեց պատվիրակություն ուղարկել այն բոլոր մեծ տերությունների մոտ, որոնք մասնակցելու էին վեհաժողովին և որոնց վերաբերմունքը Զայկական խնդրի նկատմամբ կարող էր վճռորոշ լինել: Չնայած բոլոր փաստաթղթերը՝ խնդրագրերը և հիշատակագրերը ստորագրողները մեծ ժողովրդականություն վայելող և ազդեցիկ հոգևորականներն էին, բայց բոլոր այդ գրությունների իրական հեղինակները աշխարհականներ էին, պետական ծառայության մեջ գտնվող, բայց ազգամվեր անծինք և այդ պատճառով իրենց ինքնությունը երևան չհանող Գր. Օտյանը, Սերվիչեն, Զովհաննես Սազըզը: Օտյանի անմիջական խորհրդով կազմվեց հայ պատվիրակությունը. Սկրտիչ Խրիմյան՝ Կ.Պոլսի հայոց նախկին պատ-

1. Մշակ, 1878, քիվ 48:

2. Ալպոյաջյան, Պատմության Մալաթիա կայոց, էջ 835:

րիարք, Արևմտյան Զայաստանի իրավիճակին քաջատեղյակ, ողջ հայության անմնացորդ հարգանքին և համակրանքին արժանացած անձնավորություն: Նա չէր տիրապետում եվրոպական ոչ մի լեզու և այդ պակասը լրացնելու նպատակով, մույն Օտյանի խորհրդով Խրիմյանի քարտուղարի և թարգմանի պաշտոնում նշանակվեց 22-ամյա Մինաս Չերազը, որի միակ առավելությունը ֆրանսերենի իմացությունն էր. «Դիվանագիտական ասպարեզը անձանոթ էր ինձ, որպես աշխարհ անձանոթ էր Ադամի, երբ դրախտի մեջ էր դեռ», - հետագայում արձանագրում էր անփորձ երիտասարդը¹:

Մյուս պատվիրակը՝ դարձյալ հոգևորական, եպիսկոպոս Խորեն Նար-պեյն էր: Կ.Պոլսից նա ուղևորվեց Պետերբուրգ ռուսական արքունիքին արևմտահայ ժողովրդի խնդրագրերը ներկայացնելու նպատակով: Անհրաժեշտ առաքելության ավարտից հետո նա պետք է ուղևորվեր Բեռլին՝ միանալու գլխավոր պատվիրակին՝ միասնական ջանքերով սկսած գործը արդյունավետ վախճանի հասցնելու համար: Պատվիրակության այս կազմի վերաբերյալ իր բացասական կարծիքն է արտահայտում դարձյալ Ա.Ալպոյաջյանը. «Ներսես պատրիարք, որ սուլթան Զամիդի թելադրությամբ պատվիրակներ, - Խրիմյանի, Նար-Պեյի, Չերազի և Փափազյանի պես այն գործին անձեռնհաս և անհարմար անձեր ղրկած էր, մերժելով Նուբար փաշայի ինքնամատույց հոժարությունը, ի վերջո հանդգնություն ունեցավ խրոխտաբար մերժելու իր պատվիրակները ետ կանչելու և այսպես դեմ կանգնելու սուլթանի կամքին, անոր առեւթույնն ալ շահելու պայմանով»²:

Մարտյան մի առավոտ գլխավոր պատվիրակն ու նրա երիտասարդ, անփորձ քարտուղարը շոգենավով դուրս են գալիս օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքից, իբր թե խիստ գաղտնի պահելով այդ փաստը, վախճնալով, թե թուրքական կառավարությունը կարգելի այդ քայլը: Մինչդեռ թուրքական արքունիքում հղացած այդ դիվանագիտական խաղը ոչ մի արգելքի չի հանդիպում պետական պաշտոնյաների կողմից: Պատվիրակները Բրիտանիայի նավահանգստում իջան շոգենավից և երկաթուղով շարունակեցին իրենց ճանապարհորդությունը դեպի Զոնդ: Եվրոպական տերություններին ներկայացվելիք տե-

1. Մ. Չերազ, Հայաստան և Իսափա, էջ 28:

2. Ա. Ալպոյաջյան, Ուլ. աշխ., էջ 836:

դեկագրերը կազմված էին հայերեն: Ճանապարհին Խրիմյանի թարգմանիչն ու քարտուղարը ֆրանսերեն պետք է թարգմաներ այդ պաշտոնական գրագրությունները: Այդ փոքրիկ փաստն անգամ վկայում է ողջ ճանապարհորդության հապճեպության, անպատրաստության մասին: Խրիմյանի ծեռքին կար պատրիարքի կողմից հաստատված մի փաստաթուղթ, որը հավաստում էր նրա պատվիրակ լինելը:

Հռոմում պատվիրակները ներկայացան Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Կոմս Կորտիին, որը մինչ այդ պաշտոն վարելը եղել էր Կ.Պոլսի իտալական դեսպանը: Կոմսին ներկայանալուց մի օր առաջ պատվիրակները նախարարության ընդհանուր քարտուղարին էին հանձնել պաշտոնական բոլոր գրությունները, որոնց, հավանաբար, չէր հասցրել ծանոթանալ նախարարը: Դա արտահայտվեց պատվիրակներին ուղղած նրա հարցից՝ ի՞նչ են խնդրում հայերը, «վարչական ինքնօրինություն Եվրոպական՝ թե Ասիական Տաճկաստանի մեջ»¹: Խրիմյանն ստիպված էր հիշեցնել, որ հայերը թեև ապրում են կայսրության բոլոր մասերում, այդ թվում նաև Եվրոպական, բայց Արևմտյան Հայաստանը գտնվում է Թուրքիայի փոքրասիական մասում, ուր հայությունը մեծամասնություն է կազմում և ցանկանում է ունենալ վարչական ինքնուրույնություն: Լեզվին չտիրապետելու պատճառով Խրիմյանի կողմից խոսում է Չերազը, որի բացատրություններն աչքի չեն ընկնում ոչ իր կատարած գործի պատասխանատվությամբ, ոչ էլ ճշգրտությամբ: Հայերի թվաքանակը Թուրքիայում սկզբում նա ներկայացնում է հինգ միլիոն, ապա չորս և վերջապես՝ 3 միլիոն²: Հավանական է, որ դրանից բացի նրա խոսքում սպրդած լինեն նաև այլ անճշտություններ: Իտալիայի արտաքին գործերի նախարարը սիրալիր պատասխաններ է տալիս հայ պատվիրակներին և խոստանում իր պաշտպանությունը: Ըստ Կոմսի պատասխանի, դեռևս պարզ չէր վեհաժողով գումարվելու պարագան: Բոլոր դեպքերում նա ապահովեցնում էր «պաշտպան կանգնել հայոց դատին վեհաժողովի մեջ, եթե տեղի ունենա և ամեն առիթի մեջ, եթե վեհաժողով չգումարվի»³: Ոգևորված իտալական նախարարի սիրալիր ընդունելությունից, պատվիրակները ծածկագիր հեռագրով իրենց ուրախությունն են կիսում պատրիարքի հետ և հայտնում Փարիզ ուղևորվելու մասին:

1. Միմա Չեյազ, Հայաստան և Իտալիա, էջ 36:

2. Նույն տեղում, էջ 37:

3. Նույն տեղում, էջ 41:

1878թ. մարտի 19/31-ին նրանք Փարիզում էին: Ֆրանսիայի մայրաքաղաքում գտնվելու երկրորդ օրը Խրիմյանը հանդիպում է ունենում եգիպտահայ պետական գործիչ Նուբար փաշայի հետ: Վերջինս արդեն տեղյակ էր, թե Վարժապետյան-Օտյան խումբը ինչ պատվիրաններ է տվել իր լիազոր ներկայացուցիչներին՝ Հայաստանի ինքնավարություն Լիբանանի օրինակով, այսինքն՝ տեղական ինքնավարություն սուլթանի գերիշխանության և Եվրոպայի երաշխավորության տակ: Պոլսի խումբը գտնում էր, որ ժամանակը հասունացած է նման պահանջներ առաջադրելու համար: Նուբար փաշան համամիտ չէր այդ պահանջներին: Նա խորհում էր, որ Ռուսաստանի և Անգլիայի հակամարտության նման պայմաններում նրանք չեն համաձայնի այդ ինքնավարությանը, ոչ էլ Թուրքիան հավանություն կտար դրան: Արևմտյան Հայաստանում ամենամեծ շահերն ունեին այդ երեք պետությունները: Եվրոպական մյուս պետությունները ոչ ցանկություն և ոչ էլ ուժ կգտնեին ճնշում գործադրելու այս եռյակի վրա՝ հօգուտ Հայաստանի: Այդ պատճառով Նուբար փաշան ծեռնամուխ եղավ կազմելու սեփական ծրագիր, ուր նա առաջարկում էր ավելի չափավոր պահանջներ, բավականանալով հայ նահանգապետի, դատարանական և ոստիկանական բարեկարգությունների պահանջով: (Այդ մասին կխոսվի քիչ ուշ, ավելի հանգամանորեն):

Ապրիլի 2-ին (ն. տ.) Չերազը Խրիմյանի անունից խնդրագիր է ներկայացնում ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարին՝ հայոց պատվիրակությունն ընդունելու խնդրանքով: Ապրիլի 5-ից գլխավոր պատվիրակն ու իր քարտուղար-թարգմանիչը սկսում են պաշտոնական այցելությունները: Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարար Վադինգտոնը հարցնում է Խրիմյանին, թե հայերը Արևմտյան Հայաստանի ո՞ր նահանգի համար են ինքնավարություն պահանջում: Պատասխանում մատնանշվում են Էրզրումի, Վանի, մասամբ նաև Դիարբեքիի ու Տրապիզոնի նահանգները: Կարճատև զրույցի ընթացքում ֆրանսիացի նախարարը ապահովեցնում է պատվիրակությանը, որ կգործադրի իր բոլոր ջանքերը հայկական դատը պաշտպանելու համար: Զրույցի վերջում նա ամում է մի կարևոր դիտողություն. նա նկատում է, որ հայերի ներկայացրած փաստաթղթերը պարունակում են միայն ընդհանուր գաղափարներ, մինչդեռ մեծ տերություններին անհրաժեշտ են «շոշափելի ապացույցներ»: Նա մատնանշում է այն տարբերությունները, որ գոյություն ունեն Հայաստանի և Լի-

բանանի միջև: Լիբանանը չունի թուրք բնակչություն, մինչդեռ Չալաստանի նշված նահանգներում հայերի հետ խառը ապրում են զգալի թվով մահմեդականներ: Հետևաբար, նախարարի կարծիքով, Լիբանանի վարչական կազմակերպության ձևը չի կարելի հարմարեցնել Չալաստանին: Նախարարն առաջարկում է շտապ կարգով ներկայացնել վիճակագրական փաստաթղթեր, որոնց մեջ մանրամասն ցույց տրվի հայերի քանակը և տոկոսային հարաբերությունը նշված նահանգներում: Առաջարկների մեջ էր նաև՝ ներկայացնել նոր, առավել ընդունելի տարբերակ, որտեղ բացահայտված լինեին բարենորոգումների իրականացման գործնական միջոցառումները:

Հաշվի առնելով նախարարի դիտողությունները, պատվիրակությունը ներկայացնում է ապագա ինքնավար Չալաստանի քարտեզը, ուր մանրամասն նշված էին, թե որ նահանգներում են հայերը կազմում բացարձակ մեծամասնություն, որոնց համար էլ խնդրում են ինքնավարություն:

Պատվիրակները հաշվի չեն առնում նախարարի դիտողությունները Չալաստանի և Լիբանանի տարբեր իրավիճակների վերաբերյալ, այդ իսկ պատճառով փոփոխության չի ենթարկվում և՛ խնդրագիրը, և՛ բարենորոգումների ծրագիրը:

Փարիզում հայ պատվիրակները խնդրում են նաև տեղի անգլիական դեսպանի ունկնդրությունը: Վերջինս հայ պատվիրակներին ապահովեցնելով իր հայանպաստ դիրքորոշման մեջ, նրանց ուղղում է մի կարևոր հարց. դարեր ի վեր զենք կրելուց հետ սովորած հայությունը կարո՞ղ է առանձնացնել զինավարժ ջոկատներ, որոնք «զսպեին այն վայրենի խմբերը, որ վխտում են Չալաստանում»¹: Չարմանք է պատճառում խրիմյանի պատասխանը, թե անհրաժեշտության դեպքում Կ.Պոլսի հայ բեռնակիրները (այսինքն՝ պանդուխտ գավառահայերը) զենք ստանալով կարող են դառնալ լավ զինվորներ: Անգլիական դեսպանը ցույց է տալիս, թե իրեն բավարարում է այդ պատասխանը և հորդորում է պատվիրակներին՝ շուտափույթ մեկնել Լոնդոն, արտաքին գործոց նախարար Սոլսբերիի հետ հանդիպելու համար, խոստանալով իր կողմից նամակ հղել նախարարին:

Ապրիլի 11-ին հայ պատվիրակությունը Փարիզից մեկնում է Լոնդոն:

1. Սարուխան, նշվ. աշխ., էջ 372-373:

Անգլիայում հայ գաղթառններ կային Լոնդոնում և Մանչեստրում: Գաղթառնների բնակչության ճնշող մեծամասնությունը արևմտահայեր էին, առավելապես՝ պոլսահայեր, որոնց ազգականները դեռ ապրում էին կամ Արևմտյան Չալաստանում, կամ Օսմանյան մայրաքաղաքում: Սերտ էր երկու գաղթառնների կապը Կ.Պոլսի հետ: Անգլիայի հայ գաղութների հասարակական գործիչները հարաբերություն էին պաշտպանում մայրաքաղաքի հայ ազգային ղեկավար մարմինների հետ: Ռուս-թուրքական պատերազմի սկզբից նրանք հաղորդակից էին արևմտահայերին հուզող խնդիրների քննարկմանը: Խրիմյանի «Դրախտի ընտանիք» աշխատությունը հրատարակվել էր Մանչեստրի հայ գաղութի միջոցներով: Դեռևս 1876-ին հայ պատվիրակության ապագա ղեկավարը հանձնարարում էր Անգլիայում գտնվող իր հայրենակիցներին՝ դիմել Անգլիական խորհրդարանին, որի հովանավորությամբ կանգուն է թուրքական իշխանությունը («գահը») և հայցել նրանց գթությունը: «Ժամ հասյալ, հիշեցեք և հիշեցուցեք Մեծին Անգլիո խորհրդարանին ականջ, որ դեռ կհավատան կանգուն պահել այն գահը, յորմե իմաստություն և արդարություն հրաժարեր է ի վաղ»¹: Մանչեստրի հայերը արձագանքում են խրիմյանի հորդորներին և սկսում հետազոտական գործունեություն: Լոնդոնի գաղթառնի ավելի սակավամարդ էր, սակայն այնտեղ հաստատվել էին առավել ազդեցիկ և հարուստ գործիչներ: Հնդկաստանի նախկին վաճառական Սեթ Աբգարը և զմյուռնացի Գարեգին Փափազյանը սերտ հարաբերություններ էին հաստատել մի քանի ազդեցիկ անգլիացիների հետ և համատեղ ջանքերով ստեղծել Լոնդոնի «Արևելյան խնդրի ընկերությունը», որի նպատակն էր ուսումնասիրել արևելյան քրիստոնյաների իրավիճակը և միջոցներ ձեռնարկել նրանց կացությունը բարելավելու համար: Ընկերության ջանքերի շնորհիվ 1877-ին լույս տեսավ «Չալաստան և Լիբանան» խորագրով մի գրքույկ, ուր քննադատվում էր թուրքական հոռի վարչությունը Չալաստանում, համեմատվում Լիբանանի հետ, ցույց տրվում, թե ինչպես 1860-ից հետո, նրա վարչական ինքնավարություն ստանալուց հետո, տրամադծորեն փոխվել է իրավիճակը: Գրքույկը հետապնդում էր մի նպատակ: Համոզել մեծ տերություններին, որ Չալաստանին տրվի նման

1. Մուշեղ եպիսկոպոս, Մանչեսթրի հայ գաղութը, 1911, Պոսթոն, էջ 67: (Խրիմյանի այս նամակից Մուշեղ եպիսկոպոսը հանգում է, մեր կարծիքով, վիճարկելի եզրակացության, քի ղեկավար 1876թ. «Խրիմյանի պատգամավորության պաշտոնը շատ կանուխեն ծրագրված ձեռնարկ էր» (նույն տեղում):

ինքնավարություն և արդյունքներն ու դրական տեղաշարժերը նույնը կլինեն:

Նույն 1877-ին հայասեր Ջեյմս Բրայսը Լոնդոնի հետազոտությունների արքայական սրահում հոգուտ հայերի կազմակերպեց մի հրապարակային դասախոսություն:

Մի տարի անց՝ 1878-ին Լոնդոնի հայերը հրատարակեցին մի նոր գրքույկ «Դեսպանախորհուրդն ու հայերը» խորագրով: Գրքույկում պատկերելով արևմտահայերի տառապալի կացությունը Թուրքիայի տիրապետության տակ, հեղինակներն անցնում էին պատմական էքսկուրսների, հիշեցնում անգլիական պետական այրերին, թե հայերն ինչ ծառայություններ են մատուցել Անգլիային՝ նրա ազդեցությունը Յնդկաստանում ամրապնդելու գործում և ակնկալում անգլիացիներին՝ օգնել հայերին Թուրքիայում (Արևմտյան Հայաստանում և կայսրության հայաբնակ վայրերում), նրանց համար անցկացնել այնպիսի բարեփոխումներ, ինչ նախատեսվում էր բուլղարների համար:

Հայկական պատվիրակությունը Անգլիա հասավ այնպիսի մի ժամանակ, երբ տեղի հասարակական կարծիքը գործում էր հոգուտ հայերի: Լոնդոնի անգլիացիների հայամետ գործունեությունը մարդասիրական քայլ էր: Ելնելով Անգլիայի համար գոյություն չունեցող հավերժական թշնամիներ ու բարեկամներ, բայց գոյություն ունեցող հավերժական շահեր դրույթից, զուտ Անգլիայի շահերից, այդ գործիչները գտնում էին, որ Սան Ստեֆանոյի պայմանագրով նախատեսված 16-րդ հոդվածը նշանակում էր ռուսական ազդեցության ուժեղացում և անգլիական շահերի թուլացում:

Այդ ժամանակ, երբ լոնդոնաբնակ հայերը հայամետ անգլիական գործիչների հետ հանրահավաքներ էին գումարում և ընկերություններ ստեղծում, Չերազը նշում էր հակառակը. «Երբ Լոնդոն հասանք, հույժ տաճկասեր գտանք դահլիճն և ժողովուրդը»¹: Որ «դահլիճը», այսինքն՝ պառլամենտը տաճկասեր էր ընդհանրապես, դրանում երկու կարծիք լինել չի կարող: Բայց որ հասարակական կյանքը եռում էր հակաթուրքական տրամադրություններով, դրանում ևս տարակույս չկա: Այդ են ապացուցում ժամանակի հայ մամուլում անգլիական թերթերից կատարած մեջբերումները և իրադարձությունների անմիջական մասնակից Մուշեղ եպիսկոպոսը²: Մեզ թվում է, տարիների հեռվից

1. Մ. Չերազ, Հայկական խնդիր, Վենետիկ, 1917, էջ 21:

2. Մուշեղ եպիսկոպոս, ճշվ. աշխ., էջ 80:

Չերազի տված այդ գնահատականը Լոնդոնում ծավալած հայ պատվիրակության որոշ թերացումների արդարացման արդյունք է:

Հայկական պատվիրակությունը դեռ Փարիզում էր, երբ լորդ Ջեյմս Բրայսը Լոնդոնում գումարեց մի ընդարձակ հանրահավաք հոգուտ հայերի: Անգլիական բազմաթիվ նշանավոր գործիչներից բացի այդ հավաքին ներկա էին լոնդոնաբնակ 9 հայ գործիչներ: Ժողովում ստեղծվեց Անգլո-Հայկական ընկերությունը¹, որի պատվավոր նախագահ ընտրվեց լորդ Կարնարվոնը, իսկ պատվավոր քարտուղարությունը հանձն առավ Բրայսը: Նորաստեղծ այդ ընկերությունը մի պատգամավորություն հղեց նախարար լորդ Դերբիի մոտ՝ խնդրելով նրա աջակցությունը հայկական հարցում: Տեղի հայերի թելադրանքով Կ. Պոլսից և Ջնյունիայից շնորհակալական ուղերձներ հղվեցին Ջ. Բրայսին: Իսկ պատրիարք Ներսես Վարժապետյանը Մինաս Չերազի ծեռքով անձամբ նամակ հղեց հայասեր լորդին: Նման իրադարձությունների ընթացքում է հենց հայ պատվիրակությունը ժամանում Լոնդոն: Անգլիայի մայրաքաղաքում հայ պատվիրակությունը հանգրվանեց մեծահարուստ Սեթ Աբգարի տանը: Մկրտիչ Խրիմյանն առաջին տեսակցությունն ունեցավ տեղի պարսկական արտակարգ լիազոր դեսպան, հայազգի Մելքոն խանի հետ: Վերջինս պատվիրակության ղեկավարին տվեց նույն խորհուրդը, ինչ Փարիզում՝ Նուբար փաշան. համեստ և չափավոր պահանջներ ներկայացնել կոնգրեսին:

Խրիմյանի պաշտոնը հաստատող փաստաթղթերը հանձնվեցին Դերբիին և Սոլսբերիին: Պաշտոնական փաստաթղթերից բացի Խրիմյանը Մանչեստրի հայ գաղութի ներկայացուցիչներին հանձնեց պատրիարքի կոնդակը, որով արևմտահայ հոգևոր առաջնորդը հորդորում էր նրանց՝ սատարել հայ պատվիրակության գործունեությանը: «Սրբազան Խրիմյան պատգամավոր լիազոր ներկայացուցիչ ազգիս... ծանոթ է ձեզ բարեպաշտ հայրենասիրությամբն յուրով: ...Խնդրեմ և աղաչեմ զձեզ, բոլորեցարուք շուրջ զնովալ...»²: Կոնդակն առավել բորբոքեց Մանչեստրի հայության հայրենասիրական եռանդը՝ հնարավոր բոլոր միջոցներով հայ պատվիրակության աշխատանքներին աջակցելու համար: Կոնդակից բացի Ներսես Վարժապետյանը մի ընդարձակ նամակ է ուղղում լոնդոնաբնակ իր խորհրդականներից մեկին՝ Գարեգին Փափազյանին, ուր շարադրում է պատրիարքարանի դիր-

1. Հայ ժողովրդի սրտանայություն, հ. VI, էջ 115:

2. Մուշեղ եպիսկոպոս, ճշվ. աշխ., էջ 80:

քորոշումը հայկական բարենորոգումների վերաբերյալ. «Մեր քաղաքականությունն է՝ Ռուսիո երախտագետ ըլլալով՝ հուսալ յԱնգղիա և Անգղիո շնորհիվ ապահովել մեր բարոյական և նյութական բարեկեցությունը: Այս բարեկեցությունն ուրիշ կերպով ձեռք չենք կրնար բերել այլ միայն ազգային ինքնօրինությամբ Հայաստանի մեջ: Այլ որպեսզի այս բառը չի խրտչեցնե գոմանս, ահավասիկ մեր ֆորմուլը. «Administration de l'Armenie par les Armeniens»¹: Նամակում արտահայտված մտքերից առավել ուշագրավն այն էր, որ պատրիարքն ավելի քան վստահ էր եվրոպական տարբեր արքունիքներում խրիմյան սրբազանի ծավալած գործունեության հաջողության համար:

Մայիսի 10-ին Անգլիայի արտաքին գործերի նախարար Լորդ Սոլսբերին ընդունում է հայ պատվիրակությանը, որը նրանից խնդրում է Անգլիայի օժանդակությունը Հայաստանին ինքնավարություն շնորհելու համար: Անգլիական նախարարը տալիս է անորոշ պատասխան. «Հայերն իրավունք ունեն լավ վարչություն պահանջելու, բայց ոչ մի պետություն չի կարող այժմից ասել, թե ինչ ձևի վարչություն պիտի շնորհվի նրանց, որովհետև դրա բանաձևը դեռևս չէ գտնված և միմիայն կոնգրեսը կարող է այդ վճռել»²: Համեմայն դեպս Սոլսբերին վստահեցնում է հայ պատվիրակությանը, թե «հայերին պետք է երաշխավորվի բարեկեցություն, ազատություն և խաղաղություն»³: Կ.Պոլսի անգլիական դեսպան Լայարդին ուղղած պաշտոնական նամակում նույն այդ Սոլսբերին հաղորդում էր խրիմյանի հետ ունեցած իր հանդիպման մասին և ավելացնում, թե ոչ խրիմյանը և ոչ էլ հայ ժողովուրդը թշնամական վերաբերմունք չունի Բ.Պան նկատմամբ և չի մտածում անջատվել Օսմանյան կայսրությունից: Իբր թե զրույցի ընթացքում խրիմյանը հայտնել էր, որ «Հայաստանի թուրք բնակիչները ևս հարստահարվում են անօրեն քողերից»: Պաշտոնական այդ նամակում արտաքին գործերի նախարարը բառացի հաղորդում էր. «Հարկ չհամարեցի խոստումներ տալ կոնգրեսի կողմից գործադրելի մասնավոր միջոցների նկատմամբ»: Երկու փաստերի համադրումից պարզ երևում է, որ Չերազի պատմածը Սոլսբերին խոստումնի մասին լրիվ այլ է: Երբ Վարժապետյանը խրիմյանին տեղեկացնում է նախարարի՝ դեսպանին ուղղված նամակի մասին, պատվիրակության

1. Մուշեղ եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., էջ 88, Սարգիսյան, նշվ. աշխ., էջ 382-383:

2. Սարգիսյան, նշվ. աշխ., էջ 384-385:

3. Նույն տեղում, նաև L' Armenie 1890, N 20, (15 փետրվարի):

ղեկավարը խիստ դժգոհում է և հայտնում, որ Սոլսբերին սխալ է հաղորդել իրենց տեսակցության ընթացքը: Որտեղի՞ց էր սպրդել սխալը. արդյոք դրա հեղինակը անգլիական նախարարն էր, թե հայ պատվիրակության թարգմանն էր խրիմյանի խոսքերը այլ ձևով հաղորդել նախարարին: Համաձայն ենք Սարուխանի հայտնած այն կարծիքին, թե խրիմյանի եվրոպական լեզու չիմանալը ամեն քայլափոխի հայ պատվիրակությանը կանգնեցնում էր թյուրիմացությունների առաջ¹:

Խրիմյանը բազմաթիվ տեսակցություններ ունեցավ Լոնդոնում, որոնք հաջողացրել էին Լոնդոնի և Մանչեստրի հայ գաղութների ազդեցիկ անդամները: Դիվանագիտական վրիպում կարելի է համարել խրիմյանի այցելությունը այն ժամանակ պաշտոնաթող, լիբերալների ղեկավար Գլադստոնի հետ: Նրա հայաճապաստ գործունեությունը, կրակոտ ելույթները ոչ մի օգուտ չէին կարող տալ հայերին: Այդ հանդիպման մասին լոնդոնահայ մեծահարուստ Գարեգին Փափազյանը բացասական երանգներով հաղորդում է Ջմյուռնիա՝ Գալուստ Կոստանյանին² ուղղված նամակում: Վերջինս գտնում էր, որ չէր կարելի այցելել Անգլիայի ներկա վարչապետի՝ Բիկոնսֆիլդի և Թուրքիայի համատեղ թշնամի Գլադստոնին: Նա դիտողություն էր անում, որ առաջին այցելությունը անհրաժեշտ էր տալ ներկա վարչապետին: Բայց եղած սխալը հնարավոր չէր սրբագրել: Բիկոնսֆիլդը իր հերթին հրաժարվում է ընդունել պատվիրակությանը, պատրվակելով ժամանակ չունենալը: Ազդեցիկ, մեծահարուստ հայերի ողջ ջանքերը՝ Անգլիայի թագուհու կողմից հայ պատվիրակությանը ընդունելության արժանացնելու համար, վերջացան անարդյունք: Լոնդոնից խրիմյանը կարճ ժամանակով մեկնում է Մանչեստր: Տեղի լրագրերը «Manchester Courier», «Manchester Examiner» և «Times»-ը ապրիլի 17-ին անդրադարձան կարճատև այդ այցին, հաղորդելով, որ դրան կհաջորդի նաև տևական այցելություն: Տեղի հայերի միասնական ջանքերով հայ պատվիրակությունն արժանանում է բազմաթիվ ընդունելությունների: Այսպես, անգլո-հայկական ընկերությունը լորդ Կարնարվոնի գլխավորությամբ իր հարգանքն է հավաստում հայ պատվիրակներին նաև ճոխ սեղանով: Քենտրբերիի եպիսկոպոսը, որը մեծ հեղինակություն էր անգլիական եկեղեցու հոգևոր հայրերի մեջ, նույնպես ընդունելության է արժանացնում խրիմյանի պատվիրակությանը: Ընդունե-

1. Սարգիսյան, նշվ. աշխ., էջ 386:

2. Մուշեղ եպոս., նշվ. աշխ., էջ 100:

լության ժամանակ գրավոր ելույթով հանդես է գալիս պատվիրակության ղեկավարը: Դրանում արտահայտված էր խրիմյանի մեծ ցանկությունը՝ հանդիպման ընթացքում մանրամասն քննարկել հայկական խնդրին առնչվող բոլոր հարցերը, պատասխանել առարկություններին: Խրիմյանը կարևոր նշանակություն էր վերագրում այս հանդիպմանը¹: Սակայն նրա ակնկալիքները զուր էին: Կ.Պոլիս ուղղած պաշտոնական մամակ-հաշվետվությունում և անձնական բնույթի մամակներում արտահայտվում են նրա խոհերն ու մտորումները Անգլիայում ունեցած բազմաթիվ հանդիպումների մասին: Իր կենցաղով և էությամբ շատ համեստ հայ հոգևորականը չչլացավ լորդերի և Անգլիայի այլ մեծամեծ հարուստների շքեղությունից և պերճանքից, նրա սթափ հայացքից չվրիպեց, որ հայկական խնդիրը եվրոպական տարբեր երկրների միջև գոյություն ունեցող հակասությունների թմուկում կարող է չհասնել այն վերջնագծին, որին այնպես հույսով սպասում է ողջ հայությունը: Լոնդոնից ուղարկած մի մամակում՝ ուղղված իր եղբորորդի Խորենին, Խրիմյանն արտահայտում է իր մտահոգությունները եվրոպական պետությունների հայանպաստ դիրքորոշման վերաբերյալ: Հետաքրքրասեր Խրիմյանը Լոնդոնի կենդանաբանական այգում ականատես է լինում մի ուշագրավ տեսարանի: Վագրերի վանդակում տեղավորված էին երկու վագր, մեկը՝ հզոր, մեծ ու կատաղի, մյուսը՝ ծեր և թույլ: Գազանանոցի աշխատողը սկզբում կերակրում է հզորին և բացատրում, որ մինչև նա չհագնեա, թույլ չի տա կերակրել ծերացած, թույլ վագրին: Այդ փոքր դեպքը Խրիմյանին մղում է մեծ խորհրդածությունների: Պատմելով, որ հայկական խնդրի համար հանդիպումներ է ունեցել «Բարլամենտի նշանավոր անդամների» հետ, տեսակցել 60-ից ավելի մարկիզների, դուքսերի և անվանի հասարակական գործիչների հետ, որոնք հույսերով և խոստումներով քաջալերել են իրեն, նա այնուամենայնիվ տարակուսում է, թե աշխարհի «մեծ ու հզոր գիշակերները հայոց Արծվույն համար կտոր մը միսիկ պիտի թողո՞ւն»: Աշխարհի հզոր պետություններին համեմատելով գիշակեր անգղների հետ, Խրիմյանը խորհում է, որ «քաղաքակիրթ աշխարհի մեծ մարդագեղները» թուրքիային օգնելու մտայնությամբ ոտնահարում են փոքր ազգերի, ճնշված ժողովուրդների շահերը և «զրկյալ հայուն» բաժին չի ընկնելու: Խրիմյանը գտնում է, որ իրավացի է Բիսմարկի նշանաբանը. «Այս աշխարհիս վերա

իրավունքը հզորինն է»²: Բազմաթիվ և բազմաբովանդակ հանդիպումների և ընդունելությունների ժամանակ Անգլիայի հասարակական գործիչների մեջ կային նաև ազնիվ, անշահախնդիր մարդիկ, որոնք ուշադրության արժանի խորհուրդներ էին տալիս հայ պատվիրակությանը: Խորհրդարանի լիբերալ կուսակցության անդամ Ֆորստերը իրավացիորեն նշում է, որ Ռուսաստանը Հայաստանի մերձավոր դրացին է, և ավելի ճիշտ կլինի հենվել նրա վրա, ոչ թե Անգլիայում գործիք դառնալ քաղաքական տարբեր կուսակցությունների ձեռքին, որովհետև «Անգլիայի օգնության վրա հույս կարելի չէ դնել»³:

Կանոնիկոս Մակկոլը տարիներ անց դատապարտեց Անգլիայի քաղաքականությունը Հայաստանի նկատմամբ: Անդրադառնալով 1878թ. իրադարձություններին, նա գրում է. «Հանգուցյալ լորդ Շերբրուկը 1878թ. Կրայդոնում արտասանած իր ճառում նշել է, որ անգլիական քաղաքականությունը թուրքական քրիստոնյաների առաջ «փակեց ելքը դժոխքից»: Արտահայտությունն ուժեղ էր, բայց ոչ չափազանցված: Մի՞թե հայ քրիստոնյաներն իրենց վիճակում չեն հիշեցնում դժոխքում բանտարկվածներին»³:

Անգլիական խորհրդարանի մի քանի անդամների նախաձեռնությամբ 1878թ. հունիսի 3-ին քննարկման առարկա դարձավ հայկական հարցը, որը շարունակվեց նաև հունիսի 6-ին (ն.տ.): Քննարկման ժամանակ կոմս Շաֆդորին հանդես եկավ հարցումով, որին արտաքին գործոց նախարար Սոլսբերին անկեղծությամբ պատասխանեց, թե հայերն այնպես են խառնված մյուս ազգությունների հետ, որ միայն նրանց համար իրագործել բարենորոգումները հնարավոր չէ: Ըստ Սոլսբերիի, բարենորոգումները կամ պետք է վերաբերեն թուրքիայում ապրող բոլոր ժողովուրդներին, կամ անհնարին է դիմել անկանոն եղանակի. անհնարին խնդիր է տարբեր ժողովուրդների նկատմամբ տարբեր միջոցառումներ մշակել: Այս պատասխանը փաստորեն խորտակում է հայ համայնքի և պատվիրակության բոլոր հույսերը: Նրանք զգում են, որ ընդունելությունների ժամանակ արված խոստումները ոչ մի գործնական արժեք չեն ներկայացնում: Ծանր և անակնկալ հարվածից ուշքի չեկած հայ պատվիրակությունը հարկ եղած պատասխանը չտվեց այդ դիտողությանը Լոնդոնում և միայն

1. Գ.ԱԹ. Խրիմյանի ֆ., II ք., գ. 4, ֆու. «Էջմիածին», 1986թ., N Գ-Դ, էջ 45-47:

2. Մարտիան, ճշվ. աշխ., էջ 391:

3. Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895г., стр. 196.

1. Գ.ԱԹ. Խրիմյանի ֆ., գ. 111:

Բեռլինում, երբ արդեն 16-րդ հոդվածը դառնալու էր քննարկման առարկա, Խրիմյանը, Նար-Պեյը և Ստ. Փափազյանը հարկ համարեցին դիտողություններ անել Սուլթերիի հայտարարությանը: Նրանք փաստերով նշում են, որ հայերը մեծամասնություն են կազմում Մեծ Հայքի Վանի, Մուշի, Բիթլիսի, Խարբերդի և Էրզրումի վիլայեթներում և տարբեր բարենորոգումների կարիք չկա: Բեռլինում ստանալով այս գրությունն արտաքին գործոց նախարարը իր քարտուղար Ֆիլիպ Բերիի միջոցով անորոշ պատասխանում է, թե գործի կղնի իր ողջ ազդեցությունը կոնգրեսում վերոհիշյալ «Նահանգների բնակչության բարվոքումը ձեռք բերելու համար»¹:

Հունիսի 8-ին Խրիմյանն ու Չերազը մեկնեցին Լոնդոնից և մույն երեկոյան հասան Փարիզ: Այնտեղ նրանք իմացան, որ Ֆրանսիայի արտաքին գործոց նախարար Վադինգտոնը արդեն մեկնում է Բեռլին, և այլևս հնարավոր չէ հանդիպել նրան: Երեք օր հետո պատվիրակությանը տեսակցություն էր նշանակել Գամբետան: Հայ պատվիրակները չէին կարող սպասել այդ տեսակցությանը: Նրանք շտապ ուղևորվեցին Բեռլին, ուր հասան հունիսի 13-ին:

* * *

Մինչ հայկական պատվիրակությունը շրջագայում էր եվրոպական մեծ տերությունների արքունիքներում, արևմտահայությունը ակնդետ հետևում էր եվրոպական անցուդարձերին: Պատերազմի ավարտից հետո ողջ հայությունն ապրում էր հույսերի և ակնկալությունների մի շրջան: Մակընթացություններին հաջորդում էին մեծ տեղատվությունները և ժողովուրդն զգում էր, որ գոյատևում է գործող հրաբուխի վրա:

Թուրքական կառավարությունը չէր խոչընդոտել հայ պատվիրակության գործունեությանը մի քանի հեռահար նպատակներով: Ամենից առաջ, ըստ նրա, հայ պատվիրակության պահանջները կարող էին չափավորել բուլղարական նկրտումները, մյուս կողմից էլ կառավարությունը Փոքր Ասիայում և Արևմտյան Հայաստանում հրահրում էր հակահայկական շարժումներ: Արևմտահայության թվական գերակշռությունը նվազեցնելու նպատակով Հյուսիսային Կովկասից և Բալկաններից գաղթած չերքեզներին և մուհաջիրներին հոծ զանգվածներով բնակեցնում էր հայկական տարածքներում և տեղական

բնակչությանը կանգնեցնում հողագրկման և գաղթի ահավոր սպառնալիքի առաջ: Պատրիարք Ներսես Վարժապետյանը հայության գաղթը կանխելու նպատակով երեք վարդապետ ուղարկեց Արևմտյան Հայաստան (Գարեգին Սրվանձտյանց, Վահան Տեր-Մինասյան և Արիստակես Տևկանց): Դրանց մեջ առանձնապես աչքի ընկավ Գարեգին Սրվանձտյանցը, որի տեղեկագիր-զեկուցագրերը հետաքրքրությամբ էին ընդունվում պատրիարքարանի և ողջ հայության կողմից¹:

Չերքեզների բնակությունը հայկական տարածքներում տազնապ էր առաջացնում հայ հասարակական շրջանակներում: Պատրիարքի բողոքներն այդ ուղղությամբ Բ.Պաան մոտ մնում էին անհետևանք:

Տազնապների հետ մեկտեղ հայությունը հուսով լի հայացքը հառել էր Եվրոպային, որտեղ գումարվելու էր Բեռլինի վեհաժողովը, որի քննարկմանն էր ներկայացված Հայաստանի ինքնավարության ծրագիրը:

Հայության երկու հատվածների բոլոր հասարակաշերտերի մեջ տիրում էր անօրինակ ոգևորություն գալիք օրերի նկատմամբ: Ժամանակի պարբերականները լի էին մեծ զգացումներ արտահայտող հոդվածներով²: Ազգային ժողովի երեսփոխանները 1878թ. հունիսի 2-ին հարցում ուղղեցին պատրիարքին, որպեսզի նրա տված պատասխանով ողջ արևմտահայությունը տեղյակ լինի իրավիճակին: Պատրիարքի պատասխանն արտացոլում է հայ հասարակության մեջ տիրող և՛ ոգևորությունը, և՛ ներքին տարակույսներն ու կասկածները: «Առաջին անգամ է, որ դաշնադրության մեջ Հայոց ու Հայաստանի խոսք կըլլա: Տարակույս չունիմ, որ եվրոպական մեծ դաշնադրության մեջ, որ պիտի կնքվի ի Պեռլին, անհիշատակ չպիտի մնա մեր ազգը: Այլ ինչ պիտի ըլլա այն կարգադրություն, որ պիտի որոշվի մեզի համար, զայն չգիտեմ և ոչ թերևս գիտեն տակավին քաղաքագետք, որ զայդ դաշնադրություն պիտի խմբագրեն: Իմ բոլոր ջանքն այն է, որ այնպիսի կարգադրություն մը ըլլա, որ ազգին կյանքը դիպվածոց չմատնվի»³: Պատմելով հայ հոգևորականների հետ իր կատարած աշխատանքի մասին, պատրիարքն ավելացնում է, որ ազգի համար մոռացել է իր անձն ու առողջությունը և ողջ ուժերն ի սպաս դրել հայկական խնդրի լուծմանը: Այդ ջանքերի արդյունքն է, որ «երկու

1. «Փոքո», 1879, N 4, էջ 166, նաև է. Կասաբեյան, Գարեգին Սրվանձտյանց, Երևան, 1979թ., էջ 30, 113-120:

2. «Մշակ», 1878, N 120, 128:

3. Առեմագլուխյան Էզգային ժողովը, 1878, էջ 8-9:

1. Սարուխան, նշվ. աշխ., էջ 394, Լ' Armenie 1889, N 2:

եպիսկոպոսունք, մեր եկեղեցվոյն և ազգին երկոքին պարծանքները, ետ յուրաքանչյուրն եվրոպական զանազան տերութեանց քով պաշտպանելու հայ դատը, միացած են ի Պեռլին՝ միաբան աշխատելու համար դեսպանաժողովին քով»¹: Այդ հուսադրող պատասխանը մեծ ոգևորություն առաջացրեց Ազգային ժողովի երեսփոխանների մոտ և վերջիններս իրենց շնորհակալությունը հայտնեցին Վարժապետյանին՝ ոտքի կանգնելով և նրա աջը համբուրելով²:

Երբ հայ հասարակությունը գտնվում էր հույսերի և ակնկալիքների շրջանում, նույն ժամանակ արտաքին աշխարհում գնում էր ուժերի վերախմբավորում: Անգլիական դիվանագիտությունը իր հզոր մագիլներով ցանկանում էր ջլատել հաղթող կողմի (իմա - ռուսների) ուժերը, նոր փոխհարաբերակցություն սահմանել, արգելել ռուսական արքունիքին վայելել հաղթանակի պտուղները: Այդ նպատակով անգլիական արտաքին գործոց նախարար Սոլսբերին հրահանգներ էր ուղղում Կ. Պոլսի իր դեսպանին՝ մի ուշադրավ հավելումով. «Ասիական թուրքիան բովանդակում է իր մեջ բազմաթիվ ցեղերից և դավանություններից բաղկացած ժողովուրդներ, որոնք ընդունակ չեն ինքնավարության և անկախության ձգտում չունեն»³: Մեծ տերություններից խնամքով գաղտնի պահված Կիպրոսի դաշնագիրը ևս փաստորեն ընդգծում էր, որ Փոքր Ասիայի ժողովուրդները, դրանց թվում և հայերը, ընդունակ չեն ինքնավարության: Փաստորեն, անգլիական դիվանագետները Բեռլին մեկնեցին հայկական ինքնավարության պահանջ-խնդիրը մերժելու միտումով: Անգլիայում՝ Լոնդոնում և Մանչեստրում հայ-անգլիական ընկերության կազմակերպած հանրահավաքները և տարբեր միջոցառումները դիվանագիտական մի ճարպիկ ներկայացում էր, բեմադրված անգլիական բարձրաստիճան գործիչների կողմից, որտեղ իրենց կամքից անկախ և նույնիսկ անգիտակ գործող անձիք էին հայ պատվիրակության անդամները և անգլիական մի քանի հայամետ գործիչներ:

* * *

Հայ պատվիրակները Բեռլին հասան հունիսի 1-ին (13-ին): Կ. Պոլսից Բեռլին էր եկել նաև Ազգային ժողովի ատենապետ Ստեփան

1. Ատենագրությունը Ազգային ժողովոյ, 1878, էջ 8-9:

2. Նույն տեղում, նաև Սարգիսյան, ճշվ. աշխ., էջ 400:

3. Սարգիսյան, ճշվ. աշխ., էջ 407:

Փափագյանը, իր հետ բերելով հեռագրական ծածկագիր, որ պետք է օգտագործվեր պատրիարքի հետ հաղորդակցություն պահպանելու ժամանակ: Այդ մասին Արշակ Չոպանյանը գրում էր. «Փափագյան իսկական պատգամավոր մը չէր, բայց իրեն հանձնված դերը ավելի կարևոր էր, քան պատգամավորներունը: Իր պաշտոնն էր Պոլսո պատրիարքարանի դիվանագիտական խմբակին իբր լիազոր ներկայացուցիչ՝ վերահսկողություն մը ի գործ դնել պատգամավորներուն վրա, զանոնք Ներսիսյան ուղեգծին հետևելու ստիպել, երբ տարբեր ուղղությամբ նախաձեռնությանց ձգտում ունենային»¹: Նույն ժամանակ Բեռլին ժամանեց պատվիրակի առաքելությամբ Պետերբուրգում գործող խորեն Նար-Պեյը: Գերմանիայի մայրաքաղաքում հայերը հայտնվեցին տիպիկ իրավիճակում, պատվիրակության անդամներից ոչ մեկը չէր տիրապետում գերմաներենին: Թարգմանչի գործը ստանձնելու համար Փարիզից Բեռլին եկավ Պեյլերյանը: Բեռլինում գտնվելու առաջին օրերին պատվիրակներն ստանում են Ներսես Վարժապետյանի առաջին ծածկագիրը, որով նա հանձնարարում էր տեսակցել Գերմանիայի արտաքին գործոց նախարարության խորհրդական Բյուշի հետ՝ նրա միջնորդությամբ Բիսմարկի ուղեղությունն ստանալու նպատակով: Բյուշը խորհուրդ է տալիս հայ պատվիրակներին իրենց խնդրագրի հանձնումը կոմգրեսին հետաձգել այնքան ժամանակ, քանի դեռ չի ավարտվել եվրոպական թուրքիայի տարածքների հարցի քննարկումը: Ըստ գերմանական խորհրդականի՝ միայն Ասիական թուրքիային վերաբերող խնդիրների քննարկման ժամանակ կարելի է հայաստանի ինքնավարության փաստաթղթերը ներկայացնել կոմգրեսին:

Դրան հակառակ՝ Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարար Վադինգտոնը գտնում է, որ հայկական դատի վերաբերյալ բոլոր փաստաթղթերը անհրաժեշտ է անհապաղ ուղարկել կոմգրեսի բոլոր անդամներին, որպեսզի վերջիններս, նախօրոք ծանոթանալով բոլոր փաստաթղթերին, ակտիվորեն մասնակցեն Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրի 16-րդ հոդվածի քննարկմանը: Անսալով այդ խորհրդին, Խրիմյանն ու Նար-Պեյը հունիսի 13/25-ին Ռուսաստանի, Անգլիայի, Ավստրիայի, Գերմանիայի, Իտալիայի առաջին ներկայացուցիչներին հանձնեցին խնդրագիրը, Հայաստանի ինքնավարության վերբերյալ պատրիարքական ծրագիրը և դրանց կից վիճակագրական տեղեկություն-

1. Անահիտ, 1907, թիվ 6-7-8-9, էջ 150:

ները: Կոնգրեսի նախագահ Բիսմարկին հայոց պատրիարքը հավելյալ ուղարկել էր պաշտոնական մի գրություն, որում ներկայացնելով իր պատվիրակներին՝ խնդրում էր վեհաժողովի օրակարգի քննարկման հարց դարձնել հայկական հարցը: Հայ պատվիրակների խնդրագիրը պարունակում էր հայոց պահանջների արդարացիությունը հավաստող փաստարկումներ. «Մենք քաղաքական ազատություն չէ, որ պահանջում ենք և ոչ էլ երբեք ուզում ենք բաժանվել թրքական կառավարությունից: Մենք ուզում ենք թրքական Հայաստանի մի բաժնում, այն է՝ Երզրումի և Վանի վիլայեթներում և Դիարբեքիի վիլայեթի հյուսիսային մասում, ուր թվական առավելություն ունենք թուրքերի վրա, ...ուզում ենք ունենալ մի հայ վալի, որ պետությունների հավանությամբ կարգվի Բ.Դռնից»¹: Այնուհետև հայ պատվիրակները բացատրում էին, թե ինչու չի կարելի հայ նահանգապետի նշանակումը վերապահել թուրքիային: Բ.Դուռը ցանկացած պահին կփոխեր իր կողմից նշանակված պաշտոնյային և ի չիք կդարձներ բարենորոգումների ողջ ծրագիրը:

Պատրիարքական ծրագրի հետ կային մի շարք պաշտոնական փաստաթղթեր: Դրանցից էին «Ծրագիր կազմակերպական կանոնագրի Օսմանյան Հայաստանի», «Վիճակագիր Օսմանյան Հայաստանի», որին կցված էր ապագա ինքնավար Հայաստանի աշխարհագրական քարտեզը: Առաջին փաստաթուղթը² բաղկացած էր յոթ կետից, որոնք վերաբերում էին ինքնավար Հայաստանի սահմաններին (Երզրումի ու Վանի վիլայեթներ, Դիարբեքիի վիլայեթի հյուսիսային մասը, Արդնի սանջակը, Սղերդի սանջակի հյուսիսային մասը, Բիզե նավահանգիստը, որ գտնվում է Տրապիզոնի և Բաթումի միջև՝ առևտրի համար նպաստավոր պայմաններ ստեղծելու նպատակով): Նախատեսվում էր Հայաստանի վարչությունը հանձնել Բ. Դռան կողմից առաջ քաշված և պետությունների հավանությանն արժանացած մի ընդհանուր կառավարչի, որը պետք է իրականացներ գործադիր իշխանությունը, պահպաներ հանրային ապահովությունը, հսկեր տուրքերի հավաքմանը և դատավորների գործունեությանը: Ընդհանուր կառավարչի իրավասությունների մեջ էր մտնում նաև Ընդհանուր ժողովի նախագահությունը: Այդ պաշտոնը նախատեսվում էր հինգ տարով: Մյուս կետերը վերաբերում էին նահանգի եկամուտներին, նրա-

1. Մարտիան, նշվ. աշխ., էջ 419:

2. Ծրագիր կազմակերպական կանոնագրի Օսմանյան Հայաստանի, Կ.Պոլիս, 1878թ.:

մից գանձվող հարկերին, պետական գանձարանից հետո նահանգին մնացած ծախսերին, հաղորդակցության ուղիների զարգացմանը, դպրոցների և ընդհանրապես ուսումնական հաստատությունների պահպանությանը: Արևմտյան Հայաստանի՝ մեծ տերությունների ուշադրությանը հանձնված վիճակագրությունը ապացուցում էր, որ իր պատմական հայեցիքում (այն նահանգներում, ուր առաջարկվում էր մտցնել բարենորոգումներ) հայությունը կազմում է բացարձակ մեծամասնություն, իսկ տիրող ազգը տվյալ վայրում կազմում է հայերի թվաքանակի 1/3-ը: Իբրև ապացույց մատնանշվում էր Ուբիչինի 1845թ. մարդահամարի թվերը, որի խիստ նվազեցրած տվյալներով անգամ 30 տարի առաջ հայերի թիվը ներկայացված է 2 և կես միլիոն: Նույնիսկ հենվելով դրա վրա, կարելի է եզրակացնել, որ արևմտահայերի թիվը երեսուն տարի անց կարելի է հաշվարկել 3 միլիոն:

Այդ բոլոր փաստաթղթերը հայ պատվիրակները ներկայացրին վեհաժողովի նախագահին, որը դրանք տեղավորեց աղերսագրերի թղթապանակում:

Ֆրանսիական դեսպան Վադինգտոնն այդ մասին հաղորդելով հայ պատվիրակությանը, խորհուրդ տվեց նրանց դիմել Բիսմարկին, որպեսզի վերջինս այդ գրությունները մտցնի վեհաժողովի օրակարգի մեջ: Անսալով խորհրդին, պատվիրակները հատուկ նամակով դիմեցին Բիսմարկին: «Ազնիվ միջնորդը» տվեց իր համաձայնությունը ոչ թե ստացված փաստաթղթերը և ինքնավարության ծրագրերը, այլ Սան Ստեֆանոյի դաշնագրի 16-րդ հոդվածը քննարկելու համար:

Կոնգրեսին ներկայացվեց նաև մի այլ ծրագիր՝ «Մեկ քանի նոթեր Հայաստանի վարչության մեջ մտցվելիք բարենորոգմանց մասին» խորագրով: Այն կազմել էր Եգիպտոսի ականավոր պետական գործիչ հայազգի Նուբար Փաշան: Վերջինս այդ նոթերում մի քանի անգամ շեշտում էր, որ հայերը «աչք չունին ոչ քաղաքական անկախության մը, ոչ օսմանյան պետութենե որևէ բաժանման»¹: Հայերը կուզեն «հաստատություններ, որոնք երաշխավորեն իրենց ինչքը, իրենց կիներուն և աղջիկներուն պատիվը, իրենց կյանքի իրավունքը վերջապես»:

Պարզ ու հստակ գրելաոճով Եգիպտոսի բարձրաստիճան պաշտոնյան բացատրում էր, որ այդ ցանկությունները թուրքական պետությունը հանդիսավոր խոստացել է 1839 և 1856թթ. հրովարտակ-

1. «Անսիխտ», 1907, ք. 10 (շարունակությունը՝ թիվ 11, 12):

ներով, որոնք չեն իրագործվել և մնացել են թղթի վրա: Եգիպտական պաշտոնյան մատնացույց էր անում, որ Երևանի նահանգում, ռուսական հովանավորություն ընդունելուց հետո, 30 տարվա ընթացքում հայերի թիվը կրկնապատկվել է: Եզրակացությունը մեկն էր՝ աշխատասեր հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածը ևս կհասներ և՛ տնտեսական հաջողությունների, և թվաքանակի կրկնապատկման, եթե կիրառվեին ամենաչափավոր բարենորոգումների ծրագրեր:

Նուբար Փաշայի ծրագրում ներկայացվում են խիստ չափավոր, բայց իրականացվող բարենորոգումներ, ոչ թե մեծ պահանջներ, որոնք երբեք չեն կարող իրականացվել:

Նուբար Փաշան այդ ծրագիրը Փարիզից ուղարկել էր Բեռլին, մեծ պետությունների ներկայացուցիչներին բաժանվել էր մեկական օրինակ: Ինչպես տեսնում ենք, Վեհաժողովին մասնակցող պետություններին ներկայացվել էր երկու ծրագիր: Նախագահ Բիսմարկը հաշվի առավ պատրիարքարանի ներկայացրածը:

Երկու ծրագրերն էլ քննադատության ենթարկվեցին հայության երկու հատվածների աջ ու ձախ ուժերի կողմից: Արծրունին և իր համախոհները, Պետերբուրգում հրատարակվող «Голос» առաջադիմական թերթը, քննադատում էին պատրիարքարանի ծրագիրը իբրև խիստ պակասավոր, մատնանշում նրա թերությունները և առաջադրում ավելի լայն իրավունքների պահանջներ: Պարտված Թուրքիան իր դեսպան Սաադուլլահ բեյի միջոցով առաջարկում էր հայ պատվիրականը՝ չափավորել իրենց պահանջները և բավարարվել միայն հայ նահանգապետով: «Եթե Ձեզ համար բավական է Հայաստանի վրա հայ վալի նշանակվելը, կարող եմ անմիջապես հեռագրել Բ. Դռան, որ նա Ձեր այս փափագը կատարե նախքան Եվրոպայի միջամտելը»¹: Այդ առաջարկին Նար-Պեյը պատասխանում է, թե Բ. Դռան կողմից Հայաստանում նշանակված հայ վալին նույն օրն ևեթ կարող է արձակվել հենց նույն Բ. Դռան կողմից: Հայերին անհրաժեշտ է եվրոպայի երաշխավորությունը: Հայ պատվիրակները չհրապուրվեցին մնալ առաջարկություններով և շարունակեցին իրենց գործունեությունը:

Պատրիարքարանի ծրագրի հեղինակների համար խիստ չափավոր էին Նուբար փաշայի ներկայացրած ծրագրերը, այդ պատճառով

1. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 451:

նրանք Կ. Պոլսից հրահանգում էին իրենց ներկայացուցիչներին՝ հաստատ մնալ ինքնավարության պահանջի վրա:

Պատվիրակության ղեկավար Մկրտիչ Խրիմյանը այլ կարծիք ուներ այդ երկու ծրագրերի նկատմամբ: Նա հավանություն էր տալիս Նուբար փաշայի կազմած ծրագրին և անհրաժեշտ էր համարում, որ վերջինս Փարիզից գա Բեռլին՝ իր կազմած ծրագիրը անձամբ պաշտպանելու համար: Նույն կարծիքին էր նաև Բեռլինում Պարսկաստանի դեսպան, ազգությամբ հայ Մելքոն խանը: Նա ևս աշխատում էր համոզել Նուբար փաշային անձամբ պաշտպանել իր կազմած «Նոթերը»: Վերջինս խուսափում է այդ քայլից. նա գիտեր, որ և՛ Պոլսում, և՛ Բեռլինում Խրիմյանից բացի մյուս գործիչները դեմ էին դրան: Պատվիրակության մյուս անդամները, մասնավորապես Ստ. Փափագյանն ու Մ. Չերազը Կ. Պոլիս բողոքի հեռագիր ուղարկեցին, գանգատվելով պատվիրակության ղեկավարի կատարած քայլերից: «Անահիտ» հանդեսի 3 թվերի մեջ լույս տեսած Ստ. Փափագյանի հուշերը¹ ցույց են տալիս պատվիրակության անդամների անհամաձայնությունը և տարբեր գործելակերպը: Չուպանյանը կողմնորոշվում է դեպի Խրիմյանի գործելակերպը: Առանձին-առանձին քննարկելով պատվիրակության յուրաքանչյուր անդամի գործելակերպը, Չուպանյանը գնահատում է դրանց ամեն մեկին և ողջ պատվիրակությանը միասին. «Աչքի կը զարնե ամեն բանե ավելի պատվիրակության աններդաշնակ կազմը և հայ պատգամավորներուն ուստոստուն, հարափոփոխ ու անհեռատես հանգամանքը»²: Նար-Պեյն ուներ ռուսական կողմնորոշում: Նա ցանկանում էր Մեծ Հայքում հաստատել ռուսական տիրապետություն, այնտեղ ընդհանուր կառավարիչ հաստատել Լորիս-Մելիքովին, իսկ Կիլիկիայում՝ Ռուսաստանի բարոյական և ռազմական օգնությամբ ստեղծել ինքնուրույն հայկական տարածք: Այս խիստ լուրջ, դրական, բայց և դժվար իրականացվող ծրագիրը պաշտպանում և առաջ էր մղում իր գործելակերպով ոչ լուրջ Նար-Պեյը, որը ձգտում էր իր եղբայր Գվիդոնին օծել Կիլիկիայի թագավոր, իսկ ինքը դառնալ կաթողիկոս: Ակնհայտ է, որ այս ծրագիրը պետք է հանդիպեր բիկոնսֆիդյան Անգլիայի ուժգին դիմադրությանը:

Խրիմյանի ծրագիրը էականորեն տարբերվում էր Նար-Պեյի ծրագրից: Հետևենք դարձյալ Չուպանյանի գնահատումներին: «Խրիմյան

1. «Անահիտ», 1906, թիվ 10-11-12:

2. Նույն տեղում, թիվ 6-7-8-9, էջ 151:

ունի ծրագիր մը բոլորովին տարբեր. այն է Նուպար փաշային հանձնել հայոց դատին պաշտպանությունը, ստանալ Հայաստանի համար ինքնավար ռեժիմը Նուպար փաշա ըլլալով ընդհանուր կուսակալ. այս ծրագիրն ալ գործնական էր և ինքն իր մեջ տրամաբանական և ավելի անմիջականապես իրականանալի»։ Չոպանյանի կարծիքով Նուբար փաշան դիվանագիտական իր անուրանալի ծիրքով և հմտությամբ կարող էր մեծ արդյունքների հասնել հայկական դատի համար, քան ողջ պատվիրակությունը՝ միասին վերցրած։ Համեմատելով հայ ազգային գործիչներին՝ Ներսեսին, Օտյանին, Ստեփան փաշային, Սերվիլենին, Նուրյանին, նրանց գործելակերպը, Չոպանյանը եզրակացնում է, «Ադոնց մեջ ոչ մեկն ուներ Նուպարին հատուկ հեռատես, սուր միտք, գործնական ոգին, մաթեմատիկական հաշվագիտությունը, ծրագիր մը ի գործ դնելու համար ունեցած ճարակություն, անձնական հրապույրի և արդեն իսկ եվրոպական մեծահռչակ անուն վայելող ազդեցիկ անձնավորության առավելությունները»¹։ Ժողովրդի մարդու հոտառությամբ և անմիջական զգացողությամբ խրիմյանը իր ողջ հույսերը կապում էր եգիպտահայ քաղաքական գործչի հետ։ Պարսկաստանի հայազգի դեսպան Մելքոն խանը ևս խրիմյանի հետ միասին պնդում էին Բեռլին հրավիրել Նուբարին և նրան հանձնել հայկական դատի պաշտպանությունը։ Սակայն պոլսահայ խումբը, առավելապես պատրիարք Վարժապետյանն ու Գրիգոր Օտյանը դեմ էին Նուբար փաշային։ Չոպանյանն այդ փաստը բացատրում է այն հանգամանքով, որ վերջիններս հույս ունեին վեհաժողովից ստանալ ավելին, քան նախատեսում էր Նուբար փաշան։ «Ինքնավարության ծրագրի հեղինակների համար որչափ համեստ և աննշան պիտի երևար Նուպար փաշային ծրագիրն»², - տարիներ անց մտորում էր Սարուխանը։ Քիչ դեր չէր խաղում նաև մրցակցության ոգին։ Ինքնավար Հայաստանի նահանգապետ էր նախատեսվում մի կողմից Նուբար փաշան, մյուս կողմից՝ Օտյանը։

Մ. Չերազը և Ստ. Փափագյանը առանձին ծրագիր չունեին։ Եռանդուն և անձնվեր ազգային այդ գործիչները պաշտպանում էին և հետևում Պոլսի խմբին և հաճախ զանգատներ էին հղում պատրիարքարան, բողոքելով խրիմյանի գործելակերպից, իսկ Պոլիսը (իմա - պատրիարքը) «9/21 հունիսի կապտվիրե մոռանալ Նուպարի

1. «Անահիտ», 1907, թիվ 6-7-8-9, էջ 154:
2. Սարուխան, 624, աշխ., էջ 446:

անունն անգամ»³։ Ստեփան Փափագյանի հուշերը օր առ օր նկարագրում են պատվիրակության անդամների հակասական գործելակերպը։ խրիմյանն իմանալով Պոլիս ուղարկած հեռագրի և նրա պատասխանի մասին, զայրանում է. «Պատրիարք և դուք պատասխանատու եք, այսուհետև ես չեմ պատասխանատու, ինչպես կուզեք, այնպես ըրեք»։ Եվ նա հրաժարվում է ստորագրել Նուբար փաշային ուղղած Փափագյանի հեռագիրը, որով խորհուրդ չեն տալիս նրան գալ Բեռլին։

Պոլսահայ ողջ խումբը, պատվիրակները ևս, բացառությամբ Նար-Պեյի ունեին անգլիական կողմնորոշում։ Չոպանյանի ակնհայտ համակրանքը վայելող խրիմյանը ևս վեհաժողովի նախօրյակին և ողջ ընթացքում վարում էր անգլիամետ քաղաքականություն։ 1907թ. Չոպանյանն իրավացիորեն գրում էր. «Հայրիկ, որուն բնագող ճիշտ կտեսներ, բայց որ դիվանագետ չէր բնավ, ունեցած է արաքներ, որ խոհեմության ապացույց չեն։ Հայրիկ, որ այժմ (ընդգծումը Չոպանյանինն է) ըմբռնում է, որ հայ ժողովուրդը Ռուսը պետք է նախընտրե թուրքին, այն ատեն թուրքը կնախընտրե Ռուսին և չէր քաշվիր իր զգացումները անվայել հրապարակելու»²։ Նույն վերաբերմունքն ուներ ողջ հայ պատվիրակությունը, որը «հայկական դատը չափազանցորեն հանձնած է Անգլիո և Ռուսիո հանդեպ ցուրտ, նույնիսկ մերթ քնամական վարմունք ունեցած է», - գրում է Չոպանյանը, վկայակոչելով Ստ. Փափագյանի հուշատետքը։ Քննադատելով Անգլիայի նկատմամբ «ծայրահեղ, օղային, անհիմն հույսերը», ռուսական կողմնորոշում ունեցող Չոպանյանը գովեստով է արտահայտվում «թրքասեր», Փափագյանի խոսքերով «թուրքի մարդ» համարվող Նուբար փաշայի մասին։ Վերջինս իրատեսական վերաբերմունք ուներ ուժերի հարաբերակցության նկատմամբ և իր հարգանքն էր արտահայտում Ռուսաստանին, ընդգծելով, որ «Երևանի ռուսահայկական նահանգին ժողովուրդը երեսուն տարվա ընթացքին մեջ կրկնապատված է»³։ Դրանով նա հավաստում էր, որ Ռուսական հովանավորությունը վայելելու դեպքում Արևմտյան Հայաստանը ևս կարող է նման ձևով բարգավաճել։ Քննարկելով վեհաժողովի փաստաթղթերը, զննահատելով դրանք առանձին-առանձին, ցույց տալով Չերագի և Փափագյանի հուշերի

1. «Անահիտ», 1907, թիվ 10-11-12, էջ 163:
2. Նույն տեղում, թիվ 6-7-8-9, էջ 151:
3. Նույն տեղում, թիվ 10-11-12, էջ 162:

թեր ու դեմ կողմերը, Չոպանյանը հանգում է այն մտքին, թե հայ պատվիրակության աշխատանքներն ընթացել են սխալ հունով: Սակայն վերջում նա անում է մի վերապահություն. «...Եթե պատգամավորությունը բնավ գացած չըլլար Պեռլին, հավանական է, որ անգլիական դիվանագիտությունը բոլորովին պիտի ջնջեր Սան-Ստեֆանոյի 16-րդ հոդվածը, առանց անոր տեղ Պեռլինի դաշնագրին մեջ ոչինչ դնելու...»¹: Չոպանյանի կարծիքով պատվիրակության գործունեությունը չպսակվեց շոշափելի արդյունքով, որովհետև չէր դեկավարում «Նուպարի կամ Մելիքովի պես անձնավորություն մը», որը կկարողանար ապահովել Ռուսիո հզոր ու բոլորամպեր աջակցությունը»: Իր թեզն ապացուցելու համար Չոպանյանը մեջբերումներ է կատարում վեհաժողովի առաջին, երկրորդ, յոթերորդ նիստերում ռուսական առաջին պատվիրակ Գորչակովի ելույթներից, որը Ռուսաստանի հաղթանակի պտուղները ամբողջությամբ չկորցնելու ակնկալիքով առաջարկում էր վեհաժողովին, որ Արևելքում (իմա-Թուրքիայում) չլինի ոչ մի պետության գերիշխանություն, որ «Պոլսո հեղինակ հողին վրա՝ ինքնասիրությանց վատառողջ ու ճղճիմ պայքարին տեղ տեսնել հավաքական գործունեություն մը պետությանց, որ Բ.Պառն պիտի խնայեր շատ մը ցնորքներ և շատ մը սխալներ...»²:

Կարծում ենք, Չոպանյանը չափազանցում է հայ պատվիրակության խաղացած դերը վեհաժողովում: Անկախ այն հանգամանքից, թե ովքեր էին հայ պատվիրակության անդամները և ինչ ուղղությամբ էին ծավալում իրենց գործունեությունը, նրանք չէին կարող հասնել շոշափելի արդյունքների, որովհետև տվյալ պատմական պահին մեծ պետությունների միջև գործում էր շահերի հակամարտության օրենքը: Յուրաքանչյուր մեծ պետություն Թուրքիայում ուներ իր հետաքրքրությունների ոլորտը: Որևէ մեկի գերիշխանությունը կխախտեր ուժերի հավասարակշռությունը: Տվյալ պահին ուժեղ հակամարտություններ կային Անգլիայի և Ռուսաստանի միջև: Անգլիան առանց մի կաթիլ արյուն թափելու հաղթանակած Ռուսաստանին ստիպում էր հաղթանակի ողջ արդյունքները հանձնել վեհաժողովի քննությանը, ապա նրանից խլում էր հաղթանակի պտուղների մի ծանրակշիռ մասը: Անգլիական կառավարության լիազոր ներկայացուցիչները՝ Բիկոնսֆիլդն ու Սոլսբերին թուրքական պետության շահերն էին պաշտպա-

1. «Անսխիտ», 1907, քիվ 10-11-12, էջ 173:

2. Նույն տեղում:

նում և դիմադրում էին Թուրքիայի լծից ազատվել ցանկացող քրիստոնյա ժողովուրդներին տարբեր արտոնություններ՝ «առանձնաշնորհումներ» հատկացնելուն: Բիկոնսֆիլդի շուրթերով խոսում էր «վեհափառ սուլթանի շահերի ամենամեծ պաշտպանը» և հասկանալի էր նրա ծգտումը՝ «սուլթանը տեր լինի իր երկրում»: Վեհաժողովի ընթացքում բանակցություններն ընթանում էին Անգլիայի և Ռուսաստանի միջև: Երբ Գորչակովը հայտնեց Սոլսբերին, որ Ռուսաստանը Թուրքիային չպիտի զիջի Կարսը և Արդահանը, մտադիր են Բաթումը հայտարարել ազատ նավահանգիստ, իսկ Բայազետը, Ալաշկերտի հովիտը և Էրզրումը վերադարձնել Թուրքիային, Անգլիայի արտաքին գործոց նախարարը իրավունք վերապահեց իրեն իր պետության կողմից նկատել, թե պատրաստ են պաշտպանել Անգլիայի շահերը այն միջոցներով, որոնք հարմար կգտնեն¹: Փաստորեն, Չայաստանի ինքնավարության մասին հայ պաշտոնական շրջանների կազմած ծրագիրը վեհաժողովում չքննարկվեց: Մասնակից մեծ տերությունները զբաղված էին անորոշ բարենորոգումների մասին մի այնպիսի բանաձևի որոնումով, որ գոհացներ բոլոր շահագրգիռ կողմերին: Թուրքական լիազոր ներկայացուցիչների ուժեղ ընդդիմությունը հայկական հարցի քննարկման ժամանակ արդյունք էր վեհաժողովի իշխող ուժերի՝ գերմանացիների և անգլիացիների աջակցության: Թուրքական պատվիրակ Կարաթոքորի փաշան առանց թաքցնելու հայտնում է հայ պատվիրակներին, որ պետք է ընդդիմանա նրանց ծրագրին: Վեհաժողովի 14-րդ նիստի նախօրեին պարզվում է Թուրքիայի և Անգլիայի գաղտնի դաշինքի փաստը: Չայ պատվիրակները վիստված, ճիգեր չխնայելով, ուղերձներ են հղում Բիսմարկին և Սոլսբերին՝ տեսակցություն խնդրելով նրանցից: Երկուսն էլ պատասխանում են մերժումով. առաջինը՝ պատրվակելով իր երկրի չեզոք դիրքորոշումը, երկրորդը՝ զբաղվածությունը:

Թուրք-անգլիական դաշինքի հայտնությունը տհաճ ներգործություն ունեցավ վեհաժողովի բոլոր մասնակիցների վրա: Այդ դաշնագիրը յուրովի էր վճռել հայկական հարցը՝ ոչ ինքնավարություն, ոչ էլ ռուսական գրավում, այլ ընդհանուր բարենորոգումներ թուրքական կառավարության կողմից՝ Անգլիայի համաձայնությամբ: Մյուս տերություններին վերապահված էր սոսկ հավանություն տվողի դերը: Վեհաժողովին ամենևին չէր մտահոգում գլխավոր շահագրգիռ կողմի՝ հա-

1. Սալախան, հշվ. աշխ., էջ 465:

յության (ի դեմս նրա պատվիրակների) վերաբերմունքը կայացած վճռի նկատմամբ: Անգլիական և թուրքական դիվանագետները նախօրոք կազմել էին բանաձևի տեքստի մի տարբերակ, որը վեհաժողովի հուլիսի 11-ի նիստում համեմատելով Սան Ստեֆանոյի դաշնագրի 16-րդ հոդվածի հետ, խմբագրվեց և կարծես ճակատագրի հեղանակով ընդունվեց իբրև վեհաժողովի 61-րդ հոդված՝ այն տարբերակը, ինչ հայտնի դարձավ քաղաքակիրթ աշխարհին. «Բ. Դուռը հանձն է առնում իրականացնել, առանց այլևս ուշացնելու, այն բարվոքումներն ու բարենորոգումները, որ տեղական պետքերը պահանջում են հայոց բնակած նահանգներում, և երաշխավորել նրանց՝ ապահովությունը քուրդերի և չերքեզների դեմ: Բ. Դուռն այս նպատակի համար իր ձեռք առած միջոցների մասին պարբերաբար տեղեկություն պիտի տա պետություններին, որոնք պիտի հսկեն այդ միջոցների գործադրության վրա»¹: Այս ձևակերպման վերջին պարբերությունն անգամ թուրք պատգամավորներն ընդունում են դժկամությամբ: Նրանք ցանկանում էին այդ նախադասությանը տալ առավել անորոշ երանգ, որոնք չպետք է պարտավորեցնեին Բ. Դուռնը հաշվետու լինել մեծ տերություններին: Սակայն ֆրանսիական արտաքին գործոց նախարար Վադինգտոնը պնդում է այդ ձևակերպման վրա: Այդ մասին ֆրանսիական «Le temps»-ի թղթակից Գուստավ Կուստալը, որը կատարում էր Վադինգտոնի հանձնարարությունը և միաժամանակ Նուբար փաշայի մտերիմներից էր, լուրեր է հաղորդում Բեռլինից: Ժամանակի քաղաքական գործիչները Բեռլինի վեհաժողովում Հայաստանի և Հայկական հարցի նկատմամբ մեծ տերությունների դրսևորած վերաբերմունքը բացատրում են այն հանգամանքով, թե Հայաստանին ինքնավարություն տալու դեպքում այն կմիանար Արևելյան Հայաստանի հետ, դրանով ուժեղացնելով Ռուսաստանի ազդեցությունն այդ տարածաշրջանում:

Հայկական հարցի մասին ընդունած 61-րդ հոդվածի լուրն ստանալով Կ. Պոլսի հայ ղեկավար գործիչները հրահանգում են պատվիրակներին՝ գործադրել վերջին ճիգերը և վերստին դիմել այս անգամ արդեն Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի ներկայացուցիչներին: Սակայն

1. Սարուխան, նշվ. աշ., էջ 475:

այդ երկրների լիազոր ներկայացուցիչների փոխարեն հայ պատվիրակներին պատասխանում են երկրորդական պաշտոնյաներ: Պոլսից ստացված հատուկ հեռագրի համաձայն, երկու ժամ առաջ վեհաժողովի բոլոր մասնակիցներին, բացառությամբ թուրքականի, հայ պատվիրակները հղեցին մի բողոքագիր, որում իրենց ցավն ու բողոքն էին հայտնում հայ ժողովրդի օրինական պահանջները հաշվի չառնելու համար: «Հայերը հասկացան, թե խաբվել են, թե նրանց իրավունքները չեն ճանաչվել, որովհետև խաղաղասեր են եղել: Հայ պատվիրակությունը պիտի ետ դառնա արևելք, իր հետ տանելով այդ դասը: ...Հայ ժողովուրդը երբեք պիտի չդադարի աղաղակ հանելու, մինչև որ Եվրոպան նրա պահանջներին արդար գոհացում չտա: Բեռլին, 13 հուլիսի, 1878թ.»:

Ավարտած համարելով իրենց գործը հայ պատվիրակության անդամները հեռացան Բեռլինից հուլիսի 19-ին: Նար-Պեյը գնաց Փարիզ, Փափազյանը՝ Լոնդոն: Խրիմյանն ու Չերազը բռնեցին Պոլիս վերադարձի ուղին: Ճանապարհին նրանք մտան Վիեննա՝ ավստրիական արտաքին գործոց նախարարի մոտ, որպեսզի վերջինս Կ. Պոլսի իր դեսպանին հանձնարարի հայկական խնդիրը:

Երբ Խրիմյանն ու Չերազը վերադարձան Կ. Պոլիս, նրանցից առաջ տարածվել էր տխուր լուրը և առաջ բերել մեծ հուսախաբություն և հիասթափություն: Ազգային ժողովը քննարկման դրեց վեհաժողովի արդյունքների խնդիրը: Ազգային ժողովի երեսփոխան Պեկյան էֆենդիին զայրույթով ելույթ ունեցավ, անհաջողության համար մեղադրելով Կ. Պոլսի հայ ազգային շրջանակների ղեկավար գործիչներին, մասնավորապես պատրիարքին: Վարժապետյանն ուշքի էր եկել առաջին ուժգին հարվածից և արևմտահայությանը ապագայի հույս ներշնչելու նպատակով նա լավատեսական ելույթ ունեցավ, կոչով դիմեց գաղթաբնակ հայրենակիցներին՝ թողնել կայսրության մայրաքաղաքի գեղազվարճ ափերը, վերադառնալ Հայրենիք՝ Արևմտյան Հայաստան և համատեղ ջանքերով ձեռնամուխ լինել նրա վերաշինության գործին: Հայ պատվիրակության քարտուղար երիտասարդ Չերազը վեհաժողովի վերադարձից հետո լույս ընծայեց մի փոքրիկ աշխատություն՝ «Թե ինչ շահեցանք Պեռլինի կոնգրեսեն» խոստում վերնագրով: Խանդավառված նկարագրելով պատվիրակության կատարած աշխատանքը և ստացած արդյունքը, նա չափազանցված տարած աշխատանքը և ստացած արդյունքը, նա չափազանցված համեմատությամբ ներկայացնում է այն. «Պեռլինի կոնգրեսեն ոս-

կեհանք մը շահեցանք, մեզ անկե խիզախել և հանել ոսկին»¹։ Մոտավորապես չորս տասնամյակ անց, 1917-ին Մինաս Չերազը կրկին անդրադարձավ Բեռլինի վեհաժողովին, հայ պատվիրակության կազմին և գործունեությանը, դրանց հարակից այլ հարցերի²։ Չե-տադարձ հայացքի շարժառիթը Սարուխանի՝ 1912--ին Թիֆլիսում լույս ընծայած «Հայկական խնդիրն ու Ազգային Սահմանադրությունը Թուրքիայում» աշխատության առաջին հատորն է։ Արդեն պատկառելի տարիքում գտնվող Չերազը բարձր գնահատական տվեց աշխատությանը. «Բավականին խղճամիտ, գրեթե անաչառ ուսումնասիրություն, որ կուսակցամուլ գրչակներու ժահրեն ալ գերծ, մեծ պատիվ կբերե հեղինակին»³։ Դրանով հանդերձ, պատվիրակության նախկին քարտուղարը գտնում էր, որ Սարուխանը որոշ հարցերի տվել է, իր կարծիքով, սխալ գնահատականներ, որոնց մի մասի վերաբերյալ տալիս է իր մեկնաբանությունները։ Չերազը համաձայն չէ Ներսես Վարժապետյանին տված Սարուխանի գնահատականին (թուրքամուլ)։ Ժխտելով այդ որակավորումը, Չերազը պատրիարքի վարած քաղաքականությունը համարում է «պատեհական քաղաքականություն, որ հարմար է տկար ազգերուն։ Եղեգի քաղաքականություն է այն, որ կծռի ամենի քամիի առջև, այլ հետո նորեն կցցվի»⁴։ Ըստ երևույթին, պատրիարքի գործունեության նման գնահատականը ճիշտ էր։ Այլ հարց էր, թե ճի՞շտ էր նման գործելակերպը։ Չերազի առարկուններին է արժանանում նաև պատվիրակության անդամներին տված Սարուխանի գնահատականը։ Նա գտնում է, որ թեև խրիմյանը չէր տիրապետում ոչ մի եվրոպական լեզվի, բայց նրա նման ոչ ոք չգիտեր Հայաստանը։ Նրա արտաքինը, հոգեկան բարձր արժանիքները, որոնք ճառագում էին արտաքինից, եվրոպական բոլոր արքունիքներում թողել են բացառիկ ազդեցություն⁵։ Չերազն ընդունում է իր հասցեին եղած քննադատության մի մասը միայն. իրավ է, որ ինքը երիտասարդ էր և անփորձ, բայց իրենից բացի ոչ ոք չցանկացավ կատարել այդ պաշտոնը։ «Խրիմյանին ընկերանալու արժանավոր անձը Օտյանն էր, բայց նա չցանկացավ հակաթուրք ձեռնարկով խորտակել իր ապագան»։ (Չնայած տարիներ անց Օտյանը փախավ

1. Մ. Չերազ, Թե ինչ շահեցանք Պետլինի կոնգրեսին, Կ. Պոլիս, 1878թ., էջ 29։

2. Մ. Չերազ, Հայկական խնդիր, Վենետիկ, Սբ. Կաթար, 1917։

3. Նույն տեղում, էջ 7։

4. Նույն տեղում, էջ 8։

5. Նույն տեղում, էջ 16-17։

Փարիզ, վախճանալով Արդուլ Համիդի հալածանքներից - է. Կ.)։ Չե-րազը մատնանշում էր, որ ինքն ստիպված եղավ հետագա կյանքը «անցունել հայրենիքն հեռու»։ Պատասխանելով Սարուխանի դիտողությունների մեծ մասին, Չերազը, փաստորեն չի ընդունում ոչ մի քննադատական խոսք, որն ապացուցում է, թե ինչպես է «անփորձ երիտասարդը» տարիներ անց իրեն համարում անառարկելի մեծություն։

Ընդհանուր առմամբ վեհաժողովի արդյունքները հիասթափեցրին հայ ժողովրդին, չբավարարեցին նրա սպասելիքները։ Եվրոպական դիվանագիտության օգնությամբ ազատագրվել ցանկացող հայ գործիչները տեսան, որ զուր էին իրենց հույսերը։ Մ. Խրիմյանի մերձավոր զինակիցը, նախկին սանը, հաղորդում էր պատրիարքարանին. «Իմ սկզբունքս էր քարոզել, թե օտարեն պետք չէ բան հուսալ, ջանանք մենք զմեզ հոգալ, պատրաստվիլ և ցույց տալ ազգաց, թե մենք ալ ազգ մի ենք, մեր պատմության և մեր հայրենյաց արժանիքը մեր վրա ցուցնել, գիտությամբ գործնալ, միությամբ դիմանալ, գործել և պահպանել մենք զմեզ, պատրաստել մայրեր, հասցունել այրեր, զրկել զիրենք և տալ այս նպատակին համար։ Այս է մեր միակ փրկության ճամբան և ահա այս էր իմ առաքելության ավետարանը»¹։ Սրվանձտյանցը ևս Վարժապետյանի նման պահանջում էր, որ գաղութներում հիմնավորված ականավոր գործիչները՝ բժիշկները, իրավաբանները, վարդապետները մեկնեն Հայաստան և ծառայեն մի սրբազան նպատակի. «Հայաստանի մեջն է բուն հայկական խնդիրը և մեք Պետլինի մեջ կորոնենք զայն»։ Այս հակիրճ, սակայն խիստ տարողունակ միտքը դարձավ արևմտահայ առաջադեմ, ժողովրդանվեր գործիչների գործունեության նշանաբանը և նպատակակետը։ Իսկ դա ամենից առաջ նշանակում էր, որ հայ ժողովրդի ազատության համար «պետք է բախել ոչ թե եվրոպական պետությունների դռները, այլ հույսը դնել ժողովրդի կենսական ուժերի վրա, ոգեկոչել նրա ապրելու և հարատևելու»² անկոտրում կամքը և ներքին ողջ հնարավորությունները։ 61-րդ հոդվածի մասին այսպես էր գրում ռուս հետազոտողը. «Հոդվածը, որը տեսականորեն ենթադրվում էր լինել հայ ժողովրդի փրկության զենքը, իրականում եղավ նրա կորստյան միջոց, իսկ միջազգային վերահսկողության բոցավառ շնորհավորանք-

1. «Փոքի», 1879, թիվ 4, էջ 166, տես նաև Է. Կոստանյան, Գալիզիա Սրվանձտյանց, էջ 113։

2. Է. Կոստանյան, Գ. Սրվանձտյանց, էջ 117։

ազգաց», «Ժամանակ և պատահարք աշխարհի», «Ավետարան և ընկերսիրություն»,- ահա 13 դասերի խորագրերը: Դրանցից՝ բացի ամեն մի դասն ունի հեղինակի գրչին պատկանող համառոտ բնաբան, որն արտահայտում է տվյալ դասի գաղափարական բովանդակությունը: Առաջին երկու գլուխներում հեղինակն ուսուցանում է մարդ անհատի և հասարակության միջև եղած կապն ու հարաբերությունները, որով մարդը և մարդկային հասարակությունը տարբերվում է կենդանական աշխարհից: Մարդու կոչումը և գլխավոր գործը հեղինակը համարում է ոչ միայն երկրի տնտեսական բարգավաճումը, այլև հոգևոր-բարոյական կյանքը, մարդկային բարձր առաքինություններն ու չափանիշները: «Աշխարհ մարդոց առաքինության ասպարեզն է», որտեղ մրցանակների են արժանանում ոչ այնքան և ոչ միայն աստվածաշնչյան կերպարները, այլև հայոց եկեղեցու հայրապետներն ու վարդապետները, Գրիգոր Լուսավորչին և իր հետնորդներին զուգահեռ Մեսրոպ Մաշտոցը՝ իր թարգմանիչ աշակերտներով, Վարդանը՝ իր ուխտադիր խմբով: Խրիմյանը կարծում է, որ մրցանակների են արժանի ոչ միայն իրենց «հանճարով, գյուտերով, արվեստով, աշխարհաշինությամբ, մեծագործությամբ»¹ հռչակված անցյալի գործիչները, այլև նոր ժամանակների ժողովրդամուկեր և ազգամուկեր անձնավորությունները: Հեղինակը պատվիրաններ է տալիս հասարակության բոլոր խավերին. «Իբրև աշխարհի մարդ՝ քաղաքավարությամբ առաքինացիր, իբրև ազատ մարդ՝ մի ստրկանար..., իբրև իշխան, օրենքով իշխե, արդարություն և իրավունք սիրե, իբրև հպատակ՝ օրենքով հնազանդիր... իբրև ընկերական մարդ՝ ընկերական պարտիքներ սիրով կատարե և միանգամայն ճանցչիր իրավունքդ»²:

Բնության օրենքները համեմատելով բարոյական օրենքների հետ, հեղինակն իրավացիորեն առաջնությունը տալիս է բնական օրենքներին, որոնք հավերժական, անսկիզբ, անվերջ ու անվախճան են իրենց հոլովություն: Եվ քանի որ բնության երևույթներն իրենց ազդեցությունն են թողնում մարդկային հասարակության վրա, Խրիմյանն անհրաժեշտ է համարում բնության գաղտնիքների խորն ուսումնասիրությունը, որպեսզի հնարավոր լինի խուսափել նրա ավերիչ ուժերից, քանի որ «Տիրական մարդը բնական օրինաց հպատակ ծառան է»³:

1. Խրիմյան Հայրիկ, Երկեր, էջ 315:

2. Նույն տեղում, էջ 316:

3. Նույն տեղում, էջ 319:

Մարդկային օրենքները տարբերվում են բնության օրենքներից, չնայած Խրիմյան հոգևորականի կարծիքով երկուսի աղբյուրն էլ «հավիտենական իմաստությունն է»՝ Գերագույն Օրենսդիր Աստվածը: Մարդկային բարոյական օրենքների հիմքում դնելով Տասնաբանյա պատվիրանները, Խրիմյանը գծում է դրանց զարգացման վերընթաց կորը՝ Մովսեսը իր օրենքով, ապա Հիսուսը՝ իր փրկիչ առաքելությամբ: Համեմատելով երկու չափանիշները, Խրիմյանն առավելությունը տալիս է «Հիսուսի ներող մարդասիրությանը»: Խրիմյանի հայացքների հակասությունն արտահայտվում է 3-րդ գլխում՝ «Անհավասար կյանք մարդկային ընկերության» խորագրով, որի բնաբանը և հենց առաջին նախադասությունն իրար հակասում են: «Թե մարդիկ աշխարհիս վերա և արևուն տակ անհավասար կերևին, հողին ու գերեզմանի ստվերին տակ կը հավասարին»: Սկզբում հեղինակը հայտարարում է, որ մարդիկ ծնվում են հավասար և մեռնում հավասար, ապա՝ ավելացնում, թե անհավասարությունը ոչ միայն մարդկային հասարակությանն է հատուկ, այլև տիեզերքին: Տիեզերքի անհավասարությունն ասելով նա հասկանում է բնության մեջ գոյություն ունեցող բազմազանությունը, անթիվ, անհամար երևույթներ, առարկաներ, երկրներ, բուսական և կենդանական աշխարհի տարբեր տեսակներ: Այդ «անհավասարությունից» հետո հեղինակն անցնում է մարդկային հասարակության մեջ տիրող անհավասարությանը: Այստեղ նա տարբերակում է երկու տեսակի անհավասարություն. առաջին անհավասարությունը, ըստ նրա, մրցակցության ոգին է, որը հասարակական կյանքը մղում է դեպի առաջադիմություն. «Գյուտի հանճարներ գերազանցել կը մրցին, գրոց հեղինակներ մատենագրելով կը մրցին: Մամուլի ազասության խմբագիրներ ազատաբանելով կը մրցին»¹: Նույն այդ մրցակցությունը կյանքի առաջնորդ ուժը լինելուց բացի, ունի նաև բացասական և «հոռի ծնունդներ», այստեղից էլ բխում է երկրորդ անհավասարությունը՝ սոցիալականը: Ըստ Խրիմյանի նրանից է ծնունդ «մեծամիտ տիրապետության ոգին» և բազմաթիվ այլ թշվառություններ, երբ «գորավոր գտկարն միշտ նվաճելով կը հաղթվառություններ, երբ «գորավոր գտկարն միշտ նվաճելով կը հաղթահարե և կը հարստահարե»²: Այդ պատճառով Խրիմյանը գովեստով է արտահայտվում սպարտացի մեծ օրենսդիր Լիկուրգոսի մասին, որը ցանկացավ սոցիալական հավասարություն հաստատել իր հայ-

1. Խրիմյան Հայրիկ, Երկեր, էջ 325:

2. Նույն տեղում, էջ 326:

ապրող թշվառներին, որովհետև՝ «երկրին բարգավաճանք ժողովրդին լուսավոր կրթութենեն կը ծնի, ինչպես որ թշվառությունը՝ նորա տգիտութենեն»¹: Սակայն հեղինակը քաջ գիտակցում է, որ բոլոր ժամանակների տիրակալներն էլ խոչ ու խուժ են հարուցել լուսավորության ճանապարհին, որովհետև նրանք կարծում են, թե տգետ ժողովրդին իշխելն ավելի հեշտ է: Այդ երևույթը տիպական համարելով արևելյան հետամնաց պետությունների համար, հեղինակը դրան հակադրում է «քաղաքակիրթ աշխարհի լուսամիտ գաղափարին, որ միշտ կջանա ժողովրդին մտավորական զարգացումն առաջ տանելով՝ լուսավորել զայն»²: Թվարկելով իշխանությունների պարտականությունների բոլոր ոլորտները, հեղինակը գծում է նրանց զեղծումների և չարաշահումների պատկերը: Նա պահանջում է, որ ժողովրդի և իշխանության շահը ընդհանուր լինի, իրարով պայմանավորված: Դա համարելով բոլոր ժամանակների իշխանությունների զորության առաջին նախապայմանը, հեղինակը գտնում է, որ հակառակ դեպքում իշխանությունը դիմում է զեղծումների, խախտում է օրենքի հավասարությունը: Նա պահանջում է բոլոր օրինախախտների նկատմամբ կիրառել նույն պատժամիջոցները, խտրություն չդնելով դիրքի և պաշտոնի առաջ: Նա գտնում է, որ նույն հավասարությանը պետք է խրախուսել բարիք գործողներին, երկրի առաջադիմության անձնավոր մշակներին: Ավելորդ համարելով մանրամասն թվարկել իշխանության չարաշահումների բոլոր դեպքերը, նա գծում է ժողովրդի և իշխանության պարտականությունների և իրավունքների սահմանները. «ինչ որ իշխանության պարտիքն էր, այն է ավասիկ ժողովրդին իրավունք և ինչ որ իշխանության համար իրավունք է, այն է տիրապես ժողովրդի պարտիք»³: Իշխանությունների և իշխանավորների առաջ դնելով իր հատու պահանջները, խրիմյանը միևնույն ժամանակ պատգամում էր հպատակ ժողովրդին, նրան ուսուցանում, թե «իշխանության գավազանը երկնքն է դեպի երկիր ձգվեր է», այսինքն՝ իշխանությանը տրվում է աստվածային ծագում և հորդորում է ժողովրդին՝ հնազանդվել տիրակալներին: «Քրիստոս և քրիստոնեական կրոնի ուսուցիչները առհասարակ կը պատվիրեն ճանչնալ իշխանությունը, պատվել, հնազանդվել, երկնչել և տալ կայսերին՝ կայսեր...»⁴:

1. Խրիմյան Հայրիկ, Երկեր, էջ 336:

2. Նույն տեղում:

3. Նույն տեղում, էջ 337:

4. Նույն տեղում, էջ 338:

Սակայն հենց նույն բաժնում հոգևորական խրիմյանի դեմ ընդվզում է ժողովրդավար խրիմյանը: Այստեղ նա ոչ թե ձգտում է հաշտեցնել անհաշտելին, սրողել հակասությունները, այլ հորդորում է ժողովրդին՝ տեր կանգնել իր իրավունքներին, որ իշխանավորները օգտվելով ժողովրդի տգիտությունից «չհամարձակին նույն իսկ օրենքով հարստահարել, որոնց օրինակ բազում անգամ և բազում տեղ կը տեսնենք աշխարհին մեջ»¹: Իշխանություն և ժողովուրդ հարաբերությունից հետո հեղինակն անդրադառնում է ժողովրդի և «ազնվական դասի» փոխհարաբերությանը: Ժողովուրդը, ըստ խրիմյանի, «մարդկային ընկերության ամենամեծ մասն է. կայսր, թագավոր, իշխան, պայազատ, ամենքն ևս ժողովրդի զավակներն են, զի ժողովուրդն է բուն արմատ և մայր ամեն կարգի և վիճակի մարդոց»²: Ժողովուրդը ասելով խրիմյանը հասկանում է աշխատավոր, հասարակության ամենաստվար մասին՝ գյուղացիությանն ու արհեստավորներին: Ժողովրդի աշխատանքով, նրա թափած քրտինքով են ստեղծվում բոլոր բարիքները, բայց ինքը՝ ժողովուրդը, զուրկ է մնում իր ստեղծածից. «ազնիվ ցորեան և պատվական հացը» ուտում է ազնվականը, ժողովրդին թողնելով կորեկ ու գարի: Խրիմյանը մեկ առ մեկ թվարկում է, թե ինչպես է զրկվել ժողովուրդը իր աշխատանքի արդյունքներից, որոնք վայելում են ազնվականությունն ու մյուս շահագործողները: Այդ երևույթը նա տեսնում է և՛ Արևելյան հետամնաց երկրներում, և՛ Արևմտյան «քաղաքակիրթ» աշխարհում, ամենուրեք ժողովուրդը «ծանր աշխատության և կարոտության մեջ կմաշի»³: Իշխանավորներին, հարուստներին և ազնվականներին խրիմյանը վերապահում է «աշխարհավարությունը, քաղաքագիտությունը և դատարապահում է «աշխարհավարության սամձը»: Միավարությունը», նրանց ձեռքը դնում «կառավարության սամձը»: Միևնույն խրիմյանը ազնվականների մեջ տեսնում է երկու խումբ. առաջինը՝ «անարդար և նենգող» ազնվականներն են, որոնք խաբեությանը հսկայական հարստություն են դիզել և երկրորդը՝ «արդար վաստակով և ուղիղ աշխատությամբ հարստացած ազնվականներ»: Յեղիմակի կարծիքով վերջինները խիստ սակավաթիվ են: Խրիմյանը դատապարտում է հարստահարողներին, հափշտակողներին, անգութ կալվածատերերին և պաշտպանում հասարակ ժողովրդին, իր ճա-

1. Խրիմյան Հայրիկ, Երկեր, էջ 338:

2. Նույն տեղում, էջ 340:

3. Նույն տեղում, էջ 342:

վում է, քանի՞ տարի է Կ.Պոլսի հայոց Ազգային ժողովն ընդունել է սահմանադրությունը, սակայն նրա հողավածները չեն կիրառվում ո՛չ մայրաքաղաքում, ո՛չ էլ գավառ համարված բուն Արևմտյան Հայաստանում: Ամեն մի մեղադրանքին հետևում է «բարի հոր կրթական դասը». չէ՞ որ այս ողջ աշխատությունը դասերի մի մեծ շարք է: Նա իր պարտքն է համարում հասկացնել ժողովրդին, որ իր ժամանակի (ինչպես բոլոր ժամանակների) մեծ աշխարհակալը շահն է: Հզոր պետություններն առաջնորդվում են ոչ թե մարդասիրական գաղափարներով, այլ հետապնդում են իրենց երկրների շահերը: Մարդկային համճարն է ստեղծել Ավետարանն ու խաչը, և Կրուպի թնդանոթը ... իրար անհամատեղելի հասկացություններ: Ավետարանը մարդկայնության, վեհության ու առաքինության քարոզիչն է, իսկ 19-րդ դարի քաղաքակրթությունը՝ Կրուպի թնդանոթը: «Դեռ մահ կը բերե, դեռ մարդոց համար սպանության գործիքներ կհնարե, քուն և հանգիստ չունեն աշխարհիս տիրապետներ և դիվանագետներ»¹: Այս աշխարհիս հզորներին նա համեմատում է հեքիաթային վիշապի հետ, որը նստել է աղբյուրի ակի վրա, ջրից զրկում է ժողովրդին: Եվրոպական հզոր պետությունների տիրակալներից և դիվանագետներից քաղած իր դասերն էր Խրիմյանն ավանդում ժողովրդին՝ հայությանը: Ճշմարիտ քրիստոնյային վայել բարի հոր կրթական դասերն ավարտվում են մեծ, իսկական մարդասիրության, ազգ և կրոն չճանաչող մարդասիրության քարոզով. օգնել զորավորներից զրկվածներին, հարստահարողներից ճնշվածներին: Իսկական մարդասիրությունը պահանջում է օգնել, ոտքի կանգնեցնել ընկածին և զրկվածին. «Քեզ ինչ՞ փույթ նորա լեզուն և կրոն»: Սեր առ մարդը՝ ահա գրքի ամենամեծ դասը: Մարդու, հարազատի, Հայրենիքի սիրո համար ողջակիզել սեփական անձը: Դա Հիսուսի վարքն է, որին հետևում է Խրիմյանը և՛ գործով, և՛ գրչով:

1. Խրիմյան Հայրիկ, Երկեր, էջ 409:

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՄՅԱՆԸ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ԱՌԱՋՆՈՐԴ

Սան Ստեֆանոյի դաշնագրի 16-րդ և Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածները հայկական հարցի վերաբերյալ խանդավառության, հույսերի, սպասումների, ակնկալությունների, ապա նաև հուսահատության և հուսալքման մակընթացություն և տեղատվություն առաջ բերին արևմտահայության մեջ: «Սա մի հետաքրքրական և բեղմնավոր շրջան էր: Հայությունը վերջնականապես զարթնել էր մեռելային քնից և սկսել էր ձգտել թոթափելու իր դարավոր ստրկությունը՝ հիմը դնելով նոր և ազատ կյանքի: Հրապարակ եկած հայ քաղաքական գործիչները և ազատ կյանքի: Հրապարակ եկած հայ քաղաքական մտքին: Այս կամ այն ուղղությունն էին ուզում տալ հայ քաղաքական մտքին: 80-ական թվականները մեր պատմության դարձավ կետն էր», - գրում էր անցյալ դարի 80-ական թվ. գաղափարական շարժումներն ուսումնասիրող Ար. Գյուլխանդանյանը¹:

Թուրքական բռնակալությունից ազատագրվելու խնդիրը օրակարգի մեջ էր, անհրաժեշտ էր մշակել նոր պայմաններին համապատասխան նոր մարտավարություն: Եվրոպական պետությունների հավաքական ուժին ներկայացրած աղերսագրերը և դիմումները չտվին ակնկալվող արդյունքը: Թուրքական կառավարությունն զգաց այն մեծ սպառնալիքը, որ կախվեց իր գլխին հայկական հարցը միջազգային դիվանագիտության առարկա դառնալով: Դա առիթ կարող էր ծառայել մեծ պետությունների համար իր «ներքին գործերին խառնվելու», ստիպելու զիջումների և տարածքային «համեղ պատառների» կորստյան:

1. Ար. Գյուլխանդանյան, Նոր կյանքի արշավույթին (Հայրենիք, Բոստոն, 1938, N1 նոյեմբ.), էջ 86:

Խրիմյանի և Սրվանձոյանցի գալուստը Վան կրկնակի լիցք հաղորդեց այն ամենին, ինչ տեղի էր ունենում այդ հայաշատ կենտրոնում: Երեք ուժերի, երեք ուղղությունների միացյալ գործունեությունը տալիս էր դրական արդյունք: Որոշ տարբերություններով հանդերձ, այդ երեք անձնավորություններն էլ հակված էին զարկ տալ հայության ազգային զարթոնքին, համախմբել ազգը և սեփական ուժերին ապավինած՝ պատրաստվել գալիքին: Այդ երեք խմբավորումներից բացի տասնյակ տարիներ առաջ Վանում արմատավորվել էր մի այլ ուղղություն՝ դեռևս 1860-ականներից տեղի հասարակ ժողովրդի շահերը ոտնահարող, թուրքական տեղական պաշտոնյաների բարեկամ, ապազգայնացված վաշխառուների ծայնափող պողոսյանական խմբավորումը, վարդապետ, ապա եպիսկոպոս Պողոս Մելիքյանի գլխավորությամբ¹: Չնայած այն հանգամանքին, որ 70-ականների սկզբին նա մեկուսացվել էր ազգային գործերից պատրիարք Մ.Խրիմյանի և Վանում Սահմանադրության գործադիր Գ.Սրվանձոյանցի մղած հետևողական պայքարի շնորհիվ, սակայն նա դեռևս շարունակում էր գործակցել հայտնի վաշխառուներ Պանիրյանի, Իսաջանյանի և Մարությանի հետ, սերտ հարաբերություններ ուներ քուրդ ցեղապետների և թուրք պաշտոնյաների հետ: Նրանք դեմ էին ազգային-ազատագրական պայքարին և գաղափարախոսությանը և գտնում էին, որ անհրաժեշտ է աշխատանքներ ծավալել թուրքական կառավարության հետ համաձայնության եզրեր գտնելու և գոյատևելու համար:

Պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո թուրք-քրդական զորքը հետ էր քաշվում սահմանից, անցնում Վասպուրականի տարածքով, երկար ժամանակ մնում Վանում, ապա տեղաբաշխվում գանազան վայրեր: Այդ ընթացքում նրանք խժոժություններ էին անում քաղաքում, ահաբեկում բնակչությանը, նրանց ենթարկում կոտանքների ու տանջանքների: Այդ բոլորը Վանի հայ երիտասարդության շարքերում զայրույթ առաջացրեց, վայրագություններին դիմակայելու փափագ, ինքնապաշտպանական ձգտումներ: Այդ մտայնության արտահայտությունը և գաղափարը գործողության վերածելու ձեռ-

1. Պողոսյան-պաղոսյան շարժման մասին մանրամասն տես՝ Աշ. Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և իր ժամանակը, Խ. Ա. Երևան, էջ 374-378, Է. Կոնստանդյան, Գաբիզին Սրվանձոյանց, էջ 101-106:

նարկը եղավ «Սև խաչ» գաղտնի կազմակերպության ծնունդը 1878-79թթ.: Կազմակերպության մասին իրենց հուշերն են թողել ժամանակակիցները, ականատեսները, մասնակիցները (Հարություն ճանկույան¹, Ավետիս Թերզիպաշյան², Համբարձում Երամյան³) իրենց զեկուցագրերն են հղել Ռուսաստանի Արտաքին գործերի նախարարության Վանի փոխիյուպատոս Կ.Կամսարականը և Էրզրումի գլխավոր հյուպատոս Դեննետը⁴:

Կազմակերպության նպատակը ժողովրդի ինքնապաշտպանության կազմակերպումն էր, նպատակին հասնելու միջոցները՝ անհրաժեշտ զինամթերքի հայթայթումը, ժողովրդին զենքի վարժեցնելը: Քանի որ թուրքական օրենքներով արգելվում էր անհավատ (գյավուր) հայերին զենք կրել, ապա ողջ գործունեությունը ծավալվում էր խիստ գաղտնիության պայմաններում: Ջգուշության նկատառումներով չի հրապարակվել կազմակերպության ծրագիրն ու կանոնադրությունը: Ենթադրվում էր, որ կազմակերպության անդամները ահաբեկման կենթարկեին, կամ «սև խաչ» կոչեին այն անձանց վրա, ովքեր կհամարձակվեին կառավարությանը մատնել կազմակերպության գործունեության մասին: Հայտնի է նաև, որ իր ողջ գործունեության ընթացքում կազմակերպությունը չունեցավ դավաճաններ ու մատնիչներ⁵: Կազմակերպությունն ուներ լեզալ և անլեզալ մարմիններ: Լեզալը Վանում հաստատված կիրակնօրյա լսարաններն էին, ակունքները, որտեղ տարբեր թեմաներով դասախոսություններ էին կարդում նշանավոր ուսուցիչներն ու տարբեր գործիչները, ժողովրդի մեջ արքնշանավոր ուսուցիչներն ու տարբեր գործիչները, ժողովրդի մեջ արքնացնում էին ազգային ինքնագիտակցության և ինքնաճանաչման զգացումները, բալկանյան ժողովուրդների ազատագրական պայքարի օգուները, բալկանյան ժողովուրդների ազատության հասնելու միակ ճիշտ ուղին՝ ռինակով ցույց էին տալիս ազատության հասնելու միակ ճիշտ ուղին՝ զինված պայքարը: Այդ ակունքների նպատակալաց գործունեությունը դադարեց Փորթուզյանի անխոհեմ և ցուցանոլ արարքի պատճառով: Վանի փողոցներում ազդագրեր փակցվեցին նրա կարդացվելիք հրապարակային բանախոսության մասին՝ «Ժամանակը հասել

1. Հ.Ճանկույան, Հիշատակներ հայկական ճգնաժամին, մասն Ա և Բ:

2. Ա.Թերզիպաշյան, Արժիվը իմ բույնին մեջ:

3. Հ. Երամյան, Հուշարձան Վան-Վասպուրականի, Խ. Ա.:

4. АВНР, Армянские дела, ф. Политархив.

5. Ա.Թերզիպաշյան, Արժիվը իմ բույնին մեջ, էջ 66-67, մաս՝ Հ.Ճանկույան, Հիշատակներ..., էջ 51:

յանը բոլոր միջոցներով դանդաղեցնում էր իր ընթացքը ժամանակ չահելու համար: Վանից Պոլիս 20 օրվա ճանապարհը (այն ժամանակվա պայմաններում) խրիմյանն անցավ 75 օրում: Դրա պատճառը կաթողիկոսական ընտրությունների ձգձգումն էր:

Քանի որ կաթողիկոսի նստավայր էջմիածինը գտնվում է ռուսական տիրապետության տակ, ապա ռուսական դիվանագիտությունը շահագրգիռ աշխատանք է ծավալում կաթողիկոսական ընտրությունների ժամանակ: Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարությունը հրահանգում է Թուրքիայի գործակալներին տեղեկություններ հաղորդել կաթողիկոսական արևմտահայ հավանական թեկնածուների վերաբերյալ: Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Էրզրումի գլխավոր հյուպատոս Դենմետի զեկուցագիրը (1883թ. մարտի 29), որտեղ իր խոհերն ու նկատառումներն է արտահայտում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի դերի ու նշանակության մասին Ռուսաստանի վարած Արևելյան քաղաքականության ոլորտում: Իբրև կաթողիկոսի ամենահավանական թիվ մեկ թեկնածու զեկուցագրում նշվում է խրիմյանի անունը. «Այդ անձնավորությունն աչքի է ընկնում բարձր բարոյական հատկություններով, օժտված է խոսքի հրաշալի ծիրքով, սակայն հոգով պոետ խրիմյանը պրակտիկ կյանքում խիստ համեստ է...»: Այդ բոլորով հանդերձ ռուս դիվանագետը խրիմյանի ընտրությունը կաթողիկոսի պաշտոնում համարում է անցանկալի, քանի որ նրա անվան հետ են շաղկապվում հայ ժողովրդի ազատագրության և ինքնավարության հարցերը: Թվարկելով նաև Չմյուռնիայի հոգևոր առաջնորդ Մելքիսեդեկ Մուրադյանի, Բրուսայի հոգևոր առաջնորդ Բարդուղիմեոս Չամչյանի, Կ. Պոլսի եպիսկոպոսներ Մատթեոս Իզմիրյանի և Խորեն Նարպեյի, նաև Էրզրումի նախկին հոգևոր առաջնորդ Հարություն Վեհապետյանի անունները իբրև կաթողիկոսական գահի ամենահավանական թեկնածուներ, ռուս դիվանագետը իր համակրանքն է արտահայտում վերջինի նկատմամբ, գտնելով, որ «նա աչքի է ընկնում առողջ բանականությամբ և հեռու է հայոց անկախությունը վերականգնելու երազային տեսիլներից»¹:

Հայ հասարակական շրջաններում եռուզեռ էր տիրում: Պարբերական մամուլի օրգանները առաջ էին քաշում և պաշտպանում իրենց թեկնածուներին: խրիմյանի թեկնածությունն էին պաշտպանում «Մշա-

կը» և «Արևելքը» (Վարժապետյանի մահից հետո): Ծերենցն այդ առիթով գրեց հատուկ աշխատություն, քարոզչական եռանդուն աշխատանք ծավալելով նրան կաթողիկոս ընտրելու համար: «Խրիմյան կանգուն է յուր առաքինությամբ, յուր անշահասիրությամբ և յուր փորձառությամբ: ...Քսան և հինգ տարիներ առաջ զինքը տեսնողը և յուր վարքը գիտցողը՝ նույն մարդը կտեսնե ազգին համար գործող իբրև հեղինակ, իբրև խմբագիր, իբրև քարոզիչ, իբրև առաջնորդ, իբրև պատրիարք և այս ամեն աշխատությանց մեջ եսության նշույլ չկա, այլ միայն յուր ազգին և հայրենի եկեղեցվոյն սերը կփայլի»²:

Քարոզչական աշխատանք էր ծավալում նաև Բաֆֆին, որը Մշակի էջերում հանդես եկավ մի շարք առաջնորդողներով, գնահատելով խրիմյանի ազգասեր գործունեությունը, որի շնորհիվ ժողովրդի կողմից արժանացած «հայրիկ» պատվանունի հետ չեն կարող մրցել «պաշտոնական ամենափայլուն տիտղոսները»: Համարելով խրիմյանին «հայկական մեծ գերդաստանի հայրը», Բաֆֆին նրա գործունեության բոլոր փուլերի մեջ տեսնում է «ժողովրդասիրական անմար ոգին»³:

Այդ քարոզչությանը իր նպաստն էր բերում նաև ռուսալեզու մամուլը, որը սկզբում գրախոսում էր Ծերենցի աշխատությունը, ապա առանձին հոդված նվիրում կաթողիկոսության իր թեկնածուին՝ Մկրտիչ խրիմյանին³:

Խրիմյանն արհեստականորեն ձգձգում էր իր ճանապարհը: Նա ցանկանում էր դեռ Պոլիս չհասած իմանալ ընտրությունների արդյունքը, հույս ունենալով, որ ինքը կընտրվի Ամենայն հայոց կաթողիկոս: Նրա ճանապարհն անցնում էր Բզումնյաց, Բուլանքխների, Կոփի, Մանազկերտի հայաշատ գյուղերով: Ամենուրեք ջերմ դիմավորություններ, պատարագելու խնդրանքներ: Դժվարահաճ հայրիկը պատրաստական պատարագում է բոլոր վայրերում, միայն թե ընթացքը դանդաղի: Վերջապես, մայիսի 31-ին խրիմյանը մտավ Կ. Պոլիս: Դեռ կաթողիկոսական ընտրությունը չէր կատարվել: Միայն հունիսի վերջերին հեռագիրը գուժեց կամ ավետեց, որ Չմյուռնիայի առաջնորդ Մելքիսեդեկ Մուրադյանը 31 քվեով դարձել է առաջին ընտ-

1. Մերենց, Կաթողիկոսություն և խրիմյան, էջ 16:

2. Մշակ, 1883 N 194-196, 198, 201, 204, նաև Լևոն Գևորգյան, Գրիգոր Արքայունի և նրա «Մշակը», էջ 280:

3. Новое обозрение, Тифлис, 1884г., N41, 117.

1. АВРР, ф. Армянские дела, д. 154, л. 3-10.

րելի, իսկ Բեսարաբիայի առաջնորդ Մակար եպիսկոպոսը՝ 16 քվեով երկրորդ ընտրելի: Ցարի հավանությանն արժանացավ երկրորդ ընտրելին՝ Մակար Թեղուտցին: Այդ լուրը ռուսների պայթյունի ազդեցություն ունեցավ խրիմյանի կողմնակիցների, մանավանդ վանեցիների վրա: Թե վանում և թե Պոլսում ցույցեր եղան, որտեղ տաքարյուն երիտասարդները պահանջեցին եկեղեցում չհիշել նորընտիր կաթողիկոսի անունը: Ցույցերը և հուզումները հասան այն աստիճանին, որ կառավարությունը ցանկացավ միջամտել իրադարձություններին: Վանեցիների արտակարգ եռանդը մեղմեց խրիմյանի սթափեցնող նամակը, իսկ Կ.Պոլսում՝ պատրիարք Չարություն Վեհապետյանի հանդարտության կոչող հորդորները: Ռուսաստանի արտաքին գործոց նախարարության թուրքիայի տարածքում աշխատող գործակալները այդ մասին մանրամասն զեկուցագրեր են հղում Արտաքին գործերի նախարարությանը¹, խրիմյանի կողմնակիցներին ներկայացնելով իբրև «Երիտասարդ Չայաստան» կուսակցության անդամներ և լիբերալներ, դրվատելով Կ.Պոլսի պատրիարք Չարություն Վեհապետյանի զգուշությունն ու խոհեմությունը: Եթե վանը իբրև կաթողիկոս պահանջում է իր թեկնածուին, ապա Կ.Պոլսի Ազգային Ընդհանուր Ժողովի երեսփոխանների առաջին թեկնածուն Ջմյուռնայի հոգևոր առաջնորդ Մելքիսեդեկ Մուրադյանն էր, որի պաշտպանության համար նրանք պատրաստ էին չընդունել «ցարընտիր» Մակարին իբրև կաթողիկոս: Ազգային ժողովի նիստի ժամանակ նրանք հրաժարվում են «Положение»-ի հոդվածների հիմքի վրա ընտրված կաթողիկոսից, հայտնելով նույնիսկ այնպիսի ծայրահեղ մտքեր, թե իրենք պատրաստ են չընդունել Ամենայն հայոց կաթողիկոսի գերակայությունը: Այդ պայքարի ընթացքում հայ հոգևորականությունը բաժանված էր երկու մասի: Չնայած դիրքորոշումների տարբերությանը, երկու մասն էլ պաշտպանում էին Մակարի կաթողիկոսությունը, ելնելով տարբեր մեկնակետերից: Բարձրաստիճան հոգևորականության մի մասը՝ առավելապես գավառական ծագում ունեցողները, գտնում էին, որ չի կարելի բաժանվել արևելահայերից, ընդունել Էջմիածնի կաթողիկոսի գերակայությունը նշանակում է ելնել համազգային շահերից, նպաստել ազգի միասնությանը: Դրա ամենափայլուն ներկայացուցիչը Մկրտիչ խրիմյանն էր, որը հանդարտեցնում էր ոչ միայն իր համերկրացիներին, այլև ողջ արևմտահայությանը:

1. АВПР, ф. Политархив, д. 962, л. 497-499.

Մյուս խմբի հոգևորականության և աշխարհիկ դասերի ներկայացուցիչներն էին Չարություն Վեհապետյանը, Խորեն Նարպեյը և թուրքական պաշտոնյա, միևնույն ժամանակ Ընդհանուր Ժողովի քաղաքական ժողովի ատենապետ կամ, ինչպես արևմտահայերն էին հորջորջում՝ վարչապետ Չովհաննես Նուրյանը: Ռուսական արտաքին գործերի նախարարության գաղտնի խորհրդական Նելիդովը 1885թ. նոյեմբերի 7/19-ին հղած զեկուցագրում նշում է այդ երկու կողմնորոշման առկայության մասին և իր համակրանքն է արտահայտում Նուրյանի և իր խմբի նկատմամբ¹: Ժողովրդի ներկայացուցիչները նրա մոտ բնութագրվում են որպես ջուր պղտորող «ճղճղաններ» (крикуны): Երկու տարի ձգձգված կաթողիկոսական ընտրություններից և մի ամիս շարունակվող Ազգային ժողովի դռնփակ միստերից հետո, ռուսական դիվանագիտական գործակալների տարած համառ աշխատանքի շնորհիվ Կ.Պոլսի Ազգային Ընդհանուր Ժողովը որոշում է Մակար Թեղուտցուն ընդունել որպես ամենայն հայոց կաթողիկոս: Ռուս դիվանագետը գոհությամբ արձանագրում է. «Մեզ հաջողվեց հարգանք ներշնչել կաթողիկոսի ընտրությունն իրականացնող հանրածանոթ «Положение»-ի օրենքների նկատմամբ և դրա հետ միասին պահպանել այն ավանդական կապը, որ գոյություն ունի թուրքահայերի և ռուսահայերի՝ Էջմիածնի գահի միջև, ինչն, իմ կարծիքով, մեծ նշանակություն ունի մեր արևելյան քաղաքականության համար այժմ և ապագայում»²: Այսպիսով, խրիմյանը չընտրվեց կաթողիկոս: Սակայն դա որևէ ձևով չանդարդարծավ նրա հասարակական գործունեության վրա:

Կ.Պոլիս հասնելուն պես խրիմյանը մխրճվեց օսմանյան մայրաքաղաքի բուռն իրադարձությունների մեջ: Պատրիարքարանի կողմից նա նշանակվեց Գուգլունճուքի եկեղեցու քարոզիչ, իսկ Ազգային Ընդհանուր Ժողովում իր հաստատումն տեղը գտավ Կրոնական ժողովի ատենապետի պաշտոնում: Պոլսում էլ նա դարձավ բոլորի հայրիկը: Նրա հետ սերտ կապ էին հաստատում գավառներից Կ.Պոլիս պանդխտած հայերը. ամեն առիթով, թե տխրության և թե ուրախության պահին նրանք դիմում էին խրիմյանին: Աստիճանաբար Կ.Պոլիսը դառ-

1. АВПР, ф. Политархив, д. 962, л. 499.

2. Նույն տեղում, ф. Главный архив, Армянские дела, оп. 461, д. 135, л. 17-19.

նում էր քաղաքականապես անբարեհույս հոգևորականների և հասարակական գործիչների կենտրոնատեղի: Այդ փաստի մասին իրավացի է նշում Վանից Պոլիս ապաստանած «Սև խաչի» նախկին անդամ Հարություն ճանկույանը. «Համիդ Հայրիկը Պոլիս բերելով մասամբ կարծես մեր գործին սատար եղավ: Հայրիկ Վան գտնված միջոցին գործին սատարելու համար կընդուներ Րաֆֆին, Ժիրայրը և այլ ծալված գործիչներ, և անոնց հետ խորհրդակցելով պետք եղած ծրագրերը կնշակեր, իսկ Պոլիս գալով վստահելի և բարձր շրջանակների մեջ դեպի գործը առաջ կբերեր համակրության շրջանակ, որի մեջ կտեսնվին Ունճյաններ, Կյուլպենկյաններ, Հակոբյաններ, Թիրաքյաններ»¹: Իր վայելած անսահման ժողովրդականության շնորհիվ խրիմյանը սերտ հարաբերություններ է հաստատում տարբեր հասարակական գործիչների հետ, դրանց թվում նաև ազատագրական պայքարի հակում ունեցող անձանց: Պոլսում կենտրոնացած անբարեհույս գործիչներն ու հոգևորականները նրա միջոցով ցանկանում էին կապեր հաստատել իրար հետ: 80-ականների երկրորդ կեսին արևմտահայ գավառներում ստեղծված և իրենց գործունեության հենց արշալույսին բացահայտված կազմակերպությունների անդամները ցրվել էին, նրանց մի մասը բնակություն էր հաստատել Կ.Պոլսում: Աստիճանաբար Պոլիս էին կանչվում նաև տարբեր գավառների հայրենասեր հոգևոր առաջնորդները: Քանի դեռ Ներսես Վարժապետյանն էր պատրիարքական գահին, նման երևույթներ չէին կատարվում: Նրա մահվանից հետո Կ.Պոլսի հաջորդ պատրիարք Հարություն Վեհապետյանը վարում էր Բ.Դռանը սիրաշահելու և նրա հետ լեզու գտնելու քաղաքականություն: Այդ պատճառով էլ Պոլսում էին հայտնվում Արաբկիրի հոգևոր առաջնորդ Եպիսկոպոս Եզնիկ Ապահունին, Մուշի հոգևոր առաջնորդ Եպիսկոպոս Գրիգորիս Ալեքսանյանը, Բալուի հոգևոր առաջնորդ Պողոս Նաթանյանը, Արևմտյան Հայաստանի տարբեր գավառներում հոգևոր առաջնորդների պաշտոն վարած, Հայաստանի ուխտյալ ճամփորդը, 1886-ից Տրապիզոնի հոգևոր առաջնորդը, խրիմյանի նախկին սանը՝ Գարեգին Սրվանձտյանցը: Այդ հայրենասեր գործիչների փառանքը ուղիներ էր որոնում հայ ժողովրդի իրավիճակի բարելավման, 61-րդ հոդվածի կենսագործման համար:

Ուղիների որոնումը աստիճանաբար տանում էր դեպի ազգային

1. Հ.Ճանկույան, նշվ. աշխ., էջ 133:

կուսակցությունների ծնունդը: 1885-ին Վանում, Փորթուգալյանի հեռացումից հետո, նրա աշակերտները Սկրտիչ Ավետիսյան-Թեռլեմեզյանի ղեկավարությամբ ստեղծեցին մի կուսակցություն, որը հետագայում, «Արմենիա» թերթի անունով կոչվեց արմենական կուսակցություն: Դրա հիմնական կորիզը դարձան «Սև խաչի» անդամները, որոնք Փորթուգալյանի հեռանալուց հետո Պողոս Մելիքյանի կրկնակի ընտրությունը խափանելու նպատակով հարձակվեցին քվեատուփի վրա, գրավեցին այն: Ընդհարումներին միջամտեց ոստիկանությունը: Կատարվեցին բազմաթիվ ձերբակալություններ: Խույս տվածները ապաստանեցին Կ.Պոլսում: Նման ձևով օսմանյան մայրաքաղաքում հանգրվանել էին տարբեր նահանգների և գավառների հասարակական գործիչներ: Դրանց բոլորի համար խրիմյանը դարձավ միավորող ուժ, կապող օղակ և խորհրդատու:

Կ.Պոլսում ևս կատարվում էին խմորումներ: Այնտեղ սաղմնավորվում էր մի կազմակերպություն, որի շարքերում գտնվում էին տարբեր վայրերի ներկայացուցիչներ: Այդ կազմակերպությունը մեծ հավակնությամբ իրեն անվանեց «Վարիչ մարմին», նախատեսելով միավորել բոլոր հեղափոխական ուժերին: Արդեն Մարսելում հրատարակվող «Արմենիան» գաղտնի ճանապարհներով հասնում էր Կ.Պոլիս: «Վարիչ մարմնի» անդամները այն տարածում էին Կ.Պոլսում իրենց վստահությունը վայելող շրջանակներում: Խրիմյանի ձեռքն էին հասնում «Արմենիայի», ապա նաև «Հնչակի» օրինակները. «Հայրիկ օրը օրին իրեն հասցված Հնչակներն ու Արմենիաները կարդալով բացարձակապես գիտակ էր երկրի և արտասահմանի անցուղարձին: Իսկ Պոլսում մենք գաղտնիք չունեինք իրենից, օրը օրին տեղեկություններ կտայինք մեր գործերի մասին: Եթե մի փոքր վարանում ուներ, այն ալ դեպի Փորթուգալյանն ունեցած անվստահությունն էր»¹, գրում էր Հարություն ճանկույանը՝ «Վարիչ մարմնի» անդամներից մեկը, խրիմյանի հայրենակիցը: Վերջինս նրա կապավորն էր և նրա խորհուրդները կազմակերպությանը հասցնողը: Խրիմյանի վայելած մեծ հեղինակության մասին է հավաստում այն փաստը, որ գաղթօջախների հայությունը ևս իր մտահոգությունները կիսում էր նրա հետ նամակով: Այսպես, բուլղարահայ թուրքում ճիշդ նամակով դիմում է խրիմյանին, հաղորդելով հայրենիքին ծառայելու իր պատրաստակամության մա-

1. Հ.Ճանկույան, նշվ. աշխ., էջ 132:

սին: Նրա կարծիքով, քանի որ Բ.Դուռը «Երբեք չպիտի ուզի գործադրել 61-րդ հոդվածը, միակ և ամենամաքատակահարմար միջոցն է հեղափոխությամբ ձեռք բերել ազատությունը»¹: Այդ նպատակի իրականացման համար նա կազմել էր մանրամասն ծրագիր, ուր մատնանշում էր, թե ինչ քանակությամբ ռազմամթեք է անհրաժեշտ և ինչ ուղիներով կարելի է այն փոխադրել երկիր: Թուրքում ճիշդ նամակը վերջացնում էր այն հույսի հավաստումով, թե հարիմյանն այդ նամակը և իր առաջարկած ծրագիրը կներկայացնի Պոլսում գործող հեղափոխական կազմակերպությանը, որը և կսկսի համագործակցել իր հետ: Ինչպես և ակնկալվում էր, հարիմյանն այդ նամակը ճանկույթանի միջոցով փոխանցեց «Վարիչ մարմնին», իր դիտողություններն արտահայտելով նամակի բովանդակության վերաբերյալ, որի հետ համաձայնեց կազմակերպությունը: Ըստ նրա, հնարավոր չէր վստահել կամ բանակցել ազատ երկրում գտնվող անձնավորության հետ, մանավանդ չի պարզված նրա հուսալիության աստիճանը, իսկ իրենց գործը պահանջում է խիստ գաղտնապահություն: Մի քանի անգամ ևս Թուրքում ճիշդ նամակ գրեց հարիմյանին, սակայն վերջինս անպատասխան թողեց դրանք՝ Բ.Դուռն կասկածները չհարուցելու համար: Առանց այն էլ նա գտնվում էր խիստ հսկողության ներքո:

Նույն այդ ժամանակ Արփիար Արփիարյանն իր շուրջն էր համախմբել «Արևելքին», ապա «Հայրենիքին» աշխատակցող մի խումբ կարող ուժերի, փաստորեն դառնալով նրանց գաղափարական ղեկավարը: Իմանալով «Վարիչ մարմնի» գոյության մասին, նրանք սկսեցին բանակցություններ վարել՝ միավորվելու նպատակով, առաջարկելով գործել իրենց հրահանգներով: Սակայն հենց այդ առաջարկությունը դարձավ բանակցություններն ընդհատելու պատճառը: Արփիարյանը բանակցությունները վերսկսելու համար իբրև միջնորդ խնդրեց հարիմյանի միջամտությունը: Սակայն վերջինս նրան տվեց նույն պատասխանը:

Սեբաստիայի մասնաճյուղը ևս հարաբերություններ սկսեց հարիմյանի միջոցով՝ Պոլսի կազմակերպության հետ: Նրանց ներկայացուցիչ մի հոգևորական 100.000 ռուբլի նվիրատվություն էր բերել կովկասահայերից, ցանկանալով հարիմյանի օգնությամբ այդ մեծ գումարը պահ տալ պոլսեցի վստահելի մի գանձապահի: հարիմյանը ջան-

1. Հ.Ճանկույան, նշվ. աշխ., էջ 134:

քեր գործադրեց այդ դրամը պահ տալու Ազգային ժողովի երեսփոխան, իրավաբան Ավետիս Թնկյանին, ապա Ազգային ժողովի ատենապետ, բժիշկ Հարություն Թիրաքյանին: Սակայն երկուսն էլ վախեցան այդ գումարը իրենց մոտ պահելուց և քահանան ուղևորվեց Սեբաստիա: Փաստորեն Պոլսի կազմակերպության բոլոր գործողությունները կատարվում էին հարիմյանի խորհրդով կամ տեղակայությամբ: Այդ բոլորը հարիմյանի մասնակցությունն էր գաղտնի կազմակերպություններին: Սակայն նա այդ ընթացքում ծավալել էր նաև լեգալ գործունեություն, իբրև կրոնական ժողովի ատենապետ (Գործադիր վարչության անդամ) և Ազգային ժողովի երեսփոխան (Օրենսդիր օրգան):

Ազգային ժողովի 1886թ. հունիսի 20-ի նիստում ամենամեծ քվեների թվով հարիմյանն ընտրվում է եկեղեցական համագումար ժողովի անդամ: Միայն հարիմյանն է ընտրվում առաջին քվեարկությամբ, մյուս 13 անդամները ընտրվում են երկրորդ և երրորդ քվեարկությամբ¹: Մի շաբաթ անց, հունիսի 27-ի նիստում հարիմյանը դարձյալ ամենամեծ քվեով ընտրվում է Ազգային կեդրոնական վարչության Կրոնական ժողովի ատենապետ²: Օգոստոսի 24-ի նիստում նա դարձյալ բացարձակ քվեով ընտրվեց Ազգային ժողովի երեսփոխան Կ.Պոլսի Ա վիճակի կողմից³: հարիմյանի գործուն մասնակցությամբ 1887թ. մայիսի 29-ին տեղեկագիր է ներկայացվում Ազգային ժողովի քննարկմանը, որի մեջ բողոքում էին այն բանի համար, որ «Մշո առաջնորդ Տ.Գրիգորիս եպիսկոպոս Ալեքսանյան, Արաբկիրի առաջնորդ Տ.Եզնիկ եպիսկոպոս Ապահունի և Պուլանլիս գտնվող Տ.Յովսեփ վարդապետ Սարաճյան տեղական իշխանությանց ամբաստանությանց վրա կոչվելով ի Պոլիս՝ Տերության դատարանաց առջև կգտնվին»⁴: Ինչպես տեսնում ենք, այս տեղեկագրում չի նշված Գերապատիվ Մկրտիչ հարիմյանի անունը, չնայած վերջինս ևս գտնվում էր համանման իրավիճակում: Այդ քայլով տեղեկագիրը ոչ թե անտեսում էր հարիմյանին, այլ ուներ միանգամայն բանական բացատրություն: (Դրա մասին կխոսվի համապատասխան տեղում):

1888թ. մայիսի 20-ին կրոնական ժողովի ատենապետ հարիմյանը

1. Առևանգությունը Ազգային ժողովի, 1886-1888թթ., էջ 26:

2. Նույն տեղում, էջ 39:

3. Նույն տեղում, էջ 168, 170, 172: Այդ օրվանից սկսած նրա անունը անընդհատ գրվում էր Ազգային ժողովի երեսփոխանների ցուցակում առաջինը հոգևորականների մեջ:

4. Նույն տեղում, էջ 43:

այդ ժողովի կողմից հաշվետվություն է ներկայացնում Ազգային ժողովին 1886-1888թթ. կատարած աշխատանքների մասին: Լայն էր, ծավալուն և ընդգրկուն այդ գործունեությունը: Կրոնական ժողովի քննարկման առարկա են դարձել գավառների և Պոլսի կրթական բազմատեսակ խնդիրներ՝ դասագրքերի հրատարակություն, դպրոցական տեսուչներ, իզական վարժարաններ, վանքերում գործող դպրոցներ և այլ հարցեր: Մեծ ուշադրություն է դարձվել այլադավան հայության շրջանում ծավալված գործունեության վրա: Կրոնական ժողովը քննարկել է նույնիսկ Ռուսաստանի տիրապետության տակ գտնվող դպրոցներում հայ կրոնի դասերը դասավանդվող առարկաների մեջ մտցնելու խնդիրը և դիմել Մակար կաթողիկոսին՝ ցարական կառավարության հետ համապատասխան բանակցություններ վարելու համար: Սակայն կրոնական ժողովի գործունեության ամենազլխավոր հարցը մնում է հայ գավառների, նրա բազմազան կնճռոտ խնդիրների, գավառները հոգևոր այցելուներ հղելու խնդիրը: Պատահական չէ, որ կրոնական ժողովի քննարկած հարցերի ամենամեծ քանակը բաժին է ընկնում գավառական խնդիրներին, որոնք թվով 210 էին¹: Նույն 1888-ին, հուլիսի 22-ին Ազգային ժողովի քննարկման առարկա է դառնում պատրիարքական ընտրությունը, քանի որ օրվա պատրիարք Հարություն Վեհապետյանը ընտրվել էր Երուսաղեմի պատրիարք և իր հրաժարականն էր ներկայացրել Կ.Պոլսի պատրիարքությունից: Այս նիստում ունեցած խորհրդանի ելույթից պարզվում է այն պատճառը, թե ինչու խորհրդանի Ազգային ժողովին ներկայացրած տեղեկագրում չի հիշատակվում իբրև պետության կողմից Պոլիս կանչված հոգևորական: Իր ելույթում խորհրդանը հայտնում է Ազգային ժողովին, որ եկեղեցական համագումար ժողովն իբրև պատրիարքական ընտրելի իրեն տվել է ընդամենը 13 ձայն: Շնորհակալություն հայտնելով իր օգտին քվեարկողներին, խորհրդանը հույս է հայտնում, թե Ազգային ժողովն իրեն կտա ձայների ավելի մեծ քանակ, ապա պարզաբանում է. «Ժողովրդյան մեջ այն տեսակ նախապաշարումը կա, իբր թե Օսմանյան կառավարությունն զմեզ Պոլիս բերեր է, թեև ես բնավ տեղեկություն չունեմ: Հայ եպիսկոպոսներն ամենքն ալ մեր վեհափառ սուլթանին հավատարիմ և անձնվեր հպատակներն են, ասոնցմե ոմանց համար կրնան տարածայնություններ, մինչև իսկ ամբաստանություններ տե-

1. Առեմագրությունը... 1888-90թթ., էջ 18-32:

ղի ունենալ, իսկ մինչև հիմա ոչ մեկ դատարան, ոչ մեկ օրինոք դատապարտության վճիռ մը տված չէ հայ եպիսկոպոսաց դեմ, հետևաբար նույնիսկ՝ ըստ Սահմանադրության մեր ոչ մեկ եպիսկոպոսն զրկված է պատրիարքական ընտրելիության իրավունքից և զայս պետք է բացահայտ հռչակել»¹: Խորհրդանը ցանկանում էր ամեն կերպ խույս տալ քաղաքականապես անբարեհույս պիտակից: Հենց այդ պատճառով էլ նա դեռ Վանում չընդունեց թուրքական կառավարության կողմից իրեն հատկացված ճանապարհածախսը, փաստարկելով, որ Պոլիս է մեկնում սեփական ցանկությամբ: Սակայն ցանկությունը այլ բան է, ռեալ իրականությունը՝ այլ: Եվ պատահական չէ, որ Ազգային ժողովի նույն նիստում վարչապետ Հովհաննես Նուրյանը կարդում է Ազգային Սահմանադրության՝ պատրիարքի ընտրության համապատասխան հոդվածը, ուր շեշտվում էր, որ պատրիարքական ընտրելին «միանգամայն տերության կատարյալ վստահությանն արժանավոր լինի»²: Այս ելույթից հետո եկեղեցական համագումար ժողովում 13 ձայն ստացած խորհրդանը Ազգային ժողովում ստանում է ընդամենը երեք ձայն: Ոչ ոք բացարձակ քվե չի ստանում, բայց առավելագույն քվեն՝ 39 ձայն, ստանում է խորհրդանի վաղեմի հակառակորդը՝ Բրուսայի նախկին հոգևոր առաջնորդ, թուրքամետ Բարդուղիմեոս եպիսկոպոս Չամչյանը, որի վարած հակաժողովրդական քաղաքականության հարցը քննարկվել էր Ազգային ժողովում և դատապարտվել խորհրդանի կողմից:

Պատրիարքական ընտրության հարցը Ազգային ժողովում ձգձգվում է մինչև սեպտեմբերի վերջը. ապա գործին միջամտում է Բ,Դուռը, սեպտեմբերի 28-ին գրություն հղելով Ազգային ժողովին: Գրության հեղինակը սուլթանի անձնական քարտուղարն էր, որն ընդգծելով, որ պատրիարքի ընտրության իրավունքը թողնվում է ազգին, միևնույն ժամանակ ավելացնում էր. «Ամենքն ավելի նկատառման արժանի պարագան է պատրիարքության կոչվող անձին Տերության վստահությանը արժանացած լինելը, ուստի կայսերական կառավարությունը պիտի հարկադրի կարևոր միջոցները ձեռք առնուլ արգիլելու և պատժելու համար զանոնք, որոնք թե այս կարևոր պարագային հակառակ կշարժին և թե Ընդհանուր ժողովին խափանելու պատճառ կլինին»³: Սպառնալիքը պարզ էր և որոշակի. թուրքամետ պատրիարք

1. Առեմագրությունը... 1888-90թթ., էջ 126:

2. Նույն տեղում, էջ 129:

3. Նույն տեղում, էջ 145:

կար թեղուտուն¹, խնդրելով պատրիարքի միջոցով իրեն հրավեր ուղարկել հանդիսությանը մասնակցելու համար: Խրիմյանը հույս ուներ Էջմիածին մեկնելով ազատվել սուլթանական զայրուքից: Սակայն հույսը չիրականացավ: Ստացա՞վ, արդյոք, կաթողիկոսը Խրիմյանի նամակը: Փաստաթղթերը լռում են: Պարզ է միայն արդյունքը: Դեկտեմբերի 14-ի Ազգային ժողովի նիստում, երբ Աշըգյանը հայտնում է, որ ետ է վերցրել հրաժարականը և ստանձնել իր պաշտոնը՝ «Կայսերական սրտաշարժ և անգին վստահության առջև Ազգիս երախտագիտության և հավատարմության թարգման լինելով», այդ ժամանակ արդեն սուլթանական կառավարությունը Խրիմյանին ուխտագնացության անվան տակ ստիպել էր մեկնել Երուսաղեմ՝ Ս.Յակոբի հայկական վանքը: Դա կրկնակի աքսոր էր նրա համար: Երուսաղեմում Խրիմյանը գտնվելու էր թուրքամետ պատրիարք Յարություն Վեհապետյանի աջալուրջ հսկողության տակ: Խրիմյանին աքսորելուց հետո Բ.Դուռը տարբեր պատժամիջոցներ կիրառեց մյուս երեք բարձրաստիճան հոգևորականների նկատմամբ, ովքեր Խրիմյանի ղեկավարությամբ համարձակվել էին կազմել Յամագումար ժողովի տեղեկագիրը: Ազգային ժողովի երեսփոխան, Կրոնական ժողովի դերատեննապետ Գարեգին Սրվանձտյանը այլևս չընտրվեց երեսփոխան, իսկ Գրիգորիս Ալեաթյանի և Մատթեոս Իզմիրլյանի ընտրությունը Բ.Դուռը հրաժարվեց վավերացնել: Այդ մասին Ազգային ժողովին է հայտնում պատրիարք Աշըգյանը. «Վավերացված է կրոնական ժողովի 12 անդամոց պաշտոնը, բացի Իզմիրլյան և Ալեաթյան սրբազաններեն, որոց տեղ կհանձնարարե նոր ընտրություն կատարել»²:

Ազգային ժողովի երեսփոխանները հանգստությամբ չեն ընդունում այդ փաստը և պահանջում են պատրիարքից. «Անհրաժեշտ է, որ Իզմիրլյան և Ալեաթյան սրբազաններու պաշտոնավարությունը լրջորեն խնդիր ըլլա Ս. պատրիարք հոր և Բ.Դռան, որպեսզի բարձրի այս թյուրիմացությունը»³: Դա, իհարկե, թյուրիմացություն չէր և ինչքան էլ Ընդհանուր ժողովը պահանջներ ներկայացրեց պատրիարքին, Բ.Դուռը չանսաց ոչ մի խնդրանքի:

Ուշադրության արժանի է մի հանգամանք: Ատենագրությունների բժախնդիր ուսումնասիրողը եթե այլ աղբյուրներից չիմանա Մկրտիչ

1. Գ.ԱԹ, Խրիմյանի ֆ., գ. 63:

2. Ատենագրությունը..., էջ 136:

3. Նույն տեղում, էջ 138:

Խրիմյանի պարտադրյալ «ուխտագնացության» մասին, ապա դա չի կարող իմանալ այդ հսկա հատորից: Միայն 1891 թ. սեպտեմբերի 4-ի Ազգային ժողովի նիստում Մարկոս Աղաբեգյանը ելույթ ունենալով Կրոնական ժողովի գործունեության մասին, խոսում է նաև Մկրտիչ Խրիմյանի մասին և նշում, որ նրանից լավ ոչ ոք չգիտի վանքերի և գավառների վիճակը և կարծես իմիջիայլոց ավելացնում է. «Երբ հայրիկ ի Ս.Երուսաղեմ ուղևորվեցավ, մնացյալ ութ անդամներեն ալ պաշտոնի կոչվելով, մեկնեցան»¹ և վանական խորհուրդը ցրվեց:

Երեսփոխանների ներկայությունը հավաստող ցուցակում Խրիմյանի անվան դիմաց սկզբում գրվում էր Բ1, Բ2, այսինքն՝ բացակա 1, ապա 2 անգամ, իսկ դրանից հետո սկսում են գրել Բ4՝ այսինքն բացակա բանավոր (այսինքն՝ հասկանալի) պատճառով: 1891 թվից, Աշըգյանի վերջնական հրաժարականից հետո Ազգային ժողովը փաստորեն ցրվում է և երեք տարվա ընթացքում չեն գումարվում Ազգային ժողովի նիստեր: 1894 թ. դեկտեմբերի 7-ին քաղաքական հանգամանքների բերումով դարձյալ հրավիրվում է Ազգային ժողովի նիստնոր պատրիարք ընտրելու համար: Նույնիսկ այդ ժամանակ Խրիմյանի անունը պահպանվում է երեսփոխանների ցուցակի մեջ և անվան դիմաց գրվում էր բայ, չնայած նա արդեն ամենայն հայոց կաթողիկոս էր: Միայն 1896 թ. հոկտեմբերի 31-ից նրա անունը հանվում է երեսփոխանների ցուցակից:

Այսպիսով, 1890 թ. դեկտեմբերից «Արծիվ» Խրիմյանը Երուսաղեմում փակվեց «Ճնճղուկի վանդակի մեջ»: Չնայած դրան, նրա հետ նամակագրական կապեր էին պահպանում և արևելահայ, և արևմտահայ հասարակական գործիչները: Նա քաջատեղյակ էր երկրում կատարվող բոլոր իրադարձություններին: Սուրբ Յակոբի վանախցում Խրիմյանն զբաղվում էր գրական գործունեությամբ: Տեղի տպարանում նա վերահրատարակեց «Յրավիրակ երկրին ավետյաց» կրոնական ուղղված մամակում, վերահրատարակությունը լրացվել է Եզյանին ուղղված մամակում, վերահրատարակությունը լրացվել է «Նորանոր տեսությամբ և հավելվածով»²: «Յրավիրակի» վերահրատարակությունից բացի Խրիմյանը ձեռնամուխ եղավ նոր ստեղծատարակությունից բացի Խրիմյանը ձեռնամուխ եղավ նոր ստեղծագործության: Նա սկսում է շարադրել իր հոգում և մտքում վաղուց հղացած «Պապիկ ու թոռնիկը»: Դրա շարադրումն ավարտվում է Երուսաղեմում:

1. Ատենագրությունը..., էջ 145:

2. Գ.ԱԹ, Խրիմյանի ֆ. (875), գ. 14:

այդ աշխատությունը գրելու ժամանակից, նույնիսկ հիմա կարող են ուսուցանող լինել Խրիմյանի դասերը արհեստական ջրամբարներ կառուցելու վերաբերյալ, որպեսզի նրանց մեջ ամբարվեն ձմռան և գարնան վարարումների ժամանակ հավաքված ջուրը, ամռան տապին չորացող բույսերին հագեցնելու համար): Իր երկարատև կյանքի ընթացքում հարուստ կենսափորձով նա հասցրել էր ծանոթանալ եվրոպական երկրների հողի պարարտացման արհեստական եղանակներին: Իր գիտելիքները նա այնպիսի մանրամասներով է բացատրում ընթերցող-թոռնիկներին, որ թվում է քո առաջ կանգնած է այդ բնագավառի մասնագետը:

Հողագործությունից հետո Խրիմյանն անցնում է գյուղատնտեսության մյուս ճյուղին՝ անասնապահությանը: Ինչպես պահել տարբեր անասուններին, ինչպես օգտագործել նրանց աշխատանքը և տված բարիքները, այդ բոլոր հարցերն իրենց պատասխանն են գտնում համապատասխան գլուխներում: Ընտանի կենդանիներից ամենաարդյունավետը Խրիմյանը համարում է ոչխարը, որովհետև նրա տված օգուտը և շահը բացահայտվում է մի տարվա ընթացքում: Սակայն նրա աչքից չեն վրիպում նաև մյուս անասունները: Ընդհանրապես, Խրիմյանի կարծիքով, պետք է զարկ տալ անասնապահությանը, որովհետև Հայաստանն ունի նպաստավոր բնական պայմաններ, մինչդեռ, ինչպես իրավացիորեն գտնում է հեղինակը, «մեր գյուղական ժողովուրդը անասնապահության մասին շատ ետ մնացած է, նա չի գիտեր, որ անասնաբուծությունը երկրագործության մի կարևոր ճյուղն է, ավելի շահավոր և արդյունավոր»¹:

Աշխատության մեջ քննարկվում է նաև նոր անտառների տնկման հարցը, քանի որ «մեր արևելյան աշխարհի անտառներու հարստութենն շատ աղքատ է»², բնական անտառները Հայաստանում սակավ են և «անխնա կտրվելով» սպառնում են օդի աղտոտմանը: (Դարձյալ այժմեական խնդիր): Անտառագուրկ տարածքներում կլիման դառնում է գյուղատնտեսական աշխատանքների համար ոչ հարմար: Բնությունն առողջացնելուց բացի անտառը հարմար և էժան շինանյութ է, և Խրիմյան պապիկը բոլոր գյուղական ընտանիքների պարտադիր գործն է համարում անտառատունկը, առհասարակ ծառատունկը և արհեստական անտառների բազմացումը:

1. Խրիմյան Հայրիկ, Երկեր, էջ 88:

2. Նույն տեղում, էջ 106:

Խրիմյանի աչքից չի վրիպում նաև այգեգործության զարգացման խնդիրը: Ամեն վայրին համապատասխան պետք է աճեցնել մրգատու ծառեր, դրանց շարքում նա առանձնապես ընդգծում է թթաստանների դերը, որոնք համեղ և օգտակար միջոց մատակարարելուց բացի կարող են դառնալ շերամապահության զարգացման հիմքը: Ինչպես տեսնում ենք, Խրիմյանի դասերն ու խորհուրդները վերացական չեն, ելնում են ռեալ իրավիճակից, նպատակամղված են ժողովրդի կյանքի բարվոքմանը:

Ազգագրության գլուխգործոց է Թոռնիկի հարսանիքի նկարագրությունը, որն ընդմիջվում է հեղինակի խոհերով, խրատներով և նկատառումներով: Խրիմյանը խորհուրդ է տալիս խուսափել յոթ օր տևող շռայլ և անիմաստ ծախսերով հարսանիքից, որն աղքատ գյուղացու պարանոցին գամում է մի հսկա պարտք, այն վճարելու համար նոր ամուսնացած գյուղացի երիտասարդը հարկադրված բռնում է պանդխտության ճանապարհը: Հետևանքը՝ քայքայվում է նորաստեղծ մի ընտանիք:

Աշխատության այլաբանական մի գլուխ է «Պապիկ պսակ ի դաշտ» խորագիրը կրող մասը: Խորհրդավոր այդ պսակի արարողության իմաստը հետևյալն է. եթե գյուղի քահանան Թոռնիկին ամուսնացնում մաստը հետևյալն է. եթե գյուղի քահանան Թոռնիկին ամուսնացնում է Շուշանի հետ, ապա Պապիկը հայ ժողովրդի բոլոր Թոռնիկներին է պսակում է Մայր Հողի հետ, Մայրենի երկրի հետ և պատգամում՝ պսակում է Մայր Հողի հետ: Շուշանը մահկանացու է, թե մեռնի, Թոռնիկի տղան չթողնել երկիրը: Շուշանը մահկանացու է, թե մեռնի, Թոռնիկը ուրիշ կնոջ հետ կարող է ամուսնանալ: Եթե հողը մեռնի՝ «էն նիկը ուրիշ կնոջ հետ կարող է ամուսնանալ: Եթե հողը մեռնի»¹: Ժամանակ բոլոր Պապիկի տանն ընտանիք ի միասին կմեռնին»²: Ժամանակ բոլոր Պապիկի տանն ընտանիքի գոյության և հարատևության ա-Հողը գյուղացու և նրա ընտանիքի գոյության և հարատևության ա-Հողը գյուղացու և նրա ընտանիքի գոյության և հարատևության ա-

1. Խրիմյան Հայրիկ, Երկեր, էջ 138:

թռնիկներին՝ լինել հայրենամարտի որդիներ, շենացնելով՝ սերնդեսերունդ փոխանցել հայրենի ժառանգությունը՝ Պապիկի թողած ժառանգությունը. դա մեր Հայրենիքն է՝ «Դաշտեր ու հողեր, որ միշտ իր տեղն անփոփոխ, հաստատուն է»¹: Նորազարթ երիտասարդությունը ժառանգություն է ստանում ամենամեծ հարստությունը՝ Հայրենիքը, նրա դաշտերն ու լեռները, նրա սուրբ հողը: Այդ պատգամից հետո խրիմյանը պատվիրում է՝ շիտակ քայլել «ուղղություն պահել, որ հավելու քեզ ժողովրդին վարկ ու վստահություն»: Ժողովրդի սերն ու համակրանքը վեր է դասում ամեն ինչից՝ «աշխարհի բովանդակ ոսկին դորա հետ չի հավասարիր»²: Սակայն հեղինակը գտնում է, որ հեշտ չէ արժանանալ ժողովրդի համակրանքին. նա խոսքերով չի կերակրվում, այլ պահանջում է գործ, աշխատանք: Ժողովրդի համակրանքն ու սերը շահում են այն մարդիկ, որոնք աշխատում են բարվոքել նրա վիճակը, շենացնել երկիրը: Այդ հավերժ անանց և միշտ այժմեական խորհուրդներով ու պատգամներով խրիմյանն վարտում է իր աշխատությունը:

Վարազա լեռը

1. Խրիմյան Հայրիկ, Երկեր, էջ 159:

2. Նույն տեղում, էջ 161:

ԳԼՈՒԽ ՅՈԹԵՐՈՐԴ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

1892 թ. մայիսի 5-ին Էջմիածնում կայացած կաթողիկոսական ընտրությունների ժամանակ հայ հոգևոր և աշխարհիկ պատգամավորների միաձայն քվեարկությամբ 72 քվեով Մկրտիչ Խրիմյանն ընտրվեց Ամենայն հայոց կաթողիկոս:

Մինչ ընտրությունները նախընտրական մեծ պայքար էր ծավալվել հայ ժողովրդի բոլոր հասարակաշերտերի շրջանում: Կաթողիկոսական թեկնածու էին առաջադրված բազմաթիվ հոգևորականներ¹: Էջմիածնի միաբնույթյան անդամներ, եպիսկոպոսներ Երեմիա Գալստյանը (կաթողիկոսական տեղապահ) և Արիստակես Սեդրակյանը հույս ունեին ընտրվել կաթողիկոս: Էջմիածնի համազգային ժողովը ընտրելի եպիսկոպոսների ցուցակից կաթողիկոսական թեկնածուներ ընտրեց Մկրտիչ Խրիմյանին և Մատթեոս Իզմիրլյանին, երկուսն էլ արժանավոր հոգևորականներ:

Շուտով հայտնի դարձավ, որ երկու թեկնածուներից ցարը վա-
վերացրել է Խրիմյանի ընտրությունը: Այդ լուրը սեպտեմբերի 5-ին
Կ.Պոլսի պատրիարքարանից հեռագրով հաղորդում են Երուսաղեմում
աքսորականի վիճակում գտնվող Խրիմյանին, հենվելով Կ.Պոլսի ռու-
սական դեսպան Նելիգովի հայտարարության վրա: Ամիրաժեշտ էր
բանակցություններ վարել սուլթանի հետ՝ Խրիմյանին թուրքական
հպատակությունից ազատելու և աքսորավայրից մեկնելու թույլտ-
վություն ստանալու համար: Ամբողջ մի տարի ցարական կառավա-
րության Արտաքին գործոց նախարարության տարբեր աստիճանի
պաշտոնյաներ բանակցում էին Բ.Պռան Արտաքին գործոց նախա-
րարության համապատասխան աստիճանավորների հետ և ստանում

1. Երկխոսությանը Հովհաննես Յուդանյանը, ապագայի ամենայն հայաց բանաստեղծը, գտնվում էր համազգային մոլորվի պատգամավարների շարքում։ Ամբողջական կերպով օգրթին նա դրամ «Ալլո», բանաստեղծությունը, որտեղ «մարդկային կյանքի վետե խոբուն» էր համարում մոլորվի «բանաստեղծությունը» երգիծական տեսակ ազգային պատասխանատու բարձր դիրքում։ (Լ. Կարապետյան, Հովհաննես Յուդանյանի հասարակական գործունեությունը, էջ 36-37։

ալի էջմիածին չանցնի 4.Պոլսով և Արևմտյան Հայաստանով, արգելելով Խրիմյանին վերջին հրաժեշտը տալ արևմտահայության ներկայացուցիչներին: Սուլթանը նշում է նորընտիր կաթողիկոսի ուղին. շոգենավով Յաֆայից Տրիեստի ճանապարհով անցնել Օդեսա, այնտեղից՝ էջմիածին: Այդ ուղերթով Աբդուլ Համիդը միանգամից վճռում է երկու հարց. խոչընդոտել արևմտահայերի հասարակական հուզումներին և չկազմակերպել բարձր մակարդակի ընդունելություն կաթողիկոսի համար: (Վաղմջական մի սովորություն էր, որ արևմտահայերից ընտրված կաթողիկոսը պետք է արժանանար սուլթանի հանդիսավոր ընդունելությանը և պարգևատրվեր թուրքական կառավարության ամենաբարձր շքանշանով): Այդ ուղերթով սուլթանն ազատվեց նման մտահոգություններից: Աբդուլ Համիդը հրահանգեց ֆինանսների նախարարությանը շտապ հաշվարկ կատարել և ամբողջությամբ վճարել Խրիմյանին հասանելիք թոշակը, որ չէր տրվել նրան աքսորում գտնվելու ողջ ընթացքում: Միայն դրանից հետո, 1893 թ. հունիսի 3-ին (ընտրությունից 13 ամիս անց) Խրիմյանն ստացավ ցարի բարձրագույն հաստատությունը: Հունիսի 10-ին ցարական հրովարտակով Խրիմյանին շնորհվեց ադամանդյա խաչ վեդարի վրա կրելու համար և նա դասվեց Ալեքսանդր Նևսկու կայսերական ասպետության կարգը¹: Հենց հունիսի 3-ին Երուսաղեմի ռուսական հյուպատոսը Խրիմյանին հաղորդեց բարձրագույն հաստատման հրամանը, իսկ հունիսի 4-ին լուրը հեռագրով հաղորդվեց էջմիածին: Այժմ բանակցություններ սկսվեցին Կովկասի կառավարչապետ Շերեմետևի և էջմիածնի միաբանության միջև: Պաշտոնական լուրը կառավարչապետը էջմիածին հաղորդեց միայն հունիսի 13-ին, իսկ 21-ին Մայր Աթոռից պատվիրակություն ուղարկվեց Երուսաղեմ, վեհափառին էջմիածին ուղեկցելու համար: Պատվիրակության կազմում էին եպիսկոպոսներ Արիստակես Սեդրակյանն ու Սարգիս Տեր-Գասպարյանը, վարդապետներ՝ Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանն ու Եփրեմ Սուքիասյանը²:

Հրավիրակները Բաթումից նավով անցան Տրապիզոն, Սամսուն, Կ.Պոլիս, Ալեքսանդրիա. նրանք Երուսաղեմ մտան մեկ ամիս անց՝ հուլիսի 22-ին: Հանդիսավոր հանդիպումը Խրիմյանի հետ կայացավ մյուս օրը: Հանդիսությունների ժամանակ իրենց աքսորական եղբորը

ջերմ ուղերթ մաղթեցին միաբանության անդամները և Երուսաղեմի հայոց պատրիարք Չարություն Վեհապետյանը: Օգոստոսի 3-ին Խրիմ-յանը հրավիրակների և միաբանության մի քանի անդամների ուղեկցությամբ ճանապարհվեցին Յուպե, ուր երկու օր մնալուց հետո շարունակեցին ճանապարհը դեպի Եգիպտոս: Յունիսի 7-ին նրանք Ալեքսանդրիայում էին: Երեք օր եգիպտահայությունը ջերմ ընդունելություն ցույց տվեց հայոց հայրապետին: Նա արժանացավ նաև Եգիպտոսի փոխարքայի ընդունելությանը: Օգոստոսի 14-ին ողջ խումբը նավով հասավ Տրիեստ: Ճանապարհին հանգրվանած բոլոր վայրերում տեղի հայությունը կազմակերպում էր արտակարգ ջերմ ընդունելություն: Այդ վայրերի հայ համայնքների ներկայացուցիչները իրենց սրտի խոսքը, ուղերձ-մաղթանքներն էին ուղղում նորընտիր կաթողիկոսին: Բացառիկ ջերմ էր հանդիպումը հունգարահայ կաթողիկ համայնքի ներկայացուցիչների հետ: Յանդիպման բոլոր մասնակիցները զերծ էին դավանական տարբերությունը ընդգծելուց: Յայոց հայրիկը իր հունգարահայ զավակներին հայտարարում էր, որ դավանանքը խղճի գործ է և ինքը հավասարապես իր որդիներն է համարում բոլոր դավանանքի հայերին, գլխավորը համարելով ազգային պատկանելությունը:

Խրիմյանը մի քանի օր մնաց Տրիեստում, ապա այցելեց Վենետիկ, սբ. Ղազար կղզին: Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամների հետ Խրիմյանը մամակագրական կապ էր հաստատել դեռևս 1858 թ. սկսած: Այժմ նա անձամբ եղավ հայ մշակույթի այդ հռչակավոր օրրանում, ծանոթացավ տեղի ազգանվեր գիտական ու մշակութային այրերի հետ: Օգոստոսի 20-ին կաթողիկոսը կառքով մեկնեց Վիեննա, ուր նրան դիմավորելու էին եկել եվրոպական տասնհինգ քաղաքների պատվիրակներ, հայ համայնքների նշանավոր գործիչներ, դրանց շարքում՝ Ավստրիայում Պարսկաստանի դեսպան հայազգի Նարիման խանը, Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության արքահայր Արսեն եպիսկոպոս Այոնյանը և ուրիշներ:

Օգոստոսի 22-ին կաթողիկոսն իր շքամբի ուսման մասին հարցնելու դեպքում ասել է, որ ինքն իր անձնական հարցերով չի զբաղվում, քանի որ իր անձնական հարցերով զբաղվում է իր անձնական հարցերով։

1. Հ. Ամարեցյան, Խրվմյան Հայրիկի կարողությունների, Թիֆլիս, 1893, էջ 10, նստ. Кавказ, 1893г., N 192, 21 июля.

2. Ի. Օրմանյան, Ազգաբառամբ, էջ 5000, Գր. Կովկաս, 1893 թ., N 160:

մասին նրա քրիստոնյա հպատակների թշվառ կացության նկատմամբ»¹: Առավել մեծ շառավիղներ ընդգրկեց կաթողիկոսի ծավալած գործունեությունը հետագա տարիներին արևմտահայ գաղթականների և սովյալների հոգսերը հոգալու համար:

* * *

Խրիմյանի կաթողիկոսական շրջանը համընկավ հայ ժողովրդի ողբերգական և հերոսական մի ժամանակաշրջանի հետ: Այդ տասնամյակի ընթացքում երկու բռնապետությունները (թուրքական և ռուսական), իհարկե, ոչ նույն ծավալով ու չափերով, հարձակում սկսեցին հայ ազատագրական շարժումների վրա: Եվրոպական դիվանագիտության մեջ քանիցս արժարժվեց հայկական հարցը առանց որևէ դրական արդյունքների: Քանի գնում այնքան վատթարանում էր արևմտահայության վիճակը: Սոցիալական և ազգային անասելի ճնշումների պատճառով դեռ 80-ականներից, իբրև ազգային ազատագրական պայքարի նոր դրսևորում, սկսվել էր հայդուկային շարժումը: Երկրում և երկրից դուրս կյանքի հրամայականով ստեղծված ազգային երեք կուսակցությունները՝ արմենականները, հնչակյանները ու դաշնակցականներն իրենց նապատակ էին դրել արևմտահայ ժողովրդի պաշտպանությունը թուրքական բռնապետությունից:

Նրանք հակված էին եվրոպական մեծ տերությունների միջամտությամբ ստիպել թուրքական բռնապետությանը բարենորոգումներ կատարել Արևմտյան Հայաստանում Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածի համաձայն: Աստիճանաբար իրենց մասնաճյուղերն են ստեղծում Արևմտյան Հայաստանում հնչակյաններն ու դաշնակցականները:

Կաթողիկոս Խրիմյանը չէր կարող մոռանալ արևմտահայ ժողովրդի ծանր վիճակը: Նրա ակնկալիքները իր ծավալելիք կաթողիկոսական գործունեության նկատմամբ առավելապես վերաբերում էին արևմտահայության վիճակի բարելավմանը: Դարավերջի տասնամյակը նշանավորվում էր մի կողմից՝ սուլթանական կառավարության հայափախած քաղաքականության սաստկացմամբ և մյուս կողմից՝ իբրև դրա հետևանք՝ արևմտահայ ազգային ազատագրական շարժման վերելքով: Հայաթափ էր լինում Արևմտյան Հայաստանը: Այնտեղ մո-

լեզնող սովը, սուլթանի կողմից ստեղծած համիդիե քրդական զնդերի ասպատակությունները, արևմտահայերի հողագրկման գործընթացի սաստկացումը ստիպում էր նրանց թողնել տուն, տեղ, հայրենիք և բռնել գաղթի ճանապարհը: Այդ երևույթը խիստ անհանգստացնում էր արևելահայ և արևմտահայ հասարակական գործիչներին, գաղթօջախների ականավոր դեմքերին: Բոլորի հայացքները բևեռվում են ամենայն հայոց կաթողիկոսի վրա: Աշխարհի բոլոր ծայրերից կաթողիկոսին են ուղղվում նամակներ, ուղերձներ, խնդրագրեր, առաջարկություններ¹:

Այդ ժամանակ Արևմտյան Հայաստանում բռնկվում է Սասունի ապստամբությունը (1894 թ. օգոստոսի 12-ից սեպտեմբերի 4-ը): Դրա լուրը կաթողիկոսին հասավ ուշացումով՝ տարեվերջին: Ապստամբության մասնակիցները Խրիմյանի նախկին սաներն էին, նրա գաղափարակիցները: Հայրենասեր հոգևորականների մի փաղանգ էր դա, որը շնչել ու հասունացել էր Վասպուրականի Արծվի գաղափարական մթնոլորտում: Ներսես Խարախանյանն ու Մշո Սբ. Կարապետ վանքի վահայր Վարդան վարդապետ Հակոբյանը նրանց ղեկավարներն էին:

Խրիմյանին ուղղած նամակների ու առաջարկությունների ծանրակշիռ մասը վերաբերում է Սասունի ապստամբության պարտության հետևանքով, այդ հայաշատ վայրը հայաթափ անելու օսմանյան կառավարության ջանքերին և նրանց դիմակայելու խնդիրներին: Դրանց մեջ առանձնապես ուշադրություն է գրավում Թիֆլիսում գումարված մեծ առանձնապես ուշադրություն է գրավում Թիֆլիսում գումարված մեծ հայ մտավորականների ժողովի կողմից կաթողիկոսին ուղղված նամակը, ուր հեղինակները, քաջ ծանոթ լինելով ներկա կաթողիկոսի՝ արևմտահայության տառապանքները սեփական մաշկի վրա զգալու հանգամանքին, կրկին անգամ նկարագրելով արևմտահայության տառապանքները և բռնադատված գաղթը բացատրելով «բարբարոս քուրդ կառավարության և բռնադատված գաղթը բացատրելով և տաճիկ փաշաների անասելի հրոսակների ասպատակություններով և տաճիկ փաշաների անասելի կամայականություններով», հանգում են ուշագրավ եզրակացության. բռնություններն էին պատճառը, որ ստիպեցին արևմտահայերին զենք վերցնել և «պաշտպանել իրենց մարդկային իրավունքներն ու ընդհանրապես պատիվը»: Բոլոր նամակագիրները Խրիմյանի մեջ տեսնելով «Հայաստանի եկեղեցվո գլուխ և ժողովրդի հովվապետին», առաջարկում էին նրան ձեռնարկել վճռական միջոցառումներ, «բախել Ռուսիո

1. АВР, Главный архив, ф. Политархив, д. 167, л. 2-4.

1. ՀՀ Կողմ, ք. 57, ց. 1, գ. 299, ք. 56, ց. 1-2, գ. 46, ք. 2, 3, 14, 14ա, 16, 35:

մավորումը: Պետերհորֆի մեծ դահլիճում Նիկոլայ II ցարը իր կնոջ՝ Ալեքսանդրա Ֆեոդորովնայի հետ հոտընկալս ընդունեցին կաթողիկոսին և կիսով չափ ծունկի խոնարհվելով, համբուրեցին վեհափառի աջը: Ցարի թույլտվությամբ թարգմանիչ Եզյանը կարդաց կաթողիկոսի դիմում-խնդրագիրը¹, որից հետո սկսվեց ընդհանուր զրույց, շքախմբի անդամները ներկայացան Նիկոլայ II-ին: Ինքնակալը պատվեց վեհափառին հատուկ ճաշկերությով. կաթողիկոսին՝ առանձին սենյակում, շքախմբի անդամներին՝ առանձին: Նույն պատվով շքախմբով կաթողիկոսը վերադարձավ Պետերբուրգ, ուր մնաց երկու շաբաթ: Այդ ընթացքում նրան այցելեցին և բանակցություններ վարեցին տարբեր աստիճանի պետական գործիչներ: Երկու-երեք անգամ կաթողիկոսը հանդիպում ունեցավ ներքին գործոց նախարար Դուռնովոյի հետ: Վերջինս լսելով կաթողիկոսի բողոքը սինոդի ռուս պրոկուրորի մասին, խոստացավ հատուկ հանդիմանական գրությամբ չափավորել նրա եռանդը կաթողիկոսի և Մայր Աթոռի ներքին գործերին միջամտելու համար:

Կաթողիկոսի հետ մի քանի անգամ հանդիպում ունեցավ նաև լուսավորության նախարար Դելյանովը, որը բանակցություններ վարեց դպրոցական ցենզի շուրջը, խոստացավ դրական լուծում տալ հայկական դպրոցների հետ կապված խնդիրներին: Խրիմյանին այցելեց նաև արտաքին գործերի նախարար իշխան Լոբանով-Ռոստովսկին: Որոշակի ոչինչ չենք կարող ասել նրանց բանակցությունների նյութի վերաբերյալ:

Այդ երկու շաբաթվա ընթացքում ռուսական մամուլի բազմաթիվ օրգաններ՝ «Новости», «Правительственный вестник», «Церковный вестник» լրագրերը արճադարձան հայկական հարցին, հոդվածներ նվիրեցին Մկրտիչ Խրիմյան կաթողիկոսին, նրա կյանքին ու գործունեությանը: «Церковный вестник» շաբաթաթերթը 1895 թ. N 23-ում մանրամասն նկարագրում է Խրիմյանի ճանապարհորդությունը,

1. Խրիմյանն ինքն էր պատրաստել ցարի հանդիպման ժամանակ իր ընթերցվելիք ճառը: Մական Եզյանը փախել էր այն, համարելով դժվար բարձրանել և ընթերցել իր պատրաստած խնդրագիրը: Կոստանդնուպոլիսի եղբայրացի Խոսրոս Խրիմյանը դժգոհում է դրա համար և վեհափառի բացասական գնահատականի մասին հաղորդում մամուլով. «Եզյանին ամուր համար բարձրան դրին, որ այդ գգուշություններ ի գործ դնե, գիտնալով վեհափառ հայրիկին ազատախոսությունը: Վերջապես այս ճառի խնդիրն վեհափառ հայրիկի քեֆովն չնդավ: Չի գիտես մեր հայ պաշտոնեայր պետք եղած գգուշության վրա քիչ էլ իրենք կը հավելան: Նպատակը հայտնի է: Եզյան քիչ բացառությամբ հայ պաշտոնյա է» (Գ.Աժ, Թ. Ազատյանի ֆ., XII ք., գ. 3383):

կաթողիկոս ընտրվելու և օծվելու հանգամանքները, թուրքական սուլթանի անհամաձայնությունը նրան աքսորից ազատելու հարցում: Հոդվածն առանձնապես դրվատում է Խրիմյանի քրիստոնեավայել ընթացքը 1880-ական թվականներին Վանում մոլեգնող սովի տարիներին, երբ Վասպուրականի հոգևոր առաջնորդ Խրիմյանը հայերի հետ հավասար օգնության ձեռք էր մեկնում թուրք ու քուրդ սովյալներին: Ռուսական ուղղափառ եկեղեցու պաշտոնական օրգան «Церковный вестник»-ը հայոց կաթողիկոսի նկատմամբ այդ համակրական հոդվածներից հետո պարզաբանում էր այն տարբերությունները, որ կան հայ առաքելական և ռուս ուղղափառ դավանանքների միջև, ցանկություն հայտնելով վերացված տեսնել այդ տարբերությունները¹:

Մայրաքաղաքում Խրիմյանը հանդիպումներ ունեցավ հայկական համայնքի ներկայացուցիչների հետ, հուզիչ քարոզներ կարդաց հայկական եկեղեցում:

Այդ քարոզներից մեկի բովանդակությունը տպվեց «Новости» լրագրում: Հայոց վեհափառը դիմելով եկեղեցում գտնվող հայերին, նշում է այն հսկայական տարբերությունը, որ կա արևելահայ և արևմտահայ ժողովրդի կյանքի պայմանների միջև. «Դուք բախտավոր եք, ձեզ վիճակվեց մեծ Ռուսաստանի ամենաողորմած կայսեր զորեղ հովանու տակ ազատ դավանել ձեր կրոնը և արդար աշխատանքով վայելել երկրային բոլոր բարիքները: Բայց մեր եղբայրները Հայաստանի մյուս մասում, ընկած թուրքաց իշխանության տակ, հեծում են այժմ ամեն տեսակ զրկանքներից և՛ տանջանքներից...: Մենք՝ Ռուսաստանի և Թուրքիայի հայերս, ի վաղուց ընտելացել ենք մեր սրտի մեջ սնուցանել ջերմ հավատ դեպի մեծ Ռուսաստանի ինքնակալ թագավորի հովանավորությունը և զորեղ պաշտպանությունը, դեպի որը ի սկզբանե ուղղված են եղել Արևելքի բազմաչարչար քրիստոնյաների հայացքները»²: (Սրանք հավուր պատշաճի ասված խոսքեր չէին, այլ արտահայտում էին Խրիմյանի հայացքների աստիճանական էվոլյուցիան: Բեռլինի կոնգրեսի սկսվելուց առաջ ունեցած անգլիական կողմնորոշումից հետո, Խրիմյանն աստիճանաբար 80-ական թվականներից, հակվում է դեպի Ռուսաստանը): Խրիմյանն իր քարոզ-

1. Արաբատ, 1895, N 7, էջ 255-258:

2. Մուրճ, 1895, N 6, էջ 890:

ներով դիմում է մայրաքաղաքի հայությանը, կոչ անում՝ սատար կանգնել Արևմտյան Հայաստանից մազապուրծ գաղթականներին:

Պետերբուրգում հանգանակություն չսկսվեց, միայն տեղի հայոց եկեղեցու հոգաբարձությունը վճռեց միանվագ 5000 ռ. նվիրել Գևորգյան ճեմարանին: Ներքին գործոց նախարարի հետ ունեցած բանակցություններն ավարտվեցին նրա թույլտվությամբ լայնածավալ ռուսական կայսրության հայաբնակ նահանգներում համահայկական հանգանակություն բացելու՝ Սասունի խլյակներին, արևմտահայ գաղթականներին և Արևմտյան Հայաստանի հայությանն օգնելու համար:

Հունիսի 13-ին կաթողիկոսը ճանապարհվեց Մոսկվա: Դարձյալ պաշտոնական ընդունելություններ, այցելություններ և փոխայցելություններ: Մոսկվայի նահանգապետ, ցարի հորեղբայր Սերգեյ Ալեքսանդրովիչը իր հարգանքը հավաստեց հայոց վեհափառին: Տեղի հայ հասարակությունը, Լազարյան ճեմարանը կազմակերպեցին բազմաթիվ ընդունելություններ, մեկը մյուսից շքեղ և փառահեղ: Ականատեսի վկայությամբ Մոսկվայում կազմակերպված ընդունելություններն ավելի շքեղ էին և գերազանցեցին մայրաքաղաքի հայության ջանքերին: Ճաշկերույթի ժամանակ հայ մեծահարուստները 30.000 ռ. հանգանակեցին Էջմիածնի մայր տաճարի վերանորոգման համար: Այդ գումարից 10.000 տվին ժամհարյան եղբայրները: Լազարյանների շառավիղ իշխան Աբամելիքը, ընդունելության ժամանակ խոստացավ իր ծախսով ամեն տարի Գևորգյան ճեմարանում պահել 25 ուսանող¹:

Մոսկվայում ևս կաթողիկոսն այցելեց տեղի տեսարժան վայրերը, եղավ Տրետյակովյան պատկերասրահում, այցելեց հայ մեծահարուստ Գասպարյանների անունը կրող ծերանոց-անկելանոցը, օրհնեց բարեգործ գերդաստանին, խրախուսեց նրանց մարդասիրական գործունեությունը:

Հունիսի 21-ին խրիմյանը բռնեց վերադարձի ճանապարհը: Դեռ Նոր-Նախիջևանում եղած ժամանակ հայոց հայրապետին ալցելել էր հռչակավոր ծովանկարիչ Հովհաննես Այվազովսկին և խնդրել վերադարձի ժամանակ հյուրընկալվել իր տանը՝ Թեոդոսիայում: Նկարիչը կրկնեց իր խնդիրը, Պետերբուրգ հղելով նամակ և հեռագիր: Խրիմյանը չմերժեց հրավերը: Ականավոր նկարչի տանը հյուրընկալվելուց հետո կաթողիկոսն իր շքախմբով հուլիսի 1-ին Նիկոլայ շոգենավով

1. ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., XII ք., գ. 3383:

մեկնեց Թեոդոսիայից: Կերչում նրան աղ ու հացով դիմավորեցին տեղի քաղաքապետը, ոստիկանապետը, հայ և այլազգի հասարակայնության ներկայացուցիչները: Հաջորդ կանգառը Փոթին էր, ուր նրան դիմավորեցին քաղաքային ինքնավարության ներկայացուցիչները: Ամենայն հայոց վեհափառին դիմավորելու համար Թիֆլիսից Փոթի էր եկել վիրահայոց հոգևոր առաջնորդ Գևորգ Սուրենյանցը: Հաջորդ հանգրվանում՝ Բորժոմում, խրիմյանն այցելեց մեծ իշխան Նիկոլայ Միխայլովիչին: Ախալցխայի գավառապետը և ժողովուրդը արտակարգ ջերմ ընդունելություն կազմակերպեցին վեհափառ հայրապետի պատվին: Աբասթումանում էր գտնվում թագաժառանգ Գեորգի Ալեքսանդրովիչը, որի նկատմամբ իր հարգանքը հավաստեց խրիմյանը՝ այցելելով նրան: Ապա կաթողիկոսական ուղերթն անցավ Ախալքալաք-Ալեքսանդրապոլ գծով¹: Ճանապարհին ընկած հայկական գյուղերի բնակիչները հանդիպումներ էին ունենում հայոց Հայրիկի հետ, նրան ներկայացնելով խնդրագրեր, բողոքներ և պահանջներ: Բողոքները մեծ չափով վերաբերում էին տեղի քահանաների հետամնացությանն ու անգրագիտությանը: Գյուղերում կաթողիկոսը հանդուրժողականություն և կրոնական լայնախոհություն է դրսևորում, այցելում տեղերի կաթոլիկ հոգևորականներին, զրույցներ ունենում մահմեդական հոգևորականների հետ²: Ճանապարհն անցնում էր Ալեքսանդրապոլից Ղարաբլիխա, Բաշ-Ապարան, Աշտարակ: Հոկտեմբերի 20-ին, յոթամսյա բացակայությունից հետո, վեհափառը ժամանեց Մայր Աթոռ:

1. Այսպիսով կաթողիկոսը գիշերեց տեղի երկաթուղային, ճանապարհային մի մեծ զբոսա-տանի գլխավոր Հաջի Մարտի տանը: Մեկ տառիքի տակ միասին ապրում էին նրա չորս սրբիկները, կարսները և 54 բռն ու ծոռ, այդ ընտանիքը բաղկացած էր 63 շնչից: Նրանց մեջ կային առևտրականներ, ուսուցիչներ և ուսուցչուհիներ, բժիշկ, իրավաբան, մի քանի ուսանող: Կարողիկոսի և այդ բնակիչների տան ճանապարհ, դեռևս ամուլի ծեր կնոջ միջև ծայր առավ մի հետաքրքիր գրայց: «Այդքան սրբիկներ և բռններ ունեւ, ճիշտն ասա, նրանք չեն վիճում իրար հետ: -Հայրիկ, ուրբերիս խոմարի փաշին եմ ես, մի՞թե քույր կտամ, որ նրանք վիճեն: Բայրիկն ներշնչում եմ իրենց պարտականությունները, իսկ անհնազանդներին ու անկարգներին՝ պատժում: -Ուրեմն դու պատժել գիտես, քոյր տատիկ,- ժպտալով կարգրեց կաթողիկոսը: -Հապա ինչպես, առանց պատժելու կարո՞ղ է դիմաճալ պետությունը: Իմ տունն էլ փառքիկ պետություն է: Իսկ ո՞վ է նրա ավերակալը,- հարցրեց կաթողիկոսը: Չե՞ր խոմարի ծառան, Հաջի Մարտն: -Եվ քոյր օրհնված լինեն այն կանայք, որ այդպես աճուր պահպանում են հայ ընտանեկան կապերը,- ասաց կաթողիկոսը, օրհնելով այդ ճանապարհական ընտանիքի թուր անդամներին և նրա գլխավորին: (Արձագանք, 1895, N 83, Положение армян в Турции до вмешательства держав, էջ 127-128-ի ծանոթագրությունը):

2. Մարտ, 1895, N 7, էջ 1031:

ճանապարհորդությունը Պետերբուրգ՝ չարդարացրեց ակնկալիքներն ու հույսերը: Նիկոլայ 2-րդը մի քանի բանավոր, հավուր պատշաճին ասված խոսքերից բացի, ոչինչ չխոստացավ: Ինչ-որ չափով նշանակություն ունեցան կաթողիկոսի անձնական հանդիպումներն ու բանակցությունները արքունիքի բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ: Առավել կարևորը, թերևս, վեհափառի ամենօրյա շփումն ու հանդիպումներն էին հայրենիքից դուրս գտնվող հայության հոծ զանգվածների, ժողովրդի տարբեր խավերի ներկայացուցիչների հետ: Կաթողիկոսի մարդ-քաղաքացի-հոգևորականի անձնական հմայքը, հայ եկեղեցապետի ժողովրդի աչքում ունեցած մեծ հեղինակությունը, Խրիմյանի սկզբնական շրջանի ծավալած գործունեության հռչակը, նրան դարձրել էին ցանկալի, նրա անունը պատել ժողովրդական գործչի լուսապսակով և ստեղծել ազգային միասնական գաղափարի շուրջ միավորված տարբեր հոսանքների, տարբեր գաղափարների ժամանակավոր միավորում:

* * *

Յոթ ամիս կաթողիկոսը բացակայել էր Էջմիածնից: Թե ճանապարհորդությունից առաջ և թե ընթացքում Արևմտյան Հայաստանում կատարվել էին ողբերգական իրադարձություններ: (Սասունի 1894 թ. ապստամբությունը, պարտությունն ու դրան հաջորդող կոտորածները, նոր պատրիարքի՝ Մատթեոս Իզմիրլյանի ընտրությունը և ընդդիմադիր վերաբերմունքը օսմանյան կառավարության և անձամբ սուլթանի նկատմամբ:) Այդ բոլորն ստիպեցին մեծ տերությունների դեսպաններին կազմել «Մայիսյան բարենորոգումների ծրագիրը» և ներկայացնել սուլթանի հաստատմանը: Դիվային մտահղացմամբ «բարեխնամ» սուլթանը բարենորոգումների ծրագիրը ստորագրելու փոխարեն սկսում է հայկական կոտորածները, որոնց ալիքները հասան մինչև 1896 թ. ավարտը: Գաղթը Արևմտյան Հայաստանից, որ սկսվել էր իբրև սովի հետևանք, հասավ ահռելի չափերի: Այս անգամ փախչում էին թուրքական յաթաղանից, պետական հայահալած և հայաջինջ քաղաքականությունից: Անհրաժեշտ էր ձեռնարկել շտապ միջոցառումներ՝ արևմտահայերին դրամական, նյութական և հոգևոր-բարոյական օգնություն հասցնելու համար, ջանքեր թափել գաղթականներին վերստին մայր երկիր դարձնելու ուղղությամբ: Վեհափառ հայրապետը դրան է տրամադրում իր ողջ կարողությունները:

Ռուսական կայսրության հայաբնակ վայրերում բացվել էր հանդիսանում հանգանակություն: Կաթողիկոսի հրամանով հանգանակած գումարի չափը չի հրապարակվում ոչ Արարատում, ոչ էլ այլ պարբերականներում: Նա մտավախություն ուներ ցարական աստիճանավորների ոտնձգություններից: Ողջ ճանապարհորդության ընթացքում հայ գաղթավայրերում ունեցած իր սրտահույզ քարոզների և վայելած անսահման ժողովրդականության շնորհիվ Խրիմյանին հաջողվել էր հավաքել պատկառելի մի գումար: Մայր Աթոռից նա սերտ հարաբերություն է հաստատում Կ.Պոլսի պատրիարք Մ.Իզմիրլյանի հետ, հաղորդում, թե ինչպես է կարողացել գումարներ հավաքել հոգուտ սասունցիների: Հանգանակած գումարից 2000 ռ. կաթողիկոսն ուղարկում է Իզմիրլյանին, հրահանգելով, թե որ վայրին ինչքան դրամ կարելի է տրամադրել: Նա հատուկ հոգատարություն է ցուցաբերում Մշո Սբ.Կարապետ վանքում հաստատված որբանոցի նկատմամբ, հաղորդելով պատրիարքին իր ուղարկած գումարի մի մասը հատկացնել այդ վանքին, հանձնել վանքի վանահայր Վարդան վարդապետին «վասնզի այդ վարդապետը լավ ճանաչում են, անձնվեր և հավատարիմ պաշտոնյա է»¹:

Նույն ճամակում կաթողիկոսը հայտնում է պատրիարքին, որ Մոսկվայի մեծահարուստ ժամհարյան եղբայրները իր խնդրանքով Կ.Պոլսի ռուսական դեսպանության միջոցով պատրիարքարանին փոխանցել են 10.000 ֆրանկ, խոստանալով երեք տարի անընդմեջ նույն քանակի գումար ուղարկել: Խրիմյանն զգուշացնում է պատրիարքին, որ որբերի բարօրության համար ուղարկված գումարները գործածվեն միայն այդ ուղղությամբ, հակառակ դեպքում բարեգործները կիրաժարվեն իրենց խոստումը կատարելուց:

Արևմտահայերին և մասնավորապես սասունցիներին օգնություն հասցնելու տարբեր ուղիներ է որոնում և գտնում կաթողիկոսը: Պատրիարքի միջոցով դրամական օգնություն ուղարկելը լեզավ ուղին էր: Բայց դա քիչ էր: Կ.Պոլսի ռուսական դեսպանությունը ևս հաճախ ծայնակցում էր Թուրքիայի արտաքին գործոց նախարարության աստիճանավորներին՝ Արևելյան Հայաստանից օգնություն ուղարկվող գումարները ներկայացնելով իբրև հեղափոխական կոմիտեներին ուղարկված գումարներ և այդ պատճառով խոչընդոտներ էր հարուցում

1. ՀՀ Կողմ, ք. 57, գ. 268, p. 71:

գումարներն ըստ պատկանելվոյն հասցնելու գործին: Այդ պատճառով կաթողիկոսը որոնում է այլ ճանապարհներ: Նա կապ է հաստատում Արևմտյան Հայաստանում իր մասնաճյուղերը տարածած հայ հեղափոխական դաշնակցության տարբեր կոմիտեների հետ: ԴՅԴ Կարսի կոմիտեի ներկայացուցիչ Ա. Արամյանի և նրա գործընկերների միջոցով Խրիմյանը գումար է ուղարկում դարձյալ Սբ. Կարապետ վանքի վանահայր Վարդան վարդապետ Հակոբյանին՝ նույն վանքի «Ժառանգավորացի» իր նախկին սանին, որը Սասունի ինքնապաշտպանական մարտերի կազմակերպիչն էր ու մասնակիցը, ԴՅԴ անդամ, Հեսու հեղափոխական ծածկանունով¹: Հերոս սասունցիներին, կաթողիկոսի հորդորով, օգնության ձեռք է է մեկնում Հնդկաստանի հայ գաղութը: Նրանք ուղարկում են 5000 ռուբլի, որը կաթողիկոսը կասկած չհարուցելու համար, դարձյալ մոսկվաբնակ ժամհարյանների միջոցով հասցնում է Սասուն-Մուշ, անձամբ Վարդան վարդապետ Հակոբյանի ձեռքը²: Մի այլ անգամ վեհափառին հաջողվում է պատրիարքի միջոցով 50 ոսկի հասցնել դարձյալ սասունցիներին և դարձյալ հեղափոխական վարդապետին: Կաթողիկոսի հանձնարարությունը կատարելուց հետո, արդյունքի մասին Իզմիրյանը հաղորդում է նրան³:

Սուլթանի սանձագերծած կոտորածների ալիքը գավառներից հասնում է օսմանյան կայսրության մայրաքաղաք: Մեծ տերությունների դեսպանների աչքի առաջ 1895-ին գնդակոծվեց Բաբը Ալիի խաղաղ ցույցը, որը հետապնդում էր բարենորոգումների ծրագիրը սուլթանի կողմից ստորագրել ստիպելու նպատակ:

Ցույցի և կոտորածների լուրը լսած ալեգարդ կաթողիկոսը իր բողոքն ու ցասումն է արտահայտում այդ իրադարձությունների առթիվ և հետաքրքիր դիտողություններ անում: 1895 թ. հոկտեմբերի 4-ին իր անսահման վիշտը հայտնելով պատրիարք Մ. Իզմիրյանին՝ մայրաքաղաքի իրադարձությունների առթիվ, նա նկատում է, որ պոլսահայերը երկար ժամանակ չէին հավատում գավառներում գործված

1. ՀՀ ԿԳՊՄԸ, 56 և 57 Հանդերձի տաքսեր գործերում պահվում են այդ վարդապետի ձեռքով գրված բազմաթիվ մամուլներ՝ ուղղված ամենայն հայոց կաթողիկոսին: Նոմակների հաճախականությունն ավելանում է մեկ տասնամյակ անց՝ 1904թ. Սասունի հաջորդ ինքնապաշտպանական մարտերի ժամանակ: Միշտ էլ Խրիմյանը իր օգնության ձեռք է մեկնում հեղափոխական վարդապետին և նրա միջոցով՝ Սասունի հերոս մարտնչադներին:

2. ՀՀ ԿԳՊՄԸ, ֆ. 56, ց. 17, գ. 72, ք. 12:

3. Նույն տեղում, գ. 55, ք. 94:

ոճիրներին, իսկ այժմ նրանք սեփական մաշկի վրա զգացին այդ ամենը: «Գիտեմ, թե փրկություն և ազատություն արյունով կգնվի, սոսկ փաստաբանություն և բողոք բավական չէ»¹, գրում է պատկառելի տարիքում գտնվող կաթողիկոսը, կարծես վերհիշելով իր քարոզները «երկաթե շերեփի» մասին: Գովաբանելով ցույցի կազմակերպիչներին և մասնակիցներին, նա իր զարմանքն է հայտնում, թե «ինչպես բռնության վարժեցած հայ ժողովուրդը խիզախեց արյան դեմ, բանտերում դեմ, մահվան դեմ»: Նա լի էր հույսով ու հավատով, որ նման գործողություններով կարելի է հասնել հայկական հարցի լուծմանը: Ըստ Խրիմյանի, ինչպես ցորենի հատիկը, որ ընկնում է հողը, մեռնում է, բայց նորից ծլում են նոր հատիկներ, այնպես էլ «հայոց կոտորած հատիկները (իմա - զոհված որդիները) ինքնաբուխ արյունով ներկված պիտի բուսացնեն հայոց հայրենյաց ազատություն»²: Նա հույս է հայտնում, թե պատրիարքը պետք է իրեն հաղորդի «ավետիս, որ այդ վերջին դեպքը գործին արագություն տալով վախճան բերե հայկական խնդրույն»: Վկայակոչելով Ավարայրի հերոսներին և «սուրբ» Ղևոնդի աննկուն ոգին, կաթողիկոսը քաջալերում է պատրիարքին, հույս ու հավատ ներշնչում: Սակայն ինքը՝ հայոց հայրիկը, տազնապների մեջ է: Չանցած մի շաբաթ, հոկտեմբերի 10-ին, կաթողիկոսը դարձյալ գրում է պատրիարքին: Նոր լուրերի ակնկալությամբ նա պատասխան է խնդրում պատրիարքից, դատապարտում «անզուսպ և կատաղի մահմեդական մոլեռանդությունը», օտար, ծախու գրչակներին, որոնք «աննպաստ դատաստան արին հայոց այդ հանդուգն և անօրինական ցույցին համար», արդարացնում «հուսահատ և համբերությունը սպառած ժողովուրդի» ազատության ձգտումը, որ ոմանք անվանում են ծայրահեղություն³: Կոտորածների զոհերին Խրիմյանը համարում է «հայրենյաց ազատության մարտիկներ», խնդրում պատրիարքից մանրամասն գրել ցույցի նկարագրությունը և հղել Մայր Աթոռ՝ թանգարանում պահելու, ապագայի սերունդներին հաղորդակից դարձնելու միտումով:

Բարենորոգումների մայիսյան ծրագիրը, ինչպես այլ փաստաթղթեր, մնաց թղթի վրա, չգործադրվեց: Ալեկոծված արևելահայերը սպասում են նոր լուրերի: Ահագնանում է արևմտահայ գաղթականների

1. ԳԼԹ, Խրիմյանի ֆ., գ. 64:

2. Նույն տեղում:

3. Նույն տեղում, գ. 65:

հոսքը Արևելյան Հայաստան: Անդրկովկասի զանազան հայաքանակ վայրերի հոգևոր առաջնորդներ տազնապի ահազանգ են հնչեցնում կաթողիկոսի ականջին: Բաթումի եկեղեցու երեսփոխան Սարգիս Շաթիրյանը 1895 -ի նոյեմբերի 16 -ին Խրիմյանին ուղարկած նամակում նկարագրում է Բաթում հասած հայ գաղթականության սոսկալի վիճակը. «Երեկվա բարեկեցիկ ընտանիքը այսօր մի կտոր հացի կարոտ է, կիսամերկ այրիները իրենց վիրավոր զավակների հետ կարոտ են ապաստանի և խնամքի»¹: Բաթում հասած հայ գաղթականության ծանր վիճակի մասին կաթողիկոսին հաղորդում է նաև Վրաստանի հոգևոր առաջնորդ Գևորգ Սուրենյանցը, նշելով, որ գաղթականների մեծ մասը կանայք և երեխաներ են²: Չնայած համահայկական հանգանակություն բացելու արտաքին գործոց նախարարի թույլտվությանը, ցարական պաշտոնյաները խոչընդոտներ էին հարուցում: Սուրենյանցը հաղորդում էր վեհափառին Կովկասի կառավարչապետ Գոլիցինի հարուցած խոչընդոտների մասին, որոնց վրայից անցնելով ինքը հորդորել է թեմի հավատացյալ ժողովրդին սկսել «գործն մվիրաց և ժամ առաջ հասուցանել զօգնությունն»: Ցարական պաշտոնյաները արգելակում էին ոչ միայն օգնություն և նպաստ հասցնելը, այլև թույլ չէին տալիս հոգևոր գործիչներին հոգեհանգիստ կատարել Արևմտյան Հայաստանում զոհվածների հիշատակին: Շամախու թեմի առաջնորդ Մակար եպիսկոպոս Բարխուդարյանը հաղորդում է կաթողիկոսին, որ Բաքվի նահանգապետն արգելել է հոգեհանգիստ կատարել զոհվածների համար, պատճառաբանելով, որ դա հուզումներ կառաջացնի երիտասարդության մեջ, շատերը կցանկանան մեկնել Արևմտյան Հայաստան՝ օգնելու հայրենակիցներին: Այդ քայլերը խանգարելու համար ինքը ստիպված կդիմի ձերբակալությունների: Նահանգապետի հրամանից իմանում ենք, որ բազմաթիվ երիտասարդներ են ձերբակալված Բաքվում և Թիֆլիսում³: Ցարական պաշտոնյաների «աչալրջությունը» հասնում է այն աստիճանի, որ նրանք կաթողիկոսին բողոքում են հայ հոգևորականների վարքագծից: Այսպես, Շերեմետևը բողոքում է վարդապետ Բագրատ Թավաքալյանից, որը Ալեքսանդրապոլում քարոզի ժամանակ կոչ էր անում հավատացյալ ժողովրդին՝ օգնության ձեռք մեկնել արևմտահայ եղբայրներին, հույս

1. ՀՀ ԿԺՊՊԼ, ֆ. 56, ց. 1-2, գ. 46, ք. 58:

2. Նույն տեղում, ք. 50-51:

3. Նույն տեղում, ք. 49

չդնել որևէ այլ պետության վրա, հենվել սեփական ուժերին, որովհետև «մեծ տերությունները հետապնդում են իրենց շահերը և սառնասրտորեն դիտում են, թե ինչպես են կոտորում հայերին»¹: Ցարական պաշտոնյան դիտողություն է անում կաթողիկոսին, որ նման քարոզները «թշնամանք են սերմանում տարբեր ազգությունների միջև», ակնհայտորեն խառնելով իշխանություններին և ժողովրդին: Նա զգուշացնում է Խրիմյանին, որ վերջինս արգելի բոլոր հոգևորականներին նման քարոզներ կարդալ, իսկ վարդապետ Թավաքալյանին առաջարկում է փոխադրել այլ վայր: Թեև Բագրատ Թավաքալյանը վախելում էր վեհափառի հատուկ համակրանքը, անախորժություններից խուսափելու համար նա վերջինիս հեռագրով ետ է կանչում Ալեքսանդրապոլից և ուղարկում Գանձակ՝ փոխանորդի առավել պատասխանատու պաշտոնով:

Արևմտյան Հայաստանում շարունակվող կոտորածներին հաջորդում են տարբեր վայրերի ինքնապաշտպանական մարտերը: Ցարական տարբեր աստիճանի պաշտոնյաներ՝ Կովկասի կառավարչապետությունից Շերեմետևը, արտաքին գործոց նախարարությունից Գորեմիկինը գաղտնի գրություններ են հղում կաթողիկոսին, մեկը՝ 1895 -ի հոկտեմբերի 30, մյուսը՝ հոկտեմբերի 31 -ին: Շերեմետևի գաղտնի գրությունը ամենյան հայոց կաթողիկոսի հեռագրի պատասխանն էր, որ վերջինս ուղղել էր Պոլսի ռուսական դեսպան, իսկական գաղտնի խորհրդական Նելիդովին, տեղեկություններ խնդրելով տեղի հայկական կոտորածների, պատրիարք Իզմիրլյանի առողջության և Թուրքիայի հայ եկեղեցու իրավական կացության վերաբերյալ:

Ցարական բարձրաստիճան պաշտոնյան Նելիդովի անունից հանգստացնում էր կաթողիկոսին, հայտնելով, որ ոչ մի վտանգ չի սպառնում Կ. Պոլսի հայությանը, ոչ հայ եկեղեցուն և ոչ էլ պատրիարքին: Սակայն Նելիդովը շարունակում է իր հաղորդումը, բողոքելով գավառներում տիրող իրավիճակից. «Գավառներում տեղի են ունենում տխուր իրադարձություններ, որոնք սկսողները, ցավոք սրտի, մեծ մասամբ հայերն են՝ հրահրված հեղափոխական կոմիտեների կողմից. դրանից հետո կարելի է պատկերացնել թուրքերի վրեժխնդրությունը և քրիստոնյաների կորուստները»²: Փաստորեն, ցարական պաշտոնյան կոտորածների ողջ մեղքը բարդում է գավառահայերի վրա, զոհին հատ-

1. ՀՀ ԿԺՊՊԼ, ֆ. 56, ց. 1-4, գ. 54, ք. 25:

2. Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 1, գ. 299, ք. 6:

կացնելով մեղավորի դեր: Կ.Պոլսի ռուսական դեսպանը հաղորդում է հայոց կաթողիկոսին, որ տերությունների կողմից առաջարկված բարենորոգումները հաստատվել են սուլթանի կողմից, նրանց իրագործման համար անհրաժեշտ է, որ հեղափոխական առաջնորդները հրաժարվեն անմիտ ցույցերից, պետությունների միջամտության պատրանքներից, վերջ դնեն հուզումներին: Նելիդովը խնդրում է Խրիմյանին՝ օգտագործել իր ողջ հեղինակությունը արևմտահայերի վրա ներգործելու համար:

Համանման բովանդակություն ունեւ կաթողիկոսին ուղղած Գորեմիկինի գրությունը, որում հաղորդվում էր մեծ տերությունների՝ հայաբնակ վիլայեթներում բարենորոգումներ իրականացնելու նախագծի, սուլթանի տված համաձայնության և հայկական գավառներից հասնող վրդովեցուցիչ լուրերի մասին՝ հայ և մուսուլման բնակչության շրջանում տեղի ունեցող այրումահեղության վերաբերյալ: «Ի Տիգրանակերտ, ի Ջեթուն, ի Կարին, հայք գրեթե ամենուրեք եղյալ են դյուրողք անկարգությանց... Հայք Կովկասու համակրությամբ մեծավ վերաբերեին ապստամբ գործողության համազգայնոց յուրյանց ի Փոքր Ասիա, հայթայթելով զնոսա նյութական օժանդակություն»¹: Արտաքին գործոց նախարար իշխան Լոբանով - Ռոստովսկին իր ենթակայի միջոցով հորդորում է Խրիմյանին կոնդակով դիմել մի կողմից արևմտահայերին, որպեսզի հեռու մնան «հեղափոխական ձեռնարկներից» (այսինքն - ազատագրական շարժումներից), «վասն կարճման հիշյալ խռովությանց», մյուս կողմից՝ արևելահայերին, որ «անպատշաճ պաշտպանությամբ» չսատարեն արևմտահայ ազգակիցներին: Ցարական արտաքին գործոց նախարարը, փաստորեն, ցանկանում էր իր ձեռքին գործիք դարձնել հայոց կաթողիկոսին, նրա միջոցով ազդել հայության երկու հատվածների վրա կարծեցյալ «հեղափոխական շարժումներից», իրականում ինքնապաշտպանական մարտերից հրաժարվելու, ազգի գոյատևումը ապահովող ելույթներից զերծ մնալու համար: Նույն ժամանակ Բ.Պուլեն իր կողմից պահանջում էր պատրիարք Իզմիրլյանից կոնդակով դիմել ժողովրդին, հորդորել՝ հեռու մնալ հեղափոխական շարժումներից: Պատրիարքը կտրականապես մերժում է մնան առաջարկը և այդ մասին հաղորդում կաթողիկոսին. «Այդպիսի հրավեր մը շատ անիրավ պիտի ըլլար և նույնիսկ բնություն պիտի ունենար

1. ՀՀ ԿԳՊԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 52, ք. 2:

հանիրավի թափված այնքան անմեղ արյուններուն պատասխանատվությունը զոհերու վրա թողնելու և ջարդերն կարգադրող և գործադրողները ի չքմեղս հանելու աշխարհի առջև ... Ձարմանք, որ այս կոնդակի պահանջ մը տարբեր ձևերով կկրկնվի այսօր և սակայն բան մը չըլլար վերջ տալու կոտորածոց, բռնի կրոնափոխությանց, սրբապղծությանց և անհանգստությանց, որք կշարունակվեն»¹: Պատահում էին դեպքեր, երբ ցարական պաշտոնյաները, անսալով թուրք աստիճանավորների բողոքներին, արգելում էին կարոտյալների օգտին հանգանակած դրամը հանձնել ըստ պատկանելվույն, պատճառաբանելով, որ այն առաքվում է հեղափոխական կոմիտեների գործունեության համար. «Ինչ ցավալի բան կլինի, երբ օսմանյան կառավարության բողոքանաց վրա արգելվի Ձեր վեհափառության կամ Ռուսաստանի մերազնեից իրենց ողորմութեան լուծան դրկել արկածյալ արենակցաց, ինչպես որ Կարնո ռուսական հյուպատոս պարոն Մաքսիմով՝ աշուշտ, այդպիսի բողոքի հետևանք, նույնիսկ Ձեր վեհափառության հրամանով Կարնո առաջնորդին ուղարկած 2000 ռուբլի ողորմության գումարն ետ դարձուցեր է, իբրև դրամ մը՝ հեղափոխության հատկացյալ»²: Իզմիրլյանը խնդրում է կաթողիկոսին՝ բոլոր միջոցները ձեռք առնել, հերքել այդ մեղադրանքները և «սովատանջ ժողովրդյան տրվելիք պատառ մը հաց» հասցնել: Նա առաջարկում է նաև՝ դիմել ողջ քրիստոնյա աշխարհի մարդասիրությանը, արևմտահայության գոյատևումը ապահովելու համար:

Կ.Պոլսի պատրիարքին անհանգստություն է պատճառում նաև մի այլ հանգամանք. կոտորածներից փրկված, Կ.Պոլսի փողոցներում անտեր մնացած 40.000 որբ մանուկներին միսիոներները հավաքագրում են, բացում որբանոցներ, հեռացնում իրենց ազգությունից, տալիս ապազգային դաստիարակություն: Վշտանալով հանդերձ, կաթողիկոսը ցուցաբերում է լայնախոհություն՝ հեռու կրոնական նեղմտությունից և անհանդուրժողականությունից, համամարդկային չափանիշներ. «փողոցներու մեջ անտեր մնացած որբեր իրավունք ունին ժողովել այդ մարդասերներ, երբ մեր մարդասերներ պակասում և կարող չեն այդչափ ահագին զոհողություն անել: Վերցուցեք այժմ կրոնի խնդիրներ, զի այժմ ոգեպահիկ հացի խնդիրն է հաղթանա-

1. ՀՀ ԿԳՊԱ, ֆ. 56, ց. 17, գ. 55, ք. 135:

2. Նույն տեղում, ք. 136-137:

կող»¹,- պատվիրում է կաթողիկոսը պատրիարքին, նկարագրելով իր կաշկանդվածությունը և կախվածությունը ցարական բյուրոկրատիայից:

Ականջալուր լինելով բազմաթիվ դիմումների, հայոց կաթողիկոսը չէր կարող անտարբեր մնալ: Նա ձեռնարկում է քազմաթիվ քայլեր, դիմում տարբեր աստիճանի ցարական պաշտոնյաների, որպեսզի ամեն տարի կատարվի համահայկական հանգանակություն, որի հայթայթած գումարներով հնարավոր կլիներ հոգալ Արևմտյան Հայաստանի մազապուրծ գաղթականների հոգսերը: Առանձնապես ուշադրություն է գրավում կաթողիկոսի դիմումը Ռուսաստանի Արտաքին գործոց նախարարության գործերի կառավարչին: Իր և ողջ հայության անունից շնորհակալություն հայտնելով վերջինին, որ նրա նախագահությամբ գումարված միստում թույլ է տրվել «թուրքահայ տառապյալ հոտի օգտին» հանգանակություն սկսելու համար, կաթողիկոսն անում է հետաքրքիր առաջարկություններ. «Ժամանակավոր թեթևացումը չի վճռի ոչ գաղթական փախստականների բարեկեցության խնդիրը, ոչ էլ մնացածների գոյատևման հարցը, քանի որ նրանց ունեցվածքը կոտորածների ժամանակ հափշտակվում է մուսուլմանների կողմից»²:

Գաղթականների վիճակն անընդհատ վատթարանում է, որովհետև անհնարին է դառնում նրանց վերադարձը հայրենի եզերք: Այդ հանգամանքը, ըստ Խրիմյանի, բացասաբար կանդդադառնա Ռուսաստանի Արևելյան քաղաքականության ապագայի վրա, քանի որ նա կկորցնի իր ամենահավատարիմ հենարանը Փոքր Ասիայում: «Ռուսաստանին սահմանակից վայրերում՝ Արևմտյան Հայաստանում բնակվող միակ քրիստոնյա ժողովրդի վերջնական բնաջնջումը կամ թվաքանակի նվազումը կարող է ունենալ վտանգավոր հետևանքներ: Չերդ գերազանցությունը, ավելի քան որևէ մեկը, կարող է ճշգրիտ որոշել այն հնարավոր հետևանքները, եթե Ռուսաստանի սահմանակից նահանգները վերածվեն մուսուլմանական և եվրոպական գաղութարարների հետ խառը բնակչության»³: Կաթողիկոսն առաջարկում էր առաջին հերթին բարենորոգումներն իրականացնել այդ նահանգներում, բարելավել քրիստոնյա բնակչության հողօգտագործման եղա-

1. ԳԼԵԹ, Խրիմյանի ֆ., գ. 26:

2. ՀՀ ԿՊՊԸ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 52, ք. 7:

3. Նույն տեղում:

նակը, հաստատել առնվազն երկու կամ երեքամյա ժամկետ, որի ընթացքում գաղթականները պահպանում են սեփականատիրական իրավունքները հողի և ունեցվածքի նկատմամբ, մինչև հնարավոր դառնա նրանց վերադարձը հայրենի օջախներ: Արևմտյան Հայաստանի կյանքի քաջ իմացությունը իրավունք էր տալիս կաթողիկոսին պնդել, որ Բ.Պեան բարենորոգումների ծրագիրը կմնա մեռած տառ, եթե դրանք իրագործվեն թուրք պաշտոնյաների կողմից: Նա բարենորոգումների իրականացումը կապում էր ռուսական բանակի բարձրաստիճան սպայական կազմի վերահսկողության հետ, մանավանդ մեծ տերությունների հյուպատոսների խիստ անբավարար քանակի դեպքում: «Ռուս սպաների մեջ կան բազմաթիվ անձնավորություններ, որոնք քաջ գիտակ են տեղական պայմաններին և փորձառություն ունեն ասիական ժողովուրդների կառավարման մեջ: Ցանկալի կլիներ, որ հայկական նահանգների նահանգապետերը նշանակվեն եվրոպական պետությունների համաձայնությամբ հինգ տարուց ոչ պակաս ժամկետով»¹: Օգտվելով ռուս աստիճանավորին դիմելու պատեհությունից, Խրիմյանը նրա ուշադրությունը հրավիրում է մի այլ կարևոր հարցի վրա ևս: Նա տեղյակ էր, որ Թուրքիան ցանկանում է վերաքննել (իմա՝ վերացնել) 1863 -ին հաստատված արևմտահայ ազգային սահմանադրությունը, այդ պատճառով նա ռուս աստիճանավորին մատնանշում է այդ սահմանադրության 60 և 61 -րդ հոդվածները, որոնք վերաբերում են արևմտահայերի մասնակցությանը Էջմիածնի կաթողիկոսական ընտրություններին: Ըստ Խրիմյանի, այդ հոդվածները չեն համապատասխանում ոչ Ռուսաստանի կողմից հաստատված հայ երեղեցու կանոնադրությանը, ոչ էլ հայ եկեղեցու և ժողովրդի շահերին ընդհանրապես: Հայոց եկեղեցու կանոնակարգով նախատեսված էր կաթողիկոսի ընտրությունը կազմակերպել Էջմիածնի Մայր տաճարում՝ հայկական յուրաքանչյուր հոգևոր թեմից ընտրված երկու պատգամավորների (կրոնական և աշխարհիկ) մասնակցությամբ: Արևելահայ թեմերը յուրաքանչյուրն ընտրում էին իրենց պատվիրակներին, իսկ արևմտահայ թեմերի իրավունքը ոտնահարվում էր. Կ.Պոլսի ազգային ժողովը դառնում էր ողջ արևմտահայության կամքի արտահայտիչ և Էջմիածին ճանապարհում միայն երկու պատվիրակ: Արևմտյան Հայաստանի թեմերը, փաստորեն, զրկվում

1. ՀՀ ԿՊՊԸ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 52, ք. 8-9:

էին իրենց կամքն արտահայտելու իրավունքից: Խրիմյանի ընտրության ժամանակ ռուս պետական գործիչների բանակցությունների հետևանքով արևմտահայ բոլոր թեմերը մասնակցեցին կաթողիկոսական ընտրություններին, բայց կաթողիկոսն աշխատում էր այդ հանգամանքը հաստատել հայ եկեղեցու կանոնակարգով, բանակցություններ վարել Բ.Դռան հետ՝ փոփոխելու արևմտահայ սահմանադրության 60 և 61-րդ հոդվածները. «Հարկ է պարտավոր Բ.Դռան, զի մի լիցի խոչընդոտն պատգամավորաց առ ի լցուցանել զպարտիս յուրյանց առաջիկա գտանելու ի ժողովի Ս. Էջմիածնի, վասն ընտրելու զկաթողիկոսն, զի այս իրավունք վավերացյալ է իմիջիայլոց և 62-րդ հոդվածովն դաշնադրությանն Բեռլինի»¹: Ամենայն հայոց կաթողիկոսի կապը, ազդեցությունը և հեղինակությունը արևմտահայ թեմերի հետ ուժեղացնելու և բարձրացնելու նպատակով, վեհափառն առաջարկում էր՝ կաթողիկոսին վերապահել նաև արևմտահայերի ամուսնական և հոգևոր-դատական գործերը լուծելու իրավունքը: Նա համոզված էր, որ «Ձանք Դրանն ուղղեալ են ի քակտումն հոգս միության, որ շաղկապե գիտն մեր աթոռոյս Ս. Գրիգորի և ի ջլատումն առհասարակ հեղինակության եկեղեցվո»։ Քանի որ Բ.Դռանը Արևմտյան Հայաստանի հոգևոր առաջնորդների մի պատկառելի խմբի կանչել էր Պոլիս և պահում էր իր վերահսկողության տակ, կաթողիկոսը բանակցություններ էր վարում Ռուսաստանի արտաքին գործոց նախարարության գործերի կառավարչի հետ՝ բացակայող եպիսկոպոսների փոխարեն Էջմիածնից Արևմտյան Հայաստան ուղարկել ուրիշ հոգևոր գործիչների: Բանակցությունների արդյունքը մեզ հայտնի չէ, արխիվային փաստաթղթերը բացակայում են²:

Արևմտահայ գաղթականները կաթողիկոսի ամենօրյա հոգածության առարկան են: Էջմիածնի մայր տաճարի սեղանատունը, Պարսկաստանից Հայաստան ձգվող ճանապարհին գտնվող վանքերի վանահայրերը հատուկ հրահանգ են ստանում կաթողիկոսից՝ պատասպարել գաղթականներին, հոգալ նրանց օթևանի և սնունդի հոգսերը: Կովկասի հայկական վանքերն ու եկեղեցիները, նրանց կից հոգաբարձությունները սերտ հարաբերություններ էին պաշտպանում վեհափա-

1. ՀՀ ԿԹՊԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 52, ք. 5:

2. Սեկ դար անց՝ 1995-ի ապրիլին կաթողիկոսական ընտրությունների ժամանակ բուրքական կառավարությունն արգելեց աշխարհիկ պատգամավորների զալուստը Էջմիածին: Խրիմյանի նախաձեռնությամբ նայում էր դեպի ապագան:

ռի հետ և կատարում էին նրա բոլոր հանձնարարությունները: Վիճակը այլ էր Պարսկաստանի սահմանագլխին գտնվող համեմատաբար աղքատ վանքերում: Այդ վանահայրերին խրիմյանը մշտապես ուղարկում էր որոշակի գումար՝ հրահանգելով դրանով հոգալ գաղթականների հոգսերը: Հատուկ հրահանգով Հովհաննես վարդապետ Բագունին ուղարկվում է Ս. Թադեի վանքի վանահայր: Խրիմյանը պատվիրում է վանահորը. «Ուշադրություն դարձնել ժողովրդյան զարգացման և բարոյական դաստիարակության, որպես և նոցա պաշտպանության ընդդեմ ամենայն զրկանաց և կամայական պահանջմանց պարսիկ տիրապետողաց: ...Չմոռանաք աշխատել ամեն կերպ, որ գաղթականներ այլևս այս կամ այն կողմ չանցնին, զի շատ թշվառ վիճակի պիտի հանդիպեն և ամեն կերպով զուրկ պիտի մնան մխիթարութենե»¹: Սակայն վանահայրը թերամում է իր պարտականությունների մեջ, դրսևորում քրիստոնյա վանահորը ոչ վայել վերաբերմունք գաղթականների նկատմամբ: Նրանց հյուրընկալելու և օթևան տալու փոխարեն, պարսից սարքագների օգնությամբ գաղթականներին վանքից դուրս է հանում: Այդ մասին իմանում է վեհափառ հայրապետը և անձամբ մամակ է գրում խոտորյալ վարդապետին, պարսավում նրա այդ ընթացքը. «Այժմ բացարձակ հրաման կուտամ Ձեզ, որ հանված գաղթականները պետք է տեղավորվեն վանուց մեջ, մինչև գարնան նոցա համար ուրիշ տնօրինություն կլինի»²: Խրիմյանը գայրանում է, որ վանահայրը չարաչար է գործադրել իր վստահությունը և զգուշացնում, որ այդ ընթացքի համար նրան կհեռացնի վանահայրության պատասխանատու պաշտոնից: Ուղարկելով պատկառելի մի գումար, նա պատվիրում է Հովհաննես Բագունուն՝ ետ կանչել արտաքսված գաղթականներին, խոստանալով հանգանակել և վանահոր ձեռքը հասցնել նոր գումարներ և վանքի վերաշինության, և գաղթականների հոգսերը հոգալու համար: Արխիվային փաստաթղթերը պերճախոս վկայություն են, որ վերոհիշյալ վանահայրը երկար ժամանակ շարունակում էր մնալ կաթողիկոսի ուշադրության կենտրոնում, առավելապես գաղթականների կացությունը փոքր ինչ բարելավելու համար:

1. ՀՀ ԿԹՊԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 7, ք. 30:

2. Նույն տեղում, ք. 1:

Կոտորածներից մազապուրծ արևմտահայությանն օգնելու, քաղաքակիրթ աշխարհի ուշադրությունը Բ. Դռան վարած հակահայկական քաղաքականության վրա հրավիրելու նպատակով եռանդուն գործունեություն է ծավալում ամենայն հայոց կաթողիկոսության պաշտոնական օրգան «Արարատ» ամսագիրը, որի բովանդակության փոփոխությունը խրիմյանի կաթողիկոս օծվելուց հետո ակներև է դառնում, երբ համեմատում ենք ամսագրի բովանդակությունը նախընթաց շրջանի հետ: Չուտ կրոնական բովանդակություն ունեցող ամսագիրը, իր հիմնական գործը կատարելուց բացի, բարձրացնում էր ժամանակի հասարակական հնչեղության հարցեր: Կարևոր տեղ է գրավում կաթողիկոսի գործունեության լուսաբանումը սովյալներին օգնություն հասցնելու գործում: «Մուրճի» խմբագիր Ավ. Արասխանյանը գոհունակությամբ նշում է, որ Մկրտիչ խրիմյանը հայ կաթողիկոսներից առաջինն էր, որ հաշվետվություն էր տալիս ժողովրդին, թե հանգանակած գումարները և նվիրատվությունները ինչպես են օգտագործվել¹: 1894, 95 և 96 թվերի ողջ ընթացքում «Արարատը» շարունակում էր հրատարակել հայ նվիրատուների ցուցակը, հայրապետական օրհնությունն էր հաղորդում ժողովրդին օգնող անձանց, պատմում Մայր Աթոռում Նորին վեհափառության կողմից նշանակված հանձնաժողովի ծավալած գործունեության, սովյալներին օգնություն հասցնելու մասին²:

Առանձնապես հետաքրքիր են արևմտահայության վիճակը նկարագրող հոդվածները, արևմտահայ հոգևորականների կրած տառապանքների նկարագրությունները, նրանց գործունեության վերհանումը: Ամսագիրը հոդվածներ է նվիրում Սասունի ինքնապաշտպանական մարտերին, նրան մասնակից հայ հայրենասեր հոգևորականներին, նշում, որ կաթողիկոսական դիվանը լի է պաշտոնական զեկուցագրերով: Հրատարակված նյութերում բացահայտվում է ռուսական պետության այդ շրջանի հայամետ քաղաքականությունը: Ամսագիրն արտատպում է ռուսական եկեղեցական մամուլում տպված հոդվածները հայ եկեղեցու, մասնավորապես Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող եկեղեցիների և հոգևորականների իրավիճակի մասին:

1. Մուրճ, 1894, N 3, էջ 488:

2. Արարատ, 1894, N 6, էջ 169-170:

«Եկեղեցական համբավաբեր» («Церковный вестник») ամսագիրը գրեթե ամեն ամիս բողոքի իր ձայնն է բարձրացնում արևմտահայերի կոտորածների առիթով: «Տաճիկների և քրիստոնյաների թշնամության պատճառները օսմանյան տերության մեջ»¹ խորագիրը կրող հոդվածը քննարկում է արևմտահայ ժողովրդի կացության հարցերը 19-րդ դարասկզբից, անդրադառնում թուրքական կայսրության եվրոպականացման ճիգերին, արևմտահայերի կացությանը Ղրիմի պատերազմի և 1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ, անդրադառնում է նաև դարի վերջին տասնամյակում սանձազերծած կոտորածներին: Ռուսական հոգևոր մամուլը հոդվածներ է տպում նաև եվրոպական քույր եկեղեցիների ծավալած հայանպաստ գործունեության վերաբերյալ և իր վերաբերմունքն է արտահայտում: 1896 թ. ապրիլին «Արարատը» արտատպում է նույն թվի «Церковный вестник»-ի N 11-ից մի հոդված, որի ռուս հեղինակը պատմում է Անգլիայում հոգուտ հայերի գործող մի հոգևորական հանձնաժողովի մասին, որը կոչով դիմել էր ողջ աշխարհի քրիստոնյաներին՝ «առանց դավանանքի խտրության աղոթել հայոց համար», կազմելով և եվրոպական բոլոր լեզուներով թարգմանելով այդ աղոթքի տեքստը, ուղարկելով այն բոլոր եկեղեցիներին և համայնքներին: Ռուս հոդվածագիրը շատ տեղին քննադատում է այդ վարվելակերպը, իրավացիորեն նշելով, որ անգլիացիները աղոթելուց առաջ պետք է հիշեն, թե ինչպես իրենց քաղաքական առաջնորդները Բեռլինի կոնգրեսից առաջ անգլո-թուրքական պայմանագրով վիժեցրին Ման Ստեֆանոյի դաշնագրի հայկական հարցին վերաբերող հոդվածների իրականացումը և անգլո-ռուս մրցակցության պատճառով Անգլիան «եսական քաղաքականությամբ քանդեց մեծ ազատման գործի արգասիքը»²: «Արարատը» ուներ «Եկեղեցական քրոնիկոն» բաժինը, ուր քննարկում էր այլ հոգևոր օրգաններից Հայաստանին և հայ եկեղեցուն վերաբերող նյութերը: Այդ առումով ուշագրավ է Արևմտյան Հայաստանում գործունեություն ծավալած գերմանացի պաստոր Ռոդենի հոդվածը, որը «Christlich Welt» թերթում քննադատում է Գերմանիային և եվրոպական մյուս պետություններին հայկական կոտորածների նկատմամբ ցուցաբերած անտարբերության, հայերին ապստամբություն բարձրացնելու մեջ մեղադրելու համար: Պաստորը առանց երկնչելու ժխտում

1. Արարատ, 1894, N 10, էջ 383-384:

2. Նույն տեղում, 1896, N 4, էջ 167-168:

է այդ բոլորը. «Ամենշան թվով մարդիկ, հետին ծայրահեղության մեջ, ճարահատյալ զենք՝ են ծեռք ձգել ինքնապաշտպանության համար, նոքա միայն անմեղ զոհեր են եղել և մի ընդհանուր հեղափոխության կամ ապստամբության մասին խոսք չի կարող: ...Եվրոպական պետությունները, Գերմանիան ամենից առաջ Բեռլինի դաշնադրության 61-րդ հոդվածը ամոթալի կերպով խախտել են»¹:

1895 -ի վերջերից «Արարատը» անընդմեջ լուրեր է տպում արևմտահայության իրավիճակի վերաբերյալ: Փետրվար ամսվա (1896) խմբագրական հոդվածում գովեստի արտահայտություններ են հնչում արևմտահայ հոգևորականների տոկոսության և անվեհերության մասին: Բարձր գնահատականի է արժանանում Կ.Պոլսի հայոց պատրիարք Մատթեոս Իզմիրլյանը, որ քաջ հովիվ հանդիսացավ իր հոտին, արժանացավ ամենքի համակրանաց և «Հայրապետական աթոռից «քաջարթուն» մականվան»²:

Ամսագրում իրար են հաջորդում տարբեր վայրերից ստացված հոգևոր առաջնորդների զեկուցագրերը կոտորածների մասին: Ուշագրավ է այն փաստը, որ ամսագիրը առանձնահատուկ վերաբերմունք է ցուցաբերում ժողովրդի կազմակերպած ինքնապաշտպանական մարտերի նկատմամբ, գովեստով նշում, որ այդ վայրերում հայությունը ոչ թե հլու-հնազանդ կոտորվել է, այլ բարձր է պահել իր մարդկային արժանապատվությունը: Այդ իրադարձությունների մասին լուրերի հրատարակությունը ինքնապատասխան չէր. վավերագրեր հրատարակելուց առաջ ամսագրի խմբագրությունը նշում է, որ դրա նպատակն է ապագայի պատմաբաններին օգնել շարադրելու դարավերջի հայոց պատմությունը, անմահացնելով այն հերոսների և նահատակների անունները, ովքեր զոհվեցին հանուն ազգի և եկեղեցու³: Նույն համարում լույս է տեսնում Վանի ինքնապաշտպանական մարտերի և կոտորածների մասին հեռագրի գույժը, իսկ երկու ամիս անց՝ օգոստոսին արտատպվում է ռուսական «Новости» լրագրի «Ականատեսի» պատմածը ծավալուն նյութը: Վանի ինքնապաշտպանական մարտերին ամսագիրն անդրադառնում է մի քանի անգամ. հունիս, օգոստոս, նոյեմբեր, դեկտեմբեր ամիսներին՝ տարբեր հոդվածներով, տարբեր նկատառումներով, բայց ամեն դեպքում ընդգծվում է նույն

1. Արարատ, 1896, N 4, էջ 368:
2. Նույն տեղում, 1896, N 2, էջ 87:
3. Նույն տեղում, N 6, էջ 286:

միտքը, «Եթե չլինեի ընդդիմությունը, երբեք տարակույս չկա, որ բոլոր Վանա ժողովուրդը հոռեգույն կերպով վիճակակից պիտի լինեի Հայկականքի և գյուղերու ու գավառներու ժողովրդյան»¹: Խմբագրականներում առանց ավելորդության շեշտվում է. «Ամենայն ճնշում ընդդիմություն է առաջ բերում, ամենայն հալածանք՝ ապստամբություն է ծնեցնում»²: Խմբագրականներից բացի ամսագիրը լույս է ընծայում վավերագրեր՝ արևմտահայերի կոտորածների և ինքնապաշտպանական մարտերի մասին: Հանձնատելով հրատարակված վավերագրերը ՀՀ ԿՊՊԱ -ի տարբեր ֆոնդերում մեզ հասած վավերագրերի հետ, պարզում ենք, որ դրանք Արևմտյան Հայաստանի տարբեր վայրերի հոգևոր առաջնորդների զեկուցագրերն են՝ ուղղված ամենայն հայոց կաթողիկոսին, որի հանձնարարությամբ էլ հրատարակվում էին այդ նյութերը: Լավ ճանաչելով կաթողիկոսի ըմբոստ ոգին, տեղի հոգևոր առաջնորդները առանձնահատուկ գովեստով պատմում են ինքնապաշտպանական մարտերի, թշնամուն դիմակայող հերոսների սխրանքների մասին: Այսպես, Եդեսիայից ոչ հեռու Կարմունճ գյուղի հայ քաջերը «կրցած են դիմադրել իրենց վրա 4-5 անգամ հարձակում ընող զորաց և բարբարոս թուրքերու»³:

Գովեստով է պատմվում նաև Արաբկիրի թեմի Ծագ գյուղի մի հայերիտասարդի մասին, որին հաջողվում է միայնակ, ընդամենը մի հրացանով պաշտպանել և ապահովել գյուղի բնակիչների նահանջը⁴: Տոկուն ընդդիմության համար գովեստով են հիշատակվում Վասպուրականի Հայոց Ձոր գավառի Հնդստան գյուղի բնակիչները, որոնք 2-3 օր հետ են մղում թուրք և քուրդ հրոսակներին, միայն խաբեությամբ նրանք հանձնվում են և կոտորվում⁵: Առանձնապես ուժեղ էր ընդդիմությունը Շատախ գավառի կենտրոն Թաղ գյուղաքաղաքում: Հարձակվող թուրքերը կասկածում են, թե ինքնապաշտպանների մեջ կան փամփուլտավոր հրացաններ ունեցող օտարահպատակներ (իմա՝ արևելահայեր), սակայն պարզվում է, որ դիմադրողները բոլորը տեղացիներ են, որոնք զգալով վերահաս աղետը, գերադասում են պատվավոր մահը և զենքը ձեռքին, համախմբվելով մի ընդարձակ տան

1. Արարատ, 1896 թ., N 11, էջ 530:
2. Նույն տեղում, N 9, էջ 418:
3. Նույն տեղում, N 6, էջ 290:
4. Նույն տեղում, N 7, էջ 333:
5. Նույն տեղում, N 12, էջ 583:

մեջ, պաշտպանվում են երկար ժամանակ: Ամեն անգամ նման նկարագրություններից հետո, տեղեկագրերի հեղինակներն ավելացնում էին, որ ինքնապաշտպանների շնորհիվ զոհվածների թիվը համեմատաբար փոքր է¹: Կաթողիկոսի հանձնարարությամբ «Արարատը» լուրեր է հրապարակում Կ.Պոլսի հայոց պատրիարք Իզմիրլյանի մասին: Վերջինիս նամակներից խրիմյանը տեղեկանում է, թե ինչ անելանելի պայմանների մեջ է ինքը և Ազգային ժողովը, որը Բ.Դռան հրամանով դադարել է նիստեր գումարելուց: Իզմիրլյանը սերտ նամակագրական կապ է պահպանում կաթողիկոսի հետ, խնդրում նրա օգնությունը՝ թալանված ու պղծված արևմտահայ եկեղեցիներին: Սկրտիչ խրիմյանը ամսագրի միջոցով դիմում է և արևելահայությանը, և գաղթաշխարհի մեծահարուստներին՝ օգնության ձեռք մեկնել արևմտահայ եկեղեցիներին, ուղարկել հոգևոր գրականություն, եկեղեցական անոթներ և սրբազան մասունքներ, գումար հատկացնել ավերված եկեղեցիների վերակառուցման համար: Կաթողիկոսն ինքը տալիս է առաջին օրինակը՝ Մայր Աթոռից ուղարկում է պահանջված իրերը:

Կոտորածների ժամանակ մահմեդական մուլեռանդ ամբոխի առաջին հարվածն իր վրա է կրում հայ հոգևորականությունը, որոնցից փրկվածները բռնի կրոնափոխ էին արվում: Նրանց թիվն այնքան մեծ էր, որ հավատափոխ քահանաների՝ վերստին իրենց հավատին դառնալու խնդիրը դառնում է օրակարգի հարց: Պատրիարքի հարցապնդմանը խրիմյանը տալիս է հատու պատասխան, հեռագրում պատրիարքին՝ տեղում անել անհրաժեշտ կարգադրություն²:

Արևմտահայ գավառի հոգևոր առաջնորդների մեծ մասը իբրև աքսորական գտնվում է Կ.Պոլսում, թափուր է Կիլիկիայի կաթողիկոսական գահը, որովհետև Բ.Դռնը չի վավերացնում կաթողիկոս ընտրված, իր համար քաղաքականապես անբարեհույս Գրիգորիս Ալեքթյանի ընտրությունը: Պատրիարքը խնդրում է կաթողիկոսի միջամտությունը³: Աստիճանաբար սեղմվում է պատրիարքի գործունեության ոլորտը: Բ.Դռնը ամեն ինչ անում էր, որպեսզի պատրիարքը ստիպված հրաժարական տար: Ինչքան հնարավոր է, դիմադրում է Իզմիրլյանը, սերտ հարաբերություններ է հաստատում Կ.Պոլսի մեծ տերությունների դեսպանների հետ, հաճախակի դիմում նրանց օգնության:

1. Արարատ, 1896, N 8, էջ 382:

2. Նայն տեղում, N 3, էջ 140:

3. ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 56, ց. 17, գ. 74, ք. 4-5:

նը, բայց երբ զգաց, որ այլևս անհնարին է որևէ արդյունքի հասնել, հրաժարական ներկայացրեց Բ.Դռանը: Թուրքական կառավարությունը շտապեց ընդունել նրա հրաժարականը, մտադրվելով աքսորել նրան Տրիպոլի: Մեծ տերությունների դեսպանների խորհրդով նա ետ կանգնեց այդ քայլից: «Արարատը» այդ ամենի մասին հաղորդում է իր ընթերցողներին, ավելացնելով, որ թուրք կառավարությունը, վերացնելով հայոց ազգային սահմանադրությունը, արգելում է կատարել պատրիարքական ընտրություն: Սուլթանական իրադեհն համապատասխան մի քանի հայազգի պաշտոնյաներ, Դովհաննես Նուրյանի գլխավորությամբ, ընտրում են պատրիարքական տեղապահ: «Հավատարմահպատակ» հայերից կազմված այդ ժողովը տեղապահ ընտրեց Բարդուղիմեոս եպիսկոպոս Չամիչյանին¹: Սուլթանը անմիջապես վավերացրեց նրա ընտրությունը: Շնորհակալական ճառի ժամանակ հաճոյակատար եպիսկոպոսը հայտնեց, որ ինքը սուլթանի ստրուկն է և իր համար «թե այս և թե այն կյանքում միակ երջանկությունը սուլթանին ծառայելն է և հայոց միակ ապաստարանը երկրիս վրա սուլթանի գահն է»²: «Արարատը» արգահատանքով է խոսում այդ մասին, նշում, որ հայ եպիսկոպոսը քծնանքով համբուրում է իր ազգակիցներին կոտորող ձեռքը: Կրոնական ամսագիրը հայրենադավ և ազգուրաց եպիսկոպոսին սպառնում էր հանդերձալ կյանքի, ահեղ դատաստանի և դժոխքի պատիժներով:

Խրիմյանի կաթողիկոսության ժամանակաշրջանը հարուստ էր տագնապալի իրադարձություններով ոչ միայն արևմտահայերի, այլև արևելահայերի համար: Ազգային-ազատագրական շարժումներն անհանգստություն էին առաջացնում ոչ միայն սուլթանական պետական գործիչների, այլև ցարական բարձրաստիճան պաշտոնյաների մոտ: 1890-ականների վերջին առավել ընդգծվեց ցարիզմի հակահայկական քաղաքականությունը:

Շարունակվում և ավարտին է հասցվում Մակար կաթողիկոսի օրոք սկսված պետական հալածանքը հայկական դպրոցների նկատմամբ:

1. 1869-72թթ. Բարդուղիմեոս Չամիչյանը Բրուսայի հոգևոր առաջնորդն էր, նրա դեմ եռանդուն պայքար էր մղում ժամանակի պատրիարք Սկրտիչ Խրիմյանը և նրան պատասխանատվության էր կանչում Ազգային ժողովի առաջ:

2. Արարատ, 1896թ., N 8, էջ 381:

Ցարական բյուրոկրատիային խիստ անհանգստացնում էր, որ հայ եկեղեցական ծխական դպրոցները ազգային ինքնագիտակցության արմատավորողներն են, հայկական «սեպարատիզմի և հեղափոխության» օջախները:

1895-ին Կովկասի քաղաքական մասի կառավարչապետ Շերեմետևը առաջարկություններ ներկայացրեց ցարական արքունիքին հայկական դպրոցները էջմիածնի ենթակայությունից հանելու և Կովկասի ուսումնական վարչության տնօրինությանը հանձնելու մասին¹: Մկրտիչ Խրիմյանը խնդրեց երկարածգել ուսուցչական ցենզի ժամկետը և մերժվեց: Ընդունվեց Շերեմետևի առաջարկը՝ այն հայկական դպրոցները, որոնք չեն պահվում եկեղեցու ծախսերով, ենթարկել Կովկասի ուսումնական մասի վարչությանը: Կառավարչապետի օգնական Տատիշչևը կաթողիկոսին տեղեկացրեց մերժման պատճառը. «Հայկական դպրոցների մեծամասնությունը պահվում են ...հասարակական հանգանակությունների, բարեգործական ընկերությունների նպաստների և այլ աղբյուրների հաշվին»²: Իրադարձությունների ընթացքի մասին «Արարատը» հաղորդում է ընթերցողներին. «Հիմնված այն տեղեկությունների վրա, որ ոստիկանությունը հավաքել է անցյալ տարի մեր դպրոցների պահպանության աղբյուրների մասին, նորին վեհափառությանն առաջարկվեցավ 168 դպրոց հանձնել Կովկասյան ուսումնական վարչությանը, առարկությամբ, թե այդ դպրոցները պահպանվում են ի հաշիվ հասարակության և ոչ եկեղեցու»³: Այդ հարցով հայոց հայրապետը երկու անգամ դիմեց ներքին գործերի նախարար Գորեմիկինին: Այդ գրություններում Խրիմյանը հաստատում էր դպրոցի նկատմամբ ունեցած եկեղեցու իրավունքները: Ցարական աստիճանավորները 168 դպրոցի ցուցակի մեջ էին մտցրել նաև այնպիսի դպրոցներ, որոնք պահվում էին բացառապես եկեղեցու միջոցներով, դրանց շարքում նույնիսկ Վաղարշապատի ծխական դպրոցը: Այն հանգամանքը, որ նշված բոլոր դպրոցները գտնվում էին հայ եկեղեցուն պատկանող շենքերում, իրավունք էին տալիս Խրիմյանին դրանք համարել եկեղեցական դպրոցներ: Մինչ կաթողիկոսն սպասում էր իր դիմումների պատասխանին, իշխանությունները ձեռնամուխ եղան ցարական հրամանի իրագործմանը: Վերը նշված 168 դպրոցից բացի

1. Վ. Երևանյան, Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար Անդրկովկասում, էջ 198:

2. ՀՀ ՊՊԿԸ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 1999, ք. 14:

3. Արարատ, 1896, N 1, էջ 39-40:

տեղերի ոստիկանական վարչությունների կարգադրությամբ փակվում են բազմաթիվ այլ դպրոցներ: Մինչ այդ նրանք հրահանգ էին ստացել հայտնաբերել ցուցակից բացի այլ դպրոցներ: Իբրև պատասխան քայլ կաթողիկոսը պատվիրում է թեմերին՝ ոչ մի դպրոց չհանձնել ուսումնական վարչությանը, ճշգրիտ տվյալներ հավաքել դպրոցների թվի և նրանց կատարած ծախսերի, պահվող միջոցների մասին: 1896 թ. փետրվարի 10 -ի կոնդակով կաթողիկոսը հրահանգեց կազմել փակված դպրոցների, նրանց պատկանող գույքերի ցուցակները, մանրամասն տեղեկագրեր կազմել նրանց գոյության միջոցների մասին: Շարունակվեցին բանակցությունները ցարական արքունիքի հետ: Նիկոլայ 2 -րդի թագադրության հանդեսին ներկա լինելու հատուկ հրավեր ստացած Աստրախանի հոգևոր առաջնորդ Արիստակես Սեդրակյանին Խրիմյանը հրահանգեց իր անունից բանակցություններ վարել ներքին գործոց նախարարի հետ դպրոցական խնդիրների վերաբերյալ¹: Բանակցությունները արդյունք չտվին: Օտար դավանությունների հոգևոր ղեկավարտամենտի դիրեկտոր Մոսալովը տվեց մերժողական պատասխան, որոշակիորեն հայտնելով, որ փակված եկեղեցական դպրոցները նոր ուսումնական տարում՝ սեպտեմբերին չպետք է վերաբացվեն: Արիստակես Սեդրակյանն շտապեց այդ լուրը հեռագրել կաթողիկոսին²:

Հակահայկական հալածանքները առավել խստացան, երբ Կովկասի կառավարչապետ նշանակվեց իշխան Գոլիցինը: Կաթողիկոսության պաշտոնական օրգան «Արարատը», որ միշտ ազատ էր եղել գրաքննությունից, 1897 թ. սեպտեմբերից ընկավ գրաքննության զսպաշապիկի մեջ: Ամսագրի տիտղոսաբերթին սովորականի նման գրվող «Հրամանաւ ամենայն հայոց կաթողիկոսի» արտահայտությունը փոխարինվեց «Թույլատրվում է գրաքննության կաղմից» (дозволено цензурою) արտահայտությամբ: Ամսագրում հրատարակվող հոդվածները դարձան խիստ զգույշ և երկչոտ: Նույնիսկ հարկ եղած տեղեկատվությունը ամբողջությամբ չէր հասնում ընթերցողներին: Դադարեցին Արևմտյան Հայաստանի և արևմտահայ ժողովրդի ողբերգական կացության վերաբերյալ հոդվածների հրատարակությունը: Խոսք չկար այլևս ինքնապաշտպանական մարտերի մասին: Արևմտյան Հայաստանին վերաբերող հոդվածները փոխարինվում են Կ.Պոլ-

1. Արարատ, 1896, N 3, էջ 133:

2. Նույն տեղում, N 4, էջ 191:

սի հայոց պատրիարքի գործունեության թուլացիկ վկայություններով: Այդ ընթացքում Գուլիցինը մի քանի անգամ եղավ Մայր Աթոռում, բանակցություններ վարեց կաթողիկոսի հետ¹: Խրիմյանն, անտես առնելով տարվա եղանակները, մի քանի անգամ՝ թե ձմեռվա սառնամանիքին և թե ամռան տապին մեկնեց Թիֆլիս, հանդիպումներ ունենալու կառավարչապետի և նրա օգնականների հետ: Սակայն ամսագրից հնարավոր չէր ոչ մի տեղեկություն ստանալ հանդիպումների արդյունքների մասին: Ցարական գրաքննիչը թույլ էր տալիս միայն նշել, որ էջմիածին է ժամանել Կովկասի կառավարչապետը, կամ Թիֆլիս է ուղևորվել ամենայն հայոց կաթողիկոսը:

1897 թ. հունիսի 2 -ին ցարը հաստատեց Պետական խորհրդի որոշումը հայկական եկեղեցական դպրոցները ժողովրդական լուսավորության տնօրինության հանձնելու մասին²: Դրանով հայկական դպրոցները կորցնում էին իրենց ազգային դիմագիծը, որովհետև հայերեն էին դասավանդվելու միայն կրոնն ու հայոց լեզուն, իսկ մյուս առարկաների դասավանդումը կատարվելու էր ռուսերենով: Կաթողիկոսը ոչ մի կարգադրություն չարեց, իսկ տեղական դպրոցները պետության ներկայացուցիչներին տվեցին խուսափողական պատասխան: Գուլիցինի թափած ջանքերը չտվին սպասված արդյունքը, թեև փակված հայկական դպրոցների փոխարեն ոչ մի նոր դպրոց չբացվեց: Կաթողիկոսը չէր կարող հաշտվել նման իրավիճակի հետ: Նա շարունակեց բանակցությունները: 1898 թ. հունվարին «Արարատը» հայտնում է ընթերցողներին, որ 1897 թ. դեկտեմբերի 24-ին «Վեհափառ հայրապետը կարևոր գործերի մասին» մեկնեց Թիֆլիս: Մեկնելուց առաջ նա հանդիպում է ունենում Մայր Աթոռի միաբանության հետ և իմիջայնոց նկատում՝ «Յուր բազմահեղ կյանքի ընթացքում շատ անգամ առիթ է եղել հատկապես տարվա այս անպատեհ եղանակին ճանապարհորդելու, բայց ինքը, ինչպես ամեն անգամ, այս անգամ ևս հոժարությամբ հպատակվում է նախախնամության կամքին և այս դժվարին ուղեգնացությունը հանձն է առնում դեպի Ս.Եկեղեցին և իր սիրեցյալ հոտն ունեցած պարտքը վճարելու ձգտումով»³: Թիֆլիսում կաթողիկոսը մնաց ամսից ավելի և մի քանի հանդիպումներ ունեցավ Գուլիցինի, նրա օգնական գեներալ Ֆրեյզեի, Կովկասի ու-

1. Արարատ, 1897, N 9-10, էջ 439-441:

2. Վ. Երկանյան, ճշվ. աշխ., էջ 207:

3. Արարատ, 1898, N 1, էջ 34:

սումնական մասի գլխավոր խորհրդական Յանովսկու հետ: Ամսագիրը տեղեկություն է հաղորդում այդ հանդիպումների մասին, սակայն զանց առնելով բովանդակային կողմը, նշում միայն, թե որ հանդիպումը ինչքան ժամանակ է տևել¹:

Փակված դպրոցների համար բանակցությունները շարունակվեցին նաև 1898 -ի վերջին, 1899 -ի սկզբին, որոնց ընթացքում կաթողիկոսը հանդիպումներ է ունենում ոչ միայն Կովկասի կառավարչապետի, այլև Գանձակի նահանգապետ Կիրեևի, Թիֆլիսի ռեալական դպրոցի տեսուչ Տերյուտինի, գեներալ-լեյտենանտ Սկալոնի, գաղտնի խորհրդական Պրիբիլի և այլոց հետ: Բանակցությունները որևէ շոշափելի արդյունքի չեն հասցնում: Ուղղակի ցարական տարբեր աստիճանավորները և հայ եկեղեցու հովվապետը հետախուզական աշխատանք էին տանում վճռական մարտից առաջ²:

Չնայած ցարական բյուրոկրատիայի արգելքներին, բացվում էին թեմական նոր դպրոցներ: Կովկասահայության ուշադրությունը բեռնվեց առանձնապես Բաքվում թեմական դպրոց բացելու փաստի վրա: Կովկասի այդ երկրորդ հայաշատ քաղաքում Խրիմյանը վաղուց էր ցանկանում բացել թեմական դպրոց: Թեմի կենտրոնը՝ Շամախին էր, որը հայաթափ էր լինում հաճախակի երկրաշարժների հետևանքով: Տեղի հայությունը գաղթում էր կամ աստիճանաբար հզորացող Բաքու, կամ՝ Թիֆլիս: Բաքվում թեմական դպրոց բացելու աշխատանքները նախապատրաստելու համար կաթողիկոսը Բաքու ուղարկեց Խորեն Ստեփանեին: 1897 թ. հունվարին մեկ ամսվա ընթացքում վերջինիս հաջողվեց ծավալել եռանդուն գործունեություն և հանգանակել 275.000 ռուբլու ստորագրություն: Սպասվում էր կաթողիկոսի այցը Բաքու՝ դպրոցը բացելու նպատակով: Գործնիկինը ստանալով կովկասյան չինովնիկների ահազանգերը Խորեն Ստեփանեի գործունեության մասին, նամակով դիմեց Խրիմյանին՝ պահանջելով Բաքվից ետ կանչել նրան, ուղարկել Ղրիմի վանքերից մեկը: Կաթողիկոսն ստիպված կատարեց միմիստրի հրահանգը³:

1. Արարատ, 1898, N 1, էջ 37, N 2, էջ 84:

2. Արարատ, 1899, N 1, էջ 18-20:

3. Վ. Երկանյան, ճշվ. աշխ., էջ 214: Բաքվում թեմական դպրոց բացելու խնդիրը եռամսկվեց երկար ժամանակով և միայն 1906-ի վերջին և 1907-ի սկզբին ստեղծվեցին հատուկ նախապայմաններ դպրոց բացելու համար: Կաթողիկոսի կողմից 1907-ին հայտնում էր, որ Շամախու մոտ թեմական դպրոցի բացակայության պատճառով, երկուս դպրոց կբացվի Բաքվում, գործում թեմական դպրոցի բացակայության պատճառով, երկուս դպրոց կբացվի Բաքվում, գործում թեմական դպրոցի բացակայության պատճառով (Արարատ, 1906թ., N 12, էջ 782): Շամախու ամառանալու պատճառով, կաթողիկոսի կրթամատուցող, թեմական կենտրոնը և կոմսիտարիատ տեղափոխվում են Բաքու:

Չնայած իշխանությունների արգելքներին, որոշ ժամանակ անց կաթողիկոսը մեկնեց Բաքու, ուր արժանացավ արտակարգ ընդունելության: 1898 թ. փետրվարին, երբ կաթողիկոսը Թիֆլիսում բանակցություններ էր վարում Գուլիցինի հետ, նրան է այցելում Բաքվից եկած հայ պատվիրակությունը՝ խնդրելով վեհափառին ժամանել Բաքու: Փետրվարի 4-ին կաթողիկոսը զննացքով հասնում է Գանձակ, ուր տեղի հայությունը, քաղաքագլուխը, գավառապետը և ոստիկանապետը կայարանում դիմավորում և ճանապարհում են դեպի Բաքու: Փետրվարի 5-ին խրիմյանը Բաքվում էր: Քաղաքագլուխ Բեյլավսկին, մամուլի ներկայացուցիչները, տեղի հայությունը արտակարգ դիմավորում են կաթողիկոսին, առաջինները՝ ի պաշտոնե և երկրորդը՝ սրտի ջերմությամբ: Բաքվի հայ մեծահարուստները, անգլիական Վիշաու ընկերությունը, Նոբել ընկերությունը նրա պատվին կազմակերպում են շքեղ ընդունելություններ և կատարում առատ նվիրատվություններ արևմտահայ գաղթականների օգտին: Կաթողիկոսի Բալախանի այցելած ժամանակ նավթարդյունաբերողները այդ օրվա ողջ հասույթը նվիրաբերում են կաթողիկոսին, իսկ մեծահարուստ Առաքել Ծատուրյանը խոստանում է տարիներ շարունակ փետրվարի 9-ից 15-ի արդյունքը նվիրել է Էջմիածնի վանքին¹: Այդ հանգամանակություններն ու նվիրատվությունները խրիմյանի վայելած մեծ ժողովրդականության ապացույց են:

Բաքվում եղած ժամանակ կաթողիկոսի ուշադրությունը բևեռվեց մշակների կյանքի ծանր պայմանների վրա: Տարբեր վայրերից գաղթած տարբեր ազգությունների՝ սոցիալական անենացածր աստիճանի վրա գտնվող այդ ստվար շերտը արժանացավ ժողովրդանվեր կաթողիկոսի ուշադրությանը, կարեկցանքին և օգնությանը: Բաքվում նրան հյուրընկալած տան դռները բաց էին մշակների հոծ զանգվածի առաջ: Նրանց օգնության հարցը բարձրացրեց կաթողիկոսը եկեղեցիներում ունեցած բոլոր քարոզների ժամանակ:

Խրիմյանը անընդհատ անմիջական շփման մեջ էր ժողովրդի հետ: Չնայելով առաջացած տարիքին, 1898 թ. հուլիսի վերջին նա կատարում է մի երկարատև ուղևորություն՝ Տաթև, Գորիս, Շուշի, Գանձասար, Ամարաս, դարձյալ Շուշի, Գորիս ուղերթով: Մեծ մասամբ ծիով, նաև կառքով, կաթողիկոսն անցնում է պատմական Սյունիքի

1. Արարատ, 1898, N 2, էջ 84: Երկար ժամանակ հայ մեծահարուստը կատարեց իր խոստումը և իր ծախսով Էջմիածնի ճեմարանում պահեց մի քանի ուսանողներ:

և Արցախի հայկական գյուղերով, հանդիպումներ ունենում ժողովրդի հետ, միջոցներ ձեռք առնում ավերված վանքերը վերակառուցելու, նրանց տնտեսական վիճակը բարելավելու ուղղությամբ²: Բոլոր վայրերում նա այցելում է նաև մուսուլմանական հոգևոր հաստատությունները, հանդիպումներ ունենում նրանց հոգևոր պետերի հետ, սեր և համերաշխություն քարոզում տարբեր ազգություններին, տարբեր կրոնների և դավանանքների անձանց:

Կաթողիկոսը մեծ ջանքեր թափեց հատկապես Մուղնի, Սաղմոսավանք, Հաղարծին, Խոր վիրապ վանքերի վերակառուցման աշխատանքներին: Այսպես, «Արարատը» իր ընթերցողներին ծանոթացնում է Սաղմոսավանքի նորոգման աշխատանքներին, որը իրականացրեց կաթողիկոսը եպիսկոպոս Գրիգորիս Աղվանյանի կտակած գումարին հավելում կատարելով, գյուղացիների համար դաշտից դեպի գյուղ տանող և գյուղամիջյան ճանապարհները նորոգեց, կառուցեց անդնդախոր ծորից գյուղ տանող ճանապարհը, որը հասավ մինչև Արայի լեռան ստորոտը, դրանով օգնելով գյուղացիներին հունձի, կալու ցանքի ժամանակ հեշտությամբ երթևեկել դեպի արտերը: Խրիմյան կաթողիկոսը ամենուրեք օգնության էր հասնում ժողովրդին: 1894-ի վերջին ուժգին երկրաշարժից ավերվել էին Ախալքալակի բազմաթիվ հայկական գյուղեր: Մայր Աթոռի միջոցներից մի պատկառելի գումար հասցնելով աղետյալներին, կաթողիկոսը միաժամանակ պատվիրում էր Վիրահայոց հոգևոր առաջնորդին՝ վիճակային արդյունքներից 1000 ռուբլի նպաստ հասցնել նրանց, բոլոր թեմերին հրահանգում է հանգանակություն բանալ այդ կարիքները հոգալու համար³:

Նման գործունեություն ծավալեց խրիմյանը Շամախի քաղաքի և նրա շրջակա 23 հայկական գյուղերի երկրաշարժից ավերված բնակավայրերի վերակառուցման, նրանց բնակիչների կյանքի ապահովության համար: Խրիմյանի հատուկ կոնդակով Մայր Աթոռից և Սինոդից անմիջապես նպաստ է առաքվում տուժածներին, իսկ Բաքվի կենտրոնը հրահանգ է ստանում եկեղեցական գումարներից մի քանի անգամ ուղարկել Շամախիին և շրջակա գյուղերի բնակչությանը³:

1. Արարատ, 1898, N 8, էջ 349, N 9, էջ 395-400:

2. Նոյն տեղում, 1899, N 12, էջ 505:

3. Նոյն տեղում, 1902թ., N 2, էջ 134:

Դարավերջի տասնամյակին շարունակվում էր ցարական բյուրոկրատիայի հայկական դպրոցներ փակելու ծրագրված աշխատանքը: 168 դպրոց փակելուց հետո հերթը հասավ 30-ի չափ բաց մնացած եկեղեցական ծխական դպրոցներին: Անդրկովկասում ոչ մի հայկական տարրական դպրոց չմնաց: Դրան պատասխան գործողություն՝ կաթողիկոսի հրամանը. եկեղեցու իրավասությանը ենթարկել դպրոցական շենքերը և գույքը:

Կառավարչապետ Գուլիցինը դիմեց ներքին գործերի նախարարին թույլտվություն ստանալու հայկական դպրոցների գույքը գրավելու համար: Մինիստրների կոմիտեն 1898 թ. մարտի 17-ին քննարկեց այդ հարցը և դրական որոշումով ներկայացրեց ցարի հավանությանը: Նիկոլայ 2-րդը մարտի 26-ին հաստատեց Մինիստրների կոմիտեի որոշումը՝ հայկական դպրոցների գույքը Կովկասի ուսումնական վարչության տնօրինությանը հանձնելու մասին: Այդ որոշմամբ ցարիզմը ուսման գործում կատարեց իր կողմից սրբագործված մասնավոր սեփականության օրենքի դեմ: Բայց գործը դրանով չավարտվեց: Դեռևս բաց էին հոգևորականներ պատրաստելու կոչված դպրոցները՝ Մայր Աթոռի ճեմարանը և Ներսիսյան հոգևոր դպրոցը: Ուսումնական վարչությունը կաթողիկոսից պահանջեց մշակել նոր կանոնադրություն ճեմարանի և թեմական դպրոցների համար: Նոր - Նախիջևանի թեմական դպրոցի կանոնադրության օրինակով կազմված իր նախագծում հրիմյանը փաստարկում և ապացուցում էր հայոց պատմության դասավանդման անհրաժեշտությունը բոլոր տիպի դպրոցներում: Պատմության դասերի փորձով հայ աշակերտներն ու ուսանողները գիտակցված կերպով կուսենան ռուսական կողմնորոշում, քանի որ հենց Ռուսաստանն էր վերջ դրել «հայերի դարավոր տանջանքներին, որոնց մասին գրույցներն էլ կազմում են Հայաստանի ամբողջ պատմությունը»¹:

Ցարական բյուրոկրատիան լավ ըմբռնելով կաթողիկոսի մտադրությունը՝ տարրական դպրոցները փակելուց հետո թեմական նոր դպրոցներ բացելու մասին, ամեն մի միջոց գործադրում էր արգելելու նոր թեմական դպրոցների բացումը, ինչպես տեսանք Բաքվի օրի-

1. Վ. Երկանյան, նշվ. աշխ., էջ 211:

նակով: Սկսվեց դպրոցական գույքի գրավումը ոստիկանական տեղական պաշտոնյաների կողմից: Այդ իրադրությունը հուսահատության հասցրեց կաթողիկոսին, Էջմիածնի հոգևոր հայրերին, որոնք, ինչոր կարճ միջոցի թևաթափ լինելուց հետո, դարձյալ շտկեցին իրենց ողնաշարը: Հուսալքությունն աստիճանաբար տեղի տվեց, եկեղեցիներն սկսեցին հրաժարվել իրենց իրավասությունից դուրս եկած դպրոցները ֆինանսավորելուց: Այդ հարցերում կաթողիկոսին թիկունք էր կանգնում առանձնապես Մայր Աթոռի հայրենամկեր եպիսկոպոսներից մեկը՝ Սուքիաս Պարզյանը, որը դեռևս Մակարի կաթողիկոսության օրոք ցարական բյուրոկրատիային ցույց տված անհնազանդության համար աքսորվել էր Օրյոլ և ազատվել միայն Խրիմյանի միջնորդությամբ, վերջինիս կաթողիկոս օծվելուց հետո: Կաթողիկոսի հրամանով տեղական դպրոցների հոգաբարձությունները հրաժարվում էին իրենց անշարժ գույքը հանձնել Կովկասի ուսումնական վարչությանը և սկսվում էին երկարատև դատական գործընթացները: Եկեղեցին վարձում էր պատկառելի իրավաբանների, որոնք հայց էին ներկայացնում ցարական լուսավորության նախարարությանը սեփականության իրավունքը ուսմահարելու համար: «Երդվյալ հավատարմատար Սուկրատ Մելիք-Աղայանը որպես Վրաստանի և Իմերեթի հայ լուսավորչական թեմի կոմսիստորիայի հավատարմատար գանգատ ներկայացրեց Թիֆլիսի նահանգական դատարանին լուսավորության մինիստրության դեմ՝ հանձին Կովկասյան ուսումնական շրջանի հոգաբարձուի, պահանջելով, որ ճանաչվի Ախալցխա քաղաքի Ս.Փրկիչ եկեղեցու սեփականության իրավունքը անշարժ կալվածքի վրա»¹: Դատը շահում է եկեղեցին, որովհետև օտար դավանությունների կանոնադրության 1213 և 1214 հոդվածների հիման վրա հայոց եկեղեցիների, վանքերի ու պահպանության համար նշանակված բոլոր կալվածքները մնում են հայ եկեղեցուն և ոչ թե գանձարանի սեփականություն: Բազմաթիվ գործեր են քննարկվում նաև կառավարչական Սենատի քաղաքացիական վճռաբեկ ատյանում: Սկսված ձգձգվող դատավարությունների ընթացքում շահում էր մեծ մասամբ հայ եկեղեցին: Փաստորեն 1898 թ. մարտի 26 -ի որոշումը որևէ արդյունքի չէր հասցրել ցարական բյուրոկրատիային: Անհրաժեշտ էր ձեռնարկել այլ միջոցներ: Ցարական պետական ապարատը գտավ ելքը:

1. Արարատ, 1902, N 4-Ղ, էջ 249:

1899 թ. մարտին Գոլիցինի գրասենյակը գաղտնի զեկուցագիր ներկայացրեց կառավարությանը հայ եկեղեցու ողջ ունեցվածքը բռնագրավելու մասին, զեկուցագրին կցված էր և նախագիծը: Ներքին գործերի մինիստր Գորեմիկինը մի շարք մինիստրների ներկայացրեց կառավարչապետի առաջարկություններն ու նախագիծը: Ֆինանսների մինիստր Վիտտեն բացասական պատասխան տվեց զեկուցագրին, պատճառաբանելով, որ ունեցվածքը հայ եկեղեցու շարժական և անշարժ գույքի նկատմամբ անհարկի հուզումներ կառաջացնի ողջ աշխարհի հայության մեջ: Բացասական պատասխան ստացվեց նաև արտաքին գործերի մինիստր Մուրավյովից, որը մարտին ու ապրիլին գրած երկու նամակներով արժեքավոր ապացույցներ էր բերում նման միջոցառման անպատեհության մասին: Սակայն Գոլիցինը չընկրկեց:

1900 թ. մայիսին տեղի ունեցավ հատուկ կոմիտեի նիստ, որին մասնակցում էին մի շարք մինիստրներ՝ Ֆինանսների, հողագործության և պետական գույքի, արդարադատության, ներքին և արտաքին գործերի և Կովկասի կառավարչապետը: Քննարկելով հայ եկեղեցու ունեցվածքի բռնագրավման հարցը, հաշվի առնելով թեր ու դեմ կարծիքները, հատուկ կոմիտեն անժամանակ համարեց հայ եկեղեցու գույքի բռնագրավումը, հետաձգելով այն պատեհ առիթի:

Զնայած ցարական բյուրոկրատիայի խիստ գաղտնապահությանը, ամհայտ ուղիներով հանրությանը հայտնի դարձավ հայ եկեղեցու դեմ նախապատրաստվող հարվածի մասին: Կ.Պոլսի «Բյուզանդիոնը» անգլիական մամուլից քաղվածքներ կատարեց և ահազանգեց հայությանը: Կառավարչապետը ցանկանում էր արագացնել որոշման ընդունումը, որպեսզի հայ ժողովուրդն ու եկեղեցին անպատրաստ լինեն դիմադրությանը:

Ամենայն հայոց կաթողիկոսը վերահաս վտանգից խուսափելու համար ձեռնարկեց միջոցառումների մի շարք. աշխատանքներ տարվեցին ծխի դեմոկրատական սկզբունքները ուժեղացնելու, սեփական եկեղեցու ունեցվածքի հարցերով ժողովրդին շահագրգռելու ուղղությամբ: 1900 թ. դեկտեմբերի 4-ին լույս տեսավ կաթողիկոսի կոնդակը, որով ստեղծվում էր հատուկ հանձնաժողով Մայր Աթոռի միաբաններից, Էջմիածնի ճեմարանի աշխարհական ուսուցիչներից՝ ծխական կանոնադրությունը կազմելու նպատակով: Կոնդակի համաձայն, հանձնաժողովն օգտագործեց սովորույթով հաստատված տարբեր կանոններ. 1836 թ. «Положение»-ն, թեմական և ծխական ուսումնա-

րանների կանոնադրությունը, հայրապետական տարբեր կոնդակներ, Պետերբուրգի և Մոսկվայի հայ եկեղեցապատկան ստացվածքների կառավարման կանոնադրությունը և մշակեց մի կանոնադրություն, որը «արձանագրումն է տիրող կարգերի և գտված ամենայն հավատարիմ ոգվո նախնավանդ կարգաց և կանոնաց սուրբ եկեղեցվո մերո, որ ժողովրդականության ոգին է» (կոնդակի խոսքերը):

1902 թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին հրատարակվեց նոր մշակված կանոնադրության նախագիծը¹, որը պետք է քննարկվեր և համապատասխան առաջարկություններով վերամշակված ներկայացվեր կաթողիկոսի հաստատությանը: Ներկայացված նախագիծով ազգային կրթության գործը վերապահվում էր ծխական համայնքի կողմից ընտրված ժողովին:

Նախագծի հրատարակությունն արագացրեց իրադարձությունների ընթացքը: Գոլիցինն ահազանգեց մայրաքաղաք, հայտնելով, որ նախագիծը չորսնցում է բարձրագույն կանոնադրությունը և հայ հոգևորականությանն ու մտավորականությանն է հանձնում ժողովրդի տարական կրթության գործը: Ներքին գործերի մինիստր Սիայազինի սպանությունից հետո նրա տեղը զբաղեցրած Պլեվեն թիկունք կանգնեց կառավարչապետի առաջարկություններին: 1903 թ. հունիսի 12 -ին ընդունվեց ցարական նոր օրենքը հայ եկեղեցու ողջ գույքի բռնագրավման մասին: Այդ օրենքը «ամբողջությամբ ուղղված էր հայ ժողովրդի և նրա մշակույթի դեմ: Դա մի արտակարգ պատժամիջոց էր ժողովրդի նկատմամբ, որի միակ պաշտոնական ներկայացուցիչը փաստորեն եկեղեցին էր. եթե վերջինս հնազանդվեր ու դառնար իշու կամակատար, ապա ցարական բյուրոկրատիայի կարծիքով ժողովուրդը կդիմագրվեր և ոչինչ անել այլևս չէր կարող: Գրավելով եկեղեցու ունեցվածքը և դրա փոխարեն հոգևորականությանը տալով նյութական փոխհատուցում, ցարիզմը նրան ցանկանում էր դնել պետական նպաստ ստացող պաշտոնեության վիճակում»², այդպիսի գնահատական է տալիս 1903 թ. հունիսի 12 -ի օրենքին հայ մշակույթի լավագույն հետազոտող Վ. Երկանյանը: Ցարական բարձրագույն հրամանը կաթողիկոսի կարգադրությամբ չհրապարակվեց հայ մամուլում: Միայն պաշտոնական «Кавказ»-ը տպեց բարձրագույն հրամանը: Հայոց հայրապետը իր թերացումը բացատրեց ցարի հետ հան-

1. Ыжаруа, 1902, N Գ-Դ, էջ 209-215:

2. Վ. Երկանյան, նշվ. աշխ., էջ 239-240:

դիպելու և նրա հետ այդ հարցերը քննարկելու միտումով: Միայն այն բանից հետո, երբ Պլեվեն հեռագրով հայտնեց Խրիմյանին, որ հրամանի իրագործման հապաղումը ցարի կողմից կդիտվի իբրև անհնգամոլություն, կաթողիկոսի պաշտոնական օրգան «Արարատը» օգոստոս-սեպտեմբեր միացյալ համարներում (որը լույս տեսավ սեպտեմբերի վերջին) հրապարակեց հունիսի 12-ի օրենքը հայերեն և ռուսերեն¹: Լույս տեսավ նաև ներքին գործերի մինիստր Պլեվեի հրամանը 1903 թ. հունիսի 30-ի ամսաթվով «Կանոններ հայ լուսավորչական եկեղեցու կալվածքները և դրամագլուխները պատշաճավոր մինիստրությունների տեսչությանը հանձնելու կարգի մասին»: Օգոստոս և սեպտեմբեր ամիսներին երկու անգամ ներքին գործոց նախարարը հատուկ գրությամբ դիմեց կաթողիկոսին, պահանջելով օրենքի անհապաղ գործադրությունը և մերժելով իր միջնորդությունը Նիկոլայ 2-րդի մոտ կաթողիկոսի հանդիպման համար²: Այդ ընթացքում լույս չտեսան կաթողիկոսական պաշտոնական օրգանի հոկտեմբեր, նոյեմբեր, դեկտեմբեր ամիսների համարները:

Օրենքը հանրությանը հայտնի դառնալուց հետո հայ հասարակության մեջ սկսվեց ընդվզումների և հուզումների երկարատև ընթացք: Տարերային ժողովրդական շարժումը ոգևորեց Մայր Աթոռի միաբանությանը, ընդհանրապես հայ հոգևորականությանն ու նրա հայրապետին: Տարբեր վայրերից Մայր Աթոռ էին հասնում բազմաթիվ հանրագրեր՝ մեծաքանակ ստորագրություններով: Բոլորը պահանջում էին կաթողիկոսից չենթարկվել կայսերական հրամանին: Ազդեցիկ ցույցեր եղան Ալեքսանդրապոլում, Երևանում, Գանձակում և այլուր: Կաթողիկոսն ապրեց իր դիմադրական ոգու երկրորդ երիտասարդությունը: Նրան սատար կանգնեցին ազգային կուսակցությունները, ողջ Սինոդը և հայրենամիտ բազմաթիվ հոգևորականներ Սուրբաս Պարզյանի ղեկավարությամբ³: 1903 թ. օգոստոսի 9-ին Սինոդի անդամները և ռուսահայոց թեմական առաջնորդները հավաքվեցին ու քննարկեցին և՛ 1903 թ. հունիսի 12-ի Բարձրագույն հրամանը, և՛ ներքին գործոց մինիստրի հեռագիրը հայ եկեղեցու ունեցվածքի հանձնման կանոնների վերաբերյալ: Համարելով այդ որոշումներն

1. Արարատ, 1903, N Ը-Թ, էջ 678-687:

2. ՀՀ ԿԹԿԼ, ֆ. 57, գ. 256, ք. 12-14:

3. Անհնազանդության համար նա երկրորդ անգամ արտաքին, այս անգամ Օրենքուրդ: Նման պատմի արժանացան բազմաթիվ հոգևորականներ:

անարդարացի, միաժամանակ չցանկանալով ներկայանալ իբրև անհնազանդ հոգևորականներ, պատմության և ժողովրդի առաջ չմեղանչելու պատճառաբանությամբ, նրանք հրաժարական տվին իրենց հոգևոր պաշտոններից: Պարզյանի հետ միասին այդ փաստաթուղթն ստորագրեցին Արիստակես Սեդրակյանը՝ Աստրախանի թեմի հոգևոր առաջնորդ, Գևորգ Սուրենյանցը՝ Իմերեթիայի թեմի հոգևոր առաջնորդ, Արիստակես Դավթյանը, Գրիգոր Գառնակերյանը և Սինոդի մյուս անդամները, ընդհանուր թվով 9 բարձրաստիճան հոգևորական¹:

Կաթողիկոսը ցարի հետ հանդիպման մերժումն ստանալուց հետո մի քանի անգամ հատուկ գրություններով դիմեց Նիկոլայ 2-րդին: Առաջին անգամ հնազանդության արտաքին քողի տակ վեհափառը բացատրություններ է տալիս կայսերական մեծությանը, հայտնելով, որ ինքը իրավունք չունի տնօրինել հայ եկեղեցու ունեցվածքը, որովհետև ոչ թե դրա տերն է, այլ ավանդապահը և չի կարելի այն հանձնել ցարական պետությանը, որովհետև այդ ունեցվածքը առաջացել է ոչ միայն ռուսահայոց, այլ ողջ աշխարհում սփռված հայության նվիրատվություններով²:

Հայաստանի Հանրապետության Պատմության կենտրոնական պետական արխիվում պահպանվել են կաթողիկոսի՝ ցարին ուղղված մի քանի նամակներ՝ իրենց տարբերակներով: Դրանցից մի քանիսը գրված են կաթողիկոսի կողմից, մի մասն էլ՝ այլ ձեռագրով, սակայն նրանց վրա ուղղումներ կատարվել են կաթողիկոսի ձեռքով: Ակնհայտ է, որ այդ կարևոր գործի համար կաթողիկոսի մոտ աշխատել են մի շարք անձնավորություններ՝ իրավաբաններ, պատմաբաններ, անվանի հասարակական գործիչներ: Նամակներից մեկում Խրիմյանն առանց թաքցնելու իր դժգոհությունը, բողոքում է Կովկասի կառավարչապետ Գուլիցինի հակահայկական գործելակերպից, բացահայտ նշում, որ այդ գործն սկսվել է Նիկոլայ 2-րդի «գահ բարձրանալու օրից, երբ կարծես թե հայ ազգի և եկեղեցու ճակատագիրը հեղաշրջվեց դեպի վատը»³: Կառավարչապետի զրպարտությունների և հակահայկական գործունեության զոհը դարձան և արգելվեցին բարեգործական ընկերությունը և նրա մասնաճյուղերը, մի ընկերություն, որը «որքին հասց էր մատակարարում, թշվառին՝ ապրուստ և պատս-

1. ՀՀ ԿԹԿԼ, ֆ. 57, գ. 256, ք. 13:

2. Նույն տեղում, ք. 32, գ. 299, ք. 20-22:

3. Նույն տեղում, գ. 299, ք. 8:

պարան»: Գոլիցինի գործած չարիքներից մատնանշվում է նաև հրատարակչական ընկերության փակումը: Ընկերության ծավալած գործունեության շնորհիվ «մտավոր բարոյական լույս էր տարածվում մեր ասիական խավար մթնոլորտում ապրող հասարակության մեջ»¹: Ռուսաստանի պատմության մեջ ընդգծելով հայազգի հոգևորականների և զինվորականների կատարած նշանավոր գործերը, որոնց ներկա միապետը մոռացության է տվել, դժգոհ կաթողիկոսը դիմում է ցարին իրեն ռուսահպատակությունից ազատելու խնդրանքով, նպատակ ունենալով ամենայն հայոց կաթողիկոսի նստավայրը տեղափոխել այնպիսի մի երկիր, ուր կկարողանար բարեխղճորեն կատարել իր խնամքին հանձնված հայ ժողովրդի և եկեղեցու հայրապետի պարտականությունները:

Պահպանված գրություններից առանձնապես ուշադրություն է գրավում մի ծավալուն փաստաթուղթ՝ հայերեն և ռուսերեն տարբերակներով և կրում է «Նորին կայերական մեծությանը. ամենախոնարհ խնդիր ի ծայրագույն պատրիարք-կաթողիկոսե» խորագիրը²: Այն գրված է 1903 թ. դեկտեմբերի 12-ին, բարձրագույն հրամանից վեց ամիս անց: Մինչ այդ կաթողիկոսի դիմում-նամակները, ահագանգերը, նույնիսկ ինչ-որ ձևով մեղադրականները որևէ արդյունք չէին տվել: Սա կաթողիկոսի վերջին և ամենածավալուն փորձն էր: Փաստաթուղթը կրում է խրիմյանի ստորագրությունը, բայց չենք տարակուսում, որ այն պատկանում է պրոֆեսիոնալ իրավաբանի և գիտակ պատմաբանի գրչին: Այդ հանգամանքը չի զրկում տվյալ փաստաթուղթը խրիմյանի հեղինակությանը վերագրելուց, քանի որ այն կազմվել է կաթողիկոսի անմիջական հրահանգներով:

Փաստաթուղթն սկսվում է պատմական ակնարկով, մատնանշվում է արքունիքի կողմից կազմված հայ եկեղեցու կանոնադրությունը՝ «Положение»-ն, որի ոգուն ու տառին անգամ անհարիր է 1903 թ. հունիսի 12-ի բարձրագույն հրամանը: «Այս եղանակ գործողությանը իշխանության երկրիս չէ համեմատ օրինաց, խախտե գիրավունս իմ որպես պատախանատու պետի եկեղեցվո, դրժե սկզբունս նվիրապետության և խանգարե զկարգապահություն»³: Կաթողիկոսն իր անհամաձայնությունն է արտահայտում ցարական բյուրոկրատիային,

1. ՀՀ ԿՊՊԸ, ֆ. 57, գ. 299, ք. 8:

2. Նույն տեղում, ֆ. 56, ց. 14, գ. 73, էջ 3-34:

3. Նույն տեղում, էջ 5:

որը միջամտում էր հայ եկեղեցու ներքին գործերին, խախտում էր եկեղեցու պետի իրավունքները և հակասության մեջ էր մտնում ցարիզմի կողմից հաստատված օրենքների հետ: Խրիմյանը հետահայաց մատնանշում էր 1891 թ. Ներսես արքեպիսկոպոսի, 1897-ին՝ Սինոդի անդամներ Նահապետ և Վահան վարդապետների աքսորի մասին, հայտնում, որ նրանք չեն կատարել ոչ մի հանցանք, որի համար արժանի լինեին նման պատժի: Իսկ եթե կարիք կար պատժի, ապա այն պետք է տրվեր կաթողիկոսի կողմից: Կետ առ կետ խրիմյանը մատնանշում է իր և ողջ հայ հոգևորականության ոտնահարված իրավունքների մասին: Ի սկզբանե անտի, նույնիսկ 1836 թ. կանոնադրությամբ «դատական վճռահատությունը ամուսնական գործոց ճանաչե զծայրագույն իրավունս պատրիարք կաթողիկոսի: ...Այդ կարգ ձեռներեցությամբ դատախազի Սինոդի 1899 ամի փոխվեցավ»¹ և կառավարիչ սենատի 4-րդ դեպարտամենտը ներքին գործոց նախարարության հետ միասին ոտնահարեց հայ եկեղեցու իրավունքները, սեփականելով այդ գործը: Կաթողիկոսն անդրադառնում է նաև Կովկասի ուսումնական մասի վարչությանը, որի գործունեությունը նպատակաճշված էր «տկարացնել զուսումն կրոնագիտության Դայոց ի միջնակարգն և ի ստորին իսկ վարժարանս երկրիս, որով եկեղեցին զրկե ի հմարից վճարելուց զպարտիս յուր նվիրականս»: Կաթողիկոսը բողոքում է նաև 1897 թ. «Արարատի» վրա նախնական գրաքննություն հաստատելու համար, մինչդեռ դա կաթողիկոսի իրավասությանն է պատկանում: Առանձնապես ուժգին է գրված հայ եկեղեցու իրավունքները հայկական դպրոցների, կրթության և լուսավորության բնագավառում ոտնահարելու բաժինը: Խրիմյանը իրավացիորեն գտնում է, որ ռուսական կայսրության տարածքում հայ դպրոցը բարեփոխել է իր ծրագիրը, հարստացրել «համեմատ ժամանակակից պահանջմանց մանկավարժության», ռուսերենի ուսուցումը բարձրացրել անհրաժեշտ մակարդակի, ավելացրել «ուսմունք հանրօգուտք»: Սակայն բարձրագույն հրամանով եկեղեցուց խլվեց իր հոտի դաստիարակության գործը և «1896 ամի ի հունվար ամսեանն չնալով ավարտումն ուսումնական տարվուն ի փակել դպրոցս ի ձեռն ոստիկանաց»: Կաթողիկոսն ապացուցում էր, որ դպրոցների «բռնի եղանակով փակումը կարի ծանր էր և զեղծուցաներ ժողովրդյանն հայոց»²: Խրիմ-

1. ՀՀ ԿՊՊԸ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 73, էջ 8-10:

2. Նույն տեղում, ք. 14:

յանը ձգտում էր ապացուցել, որ հայկական դպրոցները՝ «տարրական լուսավորության սերմնարանները», մեծ գործ են կատարում երկրամասում ռուսերենի տարածման համար:

Ուշադրություն է գրավում Խրիմյանի բողոքը 1898թ. մարտի 26-ի բարձրագույն հրամանի դեմ, որը դիվանագիտորեն ներկայացվում է իբրև «Ուսումնարանական վարչության» կողմից նյութված չարիք, որի համաձայն հայոց վանքերին և եկեղեցիներին պատկանող դպրոցների գույքին պետք է տիրանար վերոհիշյալ վարչությունը: Նրբին արտահայտություններով հայոց հայրապետը կայսեր ուշադրությունն էր հրավիրում այն հանգամանքի վրա, որ այդ հրամանն իր ներքին իմաստով հակասության մեջ էր մտնում ցարական գլխավոր օրենքների և հիմքերի հիմքը ներկայացնող մասնավոր սեփականության անձեռնմխելիության օրենքի հետ: Հենց դրա շնորհիվ հայ եկեղեցին կարողացավ «պահանջել ի ձեռն դատարանաց գլավածս եկեղեցեաց և վանորեից յապօրինի տիրապետութենե Ուսումնարանական վարչության Կովկասու»¹:

Խրիմյանը քայլ առ քայլ ռուսական պետության հակահայկական միջոցառումները ներկայացնում էր իբրև առանձին նախարարությունների, վարչությունների, Կովկասի կառավարչապետի ապօրինի գործելակերպ, որոնց դեմ իր բողոքն էր ուղղում հայ եկեղեցու գլուխը, ապավինելով ցարի «արդարամտությանը»: Սակայն վերջին 1903 թ. հունիսի 12-ի օրենքը կաթողիկոսը ներկայացնում է իբրև նախարարների խորհրդի որոշում և դարձյալ բողոքում է, որ այդ բոլոր միջոցառումներն ուղղված են հայ եկեղեցու գոյությանը, մունիսկ հայ ժողովրդի կենսամակարդակին, որովհետև այդ հրամաններով մազրկվում է «քրիստոնեական բարեգործություն» կատարելու շնորհներից և իրավունքներից: Հայ եկեղեցու ունեցվածքը առաջացել է բազմաթիվ նվիրատվություններից, հանգանակություններից, բարեգործություններից: Ջրկել եկեղեցուն այդ միջոցներից նշանակում էր հարցականի տակ դնել նրա գոյությունն ընդհանրապես: Այս բոլոր փաստարկներով կաթողիկոսը կարծես ցանկանում էր համոզել Նիկոլայ 2-րդին, որ իր կողմից ստորագրված բարձրագույն հրամանը բնավ էլ նրա կամքի արտահայտությունը չէ, այլ նրա նախարարների ապօրինի գործունեության: Վկայակոչելով Եկատերինա 2-րդի 1768

1. ՀՀ ԿԺՊԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 73, էջ 16:

թ. հուլիսի 30-ի բարձրագույն հրովարտակը հայ եկեղեցու և հովվապետի իրավունքների մասին, դիմադրության ուղին բռնած հայրապետը արդարացնում է իր գործողությունները, ներկայացնելով դրանք իբրև սրբազան իրավունք և պարտականություն: Փաստաթղթում վկայակոչվում է նաև Նիկոլայ առաջինի հավանությանն արժանացած «Положение»-ն, որն արգելում է «միջամուտ լինել ի գործս եկեղեցվո Հայաստանեայց առանց գիտության պատրիարքին»: Խրիմյանը պաշտպանում էր հայոց եկեղեցու և նրա գլխի իրավունքները պետական ապարատի ոտնձգություններից: Նա բողոքում էր, որ կառավարությունը և նախարարների խորհուրդը հայոց եկեղեցու հարցերը քննարկել են առանց կաթողիկոսի, հաշվի չեն նստել նրա կարծիքի հետ, չեն խորհրդակցել նրա հետ: Սատնանշելով հայ հայրեմասերների և հայոց եկեղեցու ռուսական կողմնորոշման փաստը, կաթողիկոսը ժխտում է ներքին գործոց նախարար Պլեվեի և Կովկասի կառավարչապետ Գոլիցինի մեղադրանքները իր անհնազանդության վերաբերյալ և ընդգծում. «Ժողովուրդ հայոց ձգտի ի միություն ընդ ազգին ռուսաց ի մի մարմին պետական, ...հոժարությամբ ռուսանի ի վարժարանս պետության և բարձր դասք նորա, դաստիարակյալք ի ձեռն գրականության և պատմության ռուսաց»:

Հայ ժողովրդի ռուսական կողմնորոշմանը կաթողիկոսը հակադրում է ռուսական պաշտոնյաների հակահայ ընթացքին, մատնանշում, որ հայերի առաջ «խապառ փակեալ են դրունք պետական ծառայության և չկարին այլևս սպասավոր լինել թագավորին յուրյանց: Ոչ պատմություն և ոչ իրողություն արդարացուցանեն զայսպիսի ընթացս վարչության Կովկասու»¹: Փաստաթուղթը մի մեղադրական էր ուղղված ցարական բյուրոկրատիայի դեմ, նպատակամղված՝ պաշտպանել հայ եկեղեցու նվիրապետական իրավունքները, ընդգծել հայ ժողովրդի և նրա մտավորականության դերը ողջ ռուսական կայսրության տարածքում: Ժխտելով «հայկական սեպարատիզմի» սնամեջ գաղափարը, Խրիմյանը հայ երիտասարդության հեղափոխական նկրտումները բացատրում է բացառապես ժամանակի շնչով, Ռուսաստանում և Եվրոպայում տարածված գաղափարներով: Այդ ծավալուն փաստաթուղթն ավարտվում է մի համառոտ ամփոփումով, որի մեջ կաթողիկոսը ճշմարտացի գնահատական է տալիս 19-րդ դարի

1. ՀՀ ԿԺՊԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 73, էջ 30:

վերջի և 20-րդ դարի սկզբի ցարական կառավարության վարած քաղաքականությանը հայ ժողովրդի և եկեղեցու նկատմամբ. «Օրենսդրությունը 2 հունիսի 1897 ամի, 26 մարտի 1898 ամի և 12 հունիսի 1903 չբխին ընդհանուր վիճակե երկրի և ոչ ի տրամադրութենե ժողովրդյան»¹: Իր մեղադրականից ցարին զերծ պահելու նպատակով, նրբին դիվանագիտությամբ Խրիմյանը նկատում է, որ այդ ընդունված որոշումներն արտահայտում են ոչ թե ռուսական կառավարության կարծիքը, այլ «կանխակալ կարծեաց առանձին պաշտոնեից վարչության երկրիս»: Այդ պաշտոնյաներն են, որ ոտնահարում են հայ ժողովրդի և նրա հոգևոր պետի իրավունքները: Համծին հայոց վեհափառի ցարական պաշտոնյաները տեսնում էին ոչ թե *ամենայն հայոց կաթողիկոսին*, այլ իրենց հավասար, կամ նույնիսկ ստորին աստիճանի վրա մի պաշտոնյայի, որն իրավունք չունի անմիջապես, առանց միջնորդի, հարաբերության մեջ մտնելու ցարի հետ, որն իր բոլոր խնդիրները պետք է լուծի տարբեր աստիճանավորների միջոցով: Պաշտպանելով իր ժողովրդի, եկեղեցու և իր պատիվը, Խրիմյանը վճռականորեն հերքում է բոլոր ամբաստանությունները հայ եկեղեցու հակապետական գործունեության վերաբերյալ, առաջարկում Պետերբուրգում «գումարել գխորհուրդ մի առանձին նախագահությամբ անդամոց ուրուք բարձրագույն պետական հաստատությանց, որ վայելիցե հատուկ վստահություն Ձերդ մեծության և հրամայեսցիք տալ ինձ իրավունս մասնակցություն ի նիստս հիշատակյալ խորհրդո առ ի քննել և կշռադատել զխնդիրս. զորս ի վեր անդր գրեցաք, ի վերազննել օրենսդրությունս վերջին ամաց և բացատրե, եթե ցորչալի համեմատք են այսոքիկ նպատակաց կառավարության, վիճակի Հայաստանեայց եկեղեցվո, զգացմանց հոգևորականության և հոտի նորին»²: Խրիմյանը հույս ուներ, որ այս ծավալուն բացատրագիրը ինչ-որ պարզություն կմտցներ գործի մեջ, ինքը հնարավորություն կստանար անձամբ ներկայանալ ցարին և տալ անհրաժեշտ բացատրություններ: Սակայն հույսերը չարդարացան: Այս գրությանը ևս հետևեց արքայական լռությունը, ստացվեցին միայն ներքին գործոց նախարարի և կառավարչապետի պատասխանները, ըստ որոնց ինքնակալը պահանջում էր անհապաղ գործադրել բարձրագույն հրամանը: Նման

1. ՀՀ ԿԹՊԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 73, էջ 32:

2. Նույն տեղում, էջ 34:

վարվելակերպով ցարը հասկացնում էր կաթողիկոսին, որ նա իսկապես իրավունք չունի անմիջապես դիմել իրեն:

Իր վրա վերցնելով ողջ պատասխանատվությունը, կաթողիկոսը հրահանգեց բոլոր թեմական առաջնորդներին՝ ոչինչ չհամոզել ցարական պաշտոնյաներին, իսկ բռնության դեպքում՝ տեղեկացնել իրեն:

Ալեկոծվեց ողջ աշխարհի հայությունը, ոտքի ելավ պաշտպանելու իր ժողովրդի, նրա եկեղեցու ոտնահարված շահերը: Նամակների, առաջարկությունների հսկա հոսք էին կաթողիկոսի ստացած ամենօրյա գրությունները³: Դրանցից ուշագրավ են արևմտահայ հոգևորականներից ստացված բողոքները՝ կաթողիկոսին և դիմումները՝ անմիջապես ցարին²: Այդ գրություններն ստորագրել են Կ.Պոլսի հայոց պատրիարք Մաղաթիա Օրմանյանը, կրոնական ժողովի անդամները, բարձրաստիճան հոգևորականներ՝ Գրիգորիս, Եզնիկ, Մեսրոպ արքեպիսկոպոսները, նույնիսկ Բարդուղիմեոս եպիսկոպոս Չամչյանը: Այդ գրություններով նրանք ապացուցում էին, որ հայ եկեղեցու ունեցվածքը միայն Էջմիածնին և ռուսահայոց չի պատկանում, այլ ողջ աշխարհում սփռված հայությանը, որի միջոցներով էլ ձեռք է բերվել այն: Ուստի և ցարական արքունիքը իրավունք չունի տնօրինել այն: Միաժամանակ առաջարկություններ եղան կաթողիկոսի նստավայրը Էջմիածնից փոխադրել արտասահման: Եվրոպայի թեմի հոգևոր առաջնորդ Գևորգ Յուբուդյանը հանդես էր գալիս այլ առաջարկությամբ: Աստիճանաբար վաճառել եկեղեցապատկան կալվածքները, փոխարկել դրամի և պահպանել որևէ քաղաքակիրթ երկրի բանկային համակարգում (տվյալ դեպքում՝ Լոնդոնում): «Անգոր ազգաց համար մանավանդ այդպիսի երկիրներու մեջ ամենամեծ գեներ պիտի լինել խորագիտություն», - մտորում էր եպիսկոպոսը, մատնացույց անելով հրեաներին, որոնք միշտ «խելացի գտնված են պատահականության հանդեպ»³:

Գրություններ ուղարկել և ստանալ դրանց պատասխանները, կապ պահպանել և՛ պետական պաշտոնյաների, և՛ հասարակական գործիչների հետ, - դրանք կազմում էին կաթողիկոսի գործունեության մի մասը: Մյուսը՝ առավել նշանակալիցը, նրա ամենօրյա աշխատանքն

1. ՀՀ ԿԹՊԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 299, ք. 10, 25, 27-29, 33 և այլն:

2. Նույն տեղում, ք. 10:

3. Նույն տեղում, ք. 29:

էր ժողովրդի մեջ, Անդրկովկասի հայաբնակ վայրերում: Կաթողիկոսը ամենօրյա կապի մեջ էր տեղերի հոգևոր առաջնորդների, շարքային քահանաների հետ և գիտեր, թե որ վայրում ժողովուրդը ինչպես է դիմավորում եկեղեցու գույքը ցուցակագրելու եկած ցարական պաշտոնյաներին: Անդրկովկասի հայաբնակ վայրերը նման էին գործող հրաբուխների: Ժողովրդի հետ միասին կաթողիկոսին սատար եղան ազգային կուսակցությունները՝ հայ հեղափոխական դաշնակցությունը, հնչակյանները և սոցիալ-դեմոկրատները: Առանձնապես պետք է շեշտել ԲՅԴ-ի կատարած մեծ գործը: Այդ կուսակցությունն իր ձեռքը վերցրեց ժողովրդի դիմադրությունը կազմակերպելու գործը: Նրանց անմիջական մասնակցությամբ տեղի ունեցավ Ալեքսանդրապոլի ցույցը, որն ազդանշան ծառայեց ողջ հայության համար: 84-ամյա կաթողիկոսը, որի ներկայությամբ եղել էր ցույցը, «երիտասարդացած, հին հերոսական օրերը հիշելով տիտանի պես ծառացավ ամենի բռնապետության դեմ ու տվավ իր խիզախ պատասխանը - «Չեմ կարող»... Չքացավ Ամենայն հայոց խոնարհ հայրապետը և բեմ նետվեցավ Ամենայն հայոց Յայրիկը, հինավուրց հեղափոխականը, Վասպուրականի արծվաթև մարտնչողը»¹: Կուսակցության պատմագրի այս չափազանցված գնահատականը հավաստում է հայոց հայրապետի այդ ժամանակաշրջանում ծավալած հերոսական և ազգանվեր ընթացքի մասին: Վարանդյանը բարձր գնահատելով կուսակցության գործունեությունը, պատշաճ գնահատական է տալիս կաթողիկոսի և կուսակցության միասնական գործակցությանը. «Կաթողիկոս և հեղափոխական կոմիտե նույնացան: Երկու տարբեր մարմիններ և մեկ հոգի»²:

Դաշնակցական Ռոստոմը ստանձնեց դիմադրության ղեկավարությունը: Գույքի չհանձնման մասին կաթողիկոսի հրահանգը տեղերում ստացվելուն զուգընթաց բարձրացավ համաժողովրդական գայրության իններորդ ալիքը: Հուլիսները տարածվեցին ողջ Անդրկովկասի հայաբնակ վայրերում: Հիշատակության արժանի են նաև Կարսի, Գանձակի, Էջմիածնի, Բաքվի, Երևանի, Ալավերդու շրջանի գյուղերի հուլիսները: Շարժման ղեկավարների հետ ձերբակալվեցին և Ռուսաստան աքսորվեցին բազմաթիվ հոգևորականներ՝ վարդապետներ

1. Մ. Վարանդյան, «ՀՅ Դաշնակցության պատմություն», Երևան, 1992թ., էջ 278:

2. Նույն տեղում:

և նույնիսկ եպիսկոպոսներ: Իր հերթին կաթողիկոսը Սևանի վանք աքսորեց Աստրախանի և Ստավրոպոլի երեք հայ քահանաների, որոնք կամովին մասնակցել էին եկեղեցական գույքի հանձնմանը կառավարական պաշտոնյաներին: Տարբեր ուժգնություններով այդ շարժումները շարունակվեցին երկու տարի: Դրանք, փաստորեն, արևելահայության ազգային-ազատագրական շարժման դրսևորումներն էին:

Այդ շարժումներին ուղիղ համեմատական սաստկանում էին հակահայկական հալածանքները: Ցարական պաշտոնյաները ի դեմս Էջմիածնի կաթողիկոսի և Մայր Աթոռի միաբանության տեսնում էին հեղափոխականորեն տրամադրված մի մարմին, որը զենք, զինամթերք և դրամական միջոցներ է հայթայթում հեղափոխականների համար: Խիստ հսկողություն սահմանվեց վանքերի և Մայր Աթոռի վրա: Ցարական պաշտոնյաները հանկարծակի, անակնկալ խուզարկում էին Մայր Աթոռի հյուրանոցը և տարբեր վանքեր: Էջմիածնի գավառապետը մի խումբ ոստիկաններով 1904թ. հունիսի 22-ի գիշերը մտնում է Էջմիածնի վանքի հյուրանոց «մարդասպաններ և ավազակներ» որոնելու նպատակով, ոչինչ չի գտնում և ձեռնունայն հեռանում է՝ հայիոյելով ողջ հայ հոգևորականությանը, նույնիսկ կաթողիկոսին¹: Դեպքի մասին կաթողիկոսին տեղեկացնում է վանքի հյուրանոցի հյուրընկալ Լևոն աբեղան: Այդ առիթով կաթողիկոսը դիմում է Երևանի նահանգապետին, բողոքում, որ «այսօրինակ դեպք չեն առաջին նվազ, հորժամ տեղական գավառական պաշտոնեայք թույլ տան ի ներկայություն խուզարկելի կամ քննելի անձանց հայիոյել և անվանարկել զամբողջ հոգևորականություն հայոց»², և պահանջում նահանգապետից արգելել գավառական վարչության անդամների ապօրինի քայլերը: Նման դիմումները բարձրաստիճան պետական պաշտոնյաները հաճախ թողնում էին անհետևանք, երբեմն՝ առերես դիտողություն անում տեղական աստիճանավորին, և արդարանում հայոց հայրապետի մոտ, մեղքը գցելով ստորին պաշտոնյաների ապաշնորհության վրա:

Երկու տարի շարունակվող համաժողովրդական պայքարը ցարական կառավարության արտաքին և ներքին այլ բարդ իրադրությունների շղթայի մեջ տվեց դրական արդյունք: Ներքին գործերի նա-

1. ՀՀ Կողմ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 78, ք. 146-147:

2. Նույն տեղում, ք. 150:

խարար Պլեվեի սպանությունը, Կովկասի մի շարք նահանգների և գավառների տարբեր աստիճանավորների սպանությունները, մահափորձը Կովկասի կառավարչապետ Գոլիցինի դեմ, ստիպեցին Նորին կայսերական մեծությանը՝ ունկնդրել արքունիքում ցարական մախարարների շրջանում հայտնված այլ կարծիքների: Աստիճանաբար մեղմանում են խստությունները: «Արարատը» 1905թ. հաղորդում էր, որ աքսորից վերադառնում են Թոմաս, Բենիկ և Խորեն վարդապետները: Աքսորավայրում գտնվող Ներսես արքեպիսկոպոսը կաթողիկոսի կողմից նշանակվում է Բեսարաբիայի թեմի հոգևոր առաջնորդ և Մեսրոպ վարդապետ Մովսիսյանի հետ գործուղվում է Պետերբուրգ՝ կաթողիկոսական խնդիրն ամփոփապես ներքին գործոց նախարարին մատուցելու նպատակով: Ռուս-ճապոնական պատերազմում կրած պարտությունը, ողջ Ռուսաստանում բռնկած հեղափոխական շարժումները ցարական բարձր աստիճանավորներին դարձրին առավել «գթասիրտ» և «հայասեր»: Սկսեցին մշակվել միջոցառումներ, հայերին հեղափոխական շարժումներից հետ պահելու նպատակով օգտագործել հայ եկեղեցու ազդեցությունը ժողովրդի վրա և նրան սիրաշահելու նպատակով բարձրացնելու հայոց հայրապետի և եկեղեցու հեղինակությունը: Ռուս հետազոտողներից մեկը գնահատելով Գոլիցինի և Նիկոլայ 2-րդի վարած քաղաքականությունը, իրավացիորեն նշում է. «Գոլիցինը ցարական բարեհաճությամբ հարձակվեց այն հեղինակության դեմ, որի վրա փորձ չէին արել հարձակվելու երբեք մուսուլմանական թուրքերը և պարսիկները: Նա իր ոստիկանական թաթը դրեց հայ եկեղեցու ունեցվածքի վրա: Դա ունեցավ խիստ բացասական ազդեցություն, քանի որ ողջ բարեգործությունը, ազգային մշակույթի և լուսավորության զարգացումը սերտորեն կապված է հայ եկեղեցու հետ և երբեք, ոչ մի մուսուլմանական գազանություն չի համարձակվել խախտել այդ հեղինակությունը, ձեռք տալ նրա ունեցվածքին: Միայն ուղղափառ ռուս ցարը, «քրիստոնյաների պաշտպանը» թույլ տվեց իր կամակատարին այդպես կոպտորեն ներխուժել այդ բնագավառը»¹:

Ցարիզմը ընտրեց փոքր ազգություններին հեղափոխական շարժումներից հետ պահելու ոչ ամենահարմար եղանակը: Ցարական աստիճանավորները դեռևս 1904թ. սկսեցին հրահրել հայ-ադրբեջանական ընդհարումներ:

1. С. Любош, Последние Романовы, Ленинград-Москва, 1924г., стр. 198-199.

Ազգամիջյան ընդհարումներն Անդրկովկասում շիկացրին մթնոլորտը: Կաթողիկոսը կատարված իրադարձությունների նկատմամբ անտարբեր ականատես չէր կարող լինել: Հայաբնակ բազմաթիվ վայրերից, տեղի հոգևոր առաջնորդներից և բոլոր խավերի անձանցից ստացված հաղորդումները պատմում էին գործված ոճիրների և անմարդկային արարքների մասին: Առանձնապես սահմեկեցուցիչ էին Բաքվից և Գանձակից ստացվող լուրերը: Արդեն առաջացած տարիքում գտնվող կաթողիկոսը դարձյալ ուղևորվում է Թիֆլիս, այնտեղից Բաքու գնալու մտադրությամբ: Թիֆլիսում կայացած խորհրդակցության ժամանակ որոշվում է Բաքու ուղարկել Հուսիկ եպիսկոպոսին և Մխիթար վարդապետին՝ զենքալ-աղյուտամտ իշխան Ամիլխավարիի ուղեկցությամբ:

Թիֆլիսում հայոց հայրապետին այցելեցին տեղի մահմեդական հոգևորականության ղեկավարները, ցավակցություն հայտնեցին կատարված իրադարձությունների համար: Կաթողիկոսության պաշտոնական ամսագրում լույս տեսած խմբագրական հոդվածները, որոնց հեղինակը խմբագիր Եղիշե ծայրագույն վարդապետ Մուրադյանն էր, նշում էին, որ կատարված քստմելի արարքները արտաքին հրահրումների արդյունք են: «Միևնույն երկրի զավակները, դարավոր դրացիներն ու խաղաղ աշխատող եղբայրները» մի նոր Բարդուղիմեոսյան գիշեր արարեցին Բաքվում, որի զոհը դարձան հարյուրավոր անմեղներ. «Կովկասյան մամուլի բոլոր թղթակիցներն իրենց անգոր հայտարարեցին նկարագրելու այն, ինչ որ տեղի էր ունեցել այդ շեն ու հարուստ քաղաքում... Բաքուն մոռացնել տվավ շատ ու շատ արյունոտ էջեր հին ու նորագույն պատմությունից»¹: Աղետը չսահմանափակվեց միայն Բաքվով: Այն բռնկվեց ողջ Անդրկովկասում: Կովկասյան թաթարների ձեռքով կատարված արյունալի խրախճանքը շարունակվեց համարյա բոլոր հայաբնակ վայրերում: Չնայած հայ հոգևորականները բարձր կանգնած կրոնական մոլեռանդությունից համերաշխություն և եղբայրություն էին քարոզում, մուսուլմանական սոցետ ամբոխը հեշտությամբ գործիք էր դառնում «գաղտնի, մթին ուժերի», իրականում բավականին հայտնի ցարական տարբեր աստիճանավորների ձեռքին: Առանձնապես նշվում էին Գանձակի մա-

1. Արարատ, 1905. N 2. էջ 129:

հանգապետ Տակայշվիլու, Շամշադինի գավառապետ Ռեուտի և այլոց անունները, որոնք հրահրում էին կովկասյան թաթարներին՝ կոտորելու հայերին¹։ Արցախի թեմի առաջնորդ Աշոտ եպիսկոպոսը ուղղակի մեղադրում է ցարական իշխանություններին և՛ անգործության համար և՛ որ հրահրում են տեղի թաթարներին Շուշիի, Վարանդայի և Խաչենի հայկական գյուղերի վրա հարձակումներ գործելու համար։ Տակայշվիլու անունը մի քանի անգամ նշվում է կաթողիկոսին ուղղված և նրա կողմից ուղարկված տարբեր գրությունների մեջ։ Ամեն անգամ Գանձակի նահանգապետը մեղադրվում էր իր վարած հակահայկական քաղաքականության համար, առաջարկվում էր փոխել նրան և իր օգնական Յացկիչին, որոնք ամեն կերպ աշխատում էին ծախողել հայերի ինքնապաշտպանությունը։ Խրիմյանի հրահանգով Գանձակի հոգևոր փոխանորդ Կյուրեղ վարդապետը և քաղաքագլուխ Տեր-Պետրոսյանը դիմում են փոխարքային, որպեսզի նրա ստորադաս աստիճանավորները չխոչընդոտեն հայերի ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը և թույլտվություն էին խնդրում հայերից կազմել ժողովրդական միլիցիայի ջոկատներ, թեկուզ և ռուս սպաների հրամանատարությամբ։ Միայն այդ միջոցով հնարավոր կլիներ պաշտպանել նահանգի խաղաղությունը։

Իր պատվիրակների և անձամբ իր՝ կաթողիկոսի մասնակցությամբ հանդիպումներ էին լինում մուսուլման հոգևորականության հետ։ Քանիցս համատեղ հայտարարությամբ հանդես են գալիս Կովկասի Շեյխուլ-խալանը և ամենայն հայոց կաթողիկոսը՝ համերաշխություն հորդորելով երկու դարավոր հարևան ժողովուրդների միջև։ Դիվանագիտական այդ քայլերից առանձին, Խրիմյանը իր ներկայացուցիչ թեմական առաջնորդների և վանահայրերի միջոցով կազմակերպում էր հայ բնակչության ինքնապաշտպանությունը։ Տարբեր վայրերից ինքնապաշտպանական ջոկատները դիմում են կաթողիկոսին, խնդրելով միջոցներ ձեռնարկել, դրան տրամադրել ինքնապաշտպանության կազմակերպման համար։ Ձանգեզուրի ինքնապաշտպանական հանձնաժողովի անդամները և Սյունյաց փոխանորդ Ներսես վարդապետ Մելիք-Թանգյանը դիմում են կաթողիկոսին՝ 1000ռ. խնդիրքով, զինամթերք ձեռք բերելու համար²։ Կաթողիկոսի ստացած հեռագրերը բոլոր վայրերից ունեին նույն բովանդակությունը՝ միջոցներ հայթայ-

1. ՀՀ ԿՊՊԸ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 299, ք. 1, 5:
2. Նույն տեղում, ք. 10:

թել զենք զնելու, ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու համար։ Լոռուց ստացվում է մի մեծ հեռագիր. «Հապաղելը կորուստ է, օգնեցեք և միջամտեք, գոնե մի քանի հարյուր բերդանկա հրացան յուր փամփուշտներով»³։ Մի այլ տեղ հնչում էր կտրուկ պահանջ. «Մենք պահանջում ենք զենք մեր փողով։ Մեր պատիվն ու գույքը և ռուսաց կառավարության մեծ վարկը պահելու համար»²։ Այդ հեռագիր պահանջը ստորագրել էին Օծուն, Ծաթեր, Մղարթ, Ղաչաղան, Հագվի և Աքորի գյուղերի 254 բնակիչներ։ Հեռագրում հաղորդվում էր նաև Շնող և Շահնագար հայկական գյուղերը թուրք խուժանի կողմից հրդեհելու մասին։ Տեղերից ստացված ոչ մի դիմում ու հեռագիր անպատասխան չի մնում։ Կաթողիկոսը ամեն անգամ ինչ-որ ձևով օգնության է հասնում ինքնապաշտպաններին։

Ալեկոծված Կովկասը խաղաղեցնելու համար Նիկոլայ 2-րդը Կովկասում վերականգնեց փոխարքայությունը։ Առաջին փոխարքա նշանակվեց ճարպիկ և փորձված դիվանագետ կոմս Միխայիլ Իլլարիոնովիչ Վորոնցով-Դաշկովը։ Ամենայն հայոց կաթողիկոսը դարձյալ մեկնեց Թիֆլիս, նոր փոխարքային դիմավորելու և բանակցություններ վարելու հայ ժողովրդին հուզող տարբեր խնդիրների շուրջ։

Հակահայկական քաղաքականությունն աստիճանաբար մեղմանում էր։ Ցարական արքունիքում ավելի բարձր էին հնչում 1903թ. հունիսի 12-ի օրենքի դեմ արտահայտվողների ձայները։ Նորին մեծությունն ստիպված էր հաշվի նստել այդ կարծիքների հետ, իսկ ժողովրդն ստիպված էր հաշվից հայտնեց իր կարծիքը. «Զի կարելի նորոնտի փոխարքան Կովկասից հայտնեց իր կարծիքը. «Զի կարելի ապագայնացնել մի ժողովրդի, որը գոյություն ունի մի քանի հազարամյակ, ունի պատմություն, ... ունի ինքնատիպ մշակույթ, գրականություն, թերթեր, թատրոն»³։ Փոխարքայի գալուստն արագացրեց արդեն վերանայվող որոշումը հայ եկեղեցական կալվածքները վերադարձնելու մասին։

1905թ. օգոստոսի 1-ին Նիկոլայ 2-րդը ստորագրեց նոր հրաման հունիսի 12-ի օրենքի մասին։ Հայ ժողովրդի բոլոր խավերի մղած պայքարը պսակվեց հաղթանակով։ Եկեղեցուն վերադարձվեց կրթական գործով զբաղվելու իրավունքը ևս։

Լուրը կայծակի արագությամբ տարածվեց ողջ աշխարհում սփռված

1. ՀՀ ԿՊՊԸ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 299, ք. 75-77:
2. Նույն տեղում:
3. Լ. Երկանյան, նշվ. աշխ., էջ 279:

հայության մեջ: Տարբեր վայրերից ստացված շնորհավորական հեռագրերն ընդգծում էին կաթողիկոսի դիմադրական ոգին և արիությունը: Ստացված բոլոր հեռագրերի բովանդակությունը կարող է արտահայտել ֆրանսահայ մտավորական Արշակ Չոպանյանի հեռագիրը. «Ձեր վեհափառության կորովի և քաջ ընթացքը, ինչպես ամբողջ ազգի համառ դիմադրությունը հաջողությամբ պսակվեցան: Հաճեցեք ընդունել անգամ մը ևս խորին հիացմանս հավաստիքը»¹:

Այդ հաղթանակը չհանգստացրեց խրիմյանին: Կովկասահայությունը լողում էր արյան ծովում: Անհրաժեշտ էր մի կողմից ներքին կարգով կազմակերպել ժողովրդի ինքնապաշտպանությունը, իսկ մյուս կողմից անընդհատ դիմումներով ստիպել նոր փոխարքային գործնական միջոցառումներ մշակել և գործադրել՝ վերջ տալու ազգամիջյան ընդհարումները:

Ե՛վ անմիջական տեսակցություններով, և՛ փոխարքային հղած բազմաթիվ գրություններով խրիմյանը պաշտպանում էր Անդրկովկասի հայության շահերը, փոխարքայի ուշադրությունը հրավիրում այն փաստի վրա, որ կովկասահայությունը կորցնում է իր հավատը օրինական, պետական պաշտպանության նկատմամբ, լցվում է ժողովրդի համբերության բաժակը, և նա ստիպված դիմում է ակտիվ գործողությունների՝ սեփական ուժերով կազմակերպում իր ինքնապաշտպանությունը: Խրիմյանի սթափ աչքը նկատում էր, որ ինքնապաշտպանության համար ձեռք առնված միջոցառումները ցարական աստիճանավորների կողմից դիտվում էին իբրև օրինականության խախտումներ և բողոքում էր փոխարքային. «Եթե մի շարք հարձակումների, հարյուրավոր զոհերի դիմաց իմ հոտը պատասխանում է թեկուզ մի գործողությամբ, ապա դրա համար նա ծանր պատիժ է կրում»²: Ազգամիջյան ընդհարումների մեղքը կաթողիկոսը նրբանկատորեն վերագրում է տեղական աստիճանավորներին և հորդորում փոխարքային՝ կանխել դրանց հակահայկական գործողությունները: Փոխարքան իր հեղինակությունը Կովկասում բարձրացնելու նպատակով, գործնական քայլերի է դիմում ընդհարումներին վերջ տալու համար: Նրա հրահանգով 1906թ. փետրվարի 15-ին պետք է տեղի ունենար խորհրդակցություն, որին մասնակցելու էին 25 հոգի կովկասյան թաթարներից և 25 -ը՝ հայ հասարակության ներկայացուցիչներից: Այդ պատ-

վիրակությունների անդամները պետք է լինեին ընդհարումների վայրերից՝ Երևանից, Գանձակից, Նախիջևանից, Ալեքսանդրապոլից, Կարսից, Թիֆլիսից, Բաթումից, Բաքվից, Նուխուց, Շուշիից, Ղազախից, Ախալցխայից և Արդվինից: Հայ պատվիրակության ցուցակը կաթողիկոսը գեներալ Մալամայի միջոցով ուղարկում է փոխարքային, մանրամասն բացատրություններ տալով ընտրված յուրաքանչյուր անձի վերաբերյալ, նշելով, որ նրանք հարգված մարդիկ են՝ մտավորականներ, զինվորականներ, հոգևորականներ, ազգային կուսակցությունների անդամներ³: Հայ պատվիրակության յուրաքանչյուր անդամին ներկայացնելուց հետո խրիմյանն իր դիտողություններն է հայտնում մահմեդական պատվիրակության կազմի մասին: 25 հայ պատվիրակների դիմաց հակառակ կողմը ներկայացնում էր 20 հոգի շիա դավանանքի անձերից և 10՝ սյուննի դավանանքի պատկանողներից: Կաթողիկոսը նկատում է, որ սյուննի մահմեդականները հայերի հետ չեն ընդհարվել և պահպանել են բարի դրացիական հարաբերություններ, իսկ ուժերի հարաբերակցությունը պահպանելու համար նա առաջարկում է 25 լուսավորչական դավանանքի հայերի հետ միասին խորհրդակցությանը մասնակցեն 5 հայ կաթոլիկներ:

Փոխարքայի ձեռնարկած միջոցառումները չեն բավարարում կաթողիկոսին: Ծանր և աղետալի վիճակում հայտնված արևելահայերին անհրաժեշտ էր շոշափելի օգնություն: Թիֆլիսում եղած ժամանակ կաթողիկոսն ստեղծեց հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակ տուժածներին օգնող մի հանձնաժողով՝ բաղկացած 13 անձից⁴: Հանձնաժողովի նախագահը վիրահայոց հոգևոր առաջնորդ Գարեգին Եպիսկոպոսն էր, անդամները՝ անվանի մտավորականներ և հասարակական գործիչներ (Ավետիս Ահարոնյան, Համբարձում Առաքելյան, Լևոն Սարգսյան, իշխան Ալեքսանդր Արդուբյան, բժիշկներ Ալեքսանդր Խատիսյան, Կարապետ Ստեփանոսյան և ուրիշներ: Խրիմյանը ամենայն հայոց հայրապետի ահազանգն է հնչեցնում ի սփյուռս ցրված հայության շրջաններում: Նրա կոնդակները թռչում են ամենուրեք, օգնության հրավեր է հնչում բոլոր գաղթօջախներին՝ արևելահայության վերքերին սպեղանի դնելու համար: Առանձին կոնդակներ են հղվում հայ մեծահարուստներին, Պետերբուրգի հայ եկեղեցիների խորհրդի նախագահին և անդամներին, Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի

1. Վ. Երկանյան, նշվ. աշխ., էջ 281:

2. ՀՀ ԿԴՊԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 229, ք. 80-81:

1. ՀՀ ԿԴՊԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 229, ք. 13, 16, 78-79:

2. Նույն տեղում, գ. 91, ք. 43:

հոգևոր առաջնորդներին, հրահանգելով՝ բացել հանգանակություն, ջանքեր գծադրել աղետյալներին օգնություն հասցնելու համար¹։ Կաթողիկոսի կոչին առաջինն արձագանքեց Հայ Բարեգործականի Ընդհանուր նախագահ Պողոս Նուբար փաշան, որը 350 անգլիական ոսկի (1920ռ.), այն ժամանակվա համար պատկառելի գումար հասցրեց «կովկասահայ թշվառացյալ եղբայրներին»²։ Հեռավոր Ամերիկայի մի շարք քաղաքներից՝ Բոստոն, Նյու Յորք, Բրայտոն, Մերծավոր Արևելքից՝ Ալեքսանդրիա, Եգիպտոս, Եթովպիա, Ռուսաստանի (Յալթա, Մոզդոկ, Աստրախան) հայ գաղթօջախներից, նույնիսկ Մանջուրիայի (Խարբինի) հայ գաղութից գումարներ են առաքվում տուժածներին օգնություն ցույց տալու համար³։ Խրիմյանի վայելած մեծ ժողովրդականության շնորհիվ հաջողվեց հավաքել նշանակալի չափով օգնություն։

* * *

Արևելահայերի հոգսերը երբեք ետին պլան չեն մղում արևմտահայության ծանր վիճակի կարգավորման մտահոգությունները։ Խրիմյանը տեղյակ էր արևմտահայությանը հուզող բոլոր խնդիրներին։ 1907-ին սովը դարձյալ մոլեգնում էր Արևմտյան Հայաստանում։ Կաթողիկոսը դիմում է Կովկասի փոխարքային և նրա օգնական Միգլեիչին՝ թույլ տալ ընդհանուր հանգանակություն բացել ողջ Կովկասում «հօգուտ թուրքահայ սովյալների», խոստանալով հանգանակած գումարները տեղ հասցնել Կ.Պոլսի ռուսական դեսպանության միջոցով։ Այդ խոստումը նպատակ ուներ հեռացնել իրենց վրայից ցարական բյուրոկրատիայի կասկածները, թե հայոց հայրապետը օգնություն՝ զենք ու զինամթերք է հասցնում արևմտահայ հեղափոխականներին⁴։

Խրիմյանն անմիջական և անընդհատ կապ է պաշտպանում Կ.Պոլսի պատրիարք Մաղաքիա Օրմանյանի հետ և պահանջում. «Հեռագրով անմիջապես ճշգրիտ և մանրամասն տեղեկություններ տվեք յուրաքանչյուր գավառում տիրող սովի մասին։ Մտադրություն ունինք օգնելու»⁵։

1. ՀՀ Կողմի, ֆ. 56, ց. 14, գ. 229, ք. 82, 83, 84, 85։

2. Նույն տեղում, գ. 91, ք. 43։

3. Նույն տեղում, գ. 79, ք. 187, գ. 88, ք. 1-3, գ. 91, ք. 5, 55, 81։

4. Նույն տեղում, գ. 79, ք. 57, 58։

5. Նույն տեղում, գ. 94, ք. 11։

Կաթողիկոսի ամենօրյա հոգածության օբյեկտները ոչ միայն արևմտահայ սովյալներն էին, այլև կրթական գործը, դպրոցական շինարարության խնդիրները, մշակութային գործիչների և մտավորականների կյանքի բարելավման հարցերը։ Կաթողիկոսության ողջ ընթացքում Խրիմյանը սերտ հարաբերություններ է ունեցել արևմտահայ մշակութային տարբեր գործիչների հետ։ Վանեցի Համբարձում Երամյանը, երկու աչքով կույր անձնվեր գործիչը, որ իր ողջ կյանքն անմնացորդ նվիրել է վանեցի որբ երեխաների համար իր կողմից ստեղծված «խնամատար» որբանոցին և իր անունը կրող Երամյան վարժարանին, ամեն ռոպե իր թիկունքին զգացել է կաթողիկոսի սատար կանգնած անձը։ Խրիմյանն ամեն տարի նրան ուղարկել է որոշակի գումարներ, որոնք գործադրվել են նշված հաստատությունների համար¹։ Սակայն Երամյանը միակը չէր։ Կաթողիկոսի ուշադրությանն ու հոգատարությանն են արժանացել նաև Վանի Սանդխտյան իգական վարժարանի ուսուցչուհիներն ու հոգաբարձուները։ Ֆինանսական օգնությունից բացի հայոց հայրապետը այդ դպրոցին օգնում էր իր խորհուրդներով՝ նրանց հետ մանրամասն քննարկելով դասավանդվող առարկաների, նրանց ժամերի և ուսուցչական կազմի խնդիրները²։

Առանձին ուսումնական հաստատություններից բացի, կաթողիկոսի խնամքն ու հոգատարությունն են զգում ողջ Վասպուրականի դպրոցներն ու որբանոցները։ Վանի առաջնորդական տեղապահ Ներսես ծայրագույն վարդապետը իր նամակներով շնորհակալություն է հայտնում կաթողիկոսին և՛ Սանդխտյան վարժարանի, և՛ Սալմապատի որբանոցի որբուհիներին անհրաժեշտ օգնություն ցույց տալու համար։ Խրիմյանը կազմակերպում է նրանց առաքվող օգնության գործը Ամերիկայի հայ համայնքի կողմից³։ Վանի դպրոցների նկատմամբ ուշադրությունը կաթողիկոսին ուղեկցել է մինչև իր կյանքի վերջը։ Կառուցվող ամեն մի դպրոցական շենք ավարտվել է նրա օգնության ջանքերով։

1903 թ. դժվարին օրերին Խրիմյանն իր մեջ գտել է ուժ և կարողություն օգնություն ցույց տալու Վանի կենտրոնական վարժարանի շինարարությանը, որը կիսակառույց էր և վերահաս ծնունդ

1. ՀՀ Կողմի, ֆ. 56, ց. 14, գ. 60, ք. 18-19, 84։

2. Նույն տեղում, ք. 21, 83։

3. Նույն տեղում, գ. 79, ք. 135, 140։

Հայաստանի Արծափ գյուղը քուրդ ցեղապետ Ահմեդի հարստահարություններից ազատելու պահանջով: Նա ստիպում է Կ.Պոլսի պատրիարքին դրա համար թագրիք ներկայացնել Բ.Դռանը: Պահանջներին ի պատասխան հայտնում են վեհափառ հայրապետին, որ իր դիմումների արդյունքը եղել է այն, որ Կարնո կուսակալության «Պալատի տեղապահը» հաղորդել է, որ կայսերական հրամանով վերոհիշյալ ցեղապետը Կարինից ուղարկվել է «Մշո կողմերը ցկյանս մնալու համար»¹: Պատասխանն ապշեցուցիչ էր: Թուրքական արքունիքը քուրդ ցեղապետին իբր պատժելու նպատակով հայաբնակ մի վայրից տեղափոխում է մի այլ վայր՝ ավելի խիտ հայկական բնակչությամբ: Խրիմյանի հոգաժողովում տարածվում էր նաև Պարսկաստանի հայ բնակչության վրա: Կաթողիկոսն անծամբ հարաբերության մեջ էր մտնում բարձրաստիճան պարսիկ պաշտոնյաների հետ, պաշտպանելով իր հոտի շահերը:

Հայաբնակ Դարաշամբ գյուղը ենթարկվում էր պարսից վարձագար ցեղերի հարձակումներին: Տեղի առաջնորդ Մաղաքիա եպիսկոպոս Տերունյանը, Նախավկայի վանքի վանահայր վարդապետ Ռշտունին բողոքում են հայոց կաթողիկոսին. հուսահատված հոգևոր առաջնորդը հրաժարական է ներկայացնում: Խրիմյանը դիմում է Թավրիզի Ամիր Նիզամին, հանդես գալիս ի պաշտպանություն դարաշամբցիների, հասնում դրական արդյունքի և ստիպում եպիսկոպոսին՝ ետ վերցնել հրաժարականը²: Խրիմյանին են դիմում նաև Նոր Զուղայի բնակիչները, Ազգային կենտրոնական վարժարանի հոգաբարձուները, բողոքելով իրենց հարևան պարսիկներից, որոնք գրավել են դպրոցի կալվածքը՝ Զիզան գյուղը, դպրոցը զրկել հասույթներից: Այս անգամ Խրիմյանը օգտագործելով առիթը՝ պարսից շահի այցելությունը Էջմիածին, նրան է դիմում և՛ բանավոր, և՛ գրավոր, ու Պարսկաստանում ապրող հայության համար ապահովում գոյատևելու համեմատաբար տանելի պայմաններ³:

Արխիվում պահպանվող այդ փաստաթղթերը հավաստում են Մկրտիչ Ա Վանեցի կաթողիկոսի ժողովրդանվեր ամենօրյա գործունեությունը ի բարօրություն իր հոտի:

1. ՀՀ ԿԿՊԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 60, ք. 44:

2. Նույն տեղում, գ. 69, ք. 1, 2, 3:

3. Նույն տեղում, ք. 12:

Հայ եկեղեցու կալվածքները վերադարձնելու, հայ-թաթարական ընդհարումներն ընդհատելու և խաղաղության վերահաստատման մեջ մեծ էին ամենայն հայոց կաթողիկոսի ջանքերը: Նա գործակցեց ազգային բոլոր կուսակցությունների, հասարակության տարբեր շերտերի հետ, բանակցություններ վարեց ցարական տարբեր աստիճանավորների, մուսուլման տարբեր հոգևորականների հետ: Նրա անմիջական ջանքերի շնորհիվ 1905թ. նոյեմբերին վերացավ կաթողիկոսության օրգանի՝ «Արարատի» նախնական գրաքննությունը: Այդ իրավունքը դարձյալ վերապահվեց կաթողիկոսին: 1903-1905թթ. արևելահայ ազատագրական շարժումների մեջ արժանավոր տեղ գրավեցին մի շարք հայրենասեր հոգևորականներ: Օգտվելով մամուլի ազատության հրովարտակից, «Արարատի» խմբագիր Եղիշե Ժայրագոյն վարդապետ Մուրադյանը իր իսկ թարգմանությամբ «Արարատում» հրատարակեց ռուս պատմաբան Ամֆիտեատրովի հայկական հարցին նվիրված հոդվածը, «Մարդիկ, տիպեր և փաստեր» խորագրով, ուր դատապարտվում էր ցարական արքունիքի դարավերջի թուրքամետ քաղաքականությունը, հայ հասարակությանը լսելի էր դառնում Ռուսաստանի արժանավոր զավակների անկեղծ խոսքը: 1905-1906թթ. «Արարատի» վրա զգացվում էր հեղափոխական հոլերի ազդեցությունը. հոգևորականության քննադատությամբ զբաղվում էր նույն հոգևորականության արմատական-առաջադիմական հոսանքը, պահանջում բարելավել դպրոցական ծրագիրը. «Որքան ազատ է բնությունը, նույնքան ազատ պետք է լինի դպրոցը և բնական, կենսալի նրա ծրագիրը: Դպրոցի ծրագիրը, նրա դասընթացը ոչ թե մեծագույն և աննպատակ առարկաներով պետք է խճողված լինեն, այլ պետք է զբաղվեն բնության, մարդու կյանքի և նրա հոգու պահանջների ուսումնասիրությամբ»¹:

Նոր ժամանակների շունչն էին կրում այն փորձերը, որ ձեռնարկում էր Մայր Աթոռը «Հայաստանեայց եկեղեցվո» նոր սահմանադրություն ստեղծելու ուղղությամբ: «Արարատը» գրախոսական է հրատարակում Արսեն վարդապետ Ղլտճյանի «Նախագիծ Հայաստանեայց եկեղեցվո սահմանադրության» հոդվածը, նշելով, որ Սինոդի կազմած նախագծի հետ այս մեկը ևս պետք է ուղարկել թեմական ժողովներին

1. Արարատ, 1906, N 2, էջ 112:

քննարկելու համար, որպեսզի հաշվի առնվի հասարակության ամենալայն խավերի «կարծիքն ու պահանջը»: Այդ միջոցառումները նախապատրաստում էին եկեղեցական ընդհանուր ժողով հրավիրելու գործը, որպեսզի «եկեղեցին կրկին վերածվի ավետարանական համայնքի և ոչ թե ոստիկանական կազմակերպված բյուրոկրատական իշխանություն հիշեցնի»¹: Նախապատրաստական մի քանի հոդվածներից հետո, 1906թ. մայիսին «Արարատում» տպվում է Մկրտիչ Խրիմյանի կոնդակը պատգամավորական ժողով հրավիրելու մասին: Կոնդակում կաթողիկոսն արտահայտում էր իր ցանկությունը՝ «վերականգնել Հայաստանեայց եկեղեցվո դարերի ընթացքում սրբությամբ պահպանված իրավունքը նրա պաշտոնյաների վերաբերմամբ»: Ժողովուրդն իրավունք էր ստանում իր ներկայացուցիչների միջոցով մասնակցել ոչ միայն կաթողիկոսական և քահանայական ընտրություններին, այլև թեմական առաջնորդների, հաջորդների, գործակալների և հոգևոր վարչական հաստատությունների ընտրության: Հայ ազգաբնակչության վիճակագրական ճշգրիտ տեղեկությունների բացակայության պատճառով կաթողիկոսը կարգադրում է վերոհիշյալ ընտրությունները կատարել կաթողիկոսական ընտրության եղանակով՝ ընդհանուր և անմիջական քվեարկությամբ: Գերազնահատելով կոնդակը, «Արարատի» խմբագիրն այն համարում է հայ եկեղեցու «բաղձալի արշալույս», «վերածնության մի դարագլուխ և մի պայծառ էջ մեր վերջին տարիների տխուր և արյունոտ պատմության մեջ»²:

Մայիսի 10-ի կոնդակին հաջորդեց հունիսի 17-ի կոնդակը, որը ժողովրդին տալիս էր լայն իրավունքներ քննարկելու դպրոցական և տնտեսական հարցեր:

Այդ կոնդակների հրապարակումից հետո հրաժարական ներկայացրին վիրահայոց թեմի առաջնորդ Գարեգին արքեպիսկոպոս Սաթունյանը, Արցախի թեմի առաջնորդ Աշոտ եպիսկոպոս Շախյանը, Աստրախանի թեմակալ Արիստակես արքեպիսկոպոս Սեդրակյանը և Շամախու առաջնորդ Անանիա եպիսկոպոսը: Կաթողիկոսի կոնդակով օգոստոսի 15-ին հրավիրվելիք պատգամավորական, Կենտրոնական ժողովը քննարկելու էր եկեղեցու ժողովրդականացման հարցը, զբաղվելու էր դպրոցական, տնտեսական, ընտրական և այլ խնդիրներով: Սակայն սպասելիքները չիրականացան:

1. Մկրտում. 1906, N 9, էջ 252:

2. Դայն տնտես. N 5, էջ 382:

Հայ հեղափոխական Դաշնակցությունը՝ արևելահայ իրականության մեջ մեծ հեղինակություն վայելող ազգային կուսակցությունը, որ 1903թ. հայ եկեղեցու կալվածքները բռնագրավելու ժամանակ կազմակերպել էր ժողովրդի դիմադրությունը, հաջողությամբ իրականացրել էր հայության ինքնապաշտպանությունը հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակ, իր ձեռքը վերցրեց կենտրոնական պատգամավորական ժողովը ղեկավարելու գործը: Ժողովը բացվեց 1906թ. օգոստոսի 16-ին: Ծերունի կաթողիկոսը հանդես եկավ բացման խոսքով, հաջողություն մաղթեց պատգամավորներին և հեռացավ: Ժողովի նախագահ ընտրվեց Սիմոն Ջավարյանը: Իր ձեռքը վերցնելով ժողովի ղեկավարությունը, Դաշնակցությունը ցանկացավ եկեղեցական և դպրոցական գործերը կարգավորելու համար հրավիրված ժողովին տալ նախապառլամենտի տեսք: Էջմիածնի միաբանությունը և ժողովին պատգամավոր ընտրված ուսուցիչները բողոքեցին: Սակայն ...1905թ. հեղափոխության շորշոփները հասել էին նաև Հայաստան: Էջմիածնի միջոցներով տեղ հասած, նրա սեղանից օգտվող և նրա հյուրանոցում հյուրընկալվող պատգամավորները, հեղաշրջման մոլուցքով, քննադատության ողջ սլաքն ուղղեցին հայ եկեղեցու և նրա սպասավորների դեմ: Դա կարելի էր ընդունել, եթե քննադատությունը հետապնդեր վերանորոգչական և ոչ ոչնչացող նպատակներ: Ժողովի արդյունքները հետագայում ամփոփեց «Արարատի» նոր խմբագիրը՝ Խրիմյանի կողմից նշանակված գիտնական վարդապետ (ապագայի կաթողիկոս) Գարեգին Հովսեփյանը: Նա դատապարտեց ՀՀԴ-ի վարվելակերպը՝ հայ եկեղեցու հայրենասիրական, ազգապահպան գործունեության ժխտումը: «Նորին Սրբությունը սպասում էր, թե կենտրոնական ժողովը միջոցներ պիտի ցույց տա կարգավորելու մեր դպրոցական և տնտեսական գործերը չափավորության սահմանների մեջ, բայց նրա անդամները իրենց բոլոր ուժը լարել էին միայն անվանաբեկ անելու եկեղեցու հեղինակությունն ու ոչնչացնելու նրա սպասավորության նշանակությունը: ...Մարդիկ եկել էին հեղափոխելու ամեն ինչ և այդ ձգտումն այնպիսի մի ուղղություն էր ստանում, որ հայոց եկեղեցու կենսունակությունն արմատից կտրել էր սպառնում»¹:

Ժողովի ժամանակ հնչած ելույթները պարունակում էին բազմաթիվ հարցեր, սակայն հեռու էին դպրոցական խնդիրների քննարկումից:

1. Մկրտում. 1907, N 1, էջ 33-39:

ժողովում հնչած հակակառավարական ելույթները հանգեցրին նրան, որ նահանգապետի հրամանով ոստիկանությունը ցրեց այն: Օգոստոսի 30-ին ժողովը փակվեց, սակայն բազմաթիվ խնդիրներ մնացին չքննարկված: Հայ ուսուցչությունն սպասում և պատրաստվում էր երկրորդ Կենտրոնական ժողով հրավիրելուն, որը նվիրված լիներ բացառապես ուսումնական հարցերի քննարկմանը: Իսկ մինչ այդ «Արարատը» հրատարակում է 1907թ. փետրվարի 9-ի ամսաթիվը կրող կաթողիկոսական կոնդակը, ուր տեղ էին գտել «Հայոց եկեղեցական տարրական դպրոցների ժամանակավոր կանոնները»: Կաթողիկոսի հրամանով այս կանոնները պետք է քննարկեին թեմերում, արվեին համապատասխան առաջարկություններ ու լրացումներ և նոր միայն սկսեին գործադրվել: Սակայն դարձյալ միջամտեց ցարական բյուրոկրատիան: Փոխարքայի հրահանգով վարչական մարմիններն սկսեցին աշխատել դպրոցական կանոնների նոր նախագծի վրա: Հայոց հայրապետն ստիպված էր 1907թ. մարտի 23-ին հրատարակել լրացուցիչ կոնդակ, ուր պատվիրում էր իր կողմից առաջարկված տարրական եկեղեցական դպրոցների կանոնները թողնել առանց կիրարկման մինչև նոր տնօրինություն¹:

Ուշադրության արժանի է հրիմյանի կաթողիկոսական գործունեության այն շրջանը, ուր նա գործուն դեր է խաղում Կովկասի մահմեդականների իսլամական արմատականությունը (ֆոնդումենտալիզմ) և մուեռանդությունը ժխտելու, չափավորելու և նրա հասցրած վնասներից իր ժողովրդին զերծ պահելու համար: Ոգևորված ցարական կառավարության իսլամամետ քաղաքականությամբ, Անդրկովկասի մահմեդականները տարածաշրջանի ղեկավարության նախաձեռնությամբ 1905թ. հոկտեմբերի 14-ին հրավիրում են հատուկ խորհրդակցություն, քննարկելու համար Անդրկովկասի մահմեդական բնակչության կրոնական պահանջումները բավարարելու խնդիրը: Խորհրդակցության մասնակիցները «Շյարքի Ռուս» լրագրի խմբագիր Մահմեդ աղա Շախտախտինսկու ղեկավարությամբ, կազմում են մի պետիցիա՝ ուղղված Կովկասի փոխարքային, ուր բազմաթիվ «ապացույցներով» փաստարկում և պահանջում են «խղճի ազատության»

1. Էյսարատ. 1907, N 4, էջ 299:

կարգախոսով հնարավորություն տրվի բոլոր քաղաքացիներին՝ ցանկացած դեպքում քրիստոնեությունից անցնել մահմեդական կրոնին, գտնելով, որ հակառակ դեպքում ռուսական կայսրության տարածքում ուսնահարվում են մուսուլմանների իրավունքները: Այդ պետիցիային կցելով իր խնդրանքը, Կովկասի փոխարքան հոկտեմբերի 18-ին դիմում է հայոց կաթողիկոսին, խնդրելով նրան՝ կարծիք հայտնել պետիցիայի վերաբերյալ²: Կաթողիկոսի պատասխանը փոխարքային ուղարկվում է մեծ ուշացումով՝ 1906թ. մայիսի 6-ին: Ներողություն խնդրելով հապաղման համար, հրիմյանը մանրամասն քննարկում է և մատնանշում Կովկասի մուսուլմանների պահանջների անհեթեթությունը: Վերջիններս հայտնում են, որ 1856թ. «Հատուկ Հումայունով» թուրքիայում ստեղծվել է դավանանքի ազատություն և իսլամը դավանող յուրաքանչյուր ոք կարող է ընդունել քրիստոնեական կրոնը: Կյանքի ամենամեծ մասը թուրքական կայսրությունում ապրած հրիմյանը հերքում է այդ փաստը, ընդհակառակը՝ ընդգծում է, որ ողջ տարածքում ընթանում է բռնի մահմեդականացում: Նա ընդգծում է, որ իսլամի հետևորդներն իրենց կրոնը տարածել են հրով ու սրով, խորշակի նման ոչնչացրել իրենց ճանապարհին հանդիպող ամեն մի առաջադիմական ուսմունք: Պետիցիայի հեղինակները մատնացույց են անում, որ Ղորանը և Ավետարանը (քրիստոնեությունը և իսլամը) ծագել են հրեական կրոնից, այն տարբերությամբ, որ իսլամը հարմար է ասիական ժողովուրդների հոգեբանությանը, իսկ քրիստոնեությունը՝ եվրոպական ժողովուրդների: Ինչպես Մ. Նալբանդյանն էր ընդգծում, որ Ավետարանից կարող էր ազատության լույս ծագել, իսկ Ղորանից՝ երբեք, հրիմյանը ևս ապացուցում է. «Իսլամն հավուրց ծագման յուրո ուսնահարեց զգաղափար ազատության, խղճի և բռնությամբ սրո հարթեց գյուր ուղին»³: Փաստերով հրիմյանն ապացուցում է, որ Անդրկովկասի ժամանակակից մահմեդականները շատ չեն հեռացել արտասահմանյան (Թուրքիա) ազգակիցներից. դրանց հավաստումն է Գանձակի, Նախիջևանի և Բաքվի թաթարների կազմակերպած նախճիրը հայերի նկատմամբ, երբ նրանք տեղի քրիստոնյաներին «սպառնալոք մահու և տանջանաց հարկեցան զմահմեդականություն ընդունել»³: Պետիցիայի հեղինակները հարկ եղած

1. ՀՀ Կողմ. ֆ. 56, ց. 14, գ. 220, ք. 119-120, 157:

2. Նույն տեղում, ք. 156:

3. Նույն տեղում:

դեպքում նշում են, թե իսլամը քրիստոնեության մեջ առաջին բողոքականությունն է, սակայն մոռանում են, որ անընդհատ շեփորում են «իսլամն ամեն ինչից վեր» գաղափարը:

Հայոց հայրապետը ժխտում է բոլոր համեմատությունները իսլամի և քրիստոնեության միջև, ապացուցում, որ իսլամի մուտքը մի քանի դարով արգելակեց քաղաքակրթության զարգացումը: Սակայն, բոլոր դեպքերում, Խրիմյանը վեր էր կանգնում կրոնական անհանդուրժողականության գաղափարից, դատապարտում կրոնական մոլեռանդությունը բոլոր դավանանքների մեջ և գործնական առաջարկություններ ներկայացնում փոխարքային. եթե քրիստոնյան ցանկություն է արտահայտում իսլամ ընդունելու համար, պետք է քննարկել, արդյոք կա՞ն հարակից պատճառներ՝ բռնադատում, նյութական շահագրգռություն, գայթակղություն, մարմնական և աշխարհիկ այլ ցանկություններ: Կաթողիկոսն առաջարկում է բոլոր կրոնների և դավանանքների լիակատար ազատություն: «Զի ամենայն հպատակք՝ որպես քրիստոնեայք, այնպես և մահմեդականք՝ հավասարք իցեն առաջի օրինաց և ոչինչ լինի բռնադատություն ի վերա խղճի մտաց ուրուք, որով և ընծայեցի արժանի հարգ մահմեդական կրոնին, որպես և ամենայն քրիստոնեական դավանությանց: ... Սահմանել օրենս հաղագս զգուշությամբ քննել զամենայն դիպվածս դարձի քրիստոնեին իսլամն, ապա և ենթարկելո դատական պատասխանատվության ամենայն խստությամբ օրինաց, որոց խաբեությամբ, սպառնալեռք կան բռնությամբ ի մոլորություն ածեալ իցե զտկարն և զթեթևամիտն»¹: Արտահայտելով իր նվիրվածությունը քրիստոնեական գաղափարին, վեհափառը անհաշտություն և քննադատական վերաբերմունք է դրսևորում կրոնական մոլեռանդության նկատմամբ, ընդգծում իր հավատարմությունը համամարդկային բարձր անանց արժեքներին:

Հավատարմությունը քրիստոնեական գաղափարների նկատմամբ կաթողիկոսի համար չէր նշանակում հավատարմություն քրիստոնեական ծեսերին և դոգմաներին: Ամեն մի կոնկրետ առիթով նա իր վերաբերմունքն էր արտահայտում հայ եկեղեցու տարբեր ծիսակարգերին, աշխատելով դրանք համապատասխանեցնել ժամանակի ոգուն՝ ելակետ ունենալով հայ հավատացյալների անադարտությունը և մաքրությունը: Խրիմյան կաթողիկոսի այդ ուղղությամբ կատարած

1. ՀՀ Կողմ, ք. 56, գ. 14, գ. 220, p. 156:

քայլերից ամենակարևորը նրա կողմից նախաձեռնած այրի քահանաների կրկնակի ամուսնության թույլտվության խնդիրն էր: Առաջին հայացքից թվում է ոչ կարևոր և երկրորդական մի հարց: Ըստ հայ եկեղեցու ծիսակարգի՝ քահանայի առաջին կնոջ մահվան դեպքում նա իրավունք չունի ամուսնանալ երկրորդ անգամ: Այդ հանգամանքը այրի քահանաներին մղում էր անվայել արաքների, անբարոյականության, ցուփ կենցաղի. դա անվանարկում և բարոյազրկում էր հայ եկեղեցին: Հաշվի առնելով հարցի կարևորությունը, 1906թ. սեպտեմբերի 12-ին կաթողիկոսը նամակ հղեց թեմական առաջնորդներին, Կ.Պոլսի և Երուսաղեմի հայոց պատրիարքներին, Կիլիկիայի կաթողիկոսին: Մինչ այդ՝ Խրիմյանն ինքուրույն վճռել էր ամուսնալուծության հարցը, շեղվել իր նախորդների դրած արգելքից: «Արարատի» խմբագիրը դրական է արտահայտվում կաթողիկոսի այդ վճռի վերաբերյալ. «Հայ եկեղեցին գոհությամբ նվիրագործեց իր սուրբ հայրապետի հայացքն ու վճիռներն այս մասին, ինչ որ կհաստատե, թե ևայ եկեղեցին համար հակակրոն չէ ամուսնալուծումի սկզբունքին օրինաց կարգ անցնիլը»¹: Այժմ դրվում էր քահանաների կրկնամուսնության խնդիրը և կաթողիկոսը այս անգամ չուզեց միայնակ վճռել հայ հոգևորականությանը վերաբերող այդ կենսական հարցը: Արևելահայ և արևմտահայ պարբերականները բազմաթիվ հոդվածներ նվիրեցին այդ խնդրի քննարկմանը: Արևմտահայ աշխարհիկ լրագրողները պահանջում են «պարկեշտ, պատվաբեր հոգևորականներ»:² Հոդվածագիրներ Բ. Քեչեանը, Հ. Հացունին, Ա. Սանյանը տարբեր դիրքերից առաջարկություններ արին: Սակայն հայ եկեղեցու 4 գլխավոր նվիրապետությունների հոգևոր գլուխները առանց քննարկման տվին բացասական և ոչ մի բանով չհիմնավորված պատասխան: «Արարատի» խմբագիրը քննադատեց այդ պատասխանները, ընդգծելով, որ հայ եկեղեցու հոգևոր պետերը հաշվի չեն առել ժողովրդի ծայրը, անտեսել են այն: Ալեգարդ կաթողիկոսի համար բացասական պատասխանն անընդունելի էր, սակայն տարիքը, առողջությունը տեսան իրենց գործը: Սպառնալից եռանդով նա այլևս չդիմադրեց: Այրի քահանաների կրկնամուսնության հարցը նա ինքնուրույն չվճռեց և ականա համակերպվեց մերժողական պատասխանին:

1. Արարատ, 1906, N 12, էջ 825:

Օրեցօր սաստկացող թուրքական հալածանքներին ի պատասխան, 1904թ. Սասունը դարձյալ սկսեց ինքնապաշտպանական մարտերը: Սակայն ուժերը խիստ անհավասար էին, և չնայած սասունցիների ու հայդուկների՝ ժողովրդական վրիժառուների անօրինակ սխրանքներին, արևմտահայ ազատագրական շարժումը դարձյալ տեղատվություն ապրեց: Օսմանյան կառավարությունը նոր ուժով շարունակեց հայկական կոտորածները և այդ քաջ արծվաբույնը հայաթափ անելու քաղաքականությունը: Խրիմյանը, որ ուշի-ուշով հետևում էր այդ իրադարձություններին, ձեռնարկեց նոր քայլեր հայրենակիցների վերքերին սպեղանի դնելու համար: 1904թ. ամռանը նա պատվիրակություն ուղարկեց Եվրոպա՝ Բեռլինի դաշնագիրն ստորագրած պետությունների բարձրագույն ատյանները: Պատվիրակությունը բաղկացած էր երկու բարձրաստիճան հոգևորականներից. Ամերիկայի թեմի հայոց առաջնորդ եպիսկոպոս Սարաջյանը և պարսկա-հնդկական թեմի առաջնորդ եպիսկոպոս Այվատյանը (խրիմյանի նախկին սանը, Կ.Պոլսի Այվատյան գերդաստանի արժանավոր շառավիղը): Իրենց ձեռքին ունենալով կաթողիկոսի դիմումներն ուղղված վերոհիշյալ պետությունների կառավարություններին, նրանք եղան Լոնդոնում, Բեռլինում, Փարիզում, Յոննում, Պետերբուրգում և Վաշինգտոնում, հանդիպումներ ունեցան տեղերի բարձրաստիճան պետական այրերի հետ: Հանդիպումների ընթացքում նրանք բողոքում էին մեծ պետությունների՝ հայերի նկատմամբ ցուցաբերած անտարբեր դիրքորոշման համար, նշում, որ Սասունում, Մուշում, Ալաշկերտում և Վասպուրականում թուրքական բռնությունների և վայրագությունների դեմ մեծ պետությունները գործնական միջամտություն չեն կատարում: Ամենուրեք նրանք ընդգծում էին, որ հայերը ոչ թե անկախության են ձգտում, այլ պահանջում են գոյության տարրական իրավունքներ: Այս անգամ ևս մեծ պետությունների քաղաքական այրերը բավարարվեցին ցավակցական ժեստերով և սփոփանքի արտահայտություններով, հեռու մնալով իրական քայլերից¹:

Սկրտիչ Խրիմյան կաթողիկոսի վերջին գործը եղավ Լահեի (Հաագայի) խաղաղության 2-րդ կոնֆերանսին (1907թ. մայիս-հոկտեմբեր)

1. Ըլդ մասին ավելի մանրամասն՝ Հրաչիկ Սիմոնյան, Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Ա, Երևան 1996, էջ 199-203:

իր անունից հայոց պատվիրակություն ուղարկել՝ համապատասխան փաստաթղթերով, խնդրելով քննարկել հայոց բարենորոգումների հարցը¹: Պատվիրակության կազմում էին Եվրոպայի թեմի հոգևոր առաջնորդ Գևորգ եպիսկոպոս Յուբուճյանը, Ավետիս Ահարոնյանը և Հովհ. Շահնազարը: Ավելի քան երկու ամիս պատվիրակությունը Լահեում հանդիպումներ ունեցավ եվրոպական մեծ տերությունների ներկայացուցիչների հետ, նրանց ներկայացրեց կաթողիկոսի հղած փաստաթղթերը: Լահե եկան նաև Ֆրանսիայի հայասեր հասարակական գործիչներ Վիկտոր Բերարը և Պիեռ Քիյարը: Նրանք ևս ջանք չխնայեցին համոզելու դեսպանախորհրդին հայկական բարենորոգումների հարցի քննարկման համար: Մեծ տերությունների ներկայացուցիչները առանձին-առանձին սիրալիր ընդունելություններով պատվեցին հայ պատվիրակներին, սակայն հայկական բարենորոգումների հարցը չդարձրին կոնֆերանսի քննարկման առարկա: Պատվիրակության անդամները մանրամասն հաշվետվություններով կաթողիկոսին հաղորդակից են դարձնում իրադարձությունների ընթացքին², նրան ուղարկելով յոթ տերությունների պատվիրակների պատասխանները իրենց դիմումներին: Այդ մերժումից հուզված Խրիմյանը դիմում է Անգլիայի թագավոր Էդուարդին և Ռուսաստանի ցար Նիկոլայ 2-րդին: Նամակների բովանդակությունը համարյա նույնն է: Շնորհակալություն հայտնելով ինքնակալներին իբրև քրիստոնյաների պաշտպանի, Խրիմյանը նրանց ուշադրությունը հրավիրում է արևմտահայերի ծանր իրավիճակի վրա. «20-րդ դարի սկզբում երկրագործական Հայաստանում վերածնվում է ճորտատիրությունը: Թուրքական կառավարությունը չի ձեռնարկում որևէ միջոց: Ընդհակառակը, ուրիշ պետություններից գաղթած մուսուլմաններին՝ մուհաջիրներին բնակեցնելով հայկական գյուղերում, խորացնում է հայ բնակչության տառապանքը, զրկում նրան վերջին հողակտորից»³: Տալով արևմտահայության թշվառ վիճակի մանրամասն նկարագիրը, կաթողիկոսը գտնում է, որ այդ բոլորի մասին հանգամանակից տեղյակ են պահում ցարին ռուս գործակալները: Նա խնդրում է Նիկոլայ 2-րդից իր ուշադրությունը դարձնել արևմտահայության ողբալի կացության վրա, գտնելով, որ միայն ռուսական հզոր պետությունն է ի վիճակի ազդել թուրքական պե-

1. Альбер Вандаль, Армяне и турецкие реформы, стр. 5.

2. ՀՀ ԿՊՊԸ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 96, ք. 2-10:

3. АВПР ф. Политархив, д. 3456 (Պատմա-բանասիրական հանդես, 1993թ., N 1-2, էջ 167):

տական ապարատի վրա: Ալեգարդ կաթողիկոսը, որն ամբողջ կյանքում պայքարել էր ազատության, եղբայրության և հավասարության համար, այժմ իր հուսով լի աչքերը հառել էր քրիստոնյա պետությունների տիրակալներին (Ռուսաստանի և Անգլիայի) և նրանցից էր հայցում իր ժողովրդի փրկությունը: Նա, որ գրել էր «թագավորների ժողով» պոեմը և մերկացնում էր այս աշխարհի հզորների քաղաքականությունը, գործի էր դնում դիվանագիտական բոլոր հնարները՝ իր ժողովրդի ֆիզիկական ապահովության համար: Չստանալով տիրակալներից որևէ պատասխան, դառնացած, հուսահատ, կյանքի 9-րդ տասնամյակում, 87 տարեկան հասակում, խրիմյանը կնքեց իր մահկանացուն, չտեսնավ իր ժողովրդի առավել մղձավանջային օրերը, նրա այգաբացը և հայ պետականության վերածնունդը:

Ամփոփում

Մկրտիչ Խրիմյանը 19-րդ դարի երկրորդ կեսի հայ հասարակական կյանքի ականավոր դեմքերից է: Ողջ գիտակից կյանքը նա անմնացորդ նվիրաբերեց հայ ժողովրդին: Գործունեության լայն ասպարեզ ունենալու համար 34 տարեկանում կուսակրոնություն ընդունեց: Առաջին գործիչն էր, որ գուտտենբերգյան հրաշագործությունը՝ տպագրական մեքենան, գործարկեց արևմտահայ մութ հորիզոններում, առաջին լույսի ճառագայթը սփռեց խավարի թագավորությունում:

Նա վերականգնեց հայկական վանքերի հին, բարի ավանդույթը, եղավ Խորենացու, Եղիշեի, Կողբացու՝ մեր միջնադարյան հայրերի հայապահպան գործի շարունակողը նոր, գուցե ավելի դժնի պայմաններում: Վանական ամուլ շրջապատում՝ Վարագա մենաստանում, ապա Սուրբ Կարապետի վանքերում լույս տեսան «Արծիվ Վասպուրականի» և «Արծիվ Տարոնո» ամսագիրն ու երկշաբաթաթերթը: Հայր և ծագ Արծիվների թռիչքի ասպարեզը դարձավ ողջ Արևմտյան Հայաստանը: Իր ծավալած ժողովրդավեր գործունեության համար տարոնահայության կողմից Խրիմյանն արժանացավ «Հայրիկ» փառաքչական պատվանունին, որն արժանապատվությամբ կրեց ողջ կյանքի ընթացքում:

Ժողովրդանվեր գործունեության գնահատականի արտահայտությունն էր 1869-ին Կ.Պոլսի պատրիարք ընտրվելը: Արևմտահայ ժողովուրդը ցնծությամբ ճանապարհեց ազգընտիր պատրիարքին, հուսալով նրա միջոցով լուծել իր ազգային խնդիրները: Նորընտիր պատրիարքը Ազգային ժողովի և գործադիր Վարչության առջև դրեց Ազգային Սահմանադրությունը արևմտահայ գավառներում գործադրելու պահանջը: Առաջին անգամ գավառական հարստահարությունների հարցը դարձավ Ազգային ժողովի քննարկման խնդիր: Մայրաքաղաքի աղայական-էֆենդիական դասը և պահպանողական հոգևորականությունը ընդդիմացան պատրիարքի ժողովրդավար ընթացքին և նրան դնելով գործունեության ծանր պայմանների մեջ՝ ստիպեցին հրաժարական ներկայացնել Ազգային ժողովին և Բ,Դռանը:

Հրաժարված պատրիարքը գործուն մասնակցություն ունեցավ

համակայսերական և հայ հասարակական կյանքին: Միդիատյան սահմանադրության գործադրման ժամանակ, նրա հեղինակի և հայ գործակցի՝ Գրիգոր Օտյանի հանձնարարությամբ, նա մշակեց և Բ. Դուռ ներկայացրեց «Ծրագիր բարենորոգման» նախագիծը քրդական ցեղերի կյանքը բարելավելու և քրիստոնյա ժողովուրդների համար անվտանգ դարձնելու միտումով:

Թուրքական սենատի (մեջլիսի) անդամ ընտրված Խրիմյանը զայրությամբ ու ցասումով ընդունեց հարազատ քաղաքի շուկայի հրդեհման լուրը և նրա հոգում ժայթքեց ցավի ու տառապանքի հրաբուխը՝ «Վանգույժը», որի տրամաբանական շարունակությունը եղավ 1877-78թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ քրդական ցեղերի կողմից սանձազերծված Ալաշկերտի հովտի հայության կոտորածների առթիվ երկնած «Հայգույժը»: Այդ երկու գույժերում հեղինակը ողբի, ցավի ու տառապանքի հետ միասին՝ զենքի է կոչում իր ժողովրդին, զգուշացնելով հայությանը, որ «անզեն ու անասպար» ապրելու դեպքում կկոտորվի ավագակ հարևանների կողմից: Այդ «գույժերի» պատճառով նա պատժվեց Բ. Դռան կողմից, հեռացվեց Սենատի անդամությունից:

Խրիմյանի խորհրդով պատրիարք Ներսես Վարժապետյանը հարաբերության մեջ մտավ ռուսական մեծ իշխան Միխայիլ Նիկոլակիչի հետ՝ Սան Ստեֆանոյի ռուս-թուրքական դաշնագրում հայ ժողովրդին ինքնավարություն տալու հարցը բարձրացնելու համար: Այդ ջանքերի գնահատականն էր պատրիարքարանի կողմից՝ եվրոպական պետությունների և Բեռլինի վեհաժողովին հայկական հարցը ներկայացնող պատվիրակության ղեկավար ընտրվելը:

Հուսախաբված վեհաժողովի ընթացքից և արդյունքից, մեծ տերությունների վարած քաղաքականությունից հանգելով «իրավունքը ուժի մեջ է» կարգախոսին, ժողովրդի հետ ունեցած անմիջական հանդիպումների ժամանակ Խրիմյանն արժարժեց «երկաթե շերեփի» գաղափարը, գովեստով արտահայտվելով Ձեյթունի երկաթահանքերի մասին, երկաթ, որից կարող են ձուլել և գութան, և՛ զենք:

Այդ մտայնությամբ երկար տարիների բացակայությունից հետո նա վերադարձավ հայրենի Վասպուրական, որպես սահմանադրապես ընտրված հոգևոր առաջնորդ և եռանդուն մասնակցություն ունեցավ հայկական գավառներում խմորվող ազատագրական շարժումներին ու ստեղծված կազմակերպություններին: Գործակցելով ռուսական

փոխհյուպատոս հայազգի Կոստանդին Կամսարականի, Վանում հաստատված Միացյալ ընկերության տեսուչ Սկրտիչ Փորթուզյանի հետ, սերտ մամակագրական կապ պահպանելով Սեբաստիայի, Էրզրումի հասարակական գործիչների հետ, Խրիմյանն իր վրա հրավիրեց Բ. Դռան գաղտնի գործակալների ուշադրությունը, և նրա ներկայությունը վտանգավոր համարվեց այդ հայաշատ կենտրոնում: Բ. Դռան հրամանով Խրիմյանը կանչվեց Կ. Պոլիս, փաստացի աքսոր:

Օսմանյան մայրաքաղաքում Խրիմյանը ծավալեց լեզալ և անլեզալ գործունեություն: Լեզալը՝ Ազգային ժողովում կրոնական ժողովի ատենապետությունն էր, ուր իր ելույթներով Ազգային երեսփոխանների և Բ. Դռան ուշադրությունն էր հրավիրում հայ ժողովրդի վիճակի օրըստօրե վատթարացման վրա: Անլեզալը՝ նա կապող օղակ դարձավ Արևմտյան Հայաստանի տարբեր գավառներից Կ. Պոլիս խույս տված ազատագրական շարժման գործիչների միջև: Առանց բացառության, նա վայելում էր բոլորի վստահությունը:

1890թ. Գում-Գաբուի ցույցից հետո Կ. Պոլսի եկեղեցական համագումար ժողովը Խրիմյանի ղեկավարությամբ և երեք հայրենասեր եպիսկոպոսների (Գ. Ալեքսանյան, Գ. Սրվանձտյանց, Մ. Իզմիրլյան) մասնակցությամբ կազմեց և Բ. Դուռ ներկայացրեց մի տեղեկագիր, որով պահանջում էր Կ. Պոլիս աքսորված հայրենասեր հոգևորականների վերադարձը հայկական գավառներ: 61-րդ հոդվածի կատարման երաշխիքներ: Մատնացույց էր արվում Բ. Դռան՝ հայ եկեղեցու գործերին միջամտելու քաղաքականությունը, թուրքական գրաքննության ուժեղացումը նույնիսկ հոգևոր գրականության նկատմամբ: Այդ տեղեկագրի պատճառով Խրիմյանին աքսորեցին, այս անգամ Երուսաղեմ, Գ. Սրվանձտյանցը այլևս չընտրվեց կրոնական ժողովի դերատեղեմ, իսկ Ազգային ժողովի երեսփոխաններ ընտրված Ալեքսանյանը և Իզմիրլյանը Բ. Դռան կողմից չվավերացվեցին իրենց պաշտոնում:

1892թ. մայիսի 5-ին Էջմիածնում կայացած կաթողիկոսական ընտրություններում աքսորական Խրիմյանը միաձայն ընտրվեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոս: Բ. Դռան երկարատև քաշքշուկներից հետո նա վերջապես ազատվեց թուրքահպատակությունից և 17 ամիս անց, 1893թ. սեպտեմբերի 26-ին Էջմիածնում օծվեց կաթողիկոս: Խրիմյանի կաթողիկոսական շրջանը եղավ հայ ժողովրդի պատմության ծանր ժամանակահատված: 1895-96թթ. Աբդուլ Համիդի սանձազերծած հայկական կոտորածները մի կողմից, ցարական կառավարության աս-

տիճանական հարձակումը, սկզբում՝ հայկական դպրոցների, մշակութային և բարեգործական ընկերությունների, ապա հայ եկեղեցու շարժական և անշարժ գույքը հարքունիս բռնագրավելու օրենքը մյուս կողմից, նոր ուժ ու կորով հաղորդեցին ալեգարդ կաթողիկոսին: Ազգային կուսակցությունների սատարումով նա իր լուսման ներդրեց հայապահպանության այդ դժնի պայքարում, երբ մի կայսրությունում խոշտանգվում էր ժողովրդի զավակների մարմինը, մյուսում՝ հոգին:

Չնայած առաջացած տարիքին, նա օգտագործեց հարմար պահերն ու առիթները իր ժողովրդի փրկության խնդիրը միջազգային ատյաններում բարձրացնելու համար: Մահվանից մի քանի ամիս առաջ նա պատվիրակություն ուղարկեց Լահեի (Ղազա) խաղաղության կոնֆերանսին հայկական հարցը քննարկելու խնդրանքով, ապա դիմումներ հղեց Անգլիայի թագավորին և ռուսական ցարին: Նա կնքեց իր մահկանացուն 1907թ. հոկտեմբերի 29-ին, երբ իր ժողովրդի «անդել ու անառագաստ նավը» չէր գտել մի խաղաղ հանգրվան:

93 տարի է մեզ բաժանում նրա մահվանից: Նրա կյանքի և գործունեության ուսումնասիրությունը, նրա՝ հայրենիքին և իր ժողովրդին բոլորովն ծառայելու օրինակը այսօր էլ վարակիչ է, դաստիարակիչ մեր և գալիք սերունդների համար: Իրավամբ նա արժանացել է իր ժամանակի և հետագա սերունդների հարգանքին, սիրուն և պատկառանքին: Ժամանակի հոլովությունը նրա հիշատակը ոչ թե խամրում է, այլ պայծառանում, որովհետև, իսկապես, Օրմանյանի խոսքերով՝ «Ինքն գտիչն և ստեղծիչն եղած է ազգասիրական և հայրենասիրական զգացումներուն, որոնցմով ազգը տոգորվեցավ 50-60 տարիներե ի վեր»¹:

Նրա ծնունդից 150 տարի անց մեր ժամանակի հայ եկեղեցու արժանավոր հայրապետ Վազգեն Առաքինը Խրիմյանի անունը փառավորում է անթառամ պսակով և գնահատում նրան «իբրև անձնադիր քաջ Հովվապետ, իբրև Հաստիարակ հայ շինականի, իբրև Նվազող հայոց դարավոր վշտի, իբրև Ռահվիրա հայրենյաց ազատության»: Եվ հասկանալի է, որ այսօր էլ նա մեզ հետ է, անկախ պետականություն կերտելու դժվարին ճանապարհին «նրա ոգին կսավառնի հայոց աշխարհի երկնականարին ներքև, հավատք և հույս ներշնչելով մեր ժողովրդին, լուսավոր նոր հորիզոններ բանալով դեպի ապագան»²:

1. Լ. Բ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. III:
2. Էջմիածին, 1971, N 2, էջ 3:

Օգտագործված սկզբնաղբյուրների և գրականության ՑՈՒՑԱԿ

Արխիվ

1.1. Եղիշե Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան (այսուհետև՝ ԳԱԹ): Թորոս Ազատյանի ֆոնդ, XII բաժին, գ. 3348, 3355, 3356, 3367, 3370, 3372, 3383, 3386, 3387:

Գյուտ Աղանյանի ֆոնդ, գ. 541, 542:

Համբարձում Առաքելյանի ֆոնդ, գ. 182, թ. 10, 11, 13, 39, 45, 49:

Սկրտիչ Խրիմյանի ֆոնդ, գ. 1, 4, 6, 14, 26, էջ 43, 51, 54 ա, 63, 64, 65, 71, գ. 141, էջ 7, էջ 11-17, 25, 26, 27, 30, 31: Գ. 142, էջ 2, 3, Գ. 143, էջ 8, 111, 127, 144, Գ. 149, էջ 7, Գ. 371, 372, 373, 388, 390:

Գարեգին Սրվանձտյանցի ֆոնդ, II բաժին, գ. 391, 402, 410, 415, 466, V բաժին, գ. 4:

1.2. Հայաստանի Հանրապետության պետական կենտրոնական պատմական արխիվ (այսուհետև՝ ՀՀ ՊԿՊԱ)

Ֆ. 56 ցուցակ 1-2, գ. 46, թ. 1, 2, 3, 14, 14ա, 16, 35, 49, 50-51, 58, ցուցակ 3, գ. 199, թ. 14, ցուցակ 14, գ. 7, թ. 30, գ. 52, թ. 2, 5, 7, 8-9, գ. 54, թ. 25, գ. 60, թ. 18-19, 31, 32, 33, 44, 51, 59, 73, 76, 77, 79, 84, 211, Գ. 69, թ. 1, 2, 3, 12, գ. 73, թ. 3-34, գ. 78, թ. 146-147, 150, Գ. 79, թ. 57, 58, 124, 135, 140 187, Գ. 88, թ. 1-3, Գ. 94, թ. 5, 11, 43, 55, 81, Գ. 96, թ. 2-10, Գ. 125, թ. 12, 18, 19-22, 25, Գ. 229, թ. 1, 5, 10, 13, 16, 75-77, 78-79, 80-81, 82, 83, 84, 85:

ցուցակ 17, գ. 55, թ. 94, 135, 136-137, Գ. 72, թ. 12, Գ. 74, թ. 4-5:

Ֆ. 57 ցուցակ 1, գ. 172, թ. 3, Գ. 256, թ. 12-14, 32, գ. 267, թ. 55, 56, 67, 69, 71, Գ. 299, թ. 6, 8, 10, 20-22, 25, 27-29, 33:

1.3. Հին ձեռագրերի ինստիտուտ (մատենադարան), արխիվ, Սկրտիչ Խրիմյանի ֆոնդ

1.4. Архив Внешней Политики России (այսուհետև՝ АВПР)

ф. Политархив, д.167, л. 2-4, л. 962, л. 497-499: д.1625 л. 2-3, 108, д. 3456.

ф. Посольство в. Константинополе, д. 1568, л. 7,10, 12, 14, 20, 24, 29-30, 31, 34, 36-37, 38-39, 41-42, 45-46, 49, 119.

ф. Армянские дела, д. 119, л. 17, 18об, 41, 47, Д. 135, л.17-19, д. 154,

л. 3-10, д. 167, л. 2-4, д.191 л. 5,14.

1.5. Центральный Государственный Военно-исторический архив (այսուհետև՝ ЦГВИА) ф. 450 (Турция), д. 98, л. 37, д. 99, л. 117, д. 102, л. ^{а.б}

Ձեռագիր սկզբնաղբյուրներ

Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարանի ձեռագրեր

1.6 Ձեռագիր 4180, Երեմիա Տևկանց, Տոհմային հիշատակարաններ, հ. III, IV:

1.7 Ձեռագիր 4177, Երեմիա Տևկանց, Տոհմային հիշատակարաններ, հ. V, VI:

1.8 Ձեռագիր 3721, Երեմիա Տևկանց, Տոհմային հիշատակարաններ, հ. VII:

1.9 Ձեռագիր 4179, Երեմիա Տևկանց, Տոհմային հիշատակարաններ, հ. VIII:

1.10 Ձեռագիր 4182, Երեմիա Տևկանց, Տոհմային հիշատակարաններ, հ. XI:

Տպագիր սկզբնաղբյուրներ

- 2.1. Ստենագրութիւնը Ազգային ժողովո, Կ. Պոլիս, 1860-1870թթ.:
- 2.2. Ստենագրութիւնը Ազգային ժողովո, Կ. Պոլիս, 1870-1874թթ.:
- 2.3. Ստենագրութիւնը Ազգային ժողովո, Կ. Պոլիս, 1876թ.:
- 2.4. Ստենագրութիւնը Ազգային ժողովո, Կ. Պոլիս, 1886-1888թթ.:
- 2.5. Ստենագրութիւնը Ազգային ժողովո, Կ. Պոլիս, 1888-1890թթ.:
- 2.6. Ստենագրութիւնը Ազգային ժողովո, Կ. Պոլիս, 1890-1896թթ.:
- 2.7. Ամենայն հայոց հայրիկ (Համաժամարական հայրենակցական միություն. Ս. Խրիմյանի նամակները՝ Յ. Զյուրդյանի առաջաբանով), Պոսթըն, 1957 թ.:
- 2.8. Դիվան հայոց պատմության, Խ. ԺԳ, Հարստահարությունները Տաճկաստանում, Գ. Սղանյանցի հրատարակությամբ, Թիֆլիս, 1915 թ.:
- 2.9. Геноцид армян в Османской империи, II дополненное издание, под редакцией М. Г. Херсицкая, Ереван, 1982 г.
- 2.10. Սկրտիչ Խրիմյան, Հրաւիրակ Արարատեան, Կ. Պոլիս, 1850 թ.:
- 2.11. Սկրտիչ Խրիմյան, Հրաւիրակ երկրին Ավետեաց, Կ. Պոլիս, 1851 թ.:
- 2.12. Սկրտիչ Խրիմյան, Մարգարիտ արքայութեան երկնից, Կ. Պոլիս, 1866 թ.:
- 2.13. Սկրտիչ Խրիմյան, Յիսուսի վերջին շաբաթ և խաչի ճառ, Կ. Պոլիս, 1876 թ.:
- 2.14. Սկրտիչ Խրիմյան, Ժամանակ և խորհուրդ իւր, Կ. Պոլիս, 1876 թ.:
- 2.15. Սկրտիչ Խրիմյան, Դրախտի ընտանիք, Կ. Պոլիս, 1876 թ.:
- 2.16. Սկրտիչ Խրիմյան, Վանգոյժ, Կ. Պոլիս, 1877 թ.:
- 2.17. Սկրտիչ Խրիմյան, Հայգոյժ, Կ. Պոլիս, 1877 թ.:
- 2.18. Սկրտիչ Խրիմյան, Սիրաք և Սամվել, Կ. Պոլիս, 1878 թ.:
- 2.19. Սկրտիչ Խրիմյան, Պապիկ և թոռնիկ, Էջմիածին, 1894 թ.:
- 2.20. Սկրտիչ Խրիմյան, Վերջալուսի ձայներ, Էջմիածին, 1901 թ.:
- 2.21. Սկրտիչ Խրիմյան, Բարենորոգմանց ծրագիր, Էջմիածին, 1909 թ.:
- 2.22. Սկրտիչ Խրիմյան, Ամբողջական երկեր, Նյու Յորք, 1929 թ.:
- 2.23. Խրիմյան Հայրիկ, Երկեր, Երևան, 1992 թ.:

Գրականություն հայերեն

- 3.1. Ալպոյաջյան Ա., Պատմություն Մալաթիո հայոց, Պեյրուք, 1961 թ.:
- 3.2. Աղայան Մ. Պ., Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից, Երևան, 1979 թ.:
- 3.3. Աճեմյան Հայկ, Հայոց Հայրիկ, Թավրիզ, 1929 թ.:
- 3.4. Ամբաստանություն Վանա Պողոս վարդապետին վրա, Կ. Պոլիս, 1874 թ.:
- 3.5. Առաքելյան Հ., Խրիմյան Հայրիկի կաթողիկոսական ընտրությունը, Թիֆլիս, 1893 թ.:
- 3.6. Ավետյան Ա., Հայ ազգային ազատագրական հիսնամյա (1870-1920) Հուշամատյան և գորավար Մեղրանիկ, Փարիզ, 1954 թ.:
- 3.7. Արփիարյան Ա., Հայաստան և Կ. Պոլիս (Նոր կյանք, Լոնդոն, 1899, NN 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18):
- 3.8. Արփիարյան Ա., Ժամանակակից պատմության էջեր, Կ. Պոլսո պահպանողական վարչությունները (Նոր կյանք, Լոնդոն, 1898 թ., NN 1, 2, 3, 5, 7, 15):
- 3.9. Բարխուդարյան Վ., Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմություն, Երևան, 1985 թ.:
- 3.10. Բդեյան Սիսակ, Բդեյան Սարգիս, Հարազատ պատմություն Տարոնո, Գահիրե, 1962 թ.:

- 3.11. Գաբրիելյան Ս. Ա., Խրիմյան Հայրիկ, Նյու Յորք, 1892 թ.:
- 3.12. Գալոյան Գ. Ա., Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հարցը Բեռլինի 1878 թ. վեհաժողովին նախորդող ժամանակաշրջանում (Լրաբեր հաս. գիտ., 1996, N 3):
- 3.13. Գալոյան Գ. Ա., Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հարցը 1878 թ. Բեռլինի վեհաժողովում (Լրաբեր հաս. գիտ., 1997 թ., N 1):
- 3.14. Գյուզալյան Գ., Հայ քաղաքական մտքի զարգացումը և Հ. Յ. Ղաշնակցությունը, Փարիզ, 1927 թ.:
- 3.15. Գյուզալյան Գ., Խրիմյան հայրիկ (Գաղափարների աշխարհը), Պեյրուք, 1954 թ.:
- 3.16. Գյուլխանդանյան Աբ., Նոր կյանքի արշալույսին (Հայրենիք, Բոստոն, 1938 թ., N 1, 2):
- 3.17. Գևորգյան Լիդա, «Սուրճ» ամսագիրը, Երևան, 1982 թ.:
- 3.18. Գևորգյան Լիդա, Գրիգոր Արծրունի և Նրա «Մշակը», Երևան, 1996 թ.:
- 3.19. Դարբինյան Սրտակ, Հայ ազատագրական շարժման օրերեն, Փարիզ, 1947 թ.:
- 3.20. Երամյան Հ., Հուշարձան Վան Վասպուրականի, Խ. Ա., Ալեքսանդրիա, 1929 թ.:
- 3.21. Երկանյան Վահե, Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար Մնղրկովասում, Երևան 1970 թ.:
- 3.22. Թերզիպաշյան Ա., Արծիվը իր բույնին մեջ, Փարիզ, 1938 թ.:
- 3.23. Թե՛Գ (Թորգոմ Եպիսկոպոս Գուշակյան) Խրիմյան Հայրիկ, Փարիզ, 1925:
- 3.24. Թումանյան Կ., Պատմություն Արևելյան խնդրո և առաջնորդ հայկական հարցին, Լոնդոն, 1905, Խ. Ա և Բ:
- 3.25. Լեո, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, Խ. Ա, Փարիզ, 1934 թ.:
- 3.26. Խան-Ազատ Ռուբեն, Հիշողություններ Խրիմյանի մասին, Թիֆլիս, 1908 թ.:
- 3.27. Խառատյան Ա. Ա., Արևմտահայ մամուլը և գրաքննությունը Օսմանյան Թուրքիայում, Երևան, 1989 թ.:
- 3.28. Խառատյան Ա. Ա., Հասարակական միտքը Ջմյունիայի հայ պարբերական մամուլում (1840-1900 թթ.), Երևան, 1995 թ.:
- 3.29. Խուրշուդյան Լենգրուշ, Հայկական հարցը, Երևան, 1995 թ.:
- 3.30. Խրիմյան և գործը յուր կամ հերքումն ամբաստանագրի Պողոս վարդապետի, Կ. Պոլիս, 1874 թ.:
- 3.31. Մերենց, Կաթողիկոսություն և Խրիմյան, Թիֆլիս, 1884 թ.:
- 3.32. Մոցիկյան Ա., Հայոց Հայրիկը, Ֆրեզնո, 1917 թ.:
- 3.33. Մրագիր կազմակերպական կանոնագրի Օսմանյան Հայաստանի, Կ. Պոլիս, 1878 թ.:
- 3.34. Կարապետյան Լուսիկ, Հովհաննես Թումանյանի հասարակական գործունեությունը, Երևան, 1992 թ.:
- 3.35. Կիրակոսյան Ջոն, Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը 19-րդ դարի 70-ական թթ., Երևան, 1978 թ.:
- 3.36. Կիրակոսյան Ջոն, Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը 19-րդ դարի 80-ական թթ., Երևան, 1980 թ.:
- 3.37. Կոստանդյան Է., Գարեգին Սրվանձտյանց. Կյանքը և գործունեությունը, Երևան, 1979 թ.:
- 3.38. Հակոբյան Ս. Ն., Ջմյունահայ պարբերական մամուլը (1839-1861 թթ.), Երևան, 1984 թ.:
- 3.39. Հակոբյան Ս. Ն., Ջմյունահայ պարբերական մամուլը (1861-1880 թթ.), Երևան, 1987 թ.:

- 3.40. Համբարյան Ա. Ա., Ազրաբային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1965 թ.:
- 3.41. Համբարյան Ա. Ա., Հայ հասարակական-քաղաքական միտքը արևմտահայության ազատագրության ուղիների մասին, Երևան, 1990 թ.:
- 3.42. Հայ ժողովրդի պահվածքը, հ. III (Վ. Պարսամյանի խմբ.), Երևան, 1967 թ.:
- 3.43. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, Երևան, 1981 թ.:
- 3.44. Հովհաննիսյան Աշոտ, Նալբանդյան և Նրա ժամանակը, հ. 1, Երևան, 1955 թ.:
- 3.45. Հովհաննիսյան Ռաֆիկ, Արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժումները և Կարինի «Պաշտպան հայրենյաց» կազմակերպությունը (19-րդ դարի 70-80-ական թթ.), Երևան, 1965 թ.:
- 3.46. Ղազարյան Հ., Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը 1800-1870 թթ., Երևան, 1967 թ.:
- 3.47. Ճաղարեկյան Յ., Վեհափառ Հայրիկը, Թիֆլիս, 1893 թ.:
- 3.48. Ճանկույան Հ., Հիշատակներ հայկական ճգնաժամին, մասն Ա, Բ, Գ, Կ, Պոլիս, 1913 թ.:
- 3.49. Մալումյան Խաչատուր, Խրիմյան (Կենսագրական տեսություն), Թիֆլիս, 1892 թ.:
- 3.50. Մանուկյան Սիմոն, Հայոց Հայրիկ (1820-1907 թթ.), Պուշկոս Սյրես, 1957 թ.:
- 3.51. Մարկոսյան Ա., Արևմտահայության փճակը 19-րդ դարի վերջին, Երևան, 1968 թ.:
- 3.52. Մխիթարյան Ա., 19-րդ դարի երկրորդ կեսի արևելահայ պարբերական մամուլի պատմությունից, Երևան, 1976 թ.:
- 3.53. Մուշեղ եպիսկոպոս, Մանչեսթրի հայ գաղութը, Պոսթոն, 1911 թ.:
- 3.54. Մուրադյան Ղ. Ա., Հայաստանը ռուսական առաջին ռևոլյուցիայի տարիներին, Երևան, 1964 թ.:
- 3.55. Ներսիսյան Ա. Գ., Հայ ժողովրդի պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ, Երևան, 1955 թ.:
- 3.56. Ներսիսյան Ա. Գ., Խրիմյան Հայրիկի դիմումը Նիկոլայ II-ին (1907) և արխիվային այլ նյութեր (Պատմա-բանասիրական հանդես, Երևան, 1994 թ., N 1-2):
- 3.57. Նշկյան Յ. Ա., Առաջին կայծեր, Պայքարի տպարան, 1930 թ.:
- 3.58. Չերազ Սինաս, Թե ինչ շահեցանք Պեոլիսի կոնգրեսեն, Կ. Պոլիս, 1878 թ.:
- 3.59. Չերազ Սինաս, Հայաստան և Իտալիա, Կ. Պոլիս, 1879 թ.:
- 3.60. Չերազ Սինաս, Հայկական խնդիր, Վենետիկ, 1917 թ.:
- 3.61. Չոպանյան Արշակ, Ղենդեր (Սկոտիչ Խրիմյան), Փարիզ, 1924 թ.:
- 3.62. Չորմիսյան Լ., Համապատկեր արևմտահայ մեկ դարու պատմության, հ. Բ., Պեյրուս, 1974 թ.:
- 3.63. Պալանյան Կարապետ (Վազգեն Ա.), Խրիմյան Հայրիկ որպես դաստիարակ, Պուրբեշ, 1943 թ.:
- 3.64. Պարոնյան Հ., Ընտիր երկեր, հ. 1, Երևան 1954 թ.:
- 3.65. Պեյրուսյան Արթուր, Թուրքական Նոր տեսություններ հայկական հարցի մասին (Պատմա-բանասիրական հանդես, Երևան, 1997 թ., N 1):
- 3.66. Պողոսյան Հ., Սասունի պատմություն, Երևան, 1980 թ.:
- 3.67. Պողոսյան Հ., Վասպուրականի պատմությունից (1850-1900), Երևան, 1988 թ.:
- 3.68. Պողոսյան Ա. Կ., Գոյատման պայքարի քառուղիներում, Երևան, 1988 թ.:
- 3.69. Պողոսյան Ա. Կ., Զորքերը և հայկական հարցը, Երևան, 1991 թ.:
- 3.70. Սասունի Կ., Զյուրտերու և հայերու ազատագրական շարժումներու փուլերը և անոնց փոխհարաբերությունները (Հայրենիք, Բոստոն, 1929 թ., N 1, 2, 1930 թ., N 3, 4, 5, 6):

- 3.71. Սասունի Կ. Զուրդ ազգային շարժումները և հայ-քրդական հարաբերությունները (ԺԵ դարեն մինչև մեր օրերը), Պեյրուս, 1969 թ.:
- 3.72. Սասունի Կ., Պատմություն Տարոնի աշխարհի, Պեյրուս, 1957 թ.:
- 3.73. Սարուխան Ա., Հայկական խնդիրը և Ազգային Սահմանադրությունը Թուրքիայում (1860-1910), հ. Ա, Թիֆլիս, 1912 թ.:
- 3.74. Սարուխանյան Նորայր, Հայկական հարցը միջազգային հայ հասարակական-քաղաքական մտքի և պատմագրության մեջ, Երևան, 1997 թ.:
- 3.75. Սիմոնյան Հրաչիկ, Սևդրանիկի ժամանակը, գիրք Ա, Երևան, 1996 թ.:
- 3.76. Վարանդյան Ա., Հայկական շարժման նախապատմությունը, հ. 1, 2, Ժնև, 1912 թ., 1913 թ.:
- 3.77. Վարանդյան Ա., Հ.Յ. Ղաջակցության պատմություն, Փարիզ, 1932 թ., Երևան, 1992 թ.:
- 3.78. Վարդանյան Հ., Արևմտահայերի ազատագրության հարցը և հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքները 19-րդ դարի վերջին քառուղում, Երևան, 1967 թ.:
- 3.79. Տեր-Սկրտիչյան Երվանդ, Գանձեր Վասպուրականի, Պոսթոն, 1966 թ.:
- 3.80. Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 9, Երևան, 1958 թ.:
- 3.81. Փափազյան Ստեփան, Պատգամավորի մը հուշատետրը (Անահիտ, Փարիզ, 1906 թ., N 10-11-12)
- 3.82. Փղաղյան Սևդրանիկ, Խրիմյան Հայրիկ, Նյու Յորք, 1957 թ.:
- 3.83. Օրմանյան Ա. Ազգապատմ, հ. Գ, Երուսաղեմ, 1927 թ.:
- 3.84. Ֆրանզյան Ե., Հայ միտքը. Խրիմյան Հայրիկ, Գահիրե, 1925 թ.:

Ռուսերեն

- 3.85. Амфитеатров А. В. Армянский вопрос, СПб, 1906г.
- 3.86. Братская помощь пострадавшим в Турции армянам, Москва, 1896г. II изд., 1898г.
- 3.87. Вандаль Альбер, Армяне и турецкие реформы, перевод с французского М. Я. Алавердяни, СПб, 1908г.
- 3.88. Голобородько И. И., Турция, II изд., Москва, 1908г.
- 3.89. Дживилегов Ал., Будущее Турецкой Армении, Москва, 1911г.
- 3.90. Еремеев Д. Е., Этногенез турок, Москва, 1971г.
- 3.91. История дипломатии, т. 2, Москва, 1963г.
- 3.92. Камсаракан К., Вторжение шейха Обейдуллы в Персию в 1880г. (Сборник материалов по Азии, выпуск XI), СПб, 1884г.
- 3.93. Любош С., Последние Романовы, Ленинград-Москва, 1924г.
- 3.94. Положение армян в Турции до вмешательства держав, Москва, 1896г.
- 3.95. Шеремет В. И., Османская империя и западная Европа, вторая треть XIX в., Москва, 1986г.

Պարբերական մամուլ

- 4.1. Ազատամարտ, Երևան, 1994 թ., N 49:
- 4.2. Անահիտ, Փարիզ, 1906 թ., N 10, 11, 12, 1907, N 6-7-8-9, 10, 11, 12:
- 4.3. Ասպարեզ, Լոս Անջելես, 1996 թ., N 10240:
- 4.4. Արարատ, Էջմիածին, 1872 թ., N 9, 10, 11, 1893-1907 թթ.:

- 4.5. Արծուի Վասպուրական, Կ. Պոլիս, 1855-1856 թթ.:
- 4.6. Արծուի Վասպուրական, Վարագ, 1858-1864 թթ.:
- 4.7. Արծուիկ Տարոնո, Աբ. Կարապետ, 1863-1865 թթ.:
- 4.8. Արշալույս Արարատյան, Ջմյուռնիա, 1873 թ., N 986:
- 4.9. Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1970 թ., N 1:
- 4.10. Երկիր, Երևան 1994 թ., N 250:
- 4.11. Էջմիածին, Էջմիածին, 1981 թ., N 7, 1986 N 3-4, 1992 թ., N 4-5:
- 4.12. Ժամանակ, Կ. Պոլիս, 1864 թ., N 27, 38, 39, 41, 42, 45, 46:
- 4.13. Լենինյան ուղի, Երևան, 1990 թ., N 6:
- 4.14. Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան, 1990 թ., N 8, 1991 թ., N 3, 1996 թ., N 3, 1997 թ., N 1, 3, 1998 թ., N 2, 1999 թ., N 1:
- 4.15. Կոունկ, Թիֆլիս, 1860 թ., N 12:
- 4.16. Կոունկ Հայոց աշխարհի, Թիֆլիս, 1861 թ., N 2:
- 4.17. Հայրենիք, Բոստոն, 1929 թ., N 1, 2, 1930, N 3, 4, 5, 6, 1938, N 1, 2:
- 4.18. Հյուսիսափայլ, Մոսկվա, 1860 թ., N 11:
- 4.19. Մանգումեի Էֆեիար, Կ. Պոլիս, 1869 թ., N 892, 895, 898, 902, 918, 921, 923:
- 4.20. Մասիս, Կ. Պոլիս, 1871 թ., N 1059, 1065, 1166:
- 4.21. Սեղու, Կ. Պոլիս, 1862 թ., N 176, 177, 178, 179, 1863 թ., N 179, 208, 210, 212:
- 4.22. Սշակ, Թիֆլիս, 1873 թ., N 35, 46, 1874 թ., N 10, 1877 թ., N 87, 1878 թ., N 48, 120, 125, 215, 1881 թ., N 30, 120, 121, 122, 123:
- 4.23. Նոր կյանք, Լոնդոն, 1898 թ., N 1, 2, 3, 5, 7, 15, 1899 թ., N 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18:
- 4.24. Պատմա-բանասիրական հանդես, Երևան, 1988 թ., N 2, 1993 թ., N 12, 1994 թ., N 1-2:
- 4.25. Փորձ, Թիֆլիս, 1877 թ., N 4, 1879 թ., N 4:
- 4.26. Փունջ, Կ. Պոլիս, 1872 թ., N 733:
- 4.27. Кавказ, Тифлис, 1893 г., N 160, 192, 238, 258:
- 4.28. Новое обозрение, Тифлис, 1884 г., N 41, 117:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն.....	5
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ. ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՄՅԱՆԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԵՆԱԿՈՐՈՒՄԸ.....	39
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ. Մ. ԽՐԻՄՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԱՐԱԳՈՒՄ.....	59
ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ. Մ. ԽՐԻՄՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏԱՐՈՆՈՒՄ.....	111
ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ. ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔԸ.....	151
ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ. Մ. ԽՐԻՄՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՀՐԱԺԱՐՎԵԼՈՒՑ ՀԵՏՈՒ.....	201
ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ. ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՄՅԱՆԸ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ԱՌԱՋՆՈՐԴ.....	279
ԳԼՈՒԽ ՅՈԹԵՐՈՐԴ. ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ.....	349
Ամփոփում.....	437
Օգտագործված սկզբնաղբյուրների և գրականության ցուցակ.....	441

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ЭММА АШОТОВНА КОСТАНДЯН

ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՄՅԱՆ

Общественно-политическая
деятельность

ԷՄՄԱ ԱՇՈՏԻ ԿՈՍՏԱՆԴՅԱՆ

ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՄՅԱՆ

Հասարակական-քաղաքական
գործունեությունը

Խմբագիր՝ պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆեսոր
Տեխնիկական խմբագիր՝
Սրբագրիչ՝

ԱԼԲԵՐՏ ԱՐՄԵՆԱԿԻ ԽԱՌԱՏՅԱՆ
ՄԻԺԱՅԵԼ ՄԻՐԻՋԱՆՅԱՆ
ՆԱՐԻՆԵ ՍԱՆՈՅԱՆ

Հրատարակչության տնօրեն՝
Հրատարակչության խմբագիր՝

ՍՈԿՐԱՏ ՄԿՐՏՉՅԱՆ
ՍԱԸԱ ՄՆԱՅԱԿԱՆՅԱՆ

Տպագրությունը՝ օֆսեթ
թուղթը՝ օֆսեթ
Չափսը՝ 60x84/16
Ծավալը՝ 28 տպ. մամուլ
Տպաքանակը՝ 1000
Գինը՝ պայմանագրային

«ՁԱՆԳԱԿ-97» հրատարակչություն,
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան 3: Հեռ. 56-30-82
«Ձանգակ-97» հրատարակչության տպարան,
Երևան, Վարդանանց փակուղի 8:
E-mail: zangak@arminco.com